श्रीसुबोधिनी.

द्वितीयस्कन्धः।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यचरणविरचिता ।

द्वितीयस्कन्धः ।

श्रीश्रीमदाचार्य्यचरणान्ववायसुधानिधितत्प्रधानपीठाधिष्ठितगोस्वामितिलकश्रीमद्गोवर्द्धनलालजी-
महाराजपादानामाज्ञया श्रीश्रीमदाचार्य्यचरणकुलकौस्तुभश्रीमद्गोकुलनाथ-
गोस्वामिचरणमहामहोदयानां प्रबन्धमहिम्ना च

तत्कृपाकटाक्षितेन

भट्टश्रीबलभद्रशर्म्म—

कविकाव्यरत्नाकरकविचूडामणिशुद्धाद्वैतभूषणकविरत्न-
महामहोपदेशकविद्यालंकारवेदान्तविद्यानिधिना

संशोधितः ।

मोहमय्यां

निर्णयसागरे सम्मुद्र्य

शुद्धाद्वैतसिद्धान्तकार्य्यालयात्

प्रकाशितः ।

संवत् १९७६, सन १९२०.

निर्मूल्छनं २ रूपकद्वयम् ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the "Nirnaya-Sagar" Press,
23 Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Bhatt Balbhadra Sharma Shuddhadwaitasiddhanta
Karyalaya, Badamandir, Bhuleshwar, Bombay.

विज्ञप्तिः ।

व्यजिज्ञपमेतत्प्रथमस्कन्धे यत्प्रस्तावनादिपदवाच्यस्याऽऽवेदनस्य प्रकाशकसमयप्राप्तत्वेऽप्यावश्यकत्वेऽपि समस्तायाः श्रीसुबोधिन्याः प्रकाशनसौभाग्यलाभे तदुपहरिष्याम इति ।

विशेषस्तु—प्रबलतमेनोदरामयेन क्षणमप्यलब्धसौस्थ्येन चिरस्य विस्मृता इव सर्वेऽपि व्यापारा इति द्वितीयस्कन्धप्रकाशेऽपि महदेव विलम्बितं जनेनाऽनेन । अधुना तु विलम्बासहिष्णूनां साम्प्रदायिकानां विक्षोभमिव बुद्ध्वाऽऽमयाविना च तत्संशोधनादिसमस्तव्यापाराणामेकाकिनाऽशक्यानुष्ठानत्वे सकृत्स्वयं ग्रन्थं संशोध्य वर्णग्रथकैः कृतानां तत्प्रत्याम्नायानां शोधने,—कर्मण्यस्मिन् परिनिष्ठितान् पणशीकरोपाह्वाञ्छ्रीवासुदेवशास्त्रिमहाभागानवालम्बिषि ।

स्कन्धश्चाऽयं चतुर्भिः पुस्तकैः शोधितः । तत्र कखगसञ्ज्ञं त्रयं श्रीमद्बालकृष्णशुद्धाद्वैतपुस्तकालयस्थम् । अन्यच्छ्रीवृन्दावनमुद्रितम् ।

प्रश्रितः—

भट्टश्रीबलभद्रशर्म्मा,

क० का० क० शु० क० म० वि०

वेदान्तविद्यानिधिः ।

श्रीगोवर्द्धनोद्धरणधीराय नमः ।

श्रीबालकृष्णाय नमः ।

श्रीभागवतगूढार्थप्रकाशनपरायणाय नमः ।

श्रीपितृप्रवर्त्तितपथप्रचारसुविचारकाय नमः ।

श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषितमूर्त्तिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचिता

श्रीसुबोधिनी ।

(द्वितीयस्कन्धः)

स्कन्धे तु प्रथमे प्रोक्तास्त्रिविधा ह्यधिकारिणः ।
तेषां कर्त्तव्यनिर्द्धारो द्वितीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥
तस्मिन्निर्द्धारिते पश्चात्क्रियाविषयसङ्कथा ।
अग्रे च तां प्रवक्ष्यामस्तृतीयादिभिरुत्तमैः ॥ २ ॥
निर्द्धारणेऽङ्गत्रितयं वस्तुनिर्द्धारणं पुरा ।
श्रद्धा चैव विमर्शश्च वस्तुनिर्द्धारणं पुनः ॥ ३ ॥
प्रमाणेन प्रमेयेण साधनेन फलेन च ।
एकत्र मानमेये हि फलं साधनमेकतः ॥ ४ ॥
अतोऽत्र वस्तुनिर्द्धारे ह्यध्यायद्वितयं मतम् ।
श्रद्धाऽपि द्विविधा लोके श्रोतृवक्तृविभेदतः ॥ ५ ॥
फलोपकार्यङ्गमेतन्नाऽधिकारे ततो विशेत् ।
विमर्शोऽपि द्विधा पूर्वमुत्पत्त्या चोपपत्तितः ॥ ६ ॥
त्रिविधे द्वे ततस्तत्र षडध्यायास्ततो दश ।
तत्र तु प्रथमेऽध्याये कर्त्तव्यं विनिरूप्यते ।
वस्तुनस्तत्त्वनिर्द्धारो मानमेयविभेदतः ॥ ७ ॥

पूर्वस्कन्धेऽधिकारनिरूपणे परीक्षितो मुख्याधिकारं निरूप्य तेन किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायां भगवत्कृपया सत्सङ्गे सति सर्वतत्त्वजिज्ञासार्थं प्रश्नः कर्त्तव्य इति प्रथमं प्रश्नद्वयं कृतम् । सर्वात्मना किं कर्त्तव्यं म्रियमाणैश्च किं कर्त्तव्यमिति । सर्वात्मना कर्त्तव्यं नाम यस्मिन्नकृते कोऽपि पुरुषार्थो न सिद्ध्यति तत्सर्वात्मना कर्त्तव्यम् । तत्राऽधिकारिणो न निर्द्धारिताः । ते [1]चोत्तरदानसमये [2]निर्द्धारणीयाः ।

---

१ स चेति ख. ग. घ. २ निर्द्धारणीय इति ख. ग. घ. निर्द्धारिता इति ङ.

म्रियमाणानां कर्त्तव्यनिर्द्धारो द्वितीयः । ये पुनः श्रोतव्यादिपञ्च पदार्थाः पृष्टास्ते यथायथमेतन्निरूपणेनैव निरूपिता भविष्यन्ति । कांश्चिदग्रे निरूपयिष्यामः । अतो द्वयं निरूपणीयम्—सर्वात्मना कर्त्तव्यं म्रियमाणैश्च कर्त्तव्यमिति । तदर्थं सर्वेषां वस्तूनां याथात्म्यं निरूप्यं फलमुखमङ्गं श्रद्धा[1] निरूप्या विचारश्च निरूप्यः । एतेषामावश्यकत्वं तत्तत्प्रकरणे निरूपयिष्यामः । तत्र सर्वात्मना कर्त्तव्यनिर्द्धारं चतुर्दशश्लोकैराह—**वरीयानित्यादिभिः** । कर्त्तव्यनिरूपणात्पूर्वमभिनन्दनं कर्त्तव्यं प्रश्नस्य हेतुत्वार्थम् । यथा क्षुधितस्याऽन्नदानं तथा साकाङ्क्षस्य कर्त्तव्यकथनम् । अधिकारनिर्द्धारश्च कर्त्तव्यः । विशेषतः पूर्वं प्रश्नशेषतया अनिरूपणात् । प्रेक्षापूर्वकारिणं प्रवर्त्तयन्फलमनिरूप्य विधिः प्रवर्त्तयितुं न शक्नोति । अतः फलनिर्द्धारार्थमधिकारो निरूपणीयः । तत्र दोषत्रयं निराकार्यम् । तदर्थं त्रयः श्लोकाः । तत्र प्रथमं प्रश्नमभिनन्दति—

श्रीशुक उवाच—

वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितो यतः ।
आत्मवित्सम्मतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः ॥ १ ॥

वरीयानिति । श्रोतव्यादिषु प्रश्नेषु मध्ये यः प्रथमतः पृष्टः सर्वात्मना किं कर्त्तव्यमिति एष प्रश्नो **वरीयान्** श्रेष्ठः । उत्तमत्वे हेतुमाह । यतः सु तु ते तवोपकाराय । अन्ये त्वन्येषाम् । अस्मिन्नर्थे महतां सम्मतिमाह—**आत्मवित्सम्मत इति** । आत्मविदामप्ययं प्रश्नः सम्मतः । अनेनाऽत्र प्रश्नोत्तरे बुद्धेर्भरोदय इति सूचितम् । किञ्च । पुंसां सर्वेषामेव विचारकाणां स्वतन्त्राणामयं प्रश्नः सम्मत इति सम्बधः । तस्मादत्रोत्तरं कथयिष्यामीति भावः ॥ १ ॥

इदानीं फलप्रेप्सुमधिकारिणं निर्द्धारयितुं सर्वेषामेकं कर्त्तव्यं नाऽस्तीत्याह[2]—

श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र नृणां सन्ति सहस्रशः ।
अपश्यतामात्मतत्त्वं गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ २ ॥

श्रोतव्यादीनीति । अग्रिमप्रश्नानामनभिनन्दनाद्गौणता[3] सूचितैव । तथापि यदि राज्ञस्तत्राऽऽकाङ्क्षा दृढा भवेत्तदा प्रथमोत्तरमुच्यमानं न सम्यगवगम्येत । अतोऽधिकारनिरूपणप्रस्तावे श्रोतव्यादीन्यपि निराकरोति । राजेन्द्रेति सम्बोधनात्—बहुविधाः पुरुषास्त्वयैव दृष्टा बहूनि च शास्त्राणि, तत्र तव तेषां वा न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध इति तदनुभवस्य सम्मतिः प्रदर्शिता । प्रश्ने नृभिरिति[4] वचनात्तज्ज्ञापनायोत्तरेऽप्याह । तर्हि तानि कुतो न वक्तव्यानि ? तत्राऽऽह—**सन्ति सहस्रश इति** । मत्कथनात्पूर्वमेव मत्कथनमनपेक्ष्य सहस्रशः सन्ति । सामान्येषु स्वाभिप्रेतानामप्रवेशार्थमाह—**अपश्यतामात्मतत्त्वमिति** । आत्मनस्तत्त्वमनारोपितं रूपम् । तच्छास्त्राभावादपश्यताम् । लोकव्यवहारेणाऽऽत्मा आरोपित एव दृश्यते देहादिरूपः संवलितो वा । ननु कथमुपाये विद्यमाने ते आत्मतत्त्वं न जानन्ति ? तत्राऽऽह—**गृहेषु गृहमेधिनामिति** । तैर्विविक्तात्मस्वरूपं ज्ञात्वा किं कर्त्तव्यम् । ते हि गृहमेधिनः गृह एव पर्यवसितमतयः । तेषां गृहोपयोगि यद्भवेत्तदेव

१ श्रद्धां निरूप्येति घ. २ वक्तव्यमिति क. ग. ३ अग्रिमप्रश्नानभिनन्दनादिति क. ग. ४ नृणामिति क.

ज्ञातव्यम् । विविक्तात्मा तु गृहस्य बाधकः । अतो न ज्ञातव्यः । गृहेष्विति निमित्तसप्तमी तेषां गृहेषु बुद्धिरस्ति गृहैकनिष्ठा भविष्याम इति । अतो गृहाः प्राप्तव्याः । तस्माद्ययैव बुद्ध्या गृहसिद्धिस्तामेव बुद्धिं सम्पादयन्ति । सा च लोकसिद्धग्रन्थैरेव पुष्टा नाऽस्मद्वाक्यमपेक्षते । अतस्तद्विषयकस्तव प्रश्नो न साधुः । अनेन ध्रियमाणविषयको यः प्रश्नः स न स्तुतो न वा निन्दित इति तदुत्तरमग्रे वक्ष्यतीति सम्भाव्यते ॥ २ ॥

ननु केवलं गृहार्थे कथं तेषां बुद्धिः ? सद्बुद्धिसाधनानां विद्यमानत्वात् । तत्राऽऽह—

निद्रया ह्रियते नक्तं व्यवायेन च वा वयः ।
दिवा चाऽर्थेहया राजन् कुटुम्बभरणेन वा ॥ ३ ॥

निद्रया ह्रियते नक्तमिति । सत्सङ्गसाधनीभूतः समय एव तेषां नास्ति । तत्समयस्याऽन्यैरेवाऽपहारात् । तदाह । निद्रा चेष्टा चाऽर्द्धश आयुर्हृतवत्यौ । तत्र निद्रया नक्तं वयो ह्रियते । रात्रिसम्बन्ध्यायुरज्ञानेन गच्छति । दिवा च दिनसम्बन्ध्यायुरर्थेहया गच्छति । अज्ञानादन्यथा ज्ञानाच्च सर्वमायुर्गच्छतीत्युक्तं भवति । ननु न सर्वा रात्रिर्निद्रया गच्छति ? तत्राऽऽह—**व्यवायेन च वेति** । चकारात्तत्साधनेन । **वेति** प्रकारद्वयं परित्यज्य नाऽन्यः पक्षस्तेषु सम्भावितः । वयःशब्देन पुरुषार्थसाधनीभूतमायुस्तारुण्यमेव । तच्चेद्गतं जरठः किं नु साधयेत् । बालो वा । **अर्थेहया** । गृहस्य मूलं धनम् । चकारान्निद्रया । अर्थार्थं प्रयत्नेन सिद्धेऽर्थे कुटुम्बभरणेन वा ॥ ३ ॥

ननु वैराग्यसाधनानां जायमानत्वात्कथं तेषां गृहे विचिकित्सा न जायते ? तत्राऽऽह—

देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि ।
तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ४ ॥

देहापत्येति । त्रयो गृहे[1] मुख्याः । देहः पुत्रो भार्या च । तन्मूलका अन्ये । ते च स्वभावतो गुणतश्च दुष्टाः । यत आत्मनाशकाः । ये हि यस्य परिकरा भवन्ति ते तं पोषयन्ति । एत[3] आत्मसैन्यान्यात्मानमेव शत्रुभिर्घातयन्ति । अतोऽसन्तः । ननु किमतो यद्येवम् ? [4]एवमेतदित्याह । ते ह्यात्मघातदोषेण धनेन पोषिता निधनं प्राप्नुवन्ति । तदा दुष्टानां नाशादात्मनिष्ठो भवेत् । तदन्तःस्थदोषान्न जायत[6] इत्याह—**प्रमत्त इति** । यथा [7]अत्यन्तं मदिरामत्तो गतमपि वस्त्रं स्पृशन्नपि देहं वस्त्रगमनं नाऽनुसन्धत्ते तथाऽयमपि मृतानपि तान् पश्यन् जीवत इव तदर्थं प्रयतते । तस्माद्वाह्यान्तरदोषव्याप्तत्वादायुषो वृथा क्षयाद्गृह एव पर्यवसितबुद्धित्वात्तेषां श्रोतव्यादि न प्रष्टव्यमित्यर्थः । **बुद्धिश्चाऽऽयुश्च दोषाणामभावः कारणं यतः । यस्य नैते भविष्यन्ति तस्य नाऽस्त्यधिकारिता ॥ ४ ॥**

---

१ गृहे इति ख. २ परिहृत्येति ख. ३ आत्मसैन्या अपीति क. ४ एवमित्याद्याहेत्यन्तं नास्ति ख. ग. ५ त्यात्मेति ग. ६ ज्ञायत इति ख. ग. ७ इत्यन्तमिति क.

एवं प्रश्नमभिनन्द्य साधारण्यं परिहृत्याऽभयमिच्छतामुपायमाह—

तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः।
श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेच्छताऽभयम्॥ ५॥

तस्मादिति। यस्मादाद्य एव पक्षः समीचीनः यस्मादन्यविषयकश्चाऽसमीचीनस्तस्माद्येषां संसाराद्भयमस्ति तद्भयनिवृत्त्यर्थं च यतन्ते तेषामभयमिच्छतां भगवाञ्छ्रोतव्यः। यद्यप्यत्र युक्तिर्वक्तव्या तथापि बहिर्मुखस्य बुद्धिर्युक्तिमपि न गृह्णातीति स्वभावतोऽधिकारी वक्तव्यः। तदाह। **भारतेति** विशिष्टाधिकारद्योतकमुक्तविश्वासाय। "**दौष्यन्तिरत्यगान्मायामि**"ति भरतस्य मायामोहाभावात्तद्धर्मपुरस्सरं तद्वंशोत्पन्नानामपि मायामोहाभावादुक्तविश्वासः। ननु वैदिकविधिबोधितानामग्निहोत्रादीनामात्मजिज्ञासाया वा कथनं परित्यज्य कथं भगवच्छ्रवणं विधीयते? अवैदिकत्वात्। तत्राऽऽह—**सर्वात्मेति**। प्रमाणबलात्प्रमेयबलं महदित्यग्रे वक्ष्यते। प्रमेये च युक्तिर्बलिष्ठा। तत्रैषा युक्तिः। अभयप्रेप्सवस्त्रैवर्णिका एव भवन्तीति नाऽस्ति नियमः। अन्येषामपि कृतपुण्यपुञ्जानामभयेच्छासम्भवात्। अतस्तेषामुपायो वेदे नोक्त इति तदर्थं वक्तव्ये साधने तेनैव साधनेन त्रैवर्णिकानामपि पुरुषार्थसिद्धावावश्यकत्वाल्लाघवाच्च सर्वोपयोग्येक एवोपायो वक्तव्यः। स च सर्वात्मत्वाद्भगवतस्तद्विषय एव कश्चिद्वक्तव्यः। न हि स्वस्याऽऽत्मा कस्यचिन्न श्रोतव्यः। "**आत्मा वा अरे श्रोतव्यः**" "**आत्मलाभान्न परं विद्यते**" "**तरति शोकमात्मविदि**"ति श्रुतेः। तत्र स्वस्वात्मश्रवणे बोध्यमाने बोधकस्य वाक्यापर्यवसानमेव स्यात्। आत्मसु प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च। तस्मात्सर्वेषामेको य आत्मा भवति स एव श्रोतव्यः। अतः[1] श्रुतावप्यात्मपदं सर्वात्मपरम्। न च जातिवाचकत्वमात्मपदस्य। तथा सति व्यक्तिरूपस्य स्वस्य गौणत्वेनाऽश्रौतत्वात्क्रियावज्ज्ञानेऽनुपपत्त्यभावाच्च नाऽऽत्मनः कार्यं सिद्ध्येत्। सञ्जातेऽप्यात्मज्ञानस्य विद्यमानत्वाच्छ्रुतौ प्रकारविशेषस्याऽनुक्तत्वाज्ज्ञानार्थं प्रयासो व्यर्थः स्यात्। श्रुतिश्चोपचरिता भवेत्। अतः सर्वात्मैव श्रोतव्यः। तस्य[2] शारीरस्य च भेदाभावान्न स्वस्य गौणता। किञ्च। "**फलमत उपपत्तेरि**"ति न्यायेन न केवलं ज्ञानमात्रेण फलम्। किन्तु श्रवणादिभिर्ज्ञाते ब्रह्मणि तत्फलं प्रयच्छति। तच्चे[3]न्निर्द्धर्मकं शारीररूपं वा स्यात् फलदाने असमर्थमेव स्यात्। अतः फलदानसमर्थरूप एवाऽऽत्मा श्रोतव्य इत्याह—**भगवानिति**। षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नो न तु भ्रान्तशास्त्रैः प्रतिपन्नः। वेदार्थोऽप्ययमेवेत्यवादिष्म। किञ्च। फलं दुःखाभावः सुखञ्च। तत्र प्रथमं दुःखाभावो मृग्यः। बुद्धेस्तत्रैव प्रथमं प्रवृत्तेः। तत्र श्रवणस्य तत्साध्यज्ञानस्य वैकफलत्वे सर्वफलत्वे वा आहारपृथक्त्वेन सर्वफलत्वनिर्द्धारात्प्रथमं जाते साक्षात्कारे दुःखनिवृत्तौ परमानन्दो न स्यात्। परमानन्दे वा स्वर्गादि[4]सुखवद्दुःखनिवृत्तिर्न स्यात्। सन्नियोगशिष्टत्वेऽपि फलदातृत्वाद्भगवतो द्वयं न प्रयच्छेत्। अन्यथा आहारपृथक्त्वन्यायो भज्येत। अतः श्रवण एव तादृग्विषयो वक्तव्यः। यस्तूभयरूपो भवति। तदाह—**हरिरीश्वर इति**। हरित्वेन सर्वदुःखहर्तृत्वेनेश्वरत्वेन सर्वफलदातृत्वेन च श्रोतव्यः। "**तं यथा यथोपासत**" इति श्रुतेः। अतो धर्मचतुष्टययुक्तत्वेन गुणोपसंहारन्यायेन तादृशः श्रोतव्य इति विषयं व्यावर्त्तकधर्मैः परिच्छिद्य तत्र कर्त्तव्यमाह श्रोतव्यादित्रयम्। नन्वस्य शास्त्रस्य भक्तिफलकत्वाच्छ्रवणादिकं न धर्मरूपम्। उत्तमवक्तृकथनाच्च। अतो नवविधा भक्तिः कर्त्तव्यत्वेन वक्तव्या। तत्कथं

१ अत इति नास्ति ख. ग. २ तस्य चेति ख. ग. ३ तच्चेति क. ग. ४ स्वर्गादितःसुखवदिति ग.

त्रयमेवोच्यत इति चेत्? सत्यम् । नवविधभक्तेर्वक्तव्यत्वेऽपि प्रेमानन्तरभावित्वादन्येषां त्रयमेवोक्तम् । त्रिभिः स्नेहे जाते अन्येषां कर्त्तव्यता अनुक्तसिद्धैव । ननु भगवाञ्छ्रोतव्य इति कोऽर्थः । तद्वाचकाः शब्दाः श्रोत्रेण ग्राह्यास्तेषामर्थो वा ज्ञातव्यः । अभिप्रायो वा । सर्वेषां वा केषाञ्चिदेव वा । आद्ये विधिर्व्यर्थः । प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन ज्ञानस्य श्रोत्रेन्द्रियवतो यतः कुतश्चिच्छब्द उच्चारिते ज्ञानं भविष्यत्येव । गृहीतसङ्केतस्य तु पुनरर्थज्ञानमपि भविष्यति । न च तत्सम्पादने यत्नः कर्त्तव्य इति । दैवगत्या यत्नं विनाऽपि सर्वेषां तत्सम्भवात् । अथ सर्वदा ? अशक्त्याऽसम्भवात् । जीवनानुपपत्तिश्च । किञ्च । भगवद्वाचकानां सर्वेषां पदवाक्यानामेकेनोपस्थापयितुमशक्यत्वाद्यत्किञ्चित्पदवाक्यमात्रस्य सर्वजनीनत्वादवक्तव्यत्वम् । अथ शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः पदवाक्ययोः श्रवणम् । तथैव कीर्त्तनं स्मरणं चेति चेन्न । सर्वेषां पदवाक्यानामनुपस्थितौ तन्निर्द्धारस्याऽशक्यत्वात् । यत्किञ्चित्पदवाक्यमात्रस्य तु[1] शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः सर्वजनीन इति नोपदेशोऽयुक्त इति ? मैवम् । **श्रोतव्यविषयत्वेन लीला दशविधा पुनः । उक्तैव वासुदेवस्य तदर्थमपरा कृतिः । शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः सामान्येन पदादिगः । क्रियते स्कन्ध एवाऽत्र तेन नाऽत्रोक्तदूषणम् ।** भगवान् दशविधलीलायुक्तः श्रोतव्यः । अन्यथा विषयवाचकपदचतुष्टयेनैव श्रवणसिद्धेर्विधेर्वैयर्थ्यं स्यात् । तृतीयादिदशस्कन्धकृतिवैयर्थ्यं च । तावता[3] शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः सामान्यन्यायेन व्याकरणवन्मीमांसावच्चाऽत्रैव क्रियते । तस्मान्न कोऽपि दोषः । एते हि चत्वारो गुणा अधिकारिफलनिरूपकत्वेनोक्ताः । न तु श्रोतव्यत्वेन । अवच्छेदकत्वेनैव तदुपयोगात् । गुणानामानन्त्येऽपि यथा दशलीलासु सर्वप्रवेशस्तथोत्तरत्र वक्ष्यते । अनुप्रवेशेऽपि यथाऽऽनन्त्यं तथाऽपि वक्ष्यते । अथाऽत्र त्रयं न विधातव्यम् । एकेनैव प्रेमद्वारा अभयसिद्धेः । न च मिलितानां त्रयाणां साधकत्वम् । परीक्षिति तदभावेनाऽभयाभावप्रसङ्गात् । श्रवणस्याऽऽवश्यकत्वाच्च न विकल्पेनाऽनेकविधानमिति वाच्यम् । अत्रोच्यते । त्रयाणामन्योन्यनिर्वाहकत्वेन विधानम् । तथाहि । कीर्त्तनाविधाने श्रवणमेव न निर्वहेत् । न चाऽध्ययनविधिवदेकविधानेनाऽन्यप्राप्तिरिति वाच्यम् । अध्यापनस्य संसारिकर्त्तव्यत्वेन विधिं विनाऽपि वृत्तित्वेन प्राप्तत्वात् । न चाऽत्र तथा । श्रवणेन कृतार्थस्य कीर्त्तने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तर्हि कीर्त्तनमेव विधीयताम् । श्रवणं त्वर्थादेव भविष्यतीति । न । परीक्षिति तदभावात् । अभये वैलक्षण्याभावाच्च । तस्माच्छुकादीनामतिनिरपेक्षाणामपि कीर्त्तने प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं कीर्त्तनविधानम् । तदैव श्रवणसिद्धिः । फलं तु प्रत्येकमेव । अभयं तु भगवत्प्रवेशरूपम् । तदैव सर्वभयनिवृत्तेः । तर्हि स्मरणं न विधातव्यम् । न च श्रवणानन्तरमस्मरणे विस्मरणात्कीर्त्तनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अन्यलभ्यत्वेन विध्यनुपपत्तेरिति चेन्न । सकृत्कृतकीर्त्तनस्याऽपि विस्मरणसम्भवान्न कीर्त्तनशेषत्वेन स्मरणमायाति । विहिते तु स्मरणे श्रवणकीर्त्तने सदा भवतः । दोषान्तराप्रवेशश्च । किञ्च । त्रयाणां देहपातपर्यन्तमावृत्तानामेवाऽभयसाधकत्वम् । उत्तरावधिर्देहपात एव । पूर्वावधिः संसारभयज्ञानम् । "**आवृत्तिरसकृदुपदेशादि**"ति न्यायेन स्मरणान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । यद्यपि स्नेहे जाते आवृत्तिर्न विधातव्या । स्वत एव तत्सम्भवात् । अथाऽपि भरतवत्कदाचिदन्यासक्तिर्भवेत् । न च तथा सत्यधिकाराभावादेव विधिर्व्यर्थ इति वाच्यम् । तदभावार्थमेव विधानात् । तस्माद्यथासम्भवं देहपातपर्यन्तं त्रयाणामावृत्तिः कर्त्तव्या । ननु मनननिदिध्यासने कुतो न विहिते । ज्ञानं च साध्यत्वेन कुतो नोक्तम् । "**ज्ञानादेव तु कैवल्यमि**"ति श्रुतिविरोधश्च । न च ज्ञानस्याऽर्थात्सिद्धिः । तथा सति ज्ञानस्य

१ तुर्नास्ति ख. २ शक्तितात्पर्येति वर्णा न सन्ति क. ३ तावतामिति क.

व्यापारत्वं स्यात् । अत्र स्नेहस्य तथात्वेन विवक्षितत्वाच्चेति चेन्न । मननिदिध्यासनयोरङ्गत्वेन श्रवणमध्यपातात् । तदत्रैवोत्तरत्र वक्ष्यते । ज्ञानं तु शाब्दं सिद्धमेव । प्रेम्णा क्रियमाणैस्त्रिभिर्भगवत्साक्षात्कारोऽपि सम्भवति । तथापि श्रवणादीनामेव कारणत्वम् । अन्तिमसाक्षात्कारस्य तु फलनान्तरीयकत्वात्फलमध्यपातः । न चाऽऽध्यात्मिकश्रवणवच्छ्रवणाद्याहितसंस्कारसध्रीचीनेन मनसा शारीरात्मसाक्षात्कारवद्भगवत्साक्षात्कारो वक्तुं शक्यः । "**नाऽहं वेदैरि**"ति वाक्यात् । न च शारीरसाक्षात्कार एव फलम् । सङ्घातादुद्धतस्य कैवल्यं प्राप्तस्य भगवच्छ्रवणे मुख्याधिकारात् । "**एतावदरे खल्वमृतत्वमि**"ति ब्रह्मप्रकरणस्थत्वाद्ब्रह्मात्मविषयकमेव । भगवतश्च स्वतन्त्रत्वान्नाऽन्येन प्रकारेणाऽऽविर्भावः सम्भवति । यत्तु वाक्यात्स्वप्नवद्ब्रह्मात्मभावस्फूर्त्तिस्तेन वा सर्वाविद्यानिवृत्तिः स्वचरितार्थता वोच्यते । तज्ज्ञानदुर्बलानां मनोरथमात्रमेव । शुकसनकादीनामद्याऽपि परिभ्रमणात् । तस्मात्सायुज्य एव सर्वभयनिवृत्तिः । "**ब्रह्मैव सन्ब्रह्माऽप्येती**"ति श्रुतिश्च तमेवाऽर्थं वक्ति । न चोपनिषदां वैयर्थ्यम् । अस्यैवाऽर्थस्याऽधिकारिभेदेन प्रकारभेदेन विधानात् । फलं त्वेकमेव । "**ते प्राप्नुवन्ति मामेवे**"ति वाक्यात् । "**वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य**" इति च । "**सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति**" "**तद्विष्णोः परमं पदमि**"ति च । "**तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि**"ति च । तस्माद्वैदिकप्रकारेण भागवतप्रकारेण वा भगवति प्रवेशस्त्रैवर्णिकानाम् । अन्येषां तु भागवतप्रकारेणैव । न च व्यवस्थितविकल्पः । "**किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या**" इति वाक्यात् । "**क्लेशोऽधिकतरस्तेषामि**"ति च । अत एव श्रुतिविप्रतिषेधोऽपि नास्ति । शाण्डिल्यस्य तथा वचनं पूर्वं चित्तशुद्धिस्तथा न जातेति नोपनिषद्भिः फलोदयः । चित्तशोधकानां वैदिकमार्गे क्लेशसाध्यत्वात् । अतः स्वपक्षस्थापनामात्रपरत्वादितरपक्षनिन्दावचनानां न तावता श्रुतिविरोधः सम्भवति । तस्मात्सूत्रविचारानुसारिवैदिकमार्गेण भगवन्मार्गेण वा यथाधिकारं सर्वेषां परमपुरुषार्थप्राप्तेः सर्वमनवद्यम् । विधिविशेषविचारस्तु न कर्त्तव्यः । तव्यप्रत्ययस्य विधावविधानात्[२] । लिङ्लोट्पञ्चमलकाराणामेव विधौ विधानात् । लोकवेदप्रसिद्धत्वाच्च भगवतो नाऽत्र विधिः सम्भवति । भक्तिशास्त्रत्वाच्च । फलसाधनता तु तादर्थ्येन विधानात्समभिव्याहारादेव[३] लभ्यते । वाक्यार्थस्याऽपूर्वत्वाद्भावनापक्षश्च पूर्वमीमांसाभाष्य एव निराकृतः । अयं च तव्यप्रत्यय आवश्यके विहितः—"**कृत्याश्चे**"ति सूत्रेण । प्रश्नानुगुणश्चाऽयम् । तस्माद्भगवत्प्रवेशार्थं यावज्जीवं यथासम्भवं त्रयाणामावृत्तिः कर्त्तव्येति सिद्धम् । श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च । कीर्त्तितव्यः श्रोतव्यश्च । स्मर्त्तव्यः पूर्वोक्तश्च । एवं प्रतिपादनार्थं चकारद्वयम् । इच्छतेति पदाच्छ्रवणाद्यकरणे अभयमेव न भविष्यति न तु तदकरणकृतः प्रत्यवायोऽपीति सूचितम् ॥ ५ ॥

श्रवणस्याऽङ्गत्वे श्रुतेः संवादित्वात्स्मरणकीर्त्तनयोः फलहेतुत्वं साधनीयं वादिविप्रतिपत्तिनिराकरणाय । तत्र प्रथममितरासापेक्षत्वात्स्मरणस्य फलसाधकत्वं साधयति—

एतावान्साङ्ख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया ।
जन्मलाभः परः पुंसामन्ते नारायणस्मृतिः ॥ ६ ॥

एतावानिति । पञ्च सिद्धान्ताः स्वतन्त्रतया विहिताः । तत्र श्रुतिवैष्णवौ समप्रधानत्वेनोक्तौ । पशुपतिमतस्य कल्पभेदेन तामसपरत्वेनोत्कर्षजननद्वारा परम्परया यथायथमुपयोगः । क्रममुक्तिहेतुत्वेन

१ स्थापनमात्रेति ख. २ विधावविति नास्ति ख. ३ समभिव्यवहारादेवेति ख.

वा। अतः परं साङ्ख्ययोगौ धर्मशास्त्रं च सर्वाङ्गत्वेन प्रतिपादितम्। स्वतन्त्रतया ब्रह्ममीमांसायां निन्दितत्वादन्यत्र प्रवेशमलभमानाः स्मरणशेषा भवन्तीत्याह। एतावान्पुरुषार्थ इत्यर्थः। बुद्धिस्थमेतच्छब्दार्थं विवृणोति—**अन्ते नारायणस्मृतिरिति**। अयमेव परो जन्मलाभः। स्वधर्मस्य पञ्चाग्निविद्याप्रकारेणोत्तमदेहजननं फलम्। तथा योगस्याऽपि। "**शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायत**"-इत्यारभ्य "**अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमि**"त्युपसंहाराद्योगेनाऽप्यन्तिमो देहः साध्यते। साङ्ख्येऽपि—"**बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत**" इति वाक्यात् "**ज्ञानिभ्योऽप्यधिको मत**" इति योगप्रशंसावाक्याच्चाऽन्तिमजन्मसाधकत्वमेव। भगवद्धर्माणामपि व्रतोपवासादीनां भगवदीयदेहसाधकत्वम्। अतोऽन्तिमदेहे सर्वे उपक्षीणाः। न च सोऽपि देहः स्वरूपभूतः सन्फलसाधकः। किन्तु "**अन्ते या मतिः सा गतिरि**"ति न्यायात् "**यं यं वाऽपि स्मरन्भावमि**"ति भगवद्वाक्याच्चाऽन्ते भगवत्स्मरणहेतुत्वेन तदुपयोगः। स चेदस्मदुक्तप्रकारेण यस्मिन्कस्मिंश्चिदपि देहे अन्ते भगवत्स्मरणं भवेत् तदा "**पूर्वात्परबलीयस्त्वमि**"ति न्यायेन स एव देहोऽनन्तिमोऽप्यन्तिमत्वमापद्यमानो लाभत्वेन सम्पद्यते। योगादयश्च स्वस्वमार्गेण दूरफलाः सन्तोऽत्रैव प्रविशन्ति। अतो देहसाधकानां योगादीनां देहस्य चाऽयमेव लाभो यदन्ते नारायणस्मृतिरिति। अतोऽस्य साक्षाद्भगवत्प्रवेशहेतुत्वान्नाऽत्र विधिशेषतया श्रुतिसंवादोऽपेक्षितः। यद्यपि भगवदीयत्वमपि जन्मलाभस्तथापि ततोऽप्ययं परः। ननु "**अपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाऽऽद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था**" इति वाक्यविरोध इति चेत्? तत्राऽऽह—**पुंसामिति**। भगवदीयत्वं हि साक्षाद्भगवदनुगृहीतानां पुष्टिमार्गीयाणां जन्मलाभरूपमित्युच्यते[1]। इदं तूक्तसाङ्ख्यादिमार्गाणां प्रावाहिकमर्यादामार्गरूपत्वात्तन्निष्ठानामपि तथात्वादन्ते या मतिरिति न्यायेनाऽन्ते भगवत्स्मृतौ तत्प्राप्तिर्भवतीति तस्यास्तथात्वमुच्यत[2] इति नोक्तविरोधः। **पुंसामिति**। साधारणानामपीत्यर्थः[3]। अतो महाफलत्वात्स्मरणस्य सर्वदा भगवान्स्मर्तव्य इति सिद्धम्॥ ६॥

इदानीं कीर्त्तनस्य तथात्वं साधयति—

प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधिषेधतः।
नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरेः॥ ७॥

प्रायेणेति। कीर्त्तनं तु ततोऽप्यधिकम्। येषामन्तिमं जन्म जातं ये च जीवन्मुक्ताः केवलं गुणातीत एव व्यवसिताः पुनरावृत्तिसम्भावनारहितास्तेऽपि हरेर्गुणानुकथने श्रवणानन्तरभाविनि कीर्त्तने परमानन्दरससमुपलभमानाः साधनदशायामेवैवं सुखमेतत्साध्यफलदशायां कीदृशं सुखं भविष्यतीति मन्यमाना रमन्ते। स्मेति प्रसिद्धेः। केचन पुनर्मनन एव पर्यवसितमतयः असम्प्रज्ञातसमाधयो वा तस्मिन्नेव सुखे स्थिताः। तेऽपि उत्थानाभावान्न रमन्ते। तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रायग्रहणम्। राजन्निति सम्बोधनं तथाभूतशमीकस्मरणाय। अत्र विषयरसादेव तथा रमणम्। न तु कृतेर्धर्महेतुत्वेन। ते हि कृतिगुणदोषसम्बन्धरहिताः। तदाह—**निवृत्ता विधिषेधत इति**। विधिसहितान्निषेधान्निवृत्ताः। "**द्रव्यं तथा ब्रह्मणि कर्म नर्च्छती**"ति न्यायेन ब्रह्मभूता अपि। "**दोषबुद्ध्योभया-**

---

१ पुष्टिजन्मलाभरूपमिति ख. २ तस्मादिति ख. ३ इत्यर्थ इति नास्ति ख.

तीत" इति वाक्यात्। विधिसहितनिषेधकथनेन चैतज्ज्ञापयति "**बुधो बालकवत्क्रीडेदि**"त्यादि-वाक्यानि यद्यपि विधिरूपाणि तथाप्यस्याऽग्रे निषेधाभावान्नैतेषां ग्रहणमिति। नैर्गुण्ये गुणत्रयातीते स्वस्मिन्नेव स्थिताः। विरोधाभासबोधनार्थं गुणग्रहणम्। तस्मात्स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात्कीर्त्तने शङ्काऽपि न कर्त्तव्या॥ ७॥

एवं युक्त्या द्वयं समर्थयित्वा त्रयस्याऽपि पुरुषार्थसाधकत्वे साधिते युक्तिमूलकमिदमप्रामाणिकमिति शङ्का स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थमाह—

इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम्।
अधीतवान्द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम्॥ ८॥

इदमिति। पुराणमिति प्रमाणम्। **भागवतं नामेति** तदवान्तरभेदः। यौगिकश्चाऽयम्। तेन भगवता प्रोक्तं भगवत्प्रतिपादकं भगवत्फलकं चेति। अस्य दुर्बलत्वं वारयति। ब्रह्मणा वेदेन सम्मितम्। परब्रह्म वा सम्यङ्मितं ज्ञातं यत्र। गुरुपरम्परामाह—**पितुर्द्वैपायनादिति**। तदानीन्तनकालस्य प्राणिबुद्धिनाशकत्वायाऽऽह—**द्वापरादाविति**। द्वापरस्याऽऽदौ। तदानीमपि द्विपरा बुद्धिर्न जाता। **अधीतवानिति** वेदवन्नियमेनाऽर्थावबोधपूर्वकमध्ययनमुक्तम्। **पितुरिति**। "**पितैवोपनयेत्पुत्रमि**"ति न्यायेन उपनयनाध्यापनयोरेककर्त्तृकत्वादध्ययनप्रकारः सर्वोऽपि सुसम्पन्न इति सूचितम्॥ ८॥

नन्वस्याऽध्ययनस्य वेदवत्सामग्रीश्रवणादिदमपि विचार्यमेव। अतो नाऽनेन केवलेन निर्द्धारितार्थः प्रतिपत्तुं शक्य इत्याशङ्क्याऽऽह—

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान्॥ ९॥

परिनिष्ठितोऽपीति। ममाऽध्ययनं न बालवत्। किन्तु विचारपूर्वकम्। प्रथमतोऽधिकार एव मया विचारितः। ममेदं कर्त्तव्यं नवेति। तत्र सर्वस्याऽप्यध्ययनस्य—"**आत्मलाभान्न परं विद्यत**"—इत्यादिश्रुतिभिरात्मपर्यवसानाद्गुणातीतसमाधिरूपे नित्यं स्थितः सन्। भागवतस्य च रसमनुभूय तस्याऽप्राकृतत्वं ज्ञात्वा यथा ब्रह्मणि लीनो न समाध्यवस्थां भजते तथा ब्रह्मरसादप्यधिकरसत्वाद्गुणैर्गृहीतचेताः आख्यानमधीतवान्। आकरस्थो यो रसः स स्वस्थाने स्थितः स्वस्मिन्नागतान्प्रति न स्वात्मानं तथा प्रकाशयति। किन्तु केवलधर्मरूपेण प्रकटः। नृत्ये पात्रस्थपेयजले च दर्शनात्। यदा भगवाँल्लीलारूपेण प्रकटो जातस्तदा तस्यां लीलायां यो रसः स एव रसो ब्रह्मणि परं नाऽभिव्यक्त इति निश्चित्य किमर्थं तदाशया स्थीयते तदपेक्षयाऽपीदानीमेव रसः कथं न पीयत इति विचारसहितलीलया गृहीतचित्तत्वम्। इममर्थमाह—**उत्तमश्लोकेति**। उत्तमैः श्लोक्यत इति भगवानुत्तमश्लोकः। गुणकरणादेव भगवतः स्तोत्रमपि जनैः सह सम्बन्धोऽपि। तस्माद्यः कश्चन भगवत्स्वरूपात्मको रसो निरतिशयत्वेऽपि सातिशयः स्वाऽभिव्यक्त्या भोक्तव्य इति येषामिच्छा तैर्लीला श्रोतव्येति निर्द्धार्य मया श्रोतव्यरसाभिज्ञेन आख्यानमधीतमित्यर्थः। **राजर्षे इति** सम्बोधनं

१ उपनयनाध्ययनयोरिति ख. २ अध्यापनस्येति क. ३ भजेतेति ख. ४ अधिकारसत्त्वादिति क.

यथा ऋषिदशायां राजत्वरसस्फूर्त्तिरधिका ज्ञानमिश्रत्वान्मान्यताधिक्याच्च तथेदमपीति युक्तौ सम्मतिरुक्ता। अनेन मर्यादात्वेऽपि पुष्टिरूपमिदमित्युक्तम् ॥ ९ ॥

अतस्तादृशैरेव श्रोतव्यमिति कीर्त्तनरसास्वादनार्थं परिभ्रमता मया तादृशो भवानुपलब्धः। अतस्तदहं तेऽभिधास्यामीत्याह—

तदहं तेऽभिधास्यामि महापौरुषिको भवान्।
यस्य श्रद्दधतामाशु स्यान्मुकुन्दे मतिः सती ॥ १० ॥

तदहमिति। तत्पूर्वोक्तमुद्धृतब्रह्मामृतरसभूतमहं कीर्त्तनरसप्रेप्सुस्ते तादृशाय तुभ्यमभिधास्यामि कथयिष्यामि। अथवा[1]। ते त्वत्सम्बन्धिभूतं तत्त्वयि स्थापयित्वाऽहमेवाऽभितः सर्वतो धास्यामि पास्यामीत्यर्थः। पीतस्य पुना रसास्वादनं निष्काश्याऽन्यत्र स्थापयित्वा पुनः पाने भवति। इदं तु गजेषूपलब्धम्। अभितश्च पानं सेचनादिरूपम्। द्वैपायनपदस्याऽप्येतत्सूचकत्वम्। द्विर्गता आपो यत्रेति तद्भवत्वादन्तर्बहिः पाता उक्तः। अन्तःस्थबहिःस्थयोश्च गुणयोः। अतः सूक्ष्मरूपभागवतद्वयं बहिः स्थितं भगवता ब्रह्मणा च प्रकटितमन्तः प्रवेश्य पुनः प्रकटितवान्। अत एवोत्पत्त्या चोपपत्त्या च भगवद्गुणानां स्वरूपविचारे तदुभयमुदाहृतम्। अन्यथा ब्रह्मणाऽनुभूयमानो भगवान् किमिति स्वगुणप्रकाशकं भागवतं वदेत्। सोऽपि नारदाय कथं वदेत्। अत उपपत्त्या भगवदपेक्षया गुणा अधिका निरूपिताः। उत्पत्तौ च अन्तःप्रविष्टा अपि ते गुणाः पुनर्बहिः कृताः। अतस्तेऽभिधास्यामीति सिद्धम्। ननु कथमहमत्राऽधिकारीत्याकाङ्क्षायामाह—**महापौरुषिको भवानिति।** महापुरुषस्य सम्बन्धी महापौरुषिकः। महापुरुषो हि कीर्त्यः। कीर्त्तिश्च गुणात्। तदीयत्वं च गुणास्वादनयोग्यतयैव। अन्यथा तादृशधर्मवतः सम्बन्धी न स्यात्। **भवानिति।** नाऽत्र तिरोहितमिव। एवं भगवद्गुणानामाधिक्यमुक्त्वा तेषां फलमाह—**यस्येति।** यस्याऽऽख्यानस्य सम्बन्धिनी या श्रद्धा तद्युक्तानां मोक्षदातरि स्वानन्ददायके सती पतिव्रतारूपा तदेकरसास्वादिनी मतिर्भवति ॥ १० ॥

एवं स्वरूपं फलं चोक्त्वा तत्र स्वमात्रविचारतां दूरीकर्त्तुं सर्वेषामेव विचाकराणां सम्मतिमाह—

एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम्।
योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्त्तनम् ॥ ११ ॥

एतदिति। अत्र सर्वैरेवैतन्निर्णीतम्। एतत् भगवद्गुणानुकथनरूपम्। निर्विद्यमानानां विरक्तीच्छूनां विरक्तिं वाऽभ्यसताम्। अकुतोभयं ब्रह्मानन्दमिच्छताम्। तदर्थं योगादिकं च कुर्वताम्। एतन्निर्णीतं यद्धरेर्नामानुकीर्त्तनम्। तैर्वा तेषामर्थे वा। प्रथमतो विरक्ता ब्रह्मानन्दप्रेप्सवस्तद्रसज्ञ योगेनाऽनुभवन्तस्तादृशं रसं तत्राऽननुभूय तत्प्रकटस्थानं भगवन्नाम। हरित्वात्पूर्वक्लेशं दूरीकुर्वन्नेव तद्रसं पाययतीति। तन्नाम्नां पूर्वोक्तप्रकारेण तद्रसाभिव्यक्तियुक्तानां प्रथमं पानं कृत्वा पश्चादनुकीर्त्तनं कर्त्तव्यमिति शास्त्रार्थनिर्द्धारः। अतो भवानहं च महारसे पतितावित्युभयोरुत्तमाधिकारिणोः परमोत्साहः सूचितः ॥ ११ ॥

---

१ अथ चेति क. ख.

एवं गुणकथनश्रवणरसं श्रुत्वा स्वस्य शापेन शीघ्रमरणमनुस्मृत्य तादृशरसास्वादनाभावाद्विषीदन्तं राजानं प्रत्याह—

किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हायनैरिह।
वरं मुहूर्त्तं विदितं घटेत श्रेयसे यतः॥ १२॥

किं प्रमत्तस्येति। साधनीभूतमायुर्नोऽस्तीति विषादो न कर्त्तव्यः। यथा साकाङ्क्षस्याऽधिकारिणो रसाभिव्यक्तिस्तथा जीवनेयत्तापरिज्ञानरहितस्याऽनधिकारिणो नाऽभिव्यक्तिः। अतो जीवनेयत्ता-ज्ञापकः शाप उत्तम एव। अल्पता चोत्तमा। उत्तरावधेर्नैकत्यात्। आस्वाद्य परमरसं तस्मिन् रसे प्रवेशान्न पश्चात्तापः। अतः प्रमत्तस्य स्वार्थेऽनवहितस्य बहुभिरपि हायनैर्वर्षैरज्ञातैर्न किञ्चि-त्फलम्। ज्ञातं तु मुहूर्त्तमपि वरं पुरुषार्थसाधकम्। यतो ज्ञानात्तेनाऽपि क्षणेन पुरुषार्थसा-धनाय घटेत॥ १२॥

अतः शत्रूणामायुरिवाऽज्ञातं स्वायुर्न प्रयोजकं किन्तु ज्ञातमेवेत्यत्र दृष्टान्तमाह—

खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहाऽऽयुषः।
मुहूर्त्तात्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम्॥ १३॥

खट्वाङ्गो नामेति। खट्वाङ्गनामा दिलीपो देवपक्षपाती भूत्वा दैत्यान् हत्वा देवैर्वरं ब्रूहीत्युक्त आयुषः परिमाणं[1] ज्ञात्वा तदनुसारेण वरं प्रार्थयिष्यामीति विचिन्त्याऽऽयुःपरिमाणं[2] पृष्टवान्। तत-स्तद्वचनान्मुहूर्त्तमात्रं ज्ञात्वा भूमौ समागत्याऽग्रे पालत्वेन हरेरुक्तत्वात्तदतिरिक्तं सर्वं परित्यज्य[3] अभयरूपं हरिं स्मरणेन गतः सन् तं प्राप्तवानित्यर्थः। तस्मात्कालभूयस्त्वं नाऽपेक्ष्यत इति भावः॥ १३॥

तव तु मुहूर्त्तानां शतद्वयमधिकं चाऽस्ति। एकेनाऽपि मुहूर्त्तेन कार्यं सेत्स्यति। तथापि पूर्वमस्मा-भिरुक्तं श्रवणं यावद्दशविधलीलायुक्तभगवद्विषयकमुपकल्पयेत्याह—

तवाऽप्येतर्हि कौरव्य सप्ताहं जीवितावधिः।
उपकल्पय तत्सर्वं तावद्यत्साम्परायिकम्॥ १४॥

तवाऽपीति। यथा तस्य ज्ञातमायुरेवं तवाऽपीति। एतर्हि इदानीमपि। जीवितावधिः सप्ताहम्। सप्तदिनमात्रं जीवितस्याऽवधिः। अतस्तावत्पर्यन्तं सर्वमेव परलोकसाधनमुपकल्पय सम्पादय। सर्वं परित्यज्य भगवत्कथां शृण्वित्यर्थः। केचनाऽग्रे वक्ष्यमाणमाहुः। तत्प्रमेयविरोधादुपेक्ष्यम्॥ १४॥

एवं सपरिकरं प्रथमप्रश्नोत्तरमुक्तं सर्वात्मना किं कर्त्तव्यमित्यस्य (?)। "**अन्ते नारायणस्मृ-तिरि**"ति च "**गतवानभयं हरिमि**"ति च वाक्याभ्यां "**सर्वमुपकल्पये**"त्यनेन चाऽन्त-कालकर्तव्यमुपदिष्टमेव। सर्वात्मना सर्वसमये तदेव कर्त्तव्यं यतः। तथापि राज्ञश्चेद्धृदये तस्योत्तरं

---

१ परिणाममिति ख. २ परिणाममिति ख. ३ अग्रे पालत्वेन हरेरुक्तत्वात्तदतिरिक्तमित्ययमंशो नास्ति ख.

देयमित्याकाङ्क्षा स्यात्तदाऽस्माभिरुच्यमानं श्रवणं न सम्यग्हृदये भासेतेति विशेषेणाऽन्तकालकर्त्तव्यं वदन् पूर्वोक्तस्य श्रवणस्य फलोपकार्युत्तराङ्गे मननिदिध्यासने निरूपयति—

अन्तकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः ।
छिन्द्यादसङ्गशस्त्रेण स्पृहां देहेऽनु ये च तम् ॥ १५ ॥
गृहात्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः ।
शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत्कल्पितासने ॥ १६ ॥
अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं परम् ।
मनो यच्छेज्जितश्वासो ब्रह्मबीजमनुस्मरन् ॥ १७ ॥

अन्तकाल इति । मननं नाम युक्तिभिरनुचिन्तनम् । तत्र भगवाञ्छ्रोतव्य इत्युक्तम् । तत्र को भगवानित्याकाङ्क्षायां सर्वात्मेत्यादिपदैः सर्वपुरुषार्थरूपः सर्वफलसाधकः सर्वमेव भगवानित्युक्तं भवति । तत्र कथं सर्वं भगवानित्याकाङ्क्षायां "**आत्मैवेदं सर्वम्**" "**ब्रह्मैवेदं सर्वम्**" "**अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दन**" इति वाक्यानां प्रमाणानां विद्यमानत्वेऽपि लौकिकयुक्त्यपेक्षायां सर्वस्याऽपि जगतो भगवच्छरीरे सन्निवेश उच्यते । पुरुषश्च भगवानित्यविवादम् । "**पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत**"ति श्रुतेः । "**पुरुष एवेदꣳसर्वमि**"ति च । तत्र सर्वस्याऽपि यावत् पुरुषशरीरे निवेशनं न क्रियते तावत् सर्वत्वं पुरुषस्य न मन्येत । अतः पुरुषशरीरे[१] निवेशनं कथयति । किञ्च । पुरुषस्य शरीरे सर्वं वचनेन निवेशितमपि यद्यनुभवेन विसंवादि स्यात्तदापि न मन्येत । अतस्तद्ध्यानरूपेण वदति । ध्यायमानस्य कदाचित्साक्षात्कारो भवेत्तदा तस्य शरीरे सर्वं पश्यन्निःसन्दिग्धो भवेदिति मननं निदिध्यासनावधि साक्षात्कारफलकं तत्त्वनिरूपणार्थमुपदिशन् "**पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय**" इति न्यायेन को वेदाऽन्तकाले स्मरणे क्रियमाणे व्यासङ्गान्तरमपि भवेत्तदा तदेव भवेदिति तद्दोषपरिहारार्थं चित्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं वदन् तदङ्गभूतध्यानविषयत्वेन भगवत्स्वरूपमपि वदन्नन्तकालकर्त्तव्यप्रश्नोत्तरमप्याह । तुशब्दस्त्वैतत्कर्त्तव्यमिति पक्षं व्यावर्त्तयति । पूर्वपक्षसङ्गतमेव किञ्चिदुच्यत इति वा पक्षं व्यावर्त्तयति । अन्तकालो मरणकालः । कालस्याऽन्तो वा वयोरूपस्य । राजदन्तादिवत्परनिपातः । अन्तकस्य[२] वा कालः । समागत इति ज्ञाते प्रथमसाधनं गतसाध्वस इति तदर्थं पूर्वोक्तं कर्त्तव्यम् । तदनु असङ्गशस्त्रेण वैराग्यशस्त्रेण देहे तमनु ये देहानुवर्त्तिनो गृहादयस्तेषु च स्पृहामभिलाषं ममैते भवन्तु तैस्कृतोपकारो[३] वेति छिन्द्यात् अन्तःकरणे तेषामपेक्षां त्यजेत् । इदं द्वितीयम् । ततो गृहात्प्रव्रजेत् । संन्यासं गृहीत्वा गच्छेत् । तृतीयम् । ततः शीतादिबाधायां धैर्यं चतुर्थम् । एते यमा उक्ताः । नियममाह—**पुण्यतीर्थजलाप्लुत इति** । पुण्यं जलमुद्धृतमपि भवतीति तीर्थपदम् । पुण्यपदेन काम्यतीर्थपरित्यागः । पुण्यरूपं तीर्थं गङ्गा वा । तीर्थपदेन घट्टो वा । "**तीर्थे हि ते तां प्रावेश-**

१ मन्मत इति ख. पुरुषस्य शरीरे इति क. २ अन्तकालस्येति घ. ३ एवं तत्कृतेत्यादि क.

यन्नि"ति श्रुतेः। आप्लुतः सम्यक् स्नातः। आसनमाह। शुचौ पवित्रे। विविक्ते एकान्ते। विधिवत् चैलाजिनकुशोत्तरप्रकारेण कल्पिते आसने आसीनः। अभ्यसेदिति सम्बन्धः। प्राणायाममाह— अभ्यसेदिति। सबीजप्राणायामे शीघ्रं वायुः स्थिरो भवति। पापेन च वायोश्चलनम्। अतस्त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं अकारोकारमकारैर्वृतं सङ्घटितं वर्णत्रयात्मकमेकं ब्रह्मवाचकं निर्विघ्नार्थं मङ्गलरूपञ्च। परम्। परापश्यन्तीमध्यमावैखरीप्रकारेषु प्रथमम्। अवर्णात्मकं वा। तदभ्यसेत्। तेन वायुजयो भवति। ततः प्रत्याहारमाह—मनो यच्छेदिति। जितश्वासस्यैव मनोनियमनम्। श्वासजयश्च ब्रह्माक्षरेण। अतो ब्रह्मबीजमनु[1]स्मरञ्जितश्वासो मनो यच्छेदिति सम्बन्धः॥ १५॥ १६॥ १७॥

प्रत्याहारे मनसश्चेन्द्रियाणामन्योन्यहेतुहेतुमद्भावेन भेदं निरूपयति—

नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिसारथिः।
मनः कर्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धारयेद्धिया॥ १८॥

नियच्छेदिति। [2]मनसा इन्द्रियाणि विषयेभ्यो नियच्छेत्। विषयाणां दुष्टत्वबुद्धिर्मनसेन्द्रियनियमने सारथिः सहायः। पूर्वं मनसः क्रिया निवारिता प्राणायामेन। अधुना कर्मभिराक्षिप्तं प्रत्याहाररूपैः कर्मभिराक्षिप्तं आ समन्ताद्विषयेभ्यो दूरी[3]भूतम्। विषयज्ञानाननुकूलमिति यावत्। तादृशं मनः शुभरूपे अर्थे धिया सर्वावयवव्यापिकया बुद्ध्या मानसीं मूर्त्तिं परिकल्प्य तत्र सर्वावयवस्थितं मनो धारणारूपं कुर्यात्। सर्वावयवे मनसः स्थापनं धारणा। एकावयवे मनोधारणं ध्यानमिति भेदः॥ १८॥

ध्यानमाह—

तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा।
मनो निर्विषयं युक्त्वा ततः किञ्चिन्न संस्मरेत्॥ १९॥

तत्रैकावयवमिति। तत्र मनोगृहीतमूर्त्तावेकमवयवं ध्यायेत्। अव्युच्छिन्नेन पूर्वध्यातावयवसंश्लिष्टेन। अनेन खण्डशो ध्यानं निवारितम्। एकमप्यवयवमितरावयवैर्यथायोग्यं संश्लिष्टमेव ध्यायेत्। एवं ध्याने क्रियमाणे यदा मनो विषयवासनां त्यजति तदा इममपि विषयं त्याजयित्वा सर्वथा निर्विषयं युक्त्वा योगसहितं कृत्वा। सर्ववृत्तिनिरोधं कृत्वेत्यर्थः। ततः किमपि न संस्मरेत्। योगसाधितप्रयत्नेन चित्तं निरुद्ध्य तिष्ठेत्॥ १९॥

ततो यद्भवति तदाह—

पदं तत्परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति।
रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं विमूढं मन आत्मनः।
यच्छेद्धारणया धीरो हन्ति या तत्कृतं मलम्॥ २०॥

पदमिति। एवं चित्तनिरोधे क्रियमाणे तच्चित्तं स्वयमेव प्रसीदति ध्यानाकारेण परिणमति। तस्य

१ अविस्मरन्निति घ. २ प्रत्याहारे मनसेत्यादि ख. ३ दूरीकृतमिति घ.

परिणामस्य य आधारस्तद्विष्णोः परमं पदम् । अन्यथा स्थलान्तरे निरुद्धं तदभिव्यक्तिं कुर्याद्विषीदेद्वा । अतो यत्र निरुद्धं प्रसीदति तदाधारसामर्थ्यादेव प्रसीदतीति प्रसादाधारो भगवत्पदमेव । चित्तप्रसादे यत्प्रकाशते तज्जीवात्मस्वरूपं पुरुषोत्तमस्य स्थानम् । "**तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित**"इति श्रुतेर्वह्निशिखात्वेनाऽप्युच्यमाना जीवकलैव । अथवा । अक्षरस्य भगवत्पदत्वात्तदंशो जीवोऽपि भगवत्पदम् । एवं यावत्कालं प्रसन्नं मनस्तिष्ठति तावत्तत्रैव स्थातव्यम् । "**रजः सत्त्वं तमश्चैवे**"ति न्यायेन कारणीभूतं रजस्तमो वा कालप्रेरितं सत् मनो विक्षिपति विमूढं वा करोति । तदा योगबलेनाऽन्येषामपि मनांसि भगवत्पदे भासन्ते । सर्वेषां जीवानां तत्रैकीभावात् । तत्राऽन्यमनोविक्षेपे न किञ्चित्कुर्यात् । यदा त्वात्मनो मनः कर्मणि क्षिपेद्रजो मूढं वा कुर्यात्तमस्तदा तद्दोषपरिहारार्थं पुनर्धारणया मनो यच्छेत् । तत्र नियमनसमये वासनया रजो विषयानुपस्थापयति । तमश्च निद्रादिकम् । तत्रोभयत्राऽपि धीरो भवेत् । तादृशी च धारणा कर्त्तव्या यया रजोदोषस्तमोदोषश्च दूरीक्रियते । चण्डिकाशिवादिधारणाव्यावृत्त्यर्थमुक्तम्—**हन्ति या तत्कृतं मलमिति** ॥ २० ॥

किञ्च । तादृशी धारणा कर्त्तव्या यया धारणया योगः सिद्ध्येत् । सन्ति च बहवो योगाश्चित्तनिरोधकाः कर्मादयः । तत्रापि भक्तिलक्षणो योगो यया सम्पद्यते तां धारणां कुर्यादित्याह—

यत्र सन्धार्य्यमाणायां योगिनो भक्तिलक्षणः ।
आशु सम्पद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षतः ॥ २१ ॥

यत्रेति । यत्र विषये सर्वावयवसंस्थितायां चित्तवृत्त्यां सत्याम् । योगिनश्चित्तनिरोधकस्य । भक्तिरेव लक्षणं यस्य गोसाक्षादिवत्कदाऽपि भक्तिर्न व्यभिचरति, भक्त्यैव च तत्प्रसिद्धिस्तादृशो योगः सम्पद्यते । ननु योगस्य कस्माद्भक्तिलक्षणत्वम् ? तत्राऽऽह—**आश्रयं भद्रमीक्षत इति** । भद्रं मनोहरम् । आश्रयं धारणायाः । भगवद्रूपमिति यावत् । तदीक्षतस्तद्ध्यायतः । भगवद्ध्याने भक्तिलक्षणो योगः सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्र राजा विशेषं पृच्छति—

राजोवाच—

यथा सन्धार्य्यते ब्रह्मन् धारणा यत्र सम्मता ।
यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मनोमलम् ॥ २२ ॥

यथेति । इयं धारणा कथं सन्धार्या । किं मानसीं मूर्त्तिं कृत्वा तत्र मनः स्थापनीयम् । आहोस्विच्छ्रुतां भगवन्मूर्त्तिं स्मृत्वा । किञ्च । यत्र सम्मता यस्यां मूर्त्तौ सम्मता । अनन्तमूर्त्तित्वाद्भगवतो यस्यामेव मूर्त्तौ सर्वेषामेव योगिनां सम्मतिरस्ति । किञ्च । यादृशी वा । यादृक्प्रकारा । रूपप्राधान्येन धर्मप्राधान्येन वा । स्थूला सूक्ष्मा वा । निराकारा साकारा वा । शान्ता वा साग्रहा वा । तत्र यादृशी पुरुषस्य मनोमलं हन्ति तत्कथयेत्यर्थादुक्तं भवति । गुरोः सन्निधाने नियोगोऽनुचित इत्यभिप्रायबोधकवाक्यशेषमुक्त्वा नियोगांशं नोक्तवान् ॥ २२ ॥

१ तमश्चेति न्यायेनेति क.

तत्रोत्तरमाह—

श्रीशुक उवाच—

जितासनो जितश्वासो जितसङ्गो जितेन्द्रियः।
स्थूले भगवतो रूपे मनः सन्धारयेद्धिया ॥ २३ ॥

जितासन इति। यादृशीत्यस्योत्तरम्। आसनादिजयसहिता सा मनोमलं हन्ति। **जितसङ्गः**। जितो विषयसङ्गो येन। अनेन मनोनियमनमुक्तम्। यत्र सम्मतेत्यस्योत्तरमाह—**स्थूल इति**। धिया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या ॥ २३ ॥

ननु भगवतः कथं स्थूलं रूपम्। व्यापकन्तु फलरूपं न धारणामर्हति। अन्यानि मत्स्यादिरूपाण्यनिर्द्धारितपरिमाणानि। अतः स्थूलं किमित्याकाङ्क्षायामाह—

विशेषस्तस्य देहोऽयं स्थविष्ठश्च स्थवीयसाम्।
यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं भव्यं भवच्च सत् ॥ २४ ॥

विशेषस्तस्य देहोऽयमिति। विशेषः पृथिवी। सर्वे विशेषास्तद्रूपा इति। "**अतो विशेष**" इति वाक्यात्। विशिष्टः शिष्टो यत्रेति वा। वेः कालस्य शेषो वा। अत्रत्यानां स्वेच्छया कालग्रासात्। अत एव भगवतो देहो विशेषः। कालस्य भगवच्चेष्टात्वात्तदाधारो देहो भवत्येव। देहात्मनोः संयोगः सम्बन्ध इति साङ्ख्याः। तदेकदेशिनो योगिनश्चाऽध्यास इति। आवेश इत्यपरे। अग्नयोगोलकवत्। अहङ्कारेणाऽहमिति स्वीकार इत्यपरे। ते चत्वारोऽपि पक्षा भगवतो देहस्य च सम्बन्धप्रतिपादका न भवन्ति। किन्तु स्वस्वामिसम्बन्ध इति षष्ठ्या सम्बोधयति—**तस्येति**। "**दिह उपचय**" इति धातोरच्प्रत्यये कृते देह इति भवति। भगवतोऽयमुपचय इत्यर्थः। स्वरूपस्थितेनैव यद्यपि सर्वं कर्त्तुं शक्यते तथापि सर्वेषां पोषार्थं स्वरूपादप्यधिकसुखदानार्थमुपचितः सन् पुष्टः सन् सर्वं करोतीति तदेव रूपं भगवतो धारणाविषयो भवतीति सर्वेषां सम्मतिः। अयमित्यपरोक्षविषयः। यद्यप्येकदेश एव तथा तथापि तेनेतरानुमानं सुकरमिति इतरावयवज्ञानसहकृता प्रत्यक्षसामग्र्येव विशिष्टज्ञानं जनयतीत्ययमित्युक्तम्। **स्थविष्ठश्च स्थवीयसामिति**। प्रथनात्पृथिवी स्थविष्ठा स्थूला वा। अत्र शास्त्रे विरलावयवाः सूक्ष्माः। संहतावयवाः स्थूलाः। अत एवाऽऽकाशादयः सूक्ष्मास्तथा व्यवहारागोचराः। पृथिवी तु सर्वव्यवहारगोचरा स्थूला। संहतैरुपचितैरवयवैर्गुप्तोऽवयवी प्रकटीक्रियते। तथा देहेनाऽपि भगवान्प्रकटीक्रियत इति ध्यानविषयतायां भगवानपि प्रकटो भवतीति तस्य स्थूलत्वनिरूपणम्। बुद्धौ प्रविष्टो वा बुद्धिमपि विशदयतीति पश्चात्स्थूला बुद्धिः सूक्ष्मान्विषयान्न ग्रहीष्यति। तेन मनसो रजस्तमःकृतो दोषो निवर्त्तितो भवति। चकारात्सुन्दरश्च। सर्वविशेषसमवायात्। तेन तत्र बुद्धिः स्थिरा भवति। स्थवीयसामाकाशादीनां मध्ये। उपचितावयवत्वादिति। अत एव "**आकाशशरीरं ब्रह्मे**"ति "**वायुरात्मे**"ति "**ज्योतिषां ज्योतिरि**"ति "**तोयात्मने नम**" इति वाक्यैः सर्वाण्येव भूतानि भगवच्छरीरत्वेनोक्तानि। तथाप्यस्मादेव विशेषादस्य धारणाविषयत्वम्। किञ्च। सर्वाणि रूपाण्यत्र सम्भवन्ति। इदं तु नाऽन्यत्र सम्भवतीत्यस्य ध्यानास्पदत्वम्। तदाह—**यत्रेति**।

सर्वमेव विश्वमत्र व्यज्यते समुद्राः सूर्यो वायुरवकाशश्च । अन्येषामपि सूक्ष्माणामेतदवान्तरभूतानामहङ्कारादीनाञ्च स्वयमेवाऽत्र निवेशं वक्ष्यति—**"पातालमि"**त्यादिना । किञ्च । कालोऽप्यत्र निविंशते[१] कार्यद्वारेति तदाह—**भूतं भव्यं भवच्चेति** । अनुदयास्तमयरूपस्य कालस्य भूतत्वादिसाधकत्वम् । केनचिन्निमित्तेनाऽतीतत्वादिधर्मसम्बन्धात् । तत्रोत्पत्तिस्थितिविनाशलक्षणगुणत्रयप्रेरणात्तथात्वम् । अतः स्वकार्यसहितः कालो भगवच्चेष्टारूपोऽत्र स्पष्टतया प्रकाशत इति सर्वमेव भगवत्कार्यमत्र स्पष्टतया ज्ञातं भवति । भूतं जातम् । भव्यम् भाव्यम् । भवत् वर्त्तमानरूपम् । चकारात्कालत्रयसम्बन्धरहितमपि प्राणजीवादिस्वरूपमत्र दृश्यत इत्यर्थः । यदिति प्रसिद्धम् । नाऽत्र तिरोहितमिव किञ्चित् । अतो विशेषतः प्रमाणं न वक्तव्यमिति भावः ॥ २४ ॥

ननु जडस्य कथं ध्येयत्वम् । ध्यातस्य फलदानावश्यम्भावात् । क्रियान्तरवद्ध्यानस्य नाऽदृष्टद्वारा फलजनकत्वम् । ध्येयसाक्षात्कारस्यैव दृष्टत्वात् । भगवत्सम्बन्धाद्ध्येयत्वेऽपि **"गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय"** इति न्यायेन भगवानेव कथं न ध्यानविषयीक्रियते । तत्राऽऽह—

आण्डकोशे शरीरेऽस्मिन्सप्तावरणसंयुते ।
वैराजः पुरुषो योऽसौ भगवान्धारणाश्रयः ॥ २५ ॥

आण्डकोश इति । नेदं ध्यानविषयत्वेन निरूपितं किन्तु तदाश्रयत्वेन । अनेन **"यथा सन्धार्यत"** इत्यपि निरूपितं भवति । भगवान् साक्षाद्विषयत्वेन आण्डकोशस्तु तदाधारत्वेन । यद्यपि स्वात्मन एव जीवस्याऽऽधारत्वं युक्तं तदप्यग्रिमाध्याये मतान्तरत्वेन वक्ष्यते । तथापि बहिः स्थितो भगवानन्तः प्रवेशनीय इति स्नेहाधिक्यसिद्ध्यर्थमात्मनो महत्त्वसिद्ध्यर्थं च प्रयत्नसाफल्याय च स्वात्मनि सिद्धभगवद्रूपापेक्षया सिद्धसाधनत्वदोषाभावात्स्मरणमात्रविषयत्वाच्च ध्यानसिद्ध्यर्थं ब्रह्माण्डाधार एव भगवान्विषयत्वेन निरूप्यते । अण्डसम्बन्धी आण्डः । स एव कोशो मुकुलितकमलरूपः । स एव शरीरम् । **"भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैरि"**ति वाक्यात्स्वार्थं भगवाञ्छरीरमिदं कृतवान् । अतोऽत्र कृतं तस्य भोगाय भवति । भोगायतनत्वाच्छरीरस्य । अत आत्मापेक्षयाऽप्ययमेवाऽऽधारत्वेन ध्येय इति भावः । कोशरूपत्वादस्येतरदेहवत्[२]सच्छिद्रता निवारिता । तत्रैव मकरन्दपानञ्च । अस्य शरीरस्य सुरक्षितत्वं कथयन्भगवद्व्यतिरिक्तस्यैव सर्वस्य तत्त्वसमूहस्याऽत्र निवेशमाह—**सप्तावरणसंयुत इति** । सप्त यान्यावरणानि तैः संयुक्ते । संयुक्तपदान्मध्ये शून्यं स्थानं निवारितम् । जलादिप्रकृत्यन्तानि सप्ताऽऽवरणरूपाणि । तत्र यो वैराजः पुरुषो द्वितीयपुरुषरूपो यः सर्वत्र शास्त्रे प्रसिद्धः असावित्यनुभवसिद्धश्च स एव वैराजो विराट्शरीरे प्रविष्टः । न तु जीवविशेषः कश्चित् । तदाह—**भगवानिति** । यो वैराजः पुरुष उक्तः स एव भगवान् योगिप्रत्यक्षसिद्धः । अत एव प्रचुरतराभ्यासादसाविति प्रत्यक्षतया निर्देशः । स तु धारणाया आश्रयः । तस्याऽऽश्रयः कोशः । यथा अयोगोलकस्थो वन्हिः । यथा वा कमलस्थितो भ्रमरः । यथा वा प्रासादस्थितो राजा । आश्रयपदेन धारणायाः फलं स्वशरणमागतायाः सर्वथा दास्यतीति सूचितम् ॥ २५ ॥

---

१ निविशति इति क. २ उत्तरदेहवदिति ख.

इदानीं सर्वेषामेव सूक्ष्माणां साधाराणां तत्र निवेशनं वक्तुं भारत्वाभावायाऽऽधाराणामवयवत्वं निरूपयति **पातालमित्यादिभिः**—

पातालमेतस्य हि पादमूलं पठन्ति पार्ष्णिप्रपदे रसातलम्।
महातलं विश्वसृजोऽथ गुल्फौ तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे॥ २६॥
द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्त्तेरूरुद्वयं वितलञ्चाऽतलञ्च।
महीतलं तज्जघनं महीपतेर्नभस्तलं नाभिसरो गृणन्ति॥ २७॥
उरःस्थलं ज्योतिरनीकमस्य ग्रीवा महर्वदनं वै जनोऽस्य।
तपो रराटीं विदुरादिपुंसः सत्यं तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः॥ २८॥

चतुर्दश लोकाश्चतुर्दशभेदेनाऽवयवविन्यासत्वमापन्ना ध्यानविषयत्वमापद्यन्ते। न तु भगवदवयवा लोकत्वमापन्नाः। तथा सत्युत्तमस्य हीनभावादध्येयत्वमेव स्यात्। तदाह। पातालं सर्वाधोलोकः। पादमूलं पादारक्तस्थानम्। तथा सति वासुकिप्रभृतीनां रेखात्वमुपपद्यते। अत्र प्रमाणमाह—**पठन्तीति**। वेदवदनादिसिद्धेयं प्रसिद्धिः। एतस्य शरीरस्य। भगवत्पक्षे साकारब्रह्मणस्तत्र व्याप्तत्वात्तद्भावमापन्नमिति। पार्ष्णिश्चरणपश्चाद्भागः। प्रपदं पादाग्रम्। प्रत्याहारेण तन्मध्यभागश्च। रसातलं तदुपरितनो लोकः। गुल्फौ पादग्रन्थिरूपौ। महातलं रसातलादुपरितनो लोकः। एवमग्रेऽपि पूर्वनिरूपितस्योपरितनो लोकः पश्चान्निरूप्य इति। महातलस्य महत्पदप्रयोगे हेतुमाह—**विश्वसृज इति**। तत आरभ्य सृष्टेराधिक्यात्। तस्य भिन्नखण्डत्वनिरूपणायाऽथशब्दः। एतावता पञ्चात्मकः पुरुष इति निरूपितो भवति। तत्र लोकद्वयमेकः खण्डः। अथ भिन्नप्रकारेण। गुल्फौ। त्रयाणामपि गुणानां पञ्च भेदा अप्युक्ता भवन्ति। केवलं तमः, रजस्तमः, रजः, रजःसत्त्वम्, सत्त्वमिति। तत्र केवलं तमो निरूपितम्। महातलादिसुतलपर्यन्तं द्वितीयः खण्डः। तत्र जङ्घे तलातलम्। **पुरुषस्येति** लोमशत्वम्। जङ्घे जङ्घाद्वयम्। उभयावयवत्वान्नाम्नि पदद्वयप्रयोगः। आधारत्वेन वा। सुतलं द्वे जानुनी। जानुनीपदेनैव जानुद्वये प्राप्ते पुनर्द्विपदं तस्य लोकस्य द्विरूपताज्ञापनार्थम्। अत एवाऽग्रे सुतलं शुद्धमिति वक्ष्यति। साधारणस्थानं स्वस्थितिस्थानञ्च। यत्र बलिस्तिष्ठति तच्छुद्धम्। अत एव तस्य प्रदर्शितं विश्वरूपमनुस्मारयति—**विश्वमूर्त्तेरिति**। वितलमतलञ्च ऊरुद्वयम्। एकमतलम्। एकं वितलम्। केचनाऽग्रपश्चाद्भावभेदेन द्वयमपि द्वयमाहुः। तल्लौकिकपुरुषन्यायेन तथा सम्भवेऽपि पञ्चमे ततोऽधस्तादित्यभावाच्चिन्त्यम्। अत्र चकारद्वयस्य विद्यमानत्वात्तथात्वं वा। तत्राऽप्यवान्तरभेदो वा। महादेवक्रीडास्थानं मयपुत्रस्थानञ्च स्वर्गापररूपम्। महीतलं पृथिवी। तस्य भगवतो जघनम्। उत्थितपुरुषस्यैवं व्यवस्था। ऊर्ध्वगोलस्य च। ध्येयस्तु स एव। **महीपतेरिति** राजरूपेणाऽत्र भगवत्स्थितिरुक्ता। नभस्तलमन्तरिक्षम्। नाभिसर इत्यन्तरिक्षे जलस्थितिरुक्ता। प्रत्यक्षविरोधेऽपि वेदप्रमाणसिद्धमित्याह—**गृणन्तीति**। "**सलिलं वा इदमन्तरासीद्यदतरन्तत्तारकाणां तारकात्वमि**"ति श्रुतेः। अत्र भगवन्मूर्तेरभावाद्रुद्रालयत्वाच्च नाभिकमलोद्भवसम्भवाच्च सरस्त्वेनैव निरूपणम्। उरः वक्षस्थलम्। ज्योतिरनीकमादित्यादिध्रुवान्तं ज्योतिश्चक्रम्। तदस्य। तत्र नाऽन्यस्तिष्ठतीत्युक्तं भवति। शिशुमारस्य भगवत्त्वात्। हृदये च जीवस्थानं भवति। अतो ज्योतिरनीके शिशुमारे

भगवान् ध्येयः । ग्रीवा महर्लोकः । वदनं जनलोकश्चिबुकादिभ्रूपर्यन्तम् । अयमपि केवलं भगवतः । नित्यसुखस्थानत्वात् । तदग्रे वक्ष्यामः । तपोलोको रराटी ललाटं शून्यस्थानम् । स्त्रीपदप्रयोगः शृङ्गाराधारत्वख्यापनार्थः । **आदिपुंस इति** । तपसा तत्प्राप्यत इति । सत्यं तु शीर्षाणि । शिरसां बहुत्वे हेतुः—**सहस्रशीर्ष्ण इति** । "**सहस्रशीर्षे**"ति तस्य श्रौतत्वज्ञापनाय । तत्र ब्रह्मादीनां बहूनां लोकभेदात्सर्वेषां मूर्धन्यतासिद्ध्यै मूर्द्धानं यन्तीति शीर्ष्णां बहुवचनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

एवं लोकानां सन्निवेशमुक्त्वा तत्रत्यानां जीवानां सन्निवेशमाह इन्द्रादय इत्यादिना—

इन्द्रादयो बाहव आहुरुस्राः कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः ।
नासत्यदस्रौ परमस्य नासे घ्राणश्च गन्धो मुखमग्निरिद्धः ॥ २९ ॥
द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत्पतङ्गः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च ।
तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्यमापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥ ३० ॥
छन्दांस्यनन्तस्य यशो गृणन्ति दंष्ट्रा यमः स्नेहकला द्विजानि ।
हासो जनोन्मादकरी च माया दुरन्तसर्गो यदपाङ्गमोक्षः ॥ ३१ ॥
व्रीडोत्तरोष्ठोऽधर एव लोभो धर्मः स्तनोऽधर्मपथश्च पृष्ठः ।
कस्तस्य मेढ्रं वृषणौ च मित्रौ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसङ्घाः ॥३२॥
नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहाणि महीरुहा विश्वतनोर्नृपेन्द्र ।
अनन्तवीर्यश्वसितं मातरिश्वा गतिर्वयः कर्म गुणप्रवाहः ॥ ३३ ॥
ईशस्य केशान्विदुरम्बुवाहान्वासस्तु सन्ध्ये कुरुवर्य भूम्नः ।
अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च स चन्द्रमाः सर्वविकारकोषः ॥ ३४ ॥
विज्ञानशक्तिं महिमामनन्ति सर्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रम् ।
अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजा नखानि सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे ॥ ३५ ॥
वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रं मनुर्मनीषा मनुजो निवासः ।
गन्धर्वविद्याधरचारणाप्सरः स्वरः स्मृतीरसुरानीकवर्यः ॥ ३६ ॥
ब्रह्माननं क्षत्रभुजो महात्मा विड्ढूरुरङ्घ्रिः श्रितकृष्णवर्णः ।
नानाभिधाभीज्यगणोपपन्नो द्रव्यात्मकः कर्म वितानयोगः ॥ ३७ ॥

यद्यपि येषां यत्स्थानं ते तत्र निविष्टा इत्यर्थादुक्तं भवति तथाप्यनियतस्थानजीवानां स्थानं निरूप्यते । यतो देवाः सर्वेषु लोकेषु परिभ्रमन्ति । अथवा । भगवदिन्द्रियाणामाधारत्वं न भविष्यतीति तन्निरूपणार्थं पृथङ्निरूपणम् । आधिदैविकास्ते देवाः । अन्येऽपि तत्प्रकरणे निरूपितास्तद्रूपा एव । इन्द्रादयो देवा उस्राः कर्मफलदातारः । भारवहनसमर्था उस्रा उच्यन्ते । उत् ऊर्ध्वं

ब्रह्माननं: seems to be accepted by V. बहुधा ईः स्मारक. ind. p. 19

सरन्तीति। "उस्त्रावेतं धूरुषांहावि" त्यत्र तथा निरूपणात्। भगवद्वाहवश्च फलदातारः। भगवतः कर्णौ ब्रह्माण्डे दिशः। यस्तु शब्दः स भगवतः श्रोत्रमिन्द्रियम्। नासत्यदस्रौ अश्विनौ। नासे परमस्य। नासिकाद्वयं परमस्य यज्ञस्य। यज्ञ एव तत्कृतोपकारात्। अस्मदिन्द्रियाद्यधिष्ठातारो भगवदिन्द्रियगोलकानि। विषयस्त्विन्द्रियम्। गन्धोऽस्य घ्राणम्। इद्धो ज्वलन्नग्निः। अतो भगवन्मुखे यद्देयं तज्ज्वलदग्नौ देयम्। द्यौः स्वर्गलोकः शिशुमारस्थानभूतः। अक्षिणी गोलके। चक्षुरिन्द्रियं पतङ्गः सूर्यः। पतङ्गच्छतीति। चक्षुरपि भगवदीयं स्वस्मिन्पतच्चलत्वित्येतदर्थम्। पक्ष्माणि चत्वारि नेत्रोन्मीलननिमीलनकर्तॄणि। **विष्णोरिति**। कालरूपस्य यज्ञस्वरूपस्य वा। अहनी रात्र्यहनी। उभे चेति देवमनुष्यभेदेन। चकारात्पितृब्रह्मणोरपि। परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मस्थानं सत्यलोकस्थितं तस्य भगवतो भ्रूविजृम्भः। यं प्रति भ्रुवोर्विजृम्भणं सन्तोषेण प्रसारणं करोति तं ब्रह्मासने उपवेशयति। आपो जलानि वरुणपत्नीरूपाणि। अस्य तालुर्गोलकरूपा जिह्वा। जिह्वा इन्द्रियम्। एवकारेण रसवद्द्रव्यं निवारितम्। छन्दांसि गायत्र्यादीनि। परःसहस्रं छन्दांसि। तत्र सप्त मुख्यानि। यशः कीर्त्तिः। **गृणन्तीति** पूर्ववत्प्रमाणकथनम्। भगवद्दंष्ट्रा यमः। स्नेहकला मोहादयो द्विजानि दन्ताः। हासः हास्यं प्राणिनामुन्मादकर्त्री मायैव। चकारादनुन्मादकरी भक्तिरूपा च। माया पूर्वमुक्ता। दुरन्तसर्गः नित्यप्रवाहरूपा सृष्टिः। अपाङ्गमोक्षः कटाक्षमोक्षः। व्रीडा लज्जा। ब्राह्मणानामुपरि भवति। अधरः अधरोष्ठः। अधस्तनानामेव लोभो भवति। एवकारेणोपरितनानां लोभाभावः सूचितः। धर्मो ब्रह्मसुतो नरनारायणपिता। चतुष्पाद्धर्मो वा। एकस्तनो दक्षिणः। वामस्त्वधर्मः। अधर्ममार्गश्च भगवतः पृष्ठभागः। कः प्रजापतिः। मेण्ढ्रं (?) अर्थः (?) इन्द्रियमिति यावत्। मित्रौ मित्रावरुणौ। मित्रद्वयं वा। कुक्षिरुदरम्। सर्वेऽपि समुद्रा भगवत्कुक्षिः। गिरयः पर्वताः। अस्थिसमूहा वङ्क्रयः। नद्यो गङ्गाद्याः। अस्य भगवतो नाड्यः। तनूरुहाणि लोमानि। अथेत्यचेतनप्रायसृष्टिसन्निवेशार्थम्। राजसानां वा लोकास्तामसाः। देवादय एतदन्ताः सात्त्विकाः। महीरुहा वृक्षाः। षड्विधा अपि भगवतो लोमानि। **विश्वतनोरिति**। विश्वं तनौ यस्य। अनेन तेषां विश्वरूपत्वं निरूपितम्। अन्नाच्छादनरूपत्वात्। **नृपेन्द्रेति** सम्बोधनं महाराजस्य राज्ये एकस्मिन्नपि वृक्षे च्छिन्ने लोमच्छेदनवत्क्लेशो भवतीत्यनुभवस्य संवादार्थम्। अनन्तवीर्यस्य भगवतः श्वसितं नासापुटस्थवायुः। मातरिश्वा अयं वायुः। भगवतो गतिर्वयः कालः। कर्म भगवतो गुणप्रवाहः सत्त्वरजस्तमसां देवतिर्यङ्मनुष्यादिसृष्टिरूपः। ईशस्य ईश्वररूपस्य। अम्बुवाहा मेघाः। **विदुरिति** पूर्ववत्प्रमाणम्। वासः पीताम्बरम्। सन्ध्ये सन्ध्याद्वयम्। तुशब्देन मायापक्षव्यावृत्तिः। **भूम्न इति**। कालस्य। **कुरुवर्येति** सम्बोधनं भगवतो महत्त्वज्ञापनार्थम्। अव्यक्तं प्रकृतिर्भगवतो हृदयम्। **आहुरिति** पूर्ववत्। स चन्द्रमा आधिदैविकरूपः सर्वविकाराणां कोषरूपं भगवन्मनः। तद्विकासे सर्वे विकारा उत्पद्यन्त इति। विज्ञानशक्तिं ज्ञानशक्तिम्। महिं महत्तत्त्वम्। अन्तःकरणमहङ्कारम्। गिरित्रं महादेवम्। सर्वात्मन इत्यहङ्कारस्य सर्वत्र स्थितिरुक्ता। अश्वादयश्चत्वारोऽवयवचतुष्टयनखानि। तत्राऽऽद्यौ हस्तयोः। वामहस्तनखानां स्त्रीपूपयोग इत्यश्वतरी। सर्वे मृगाः पशवश्च भगवतोऽवयवत्वाभावेऽपि श्रोणिदेशे श्रोणिस्थाने भवन्ति। अथवा। मृगाः पशवश्च श्रोणिस्थानद्वयम्। वयांसि पक्षिणस्तस्य भगवतो व्याकरणम्। "**मयूराश्चित्रिता येने**"ति वाक्यात्। मनुः स्वायम्भुवादिः। मनीषा इच्छा। मनुजो मनुष्यः। निवासो गृहम्। गन्धर्वादयोऽप्सरोन्ता एकवद्भावं

१ घूर्षांहेति ख. २ तद्विकाश इति ग.

प्राप्ताः । स्वरो भगवत्कर्तृको रागविशेषः । असुरानीकवर्यः प्रह्लादः स्मृतिः स्मृतीः स्मृतयः । पाठान्तरे अप्सरोन्ताः प्रह्लादश्च स्वरस्मृती । आद्यः स्वरः । द्वितीयः स्मृतिः । वीर्यं इति पाठे पूर्वोक्ता एव स्वरस्मृतयः । असुरानीकं वीर्यं यस्य । समास एव उद्देश्यविधेयभावः । ब्रह्मभावः कश्चिद्धर्मः । यस्मिन् विद्यमाने ब्राह्मणशब्दवाच्यो भवति पुरुषः । ब्राह्मण्यापरनाम । ब्राह्मण्यं न जातिः । व्यक्तिसद्भावेऽपि तस्याऽपगमात् । "ब्राह्मण्यादेव हीयत" इति वाक्यानुरोधात् । वृत्त्यन्तरकल्पनायां प्रमाणाभावात् । नियतव्यञ्जकाभावाच्च । ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातत्वं चतुर्मुखे तत्पुत्रेषु मानसेषु च अव्यापकम् । ऋषभपुत्रेष्वेकाशीतिर्ब्राह्मणा[1] बभूवुरिति वाक्याच्च । तस्माच्छास्त्रे बहुवाक्यविरोधाद्ब्राह्मण्यं काचिद्देवता । सा यस्मिन्नेव देहेऽभिव्यक्ता भवति ते ब्राह्मणा इत्युच्यन्ते । अत एव शापादिना शूद्रत्वं चण्डालत्वमनुग्रहेण ब्रह्मत्वमिति । सा चोपनयनेन[2] देहे समायाति । तदा बहूनि वाक्यानि सङ्गच्छन्ते । एवं क्षत्रम् । अत एव परशुरामे उभयनिवेशः । ब्रह्म आननं यस्य । क्षत्रं भुजो यस्य । पूर्वमिद्धोऽग्निर्मुखत्वेनोक्तो वाक्प्रकाशार्थम् । अतो वागिन्द्रियदेवताऽग्निः । इन्द्रादयश्च भोक्तारो बाहवः पूर्वमुक्ताः । अत्र तु रसाधिष्ठात्री देवता वरुणः । रसभोक्तृ ब्राह्मण्यम् । तथा रक्षाकर्तृ क्षत्रमिति । विट् ऊरू यस्य । वितलातलरूपस्याऽप्यूरुणो[3] (?) वैश्यत्वम् । स्थितिसाधकत्वेन[4] पूर्ववद्विशः[5] । वृत्तेश्चतुर्विधत्वाद्बहुवचनम् । विश ऊरू[6] यस्येति । एवमङ्घ्रिः श्रितकृष्ण[7]वर्णः । श्रितः कृष्णवर्णो यम् । कृष्णवर्णः शूद्रत्वम् । वेदरहिता विद्या च । कर्म द्विविधम् । स्वाभाविकं वैशेषिकञ्च । स्वार्थं परार्थमिति यावत् । तत्र परार्थं पूर्वमुक्तं कर्म गुणप्रवाह इति । अत्र तु स्वार्थं कर्म । वितानयोगो यज्ञविस्तारः । वितानाः सप्ततन्तुवितानाः । तेषां योगो यत्र सत्रा (?) हीनेषु स भगवत्कर्म[8] । तस्य द्व्यङ्गतामाह । नानाभिधाः नानानामान इज्यगणा देवगणाः पूज्यगणास्तत्राऽप्यभितः प्रधानगुणभावेन तेनोपपन्नः । द्रव्यात्मकश्च व्रीहियवादिसाध्यपुरोडाशादिः[9] । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । तत्र देवता द्रव्यञ्चाऽङ्गम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एवं सर्वपदार्थानां भगवत्स्वरूपत्वायोद्देशप्रकारेण भगवच्छरीरे समावेशनमुक्त्वोपसंहरति—

इयानसावीश्वरविग्रहस्य यः सन्निवेशः कथितो मया ते ।
सन्धार्यतेऽस्मिन्वपुषि स्थविष्ठे मनः स्वबुद्ध्या न यतोऽस्ति किञ्चित् ॥ ३८ ॥

इयानसाविति । ईश्वरविग्रहस्य विराड्देहस्य सन्निवेशः अवयवविन्यासप्रकारः इयानेतावानेव । नाऽधिको विन्यासोऽस्तीत्यर्थः । असौ अयमेव विन्यासो न त्वन्योऽपि[10] विन्यासोऽस्ति । अथवा । असौ प्रकृतरूपो[11] विन्यास इयानेतावान् । आनन्दमयस्य त्वन्यः । स उत्तरत्र वक्ष्यते । अत्र पदार्थानां विनिवेशस्योद्देशप्रकरणत्वान्नाऽस्माभिर्विवरणमुक्तम् । अग्रे विमर्शे वक्तव्यत्वात् । एवं निवेशकथनस्य[12] प्रयोजनमाह—**सन्धार्यत इति** । अस्मिन्नेव वपुषि सर्वैर्योगिभिर्मनः सन्धार्यते । योगाङ्गधारणाविषयोऽयमेव क्रियते । स्थविष्ठ इति पूर्ववत् । वं सुखं पुष्णातीति वपुर्देहापरपर्यायः ।

१ एकाशीति ब्रह्मणेति ख. २ च चोपनयनेनेति ग. ३ वितलातलरूपस्याऽपि ऊरुणोर्वैश्यत्वमिति ऊरोः द्विः वैश्यत्वमिति वा क. ऊरुणोर्वैश्यत्वमित्येव ग. वितलातलरूपस्याऽपि ऊरोर्वैश्यत्वमिति ख. ४ स्थितिसाधकत्वेऽपीति ग. ५ पूर्ववद्विष इति क. पूर्ववद्विशेष इति घ. ६ ऊरु इति क. ७ श्रितः कृष्णवर्ण इति क. ८ भगवत्कर्मो इति क. ९ पुरोडाशादय इति ख. १० अपिर्नास्ति क. ११ प्राकृतरूप इति ख. १२ निवेशनकथनस्येति क. ख.

तुल्यार्थत्वादस्याऽप्यर्थस्तत्रैवोक्तः। स्वबुद्ध्या आत्मबुद्ध्या आत्मरूपत्वेन। अन्यथा सर्वप्रवेशो न स्यात्। परमभक्तिराकाङ्क्षाभावश्च न भवेत्। फलञ्च। भोगोऽतिक्रमश्च न भवेत्। एतस्मिन् धारणाविषये जाते कुत्र धारणा कर्त्तव्या कुत्र नेत्यादिसन्देहा गच्छेयुः। यतो—**न यतोऽस्ति किञ्चित्**। यस्माद्रूपादन्यद्भिन्नं किमपि नास्ति॥ ३८॥

साधारणानां पञ्चप्रश्नेषु कर्त्तव्यमध्य एव श्रोतव्यस्मर्त्तव्ययोरनुप्रवेशान्नामानुकीर्त्तनेनैव जपस्योक्तत्वात्कर्त्तव्यमध्य एव कर्त्तव्यस्य प्रवेशाद्वैकल्पिकपक्षत्वाच्चाऽन्येषां भजनीयप्रश्नोऽवशिष्यते। तमाह—

स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः।
तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत नाऽन्यत्र सज्जेद्यत आत्मपातः॥ ३९॥

स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इति। योऽत्र धारणाविषयत्वेनोक्तः सर्वात्मपदेन च श्रोतव्यविषयतावच्छेदकवाचकेन निरूपितो यस्य विवरणार्थमयं सन्निवेशो निरूपितः स एव श्रवणादिना भजनीयः। श्रवणादिना भगवत्सन्निधाने गत्वा तत्सायुज्यं वा प्राप्य साक्षात्तमेव भजेत। अन्यत्र फले साधनान्तरेणाऽनेन वा साधनेनाऽऽसक्तः स्वस्थानादपि पतेत्। यस्यामवस्थायां तिष्ठति ततोऽपि पतेत्। अनेन प्रथमं फलार्थं भवतु पश्चात्तदर्थमपीत्यपि पक्षो निवारितः। नन्वस्य फलत्वं भजनीयत्वं वा कथम्? तत्राऽऽह—**आनन्दनिधिमिति**। भजनीयं फलमेव। साधनस्य पुरुषशेषत्वात्। यद्यपि फलमपि पुरुषशेषः। पुरुषानुभवविषयत्वादनुभवरूपत्वाद्वा। तथापि रसत्वेन रसप्रधानत्वेनैव भोगे रसिकता भवतीति फलं सेव्यम्। तच्च परमानन्दः। सोऽपि न गणनया प्राप्तो ब्रह्मणि स्थितः परिमितत्वात्। किन्त्वानन्दनिधिः। आनन्दो नितरां धीयतेऽस्मिन्निति पूर्णानन्दो भगवानेव सेव्यः। आनन्दपोषस्योक्तत्वात्तस्य तिरोभावमाशङ्क्याऽऽह—**सत्यमिति**। ननु फलान्तरविषये चित्तसद्भावे किं विधेयम्। **"उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शक्यत"** इति न्यायात्। तत्राऽऽह—**सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इति**। सर्वधीवृत्तिभिः सर्वेषां सर्वज्ञानजनकेन्द्रियवृत्तिभिरनुभूतं सर्वं येन। यत्किञ्चित्फलं येन केनचिदुपभोग्यं तत् तदिन्द्रियद्वारा अनेनैवोपभोग्यम्। अतः स्वरूपतोऽस्माद्यथा अन्यन्नाऽवशिष्यते[1] तथा फलमपि। एतदनुपभोग्यं फलञ्च नाऽवशिष्यते। ननु कथमस्य भोक्तृत्वम्। तत्तदधिष्ठातृणां विद्यमानत्वात्। तत्राऽऽह—**आत्मा यथेति**। तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातृणां दिगादीनां विद्यमानत्वेऽपि यथा आत्मा सर्वेन्द्रियानुभूतसर्व एवं भगवानपि तमप्येकदेशाभिमानिनमविगणय्य तेनाऽधिष्ठितैरेवेन्द्रियैः सर्वमनुभवतीत्यर्थः। नन्वात्मन इन्द्रियाधिष्ठातृणामप्रतीतत्वादात्मीयत्वेनैवेन्द्रियाणां ग्रहणात्तस्य स्वगृहीतमात्रानुभवो भवतु नाम। भगवतस्तु समष्टिरूपस्य व्यष्टिषु देहस्थितकीटेष्विव प्रतीत्यभावादात्मीयत्वाभावाच्च तदिन्द्रियाणां कथं सर्वधीवृत्तिभिर्भगवाननुभवति? तत्राऽऽह—**स्वप्नजनेक्षितैक इति**। स्वप्नजनानामीक्षिता द्रष्टा यथैकः। स्वप्नस्य मायिकत्वेऽपि ज्ञानं न मायिकम्। तस्याऽऽत्मरूपत्वात्। तत्र स्वप्नद्रष्टाः पुरुषाः सर्वं पश्यन्तीति प्रतीतिरस्ति। तत्र पुरुषदेहानां मायिकत्वं न्यायसिद्धम्। तथापि तन्निष्ठा या प्रतीतिः सा न मायिकी। तत्र चैतन्यान्तराभावाद्भगवतो वा जीवस्य वा चैतन्यं भवति। स्वस्याऽपि द्रष्टृत्वाभावादिन्द्रियाणां गोलकाभावेन प्रदर्शनासामर्थ्याद्गोलकस्य च स्वाप्नस्य च मिथ्यात्वाद्भगवानेव पश्यतीति युक्त्याऽध्यव-

---

1 अन्यत्राऽवशिष्यत इति ख.

सीयते । निद्रावशाच्च तेन सह भेदो न स्फुरति । तथाऽन्यत्राऽपि स एव पश्यतीत्यध्यवसीयते स्वप्नदृष्टान्तेन । ततस्तेषु देहेषु जीवसद्भावे असद्भावे वा भगवानेव द्रष्टेति निश्चीयते । तस्य चाऽस्मदिन्द्रियगोलकापेक्षा नास्ति । देवतानामेव गोलकत्वात् । विषयस्य चेन्द्रियत्वात् । विषये चाऽस्मदादीन्द्रियलयात् । कारणलयपक्षेऽपि वासनया तत्र विषयसद्भावात् । कारणस्याऽलये लीनानामपि प्रकाशसम्भवाल्लयाङ्गीकारे गौरवाच्च विषय एव लयोऽङ्गीकर्त्तव्यः । अन्यथा निद्राया अव्यवधायकत्वात्पुनरुद्बोधः कथं क्रियेत । अहङ्कारस्त्वात्माध्यासरूप इन्द्रियवल्लीयते । न त्विन्द्रियकारणभूतः । तथा सति पुनः सृष्ट्यभावान्नोत्पद्येरन् । अतो विषयलीनानीन्द्रियाणि भगवदिन्द्रियलीनानि भवन्ति । अतः स्वप्नद्रष्टुर्विचारे क्रियमाणे यथा सर्वं व्याप्य सर्वेषामात्मा भूत्वा सर्वं पश्यतीति निश्चयः । एवं जागरणावस्थायामपि तत्तद्विषये प्रविष्टानीन्द्रियाणि भगवदिन्द्रियप्रवेशाद्भगवज्ज्ञानसाधकानि भवन्ति । अन्यथा भगवत इन्द्रियातिरिक्तस्य विषयस्याऽभावात्किं गृह्णीयात् । तत्रेन्द्रिये सम्बद्धमात्मानं गृह्णन्नपि वेद्यत्वाकाङ्क्षायामात्मनोऽवेद्यत्वात्परेन्द्रियवेद्यत्वेनेन्द्रियस्यैव वेद्यत्वं सम्भवति । अतोऽप्यस्मदिन्द्रियापेक्षा । स च सर्वत्रैकः । भेदकप्रमाणाभावात्स्वप्नदृष्टान्तेन व्यावर्त्तकानामव्यावर्त्तकत्वात् । अतस्तेनैव सर्वभोगसिद्धौ पुनर्यत्नान्तरेण भोगो न साधनीयः । आत्मनः पातसम्भवाच्च । देहस्थितकीटेषु तु स्वस्य सर्वात्मभावतिरोभावाज्जीवत्वाद्वा न स्फुरणमिति सर्वमविवादम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

मानमेयविनिर्द्धारस्तत्त्वार्थं विनिरूपितः ।
फलसाधननिर्द्धारो द्वितीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥
द्विविधस्तत्त्वनिर्देशो बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
बाह्यो निरूपितस्तत्र मानमेयपुरस्सरम् ॥ २ ॥
आन्तरं भिन्नमार्गेण फलसाधनबोधतः ।
अतः साधननिर्द्धारः प्रथमं क्रियते स्फुटः ।
पश्चात्फलस्य निर्द्धारस्ततस्तत्त्वं फलिष्यति ॥ ३ ॥

एवं पूर्वाध्याये सर्वेषां वस्तूनां प्रमाणतः प्रमेयतश्च तत्त्वं निर्द्धारितम् । भिन्नतया प्रतीतानामपि भगवति प्रवेशाद्भगवतो द्रष्टृत्वाच्च प्रसङ्गाद्भगवतः साधनत्वं फलत्वं चोक्तम् । तथापि बाह्यत्वान्न तयोस्तत्त्वनिर्द्धारः । इदानीं सर्वेषां केन रूपेण साधनता केन रूपेण च फलतेति विचार्यते । तत्र त्यागविषयत्वेन साधनता अवान्तरफलत्वेन च फलतेति सर्वपरित्यागेन जीवस्वरूपस्य साधनत्वं

१ स्वदृष्टान्तेनेति ख. २ सम्भवादिति ख. ३ क्रियते इति ख. ४ स्वप्नदृष्टेति क. स्वप्नद्रष्टृविचारे इति घ. ५ सम्बद्ध आत्मानमिति क.

ब्रह्मस्वरूपस्य च फलत्वं निर्द्धारितं भविष्यति । तत्र पूर्वोक्तफलस्य साधनस्य वा प्रकृतोपयोगं वक्तुं वैराग्यशेषत्वेन तदुपयोगमाह—

श्रीशुक उवाच—

एवं पुरा धारणयाऽऽत्मयोनिर्नष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुद्ध्य तुष्टात् ।
तथा ससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाऽप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः ॥ १ ॥

एवं पुरेति । तथा सामर्थ्यं फलमिति केचित् । तद्ब्रह्मणः स्वतःसिद्धत्वान्नष्टस्मृतेः प्रत्यवरोधवचनाच्च विचारणीयम् । नष्टपदेन च सर्वथा नाशे पुनस्तुष्टेन भगवता तत्सम्पादने तोषहेतुत्वमेव भवेत् । न तु सामर्थ्यहेतुत्वमपि । अन्यथा सिद्धत्वात् । अत्र तु पूर्वविस्मृतोद्बोधहेतुत्वे दृढवैराग्यहेतुत्वं भगवत्तोषे वा सर्वहेतुत्वमिति प्रथमं तदेवोच्यते । पुरा दैनन्दिनप्रलयानन्तरम् । एवं धारणया पूर्वकल्पे या स्मृतिः पदार्थनिर्माणज्ञानं तत्प्रत्यवरुद्ध्य पुनः ससर्जेति सम्बन्धः । **तुष्टादिति** हेतौ पञ्चमी । तुष्टाद्भगवतः सकाशाद्भगवतो हेतुभावाद्वा । यथा पूर्वं तथा ससर्ज । तोषे पूर्वज्ञानमेव हेतुः । यथा कश्चित्कञ्चन पदार्थं सङ्गोप्य बालके व्यामोहिते स चेदुपायेन तज्जानीयात्तदा सन्तुष्टो भवेत् पितृत्वात् । तथा स्वस्याऽपि सृष्टेः पूर्वं भगवन्निकटे स्थितत्वाद्भौमभोगार्थमागतस्य तद्विस्मरणादुपायेन तत्स्मरणे[1] सन्तुष्टः सखा स्वरूपं प्रापयेदिति मुख्यं साधनं पूर्वोक्तधारणैव । तोषसाधनपक्षेऽपि **"तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमि"**ति न्यायेनाऽन्यत्सर्वं सुगमं भविष्यतीति तदवश्यं साधनं कर्त्तव्यम् । सृष्टिसामर्थ्यं त्वप्रयोजकम् । परमधिकारित्वेन प्रतिबन्धकम् । आत्मयोनिर्ब्रह्मा । नष्टां विस्मृताम् । स्मृतिं पदार्थज्ञानम् । सृष्टेरनादित्वात्पूर्वमपि स्मरणेनैव कृतम् । अतः संस्कारनाशो नोक्तः । तुष्टाद्भगवतः सकाशात् । इदं सर्वं भगवत्येव लीनं स्थितम् । पुनस्तथैव यथाऽप्ययात् प्रलयात् प्राक् । पूर्वं यथेयं सृष्टिर्यथा वा व्यवसायात्मिका बुद्धिर्यस्य तथाभूतः सन् तथा ससर्जेत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीमिहामुत्रार्थफलभोगवैराग्यं सर्वविषयत्यागार्थं साधनान्तरमाह—

शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थैः ।
परिभ्रमंस्तत्र न विन्दतेऽर्थान्मायामये वासनया शयानः ॥ २ ॥
अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः ।
सिद्धेऽन्यथाऽर्थे न यतेत तत्तत्परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः ॥ ३ ॥

शाब्दस्य हीति । सर्वे विषयास्त्यक्तव्याः । तत्र महतां लौकिकबाधाभावेऽपि परित्यागे वैदिकं बाधकं भवेत् । **"यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः प्रजाकामः पशुकाम"** इति । तत्र यावज्जीवाधिकारस्य नित्याङ्गत्वेन प्रजाकामनादीनां वा नित्यत्वे वैराग्यमकर्त्तव्यमेव स्यात् । कर्तव्यत्वे वा आन्तरमेव कर्त्तव्यं स्यात् । आत्मन्यग्निसमारोपणं वा कृत्वा अग्निहोत्रं कुर्वाण एव प्रव्रजेद्वा । जैरामर्याग्निहोत्रं[2] वा कुर्यात् । सर्वेषां पदार्थानां श्रुतिमूलकत्वेन तद्विरोधेन पदार्थ-

१ तत्स्मरणेन सन्तुष्ट इति क, घ. २ जरामर्यादाग्निहोत्रमिति घ.

कल्पनाया अशक्यत्वात् । तस्माद्यथोक्ता एव पदार्थाः फले साधने चाऽवगन्तव्याः । तस्माद्वैराग्यं पूर्वोक्तप्रकारेण शास्त्रार्थनिर्द्धारो वा न सम्भवतीत्याशङ्क्य सर्वस्याऽपि वेदस्याऽर्थमाह । यथा परब्रह्म भगवानर्थरूपः । एवं वेदोऽपि शब्दराशिभूतं ब्रह्म । अम्बुराशिवत् । यथा ब्रह्मणि सर्वत्राऽऽनन्दः[1] पूर्ण एवं शब्दब्रह्मण्यपि सर्वत्र फलमुच्यते स्वस्य ब्रह्मत्वख्यापनाय । शब्दप्रस्थानत्वाच्च शब्दमात्रम् । अर्थस्तु परब्रह्मरूपमिति फलं तद्गतम् । अन्यथा एकस्मिन् कर्मणि प्रतिसाधनं धर्मधर्मिभेदेन क्रियाभेदेन चोच्यमानानि फलान्यप्रामाण्यमन्यानर्थक्यं वा सम्पादयेयुः । यथा **"स्वर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्त"** इत्युपक्रम्य दाक्षिणहोमे आहुतिचतुष्टये नैमित्तिके दक्षिणासंस्कारत्वेन क्रियमाणे गार्हपत्ये आहुतिद्वयम् । आग्नीध्र उत्तरवेद्यां चैकैकाहुतिः[2] । तत्र प्रतिकर्म सङ्ख्यादीनामपि माहात्म्यं वेदेन बोध्यते । **"द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या"** इति । यद्येतदाहुतिद्वय एव यजमानः प्रतिष्ठितस्तदा अन्यानर्थक्यमेव स्यात् । विरोधेनाऽप्रामाण्यं वा स्यात् । विकल्पस्तु न भवति । एककर्मत्वात् । किञ्च । **"आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमत"** इति । यद्याग्नीध्रहोममात्रेणैव अन्तरिक्षाक्रमणसामर्थ्यं स्यात्तदा श्रुतिः प्रमाणं स्यात् । तत्प्रत्यक्षविरोधादसम्भावितम् । **"आहवनीये जुहोति स्वर्गमेवैनं लोकं गमयती"**ति तदानीमेव यजमानस्य स्वर्गप्रापणमनिष्टमिति प्रवृत्तिप्रतिबन्धकता च स्यात् । किञ्च । आहुतिद्वयसङ्ख्यया यजमानस्याऽत्र प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा **"सौरीभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयती"**ति होमसाधनऋचोः सूर्यप्रकाशकत्वेन धर्मेण स्वर्गाक्रमणलक्षणं फलमुक्तम् । तच्च सङ्ख्याफलेन विरुद्ध्यते । एवं सर्वत्र बहुफलत्वमन्योन्यविरुद्धफलत्वं बाधितफलत्वं च कर्मणां वेदद[3]प्रामाणिकमेव स्यात् । अतः प्रामाण्यार्थं किञ्चित्तात्पर्य्यं वर्णनीयम् । यथा च शब्दार्थो बाधितो न भवेत्तथा च वर्णनीयम् । तत्र षोडशर्त्विग्रूपस्य[4] यजमानात्मकस्य यज्ञस्य सर्वलोकान्तःपातिनो भगवद्रूपस्य लीला सर्वत्र वर्ण्यते । यतः[5] स भगवानेकत्रैव सर्वरसानां विद्यमानत्वात्सर्वत्र सर्वपूर्णोऽपि यथा यत्र येन भोगेन[6] लीलां कृतवान् तथा वेदो वदतीति निश्चीयते । ततश्च काण्डद्वयेऽप्ययमेव भगवान् विराड्रूपो यज्ञापरनामा प्रतिपाद्यत इति यदस्माभिः स्थूलधारणोक्ता वेदेनाऽपि तदेवोक्तेति शाब्दस्य ब्रह्मणोऽस्मदुक्त एव पन्थाः । किन्तु लोको भ्राम्यति । वाक्यार्थापरिज्ञानात् । यतो यत्र स्थितैर्नामभिर्वाक्यार्थसम्बन्धरहितैरेव पदार्थं विनिश्चित्य खण्डशः साधनतां ज्ञात्वा तत्तदिच्छां करोति । ततस्तमेवाऽर्थं ध्यायति । न हि पदानां वाक्यार्थबोधने पदार्थेष्वपि बोधकत्वम् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । अतः स्वार्थे अपार्थैरपि[7] नामभिर्लोको भ्राम्यति । ततः स्वबुद्ध्या वेदार्थं मत्वा तत्र तत्र बुद्ध्या परिभ्रमंस्तदर्थं कर्म वा कुर्वन्नर्थान् फलत्वेनोक्तान्न विन्दते । किन्तु वासनया कामनादार्ढ्येन तमेवाऽर्थं विचारयन् शयानो भवति । महामोहे निमग्नो भवतीत्यर्थः । तस्मादस्मदुक्ते वेदोक्ते च भेदाभावान्न प्रामाण्यसन्देहः कर्त्तव्य इति भावः । ननु यदि वेदो भिन्नप्रकारेण कमप्यर्थं प्रतिपादयेत्तदा कोऽपि[8] पुरुषार्थो न सिद्ध्येत् । सर्वकरणा[9]सामर्थ्यात् । तस्मान्नैवं निर्णयो युक्त इत्याशङ्क्य यत्र सिद्धार्थानुवादकत्वेन महावाक्योपयोगार्थमवान्तरफलान्यनुवदति तानि लोकसिद्धत्वाद्युक्तियु-

---

१ आनन्दमिति ख. २ चैकाहुतिरिति ग. ३ वदन्नप्रामाणिकमिति ख. ग. घ. ४ षोडशऋत्विग्रूपयजमानात्मकस्येति ग. घ. ५ यथेति ख. ग. घ. ६ भागेनेति ख. । ७ अपार्थैरेवेति क. ८ कस्यापि कोपीति क. ९ सर्वकारणाऽसामर्थ्यादिति क. ग.

क्तानि साधनानि तादृशफलार्थं कर्त्तव्यानि। यथा—**"धन्वन्निव प्रपा असि"**। अग्नेः[1] स्तुतौ लोकसिद्धा प्रपा दृष्टान्तीक्रियते। तथा—**"कारीर्या वृष्टिकामो यजेत"** **"श्येनेनाऽभिचरन् यजेते"**ति फलानि प्रत्यक्षसंवादीनि भगवल्लीलार्थमेव प्रतिपादितानि महावाक्यार्थोपयोगीनि। श्रुतेस्तात्पर्य्यं लोकदृष्टान्तरूपमवगन्तुं निपुणो भूत्वा येष्वनुवादफलेषु स्वसाधनेषु[2] स्वस्य कार्यं सिद्ध्यति तावन्मात्रपरः स्यात्। **"शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुरि"**ति शमादिकमुपक्रम्य **"आत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्"** **"स वै सर्वमिदं जगत्"** **"स स भूत ॐ स भव्यमि"**त्युक्त्वा **"ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वानि"**ति। **"अम्भस्यपार"**इत्युपक्रम्य **"य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती"**त्युपसंहाररूपम्। यथा यस्य यत्राऽधिकारस्तावन्मात्रो भवेत्। तत्राऽप्यप्रमत्तः। न ह्येवंज्ञानमात्रेणाऽग्रिमकृतिनिरपेक्षेण कार्यं सिद्ध्यति। नन्वेवं गोधूमराशिपतितयवोद्धारणवद्व्रतिनश्चक्षुरालोकादिबलाभावादशक्यमेत्र स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**व्यवसायबुद्धिरिति**। व्यवसायात्मिका बुद्धिर्यस्य। अतिविचारेण सर्वमालोच्य स्वार्थमुद्धृत्य निश्चित्य तत्साधनकरणार्थं दृढो भवेदित्यर्थः। तत्र किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां प्रथमतो लोकप्राप्तं देहादिनिर्वाहार्थं कार्यं न कर्त्तव्यमित्याह—**सिद्धेऽन्यथाऽर्थ इति**। अन्यथैव कालेन भगवता वा स्वभावेन कर्मणा लोकैर्वा देहनिर्वाहे सिद्धे स्वयं तत्र प्रयत्नं न कुर्यात्। स्वस्य हि परिमितः प्रयत्नः। स भगवत्सेवार्थं स्थापितो नाऽन्यत्र विनियोगमर्हति। किञ्च। **तत्तत्परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः**। न केवलमन्यथासिद्धत्वमात्रं दूषणम्। तत्र देहनिर्वाहे तत्तत्परिश्रमं तेषां तेषां परिश्रममेकैकस्मिन् शय्यादिपदार्थे देहेन्द्रियबुद्ध्यादीनां परिश्रमं समीक्षमाणो न यतेतेति सम्बन्धः॥ २॥ ३॥

अन्यथासिद्धिं क्लेशं च बोधयति—

सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किम्।
सत्यञ्जलौ किं पुरुधाऽन्नपात्र्या दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः॥ ४॥

चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाऽङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन्।
रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपपन्नान्
कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान्॥ ५॥

सत्यां क्षिताविति। क्षितौ विस्तीर्णतया प्रसारितशय्यारूपायां वालुकादौ कोमलरूपायां वोपार्जनक्लेशव्यतिरेकेणैव सत्यां सिद्धायां कशिपोस्तूलिकाया वस्त्रकार्पाससीवनधूननास्तरणप्रयासैः किं फलम्। साधनसुखस्य तुल्यत्वेऽप्यत्र दुःखाधिक्यात्। किञ्च। स्वतःसिद्धे बाहौ। महापुरुषस्येन्द्रियवैकल्यशङ्काभावादेवमुक्तम्। उपबर्हणैः शिरस्युच्चतासाधनभूतैर्गल्लयोः पादयोश्च सतूलवस्त्रपुटैः किं प्रयोजनम्। भिन्नं वाक्यम्। अतस्तात्पर्येणैकवाक्यता। करपात्रेणाऽपि भिक्षानिर्वाहे अनेकविधान्नपात्र्या ताम्रादिमय्या किम्। सर्वत्र प्रयासानुसन्धानं कर्त्तव्यम्। उष्णकाले दिशः।

---

१ अग्ने स्तुताविस्यविसर्गः पाठः क. ख. ग. २ स्वसाधनेष्विति साधनेष्विति घ.

शीतकाले वल्कलादीनि । आदिशब्देन चीरपत्रादीनि । दुकूलैः पट्टवस्त्रैः किम् । किञ्च । महाविरक्तस्य जनैरपि किम् । लोका अपि सर्वे त्यक्तव्या इत्यर्थः । ननु सर्वत्र सर्वे पदार्था अन्यदीयाः साधनेनैव सिद्ध्यन्ति । क्षितिरपि कस्यचिद्भवति । अतस्तदाज्ञया स्थातव्यं तदनुरोधेन च । देहश्च पराधीनः । वल्कलादिकमपि साधनसाध्यम् । अतः सर्वदा सर्वनैरपेक्ष्यस्याऽशक्यत्वात्किञ्चित्सापेक्षतायां कर्त्तव्यायां "**मग्नश्चेत्पातालं विशेदि**"ति न्यायेन सर्वथा सापेक्षतैवाऽस्तु । तत्राऽऽह—**चीराणि किं पथि न सन्तीति** । चीराणि वस्त्रखण्डाः । **पथीति** तत्सम्पादनार्थमप्यन्यत्र न गन्तव्यमिति सूचितम् । अङ्घ्रिपा वृक्षाः । परभृतः परानेव बिभ्रति न तु तत्फलैस्तेषामुपकारः कश्चन । ते हि पक्कं फलं स्वत एव त्यजन्ति । ईषत्पक्कं तु चालनेन । ते तु देवतारूपा वैष्णवाश्च । भगवज्जीवार्थे जगतः सृष्टत्वादेकपरित्यागेऽन्यदीयं तद्भवति । अतश्चीराण्यपि भगवदीयानि । मार्गाश्च भगवदीयाः । गतिसाधनत्वात् । अतस्तेऽपि किं वस्त्राणि न प्रयच्छन्तीति योजनीयम् । पादसम्बन्धात्तद्दानं लक्ष्यते । गतमात्रे च क्षणविलम्बाद्वा फलदानाद्भिक्षादातृत्वम् । तेषां हस्तस्याऽशुद्धत्वं च निवारितम्—**अङ्घ्रिपा इति** । जलातिरिक्तं च न भक्षयन्ति जलं चाऽङ्घ्रिभिरेव पिबन्ति । आतपादिभिश्च शाखाः शुद्धाः । वनस्थाः सहिष्णवश्च परार्थैकान्तजीविनश्च । अतस्तेष्वेव माधुकरी कर्त्तव्या । जलार्थमपि न लौकिकापेक्षेत्याह—**सरितोऽप्यशुष्यन्निति** । तदा हि कूपाद्यपेक्षा भवति । सरितां बहुत्वं महत्त्वं च सर्वप्रसिद्धम् । शीतवातातपवर्षानिवारणार्थमपि नाऽन्यापेक्षा कर्त्तव्येत्याह—**रुद्धा गुहा इति** । [१]तासां निरोधस्याऽश्रवणात् । ननु कदाचित्सर्वाभावे गुहासु च व्याघ्रादिभये किं कर्त्तव्यम् ? तत्राऽऽह—**किमजितोऽवतीति** । केनाऽपि न जितः । अतिसमर्थः । उपपन्नान् शरणागतान् । किं नाऽवति । आग्रहेण सर्वत्र कथनं तथाऽधिकारिणोऽपि तथा न कुर्वन्तीति । एवं सर्वकार्येष्वपि सिद्धेषु ये अधिकारिणोऽपि भूत्वा धनदुर्मदान्धान् भजन्ति धनेन यो दुष्टो मदो गर्वस्तेन अन्धान् आगतस्वरूपानभिज्ञान् कस्माद्धेतोर्भजन्तीति न जानीमः ॥ ४ ॥ ५ ॥

एवं प्रसङ्गादन्यानुपदिश्य तादृशेन निरपेक्षेण यत्कर्त्तव्यं तदाह—

एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध आत्मा प्रियोऽर्थो भगवाननन्तः ।
तं निर्वृतो नियतार्थो भजेत संसारहेतूपरमश्च यत्र ॥ ६ ॥

एवं स्वचित्त इति । [२]भजनीयोपार्जनक्लेशाभावायाऽऽह—**एवं स्वचित्त इति** । [३]एवं सर्वप्रकारेण सर्वनैरपेक्ष्यं योऽन्तःकरणप्रेरणया साधयति सोऽन्तःकरणे तिष्ठतीत्यविवादम् । अत एवमस्माद्धेतोरेवम्प्रकारेण वा स्वचित्ते स्वाधीने चित्ते स्वत एव [४]यत्नव्यतिरेकेणैव सिद्धे सति सिद्धौ वा तं भजेतेति सम्बन्धः । तादृशस्य भगवतो भजनीयं रूपं वक्तुं सर्वपुरुषार्थहेतुभूतपञ्चधर्मवत्त्वमाह—**आत्मेत्यादिपदैः** । आत्मत्वात्प्रियत्वम्, प्रियत्वादर्थत्वम्, अर्थत्वाद्भगवत्त्वम्, भगवत्त्वादनन्तत्वमिति हेतुहेतुमद्भावोऽपि विशेषणानाम् । प्राणिनां [५]सेवौपयिकरूपाणि पञ्च । स्वात्मा देहो धनमीश्वरो नित्यकर्म च । तत्र भगवान् पञ्चरूपोऽपीत्याह । प्रथमतस्तेषामात्मा । वस्तुतोऽधिकारिणं

१ तेषामिति ख. घ. २ भजनीयस्येति ख. ३ एवंप्रकारेणेति घ. ४ यत्र व्यतिरेकेणेति क. यन्न व्यतिरेकेणेति घ.
५ सेवोपयिकेति ख. सर्वौपयिकेति घ.

प्रति तत्त्वेन प्रकाशमानोऽपि । तस्मादवश्यं सेव्यः । उपपत्त्या सेवनमुक्तम् । रुच्या सेवनमाह—**प्रिय इति** । यथा प्राणो यथा वा देहः प्राणिनां प्रीतिविषयो भवति । आत्मत्वेन प्रीतिविषयत्वे प्राप्तेऽपि पुनर्यत्प्रीतिविषयकथनं प्रीतेः परिच्छिन्नत्वज्ञापनार्थम् । अतः सा प्रीतिरेकत्र विनियुक्ता नाऽन्यं तथात्वेन गृण्हाति । अतः सर्वरूपे[1] एकस्मिन्नेव प्रीतिः कर्त्तव्या । अन्यथा खण्डश एकस्मिन्नेकरूपे वा क्रियमाणा न सर्वपुरुषार्थं साधयेत् । प्रीतिस्तु भगवद्धर्मः । भगवान् सर्वेभ्यो जीवेभ्यस्तं खण्डशो दत्तवान् सुखार्थम् । अतो यत्रैव प्रीयते तत एव सुखं भवति । ततः स्वसुखमेव स्वस्य भवतीत्युक्तं भवति । तद्यत्र विषयोऽपि सुखरूपो भवति तत्र तद्दाने महत्सुखं भवेत् । अतो देहादिभ्यः प्रीतिमाच्छिद्य भगवति स्थापयन्त्विति भावः । अर्थो धनरूपः । यावत्कार्यं तेन भविष्यति तत्सर्वं भगवता भविष्यतीति । अर्थशब्दस्य पञ्चार्थवाचकत्वात्पञ्चरूपोऽपि[2] भगवान् । सर्ववेदार्थः सर्वधनरूपः सर्ववस्तुरूपश्च सर्वनिवृत्तिरूपेण सर्वनिवर्त्तकश्च । भजने चैते धर्मा भजनीयविषयतावच्छेदकत्वेन गुणोपसंहारन्यायेन ग्राह्याः । तथा सति सर्वात्मकतया भजनं भवति । किञ्च । भगवान् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः । ऐश्वर्याद्यर्थमपि स्वस्य सेवनं भवति । श्रीशब्देनाऽत्र शोभा ग्राह्या । किञ्च । अनन्तो देशकालापरिच्छिन्नो नित्यः । एतावता पञ्चविंशति तत्त्वानि षड्विंशकश्च महाविष्णुः । षड्विंशतिप्रकारेण सेवितव्यः । तत्राऽऽत्मा द्विविधो जीवब्रह्मभेदेन । प्रिय एकादशविधः । एकादशेन्द्रियभोग्यत्वात् । अर्थः पञ्चविध उक्तः । भगवान् षड्विधः । अनन्तो द्विविधश्च । एवं सर्वप्रकारेण सेवितव्य इत्यर्थः । सेवकस्याऽधिकारिविशेषणभूतधर्मद्वयमाह—**तं निर्वृतो[3] नियतार्थ इति** । एकमन्यनिवृत्त्यर्थम् । एकं च भगवति दार्ढ्यार्थम् । इमौ च धर्मावावश्यकौ । अन्यथा सर्वप्रकारेण सेवितोऽपि न पुरुषार्थो भवति । सर्वतो निर्वृत्तः । अन्यथा ब्रह्मास्त्रन्यायो भवेत् । नियतो भगवत्येवाऽर्थः पुरुषार्थो यस्य । भगवान् वा । अन्यथा "**संशयात्मा विनश्यति**" । यद्यपि भगवानेव फलं न चाऽन्यदपेक्ष्यते[4] तथाप्यानुषङ्गिकं फलं संसारहेतोरज्ञानस्य भगवद्वैमुख्यस्य वा निवृत्तिर्भवति । चकारात्सायुज्यादि ॥ ६ ॥

एवं भजनस्य सर्वोत्तमत्वं प्रतिपाद्य तादृशस्याऽकर्त्तॄन् शोचन्नाह—

कस्तां त्वनादृत्य परानुचिन्तामृते पशूनसतीं नाम युञ्ज्यात् ।
पश्यन् जनं पतितं वैतरिण्यां स्वकर्मजान्परितापान् जुषाणम् ॥ ७ ॥

कस्तामिति । तां भगवतः परामनुचिन्तां ध्यानेन[5] रूपचिन्तनाम् । ऋते पशून् विना पशून् । अनादृत्य अकृत्वा । असतीं चिन्तकनाशिकां देहादिचिन्ताम् । **नामेति** प्रसिद्धे । युञ्ज्यात् स्त्रियमिव योजयेत् । अज्ञानाद्भवतु नाम योजनम् । तत्कृतमपकारं ज्ञात्वा कस्तां युञ्ज्यात् । अपकारं गणयति—**पश्यन् जनमिति** । यथा भगवद्भजने भगवदीयाः षड् गुणाः स्वस्मिन् सङ्क्रमन्ते तथा देहादिभजने तद्गताः षड् दोषाः सङ्क्रमन्ते । उत्पत्तिर्नाशो दुःखं कर्माणि परितापो हीनत्वं च । तदाह । जनमुत्पद्यमानम् । पतितं स्वस्थानाच्च्युतम् । मृतमिति यावत् । वैतरिण्यां यमद्वारस्थितनद्याम् । अनेनाऽसतीपरिग्रहे मृतो वैतरिण्यां पततीति सूचितम् । स्वकृतविविधकर्मफलं च

---

१ स्वरूपे इति ख. २ अपिर्नास्ति ख. ३ निर्वृत इति ख. ग. घ. ४ अपेक्षत इति ख. ५ ध्यानरूपचिन्तनामिति क.

सेवमानम् । परितापाः शोकादयः । अतः को वा अमृतं विहाय विषं भक्षयतीति प्ररोचनार्थं न बहु वक्तव्यमिति भावः ॥ ७ ॥

केचित्स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।
चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥ ८ ॥
प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससम् ।
लसन्महारत्नहिरण्मयाङ्गदं स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलम् ॥ ९ ॥
उन्निद्रहृत्पङ्कजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् ।
श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभरत्नकन्धरमम्लानलक्ष्म्या वनमालयाऽञ्चितम् ॥१०
विभूषितं मेखलयाऽङ्गुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकङ्कणादिभिः ।
स्निग्धामलैः कुञ्चितनीलकुन्तलैर्विरोचमानाननहासपेशलम् ॥ ११ ॥
अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभङ्गसंसूचितभूर्यनुग्रहम् ।
ईक्षेत चिन्तामयमेनमीश्वरं यावन्मनो धारणयाऽवतिष्ठते ॥ १२ ॥
एकैकशोऽङ्गानि धियाऽनुभावयेत्पादादि यावद्धसितं गदाभृतः ।
जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत्परं परं शुद्ध्यति धीर्यथा यथा ॥१३॥

एवं सर्वार्थनिश्चयपूर्वकं भक्तिमार्गानुसारेण भगवद्विषयकं श्रवणादिकं साधनं कर्त्तव्यमिति सिद्धम्। अत्र केषाञ्चिन्मते सर्वनिर्द्धारो व्यर्थः । मुख्यभगवद्रूपं चतुर्भुजादि आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपं ज्ञात्वा भजनं कर्त्तव्यमिति धारणायां स्थूलस्थाने भजनीयं भगवत आनन्दरूपं योजयन्ति । केचिदिति वचनान्नाऽत्र सर्वसम्मतिः । अनेन ह्यानन्दाविर्भाव एव क्रियते न तु दोषनिवृत्तिः । यद्यपि नान्तरीयकपापादिनिवृत्तिः क्रियते तथापि सर्वभावत्वसम्पादकत्वाभावान्न रागादिनिवृत्तिः । भगवतो रूपाणि चत्वारि ध्येयानि । अङ्गुष्ठमात्रं, प्रादेशमात्रं, पुरुषमात्रं, पूर्वोक्तञ्च । तत्र स्वनैकट्यं प्रादेशमात्रस्यैवेति । वैश्वानरविद्यायां च सिद्धत्वात् शुद्धे च स्वहृदये मातुं शक्यत्वात् । अथवा । "अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमि"ति पुरुषादतिरिक्तं रूपमतिरेकार्थं भजन्ते । अतिरिक्तमपि पुरुषाकारम्। वसन्तं तृतीयं पुरुषम् । तस्य स्थूलरूपं वर्णयति—चतुर्भुजमिति । कञ्जं कमलम् । रथाङ्गं चक्रम् । हस्तचतुष्टयेऽप्यायुधधारिणम् । अनेन सर्वतो रक्षा सूचिता । प्रवेशेऽपि तत्त्वानि तत्र स्थापयित्वा स्वयं प्रविशेदिति । धारणया पूर्वोक्तया । स्मरन्तीति विद्यमानत्वान्नाऽन्तर्मनसा कल्पनमपेक्ष्यते । किञ्च । प्रसन्नवक्त्रम् । प्रसन्नं भक्तेभ्यः फलदानार्थं वक्त्रं यस्य । नलिनवत् आयते दीर्घे ईक्षणे यस्य । कदम्बकिञ्जल्कवदर्धपीतारक्तमन्तभागे चाऽन्ते मुक्ताफलसहितं रेखाकारञ्च । कदम्बकिञ्जल्कवत्सुवर्णदण्डाकारसूत्रनद्धमुक्ताव्याप्तं कृतार्थीकृताशेषजीवयुक्तवेदरूपम् । एतादृशं भगवतः पीताम्बरम् । लसन्ति महारत्नानि यस्मिन् हिरण्मये अङ्गदे । अङ्गदं बाह्वाभरणम् । स्फुरन्ति महारत्नानि

१ भक्षयिष्यतीति ख. घ.　२ मूलरूपमिति ख. ग. घ.　३ अपेक्षते इति ग. घ.　४ पीतारक्तयुक्तमिति. क. ख.
५ वाऽन्ते इति ग. घ.

किरीटे कुण्डलयोश्च यस्य। उन्निद्रे विकसिते हृदयरूपे पङ्कजे या कर्णिका तस्मिन् यदालयं गृहं सूर्येन्दुवाय्वग्न्यगमं तस्मिन्नालये योगेश्वरैरा समन्तात्स्थापितं पादपल्लवं यस्य। श्रीः लक्ष्म चिह्नं यस्य। कौस्तुभरत्नं कन्धरायां यस्य। अम्लाना लक्ष्मीर्यस्याः। सर्वदा प्रत्यग्रविकसितपुष्पयुक्ता। तादृश्या वनमालया अञ्चितं पूजितम्। मेखलया कटिदोरकरूपया। अङ्गुलीयकैश्च महाधनैः अमूल्यरत्नादि-युक्तैः। उभयत्र विशेषणम्। नूपुरमेकं महाराजचिह्नरूपम्। आदिशब्देन वलयादि। स्निग्धाश्च तेऽमलाश्च। कुञ्चिता नीलाः कुन्तलाः। तैर्विरोचमानं यदाननं तेन यो हासस्तेन सुन्दरम्। अदीनं यल्लीलाहसितम्। सर्वेभ्यो याचकेभ्यः सर्वफलदानेऽप्यसङ्कोचयुक्तमदीनम्। लीलाहसितेन युक्तं यदीक्षणं तेन उल्लसन्त्यौ ये भ्रुवौ तयोर्भङ्गस्तेन संसूचितः भूरि अधिकः अनुग्रहो येन। एतादृशं चिन्तया प्रकटीभूतं राजाधिराजरूपमीश्वरमीक्षेत। यावत् मनः धारणया सर्वाङ्गस्थितया अवतिष्ठते चाञ्चल्यं न प्राप्नोति। सर्वाङ्गास्फुरणे पुनरेकैकशोऽङ्गानि धारयेत्। एकं धृत्वा तस्य स्वाधीनतायां जातायां द्वितीयं धारयेदिति धियेत्युक्तम्। अत्र धारणायां क्रमो विवक्षितः। तदाह—**पादादि यावद्धसितमिति**। तृतीयस्कन्धे स्पष्टं भविष्यति। **गदाभृत इति** प्राणनिश्चलता सूचिता। जितं जितं स्थानं स्वाधीनं स्वाधीनं स्थानं पादाद्यपोह्य ग्राहकबुद्ध्यग्रभागात्त्याजयित्वा तेनाऽग्रेणाऽन्यद्ग्राह्यम्। अन्यग्रहणे तथा भगवदवयवस्य अधिका गुणाः स्मर्त्तव्या यथा बुद्धिदोषा अपगच्छेयुः। तदपगमे बुद्धिर्विशदा भवति। तदा अवयवान्तरमपि माति। एवमुत्तरत्राऽपि। यथा यथा बुद्धिः शुद्ध्यति तथा तथा परं धारयेदित्यर्थः॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥

(अंगं)

इयं च धारणा सञ्जातभक्तेर्भवति। यावत्पुनर्भक्तिर्न जायते तावत्पूर्वैव धारणा कर्त्तव्येत्याह—

यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः।
तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत॥ १४॥

यावदिति। परेऽवरे यस्मात्। परावरत्वस्फुरणमपि सर्वोत्तमत्वरूपं प्रेमभक्तेरङ्गं माहात्म्यज्ञानापरपर्यायम्। **अस्मिन्निति** स्वयं भक्त्या तं पश्यन्नाह। द्रष्टरि सर्वसाक्षिणि पूर्वोक्तन्यायेन सर्ववस्तुषु चैतन्यरूपेण वा प्रत्यग्रूपेण वा प्रकाशमाने। योगपदेन स्वसाधनं साधनभूतं भक्तेः स्थिरं रूपमुक्तम्। तावत् स्थवीयः स्थूलम्। पुरुषस्य पूर्वोक्तस्य। क्रियावसाने अग्निहोत्रादिकं कृत्वा अव्यग्रशुद्धावस्थायाम्। संन्यासं गृहीत्वेति केचित्। तदा निरन्तरं स्मरणं भवति। परं क्रियाया हेतुत्वं न स्यात्। प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया साधकत्वकल्पनाया उत्कृष्टत्वात्। "**पुण्यतीर्थजलाप्लुत**" इति नियमानामुक्तत्वाच्च। प्रयतः सावधानो भूत्वा। नियमेऽपि धर्मः। अन्यभावनापरित्यागार्थं वा॥ १४॥

एवमन्तकाले पाक्षिकदोषपरिहारार्थं योगं साधयित्वा तस्य दृष्टोपायत्वज्ञापनाय बुद्धिपूर्वकं मरणप्रकारमाह **स्थिरमित्यादिना**—

स्थिरं सुखञ्चाऽऽसनमास्थितो यतिर्यदा जिहासुरिममङ्ग लोकम्।
देशे च काले च मनो न सज्जयेत् प्राणान्नियच्छेन्मनसा जितासुः॥ १५॥

१ स्निग्धानि च तान्यमलानीति कुन्तलानीत्यन्तं क्लीबपाठः क. २ ग्राहकबुद्धिग्रहणादिति ख. ग. ग्राहकबुद्ध्यग्रभावादिति घ.

मनः स्वबुद्ध्याऽमलया नियम्य क्षेत्रज्ञ एनां निनयेत्तमात्मनि ।
आत्मानमात्मन्यवरुध्य धीरो लब्धोपशान्तिर्विरमेत कृत्यात् ॥ १६ ॥

फलमुखमेतदङ्गं सन्निहितम् । उत्तराङ्गमिति केचित् । अवान्तरव्यापार इत्यपरे । स्थिरमचञ्चलम् । सुखं कोमलम् । पद्मासनादिरूपं वृष्यादिरूपं[1] वा । आ समन्तात् स्थितः । मनसाऽप्यन्यत्र गमनं निवारितम् । अतः परं संन्यासो नित्यः । तदा वा संन्यासः कर्त्तव्य इत्याह—**यतिरिति** । प्राणायामं कृत्वा पञ्चाक्षरं संन्यासमन्त्रं त्रिर्जपित्वा "**अभयमभयं भूतेभ्य**" इति भूताभयदानमुक्त्वा ब्रह्मणस्त्रिविधनिर्देशमुक्त्वा "**वसुरण्वो विभूरसी**"ति महोपनिषदर्थं भावयित्वा ब्रह्मणि प्रणवेन जीवयोजनं यतित्वम् । एवं भूत्वा तदा अन्यदा वा यदा जिहासुर्भवति । इमं लोकं देहम् । तदा देशकालापेक्षा न कर्त्तव्येत्याह—**देशे च काले चेति** । देशे बदरिकाश्रमादिपुण्यस्थाने । काले उत्तरायणे । चकारादुभयाङ्गधर्मेषु मनो नाऽऽसक्तं कुर्यात् । विशेषणभूत एव देशादौ चित्तं व्यापृतं मा भवेदिति तदा केवलं भगवन्निष्ठं मनः कृत्वा यद्देशादिभिर्भविष्यति तद्भगवतैव भविष्यतीति मनःस्थैर्यं विधाय प्राणान्नियच्छेत् । मूलाधारादपानं सङ्कोच्य तत्र प्राणं निधाय कुण्डलिनीप्रबोधनेन प्रबुद्धां तां प्राणापानसहितां सुषुम्णारन्ध्रे निवेश्य वायुमूर्ध्वं नयेदित्यर्थः । मनसा बुद्धिसहितेन देहचालनादिकमकृत्वा । एतत्सामर्थ्यं जितासोरेव भवतीति तदवसरे[3] स्मारयति—**जितासुरिति** । एवङ्कृते वा जितासुर्भवति । यदा कश्चित्स्वग्रामान्निष्कास्यते तदा जयः सिद्धो भवति । तदनन्तरं मनः स्वबुद्ध्या आत्मबुद्ध्या सङ्घातव्यतिरिक्तरूपया । अमलया भक्त्यादिभिः शुद्धया । नियम्य स्थिरं कृत्वा प्रयत्नं त्याजयित्वा । दण्डवत्त्यक्त्वेति यावत् । स्वस्मिन् वा स्थापयित्वा बुद्ध्या वा संयोज्य । तां बुद्धिं मनःसमाहितां वा । क्षेत्रज्ञे शारीरे आत्मनि । यः क्षेत्रं देहादि अहमिति ममेदमिति वा अभिमन्यते तस्मिन् प्रवेशयेत् । तञ्च क्षेत्रज्ञं भगवतो रूपविशेषे सर्वजीवसमूहरूपे आत्मनि "**अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित**" इति वाक्यनिरूपिते भगवद्विभूतिरूपे । तमात्मानं भगवति तस्मिन्नेव[4] भगवद्रूपे । अवरुध्य एकीकृत्य पुनर्देहानुसन्धानार्थमिच्छामकृत्वा धीरो भूत्वा तत्राऽऽत्मनि लब्धोपशान्तिः कृत्यात् कोटिजन्मभिः कृतात् कर्त्तव्यात् सर्वेभ्य एव प्रयत्नेभ्य उपरतो भवेत् । समाधाविव स्थित्वा पुनर्नाऽऽगच्छेदित्यर्थः । अत्रैव मुक्तिरित्येकः पक्षः । एवं स्थिते देहः स्वयमेव स्वकारणलयाद्गच्छति । परं तन्नाऽनुसन्धत्ते । एतत्तृतीये वक्ष्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥

तस्य मुक्तित्वं वदति—

न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे ।
न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान्प्रधानम् ॥ १७ ॥

न यत्रेति । यत्राऽऽत्मनि कालो न प्रभुः । अनिमिषां देवानां परः उत्कृष्टः मुख्याधिकारी । प्रभुः तेषामपि नियन्ता । अनेनाऽधिकारः सामर्थ्यं चोक्तम् । तथापि भगवति स्थितत्वान्न प्रभुः । कुतो नु देवा इन्द्रियाधिष्ठातारः । ते हि सर्वदा समाधिस्थितं[5] निष्काशयन्ति । तेषामितो[6] निष्काशने सामर्थ्यं कैमुतिकन्यायेन निवारितम् । तेषां सामर्थ्यमाह—**जगतां य ईशिर इति** । सर्वजगति

१ वृक्षादिरूपं वेति ख. २ सम्भवतीति क. ग. ३ तदवसरमिति क. ४ तस्मिन्नेव वा भगवद्रूपे इति ख.
५ समाधिस्थमिति ख. ग. ६ तेषामपीतो निष्कासने इति ख. ग.

ये प्रभवः। अतः कालस्य कालनियम्यानां वा न तत्र सामर्थ्यमित्युक्तम्। यद्यपि कालप्रेरणव्यतिरेकेण गुणा न क्षुभ्यन्ति। अक्षुब्धाश्च स्वरूपान्न प्रच्यावयन्ति। तथापि क्षोभणे कालो गुणाधीन इति तेषां पृथङ्निराकरणमाह—**न यत्रेति**। चकारात्प्रकृतिगुणा अहङ्कारगुणाश्च। वै निश्चयेन। अहङ्कारोऽपि। स तु सर्वदा स्वरूपच्यावकः। अतो वैशब्दः। महान् महत्तत्वम्। प्रधानं प्रकृतिः। तत्र स्थितं कोऽपि न चालयतीत्यर्थः॥ १७॥

नन्वेवं तस्य स्थानस्य कथं माहात्म्यम्। तदाह—

परं पदं वैष्णवमामनन्ति तत् यन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः।
विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्याऽर्हपदं पदे पदे॥ १८॥

परं पदमिति। तत्सर्वेभ्यः पदेभ्यः स्थानेभ्य उत्कृष्टं पदमक्षररूपं पुरुषोत्तमपादरूपम्। अत एव वैष्णवम्। यत् वैष्णवं परं पदमामनन्तीति योजना। यदित्युद्देश्यम्। **आमनन्तीति** तत्र प्रमाणम्। केवलश्रुतेः प्रमाणत्वे उपचरितार्थत्वं वा कल्प्येत। अत आह—**नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षव इति**। अतत् आत्मव्यतिरिक्तमस्मिन् सङ्घाते ये उत्सिसृक्षवो भवन्ति ते तद्वैष्णवं पदमिति वदन्ति। तदेकं ग्राह्यमन्यत्त्याज्यमिति विवेकः। न च तेषामुत्तमाधिकारादेव स्फुरणं भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषामधिकारमाह—**विसृज्येति**। तेषामपेक्षितं गुणत्रयं वर्त्तते। सर्वथा देहादावात्मस्फूर्त्तित्यागः सर्वदोषाभावरूपः। न विद्यते अन्यस्मिन् सौहृदं येषाम्। अनेन पूर्वोक्तन्यायेन भगवति परमा प्रीतिरुक्ता। साधनञ्चाऽऽह। अर्हपदं भगवच्चरणारविन्दम्। पदे पदे क्षणे क्षणे मनसः स्थापनस्थाने वा। उपगुह्य आलिङ्ग्य। आमनन्तीति सम्बन्धः। एतादृशैरुक्तं नाऽन्यथा भवतीत्यर्थः॥ १८॥

इत्थं मुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितो विज्ञानदृग्वीर्यसुरन्धिताशयः।
स्वपार्ष्णिनाऽऽपीड्य गुदं ततोऽनिलं स्थानेषु षट्सून्नमयेज्जितक्लमः॥१९॥
नाभ्यां स्थितं हृद्यधिरोप्य तस्मादुदानगत्योरसि तं नयेन्मुनिः।
ततोऽनुसन्धाय धिया मनस्वी स्वतालुमूलं शनकैर्नयेत॥ २०॥
तस्माद्भ्रुवोरन्तरमुन्नयेत निरुद्धसप्तायतनोऽनपेक्षः।
स्थित्वा मुहूर्त्तार्द्धमकुण्ठदृष्टिर्निर्भिद्य मूर्द्धन् विसृजेत्परं गतः॥ २१॥

इत्थमित्युपसंहारः। एवं स्थिते देहादिः स्वयमेव गमिष्यतीति भावः। पक्षान्तरमाह—**मुनिस्त्विति**। यदि तत्र स्थितो न भवेत् मननवत्साधनान्तरपरो भवेत्। भिन्नतया तत्स्वरूपं भासयते चेत्तदा तस्मादुपरमेत्। प्रकारान्तरेण पुरुषार्थः साधनीय इति। तमेव प्रकारान्तरमाह—**व्यवस्थित इति**। विशेषाकारेण तस्मिन्नेव पदे मनः स्थिरीकृत्य आत्मानं योजयित्वा भगवत्साक्षात्कारं ब्रह्मात्मभावं वा बहुकालमनुभूय तस्य विज्ञानस्य बलं प्राप्य विज्ञानमेव या दृक् अनुभवरूपं यज्ज्ञानं तस्य वीर्येण सामर्थ्येन सर्वाज्ञाननिवर्त्तकरूपेण सुष्ठु रन्धितः शोधितः रागादिनिराकरणेन शुद्धः कृतः आशयो यस्य तादृशो भवेत्। सम्यक् चित्तशोधनं कुर्यादित्यर्थः। तदा शुद्धे चित्ते देहत्यागार्थं यत्नं कुर्यादिति तत्त्यागोपायमाह—**स्वपार्ष्णिनाऽऽपीड्येति**। मूलाधारस्य पीडनं पार्ष्णिना कर्त्तव्यम्।

१ उपचरितार्थत्वं कल्पेतेति क. २ एतस्मिन्निति ख. ३ शोषित इति ख.

एकवचनेन पार्ष्णिद्वयपक्षो निवारितः। गुदं मूलाधारस्थानम्। ततः कुण्डलिनीप्रबोधात्ततो मूलाधारादनिलमुत्थाप्य षट्चक्रभेदनेनोर्ध्वं नयेत्। तत्र वायोः स्थानभूतानि षट् चक्राणि मूलाधारस्वाधिष्ठान[1]मणिपूरकानाहतविशुद्धि(?)आज्ञारूपाणि गुदे गुह्ये[2]स्थाने नाभौ हृदये तालुमूले भ्रूमध्ये च स्थितानि। तानि स्थानानि पद्मत्वेनोक्तानि चतुर्दलं, षड्दलं, अष्टदलं, द्वादशदलं, षोडशदलं, द्विदलमिति। तेषु वायोरूर्ध्वनयनमार्जवेन न भवतीत्यन्यत्र गमनशङ्कया साधनमाह—**जितक्लम इति**। वा[3]य्वाकर्षणे जितः क्लमो येन। नाभिपर्यन्तमार्जवमग्रे वक्रता। अतो नाभ्यां स्थितं महता प्रयत्नेन हृद्यधिरोपणीयम्। तत्र हृत्पुण्डरीकमूर्ध्वनालमधोमुखम्। तद्वायुवशादूर्ध्वमुखं कर्तव्यम्। ततः प्रयत्नाधिक्यान्नाभ्यां स्थितमित्यनूद्य हृद्यधिरोपणमुक्तम्। तस्मादप्यग्रे नयनं दुर्घटं[4] तालुमूलस्थाने। उरस्युदानवायुरेव तिष्ठति। अन्योऽपि यो गच्छेत्तत्र स तद्भावमापन्न एव गच्छेत्। अत आह—**उदानगत्योरसि तं नयेदिति**। पूर्वाधिकारे हृदयपर्यन्तमेव वायोरानयनम्। अस्य त्वग्रे नयनमिति पूर्ववदाह—**मुनिरिति**। तत्र समावस्थितिभावं प्राप्तस्याऽग्रे गमनार्थं तद्भावं त्यक्त्वा पूर्वभावमनुसन्धाय ततो महत्या बुद्ध्या ग्रहणस्थापनसमर्थया मनस्वी महाबुद्धिमान् स्वतालुमूलं तस्यैवाऽग्रिमस्थानं शीघ्रं नीतस्य मुखादिद्वारेण निर्गमनशङ्कया शनकैर्नयेत्। तत्र बुद्धेः सूक्ष्मता विधेया स्थापनार्थं नयनार्थं चेत्याह—**सुधीरिति**। एवं तालुमूले स्थिरीकृतं मुखादिच्छिद्रद्वारा निर्गमनशङ्कया निरुद्धसप्तास्वयनः निरुद्धानि सप्त असोः प्राणस्य अयनानि द्वाराणि येन तादृशो भूत्वा तस्मात्पूर्वस्थानाद्भ्रुवोरन्तरमूर्ध्वं नयेत्। तत्राऽऽज्ञाचक्रे तं वायुं स्थिरीकृत्य अन्तःकरणशुद्धेः पूर्वं निरूपितत्वात्सर्वापेक्षारहितो भूत्वा तत्र भगवद्ध्यानेन भगवदाविर्भावे जाते तत्राऽकुण्ठदृष्टिर्मुहूर्तार्द्धं स्थित्वा परं भगवन्तं गतः सायुज्यं प्राप्तः। पूर्वमेव वायोर्बहिर्निर्गमनार्थं प्रयत्नस्य कृतत्वात्। मूर्द्धानं ब्रह्मरन्ध्रं निर्भिद्य विसृजेत्। इन्द्रियाणि विसृजेत्। प्राणानामपि निस्सारणं केचिदिच्छन्ति। अग्रे तेषामप्युपयोगात्। केचित् "**इहैव समवनीयन्त**" इति वाक्यानुरोधात्प्राणानामत्रैवाऽऽत्मनि स्वमूलभूतासन्यरूपेण स्थितिमिच्छन्ति। प्राणस्य भोगासाधकत्वञ्च। "**तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती**"त्यमुक्तिविषयम्। उत्क्रान्तिचरणविचारेणाऽपि "**वाङ् मनसि सम्पद्यत**" इत्यादिभिः प्राणशब्देनेन्द्रियाण्युच्यन्ते। गमने वा आयुषो भावात् "**मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय**" इति न्यायेन मुख्यानुरोधिप्राणानामिह लयः। तस्मादिन्द्रियाणि तत्सम्बद्धः प्राणश्च बहिर्निस्सारित इत्यर्थः॥ १९॥ २०॥ २१॥

एवं सद्यो मुक्तिर्द्विधा निरूपिता। उत्तममध्यमभेदात्। आद्यस्य वासनाया अक्षीणत्वाद्भोगेनैव तत्क्षयं मत्वा तं प्रति क्रममुक्तिं वदन्निन्द्रियादीनां स्वसङ्गे नयनमाह—

यदि प्रयास्यन् नृप पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यद्विहारम्।
अष्टाधिपत्यं गुणसन्निवाये सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च॥ २२॥

यदीति। यदि प्रयास्यन् भवति तदा मनसा इन्द्रियैश्च सहैवोपगच्छेदिति सम्बन्धः। **नृपेति** सम्बोधनं सर्वपुरुषार्थसिद्धावपि यथा पा[5]रध्यादिगमनमक्षीणवासनत्वाद्राज्ञां तथेदमपीति सम्मत्यर्थम्। यदेव स्थानं प्रयास्यन्भवति तद्गणयति। पारमेष्ठ्यं ब्रह्मस्थानम्। वैहायसानां विमानमधिरुह्य

१ मूलाधारं स्वाधिष्ठानमिति ख. २ गुह्यमूले इति ख. ३ वाय्वाकर्षेणेति ग. घ. ४ दुर्घटं ततः प्रयत्नाधिक्यादित्यधिकं ख. ५ पारार्ध्यादिगमनमिति ग.

स्त्रीभिः सह सर्वत्राऽन्तरिक्षे परिभ्रमतां यद्विहारस्थानं तत्र वा । उताऽप्यष्टाधिपत्यमष्टगुणैश्वर्यम् । किम्बहुना । गुणसन्निवाये ब्रह्माण्डे अधः उपरि मध्ये वा प्रयास्यन्भवति तत्रैव सह गच्छेत् । चकाराद्वासनाभिः प्राणैर्वा ॥ २२ ॥

नन्वेवं सामर्थ्यं कथं जीवस्येत्याशङ्क्याऽऽह—

योगेश्वराणां गतिमाहुरन्तर्बहिस्त्रिलोक्याः पवनान्तरात्मनाम् ।
न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् ॥ २३ ॥

योगेश्वराणामिति । येषां स्वाधीनो योगः । यद्यपि स्वतो गमनसामर्थ्यं न भवति तथापि योगेन तद्भवतीति सर्वा गतय उच्यन्ते । **त्रिलोक्याः अन्तर्बहिश्चेति** । बहिः स्थिता अपि अन्तरायान्ति । अन्तः स्थिता अपि बहिर्गच्छन्ति । तत्र हेतुः—**पवनान्तरात्मनामिति** । पवनस्याऽन्तः आत्मा लिङ्गशरीरं येषाम् । अत्र त्रिलोकीति[1] न ब्रह्माण्डाभिप्रायम् । किन्तु लोकत्रयमेव । यद्यपि कर्मभिरपि सर्वत्र ब्रह्माण्डे गमनमस्ति तथापि न[2] तेषां स्वेच्छया गमनमित्याह—**तामिति** । या स्वच्छन्दा[3] योगिनां सा न कर्मिणामित्यर्थः । ननूपायस्य तुल्यत्वेऽपि योगस्य कथं गौणता कथं कर्मणां मुख्यत्वमिति । तत्राऽऽह—**विद्यातपोयोगसमाधिभाजामिति** । कर्म तु स्वतन्त्रमसहायं जीवं स्वाधीनं करोति । योगे तु विद्यादयोऽन्येऽपि चत्वारः सन्ति । तत्संवेष्टितं जीवं योगः स्वाधीनं कर्तुं न शक्नोति । एवमन्येऽपि । ततश्च जीव एव स्वतन्त्रः । अन्ये[4] तु गुणभूताः स्वेच्छया गमने सहायभूता भवन्ति । विद्या उपासना मन्त्रप्रकारेण । तपः कृच्छ्रादि । ज्ञानं वा । योगोऽष्टाङ्गः । समाधिः समाधिस्थितभगवद्दर्शनेन तज्जनितभक्तिसहितपरमधर्म उच्यते । एतेषु करणदशायामपि पुरुषस्य स्वातन्त्र्यम् । कर्ममार्गे तु विध्यधीनतेति[5] ॥ २३ ॥

एवं पुरुषस्य स्वाधीनतां निरूप्य गमनप्रकारमाह **वैश्वानरं यातीत्यादिना**—

वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्णया ब्रह्मपथेन शोचिषा ।
विधूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात्प्रयाति चक्रं नृप शैशुमारम् ॥ २४ ॥
तद् विश्वनाभिं त्वतिवर्त्य विष्णोरणीयसा विरजेनाऽऽत्मनैकः ।
नमस्कृतं ब्रह्मविदामुपैति कल्पायुषो विबुधा यद्रमन्ते ॥ २५ ॥
अथो अनन्तस्य मुखानलेन दन्दह्यमानं स निरीक्ष्य विश्वम् ।
निर्याति सिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यं यद्द्वै परार्द्धं तदु पारमेष्ठ्यम् ॥ २६ ॥

यावदवसाने आनन्दमयस्तावद्यातीति सम्बन्धः । वैश्वानरमग्न्यधिष्ठातृदेवतालोकम् । "**अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल**" इति वाक्यप्रकारेण गमनम् । ननु तस्य लोकस्य दूरे विद्यमानत्वाद्बहुकालव्यवधानेन अन्तरा भोगाभावाद्भोगाभिनिवेशस्य विद्यमानत्वात्पुनरागमनं स्यात् । तदर्थमाह—**विहायसा गत इति** । आकाशमार्गेण गतः । पूर्वमेव "**पवनान्तरात्मनामि**" त्युक्तत्वाद्यथा वायो-

१ त्रिलोकी न ब्रह्माण्डाभिप्रायमिति क. ग. २ नेति नास्ति. ३ स्वच्छन्दयोगिनामिति क. घ. ४ अन्ये गुणभूता इति क. ख. ग. ५ विध्यधीनतयेति क. ख. घ.

गमनं तथा तेषामपीत्यर्थः । ननु वायोरितस्ततो गमनसम्भवात्तद्वदस्याऽपि न ऋजुमार्गेण वैश्वानरे गमनं सम्भवति? तत्राऽऽह—**सुषुम्णयेति** । सुषुम्णामार्गेण गच्छतीति नाऽन्यत्र गमनम् । ननु सुषुम्णाऽपि कथं नाऽन्यत्र गच्छति? तत्राऽऽह—**ब्रह्मपथेनेति** । ब्रह्मणः पन्थाः । ब्रह्ममार्गत्वाद्ध्यापि वैकुण्ठ एव गच्छति । ननु सुषुम्णाया नाडीरूपत्वात्कथं देहाद्बहिर्निर्गमनम्? तत्राऽऽह—**शोचिषेति** । तेजोरूपया । एवं तेन मार्गेण वैश्वानरलोकं गतस्य पूर्वमद्भिः सम्परिष्वक्तस्य गमनात्कामनाबाहुल्येन वा सकल्कत्वात् तत्र भोगे अग्निमध्यभोगात्कल्कशोषः । अतस्तदनन्तरं ज्योतिस्स्थानगमने आदित्यादि ध्रुवपर्यन्तं गमने विधूतकल्को भूत्वा, अथ भिन्नप्रक्रमेण तेजोमयशरीरेण हरेर्भगवतः स्वरूपभूतं शिशुमाररूपं चक्रमुपयाति । यद्यपि शिशुमारचक्रस्य भूमेः परितो विद्यमानत्वात्सर्वत्र गमनमायाति, तथाप्युदस्तादूर्ध्वमेव गच्छति । **नृपेति** सम्बोधनं शुद्धसत्त्वात्मकस्योर्ध्वगमनस्य संवादबोधकम् । यथा नरपालकस्य नृभिरूर्ध्वं नयनमिति । शिशुमारस्वरूपमग्रे वक्ष्यते । तत्र ध्रुवस्थानं शिशुमारस्याऽन्ते भवति । तद्ब्रह्माण्डस्य नाभिस्थानीयम् । ततोऽग्रे लोकचतुष्टयम् । तत्र तुशब्देन पूर्वरूपाद्रूपान्तरकरणमुक्तम् । ततो द्वितीयं ध्रुवे[1] । **विष्णोरि**त्युभयत्र सम्बध्यते । तत्र गमनयोग्यं शरीरं वर्णयति—**अणीयसा विरजेनाऽऽत्मनेति** । पूर्वापेक्षया तदणीयः । वायुप्रधानत्वात् । प्रशिथिलावयव इत्यर्थः । तत्रापि विरजः । वायोरपि लोकत्रय एव रजःसम्बन्धः । अथवा । पूर्वशरीरं तामसं स्थितं[2] तद्वैश्वानरलोके[3] त्यक्तम् । ततो द्वितीयं ध्रुवे त्यक्तम् । तृतीयमिदमिति तमोरजसोरभावाद्विरजेनेत्युक्तम् । केवलसत्त्वमयेन सत्त्वमिश्रेण वा । केवलसत्त्वेन ब्रह्माण्डभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आत्मना पूर्ववदात्मत्वेन गृहीतेन देहेन । **एक इति** । तत्र वैमानिकानां गमनाभावादसहायत्वेनैकाकित्वम् । ब्रह्मविदां स्थानं अन्यैर्नमस्कृतं केवलं ज्ञानिनामेव स्थितियोग्यं महर्लोकम् । यत्र महर्लोके । कल्पायुषः ब्रह्मकल्पपर्यन्तमायुर्येषाम् । विशेषेण बुधा ज्ञानिनो भृग्वादयो रमन्ते भगवद्गुणानुस्मरणैः ज्ञानेन वा समाधिरूपेण । अयमपि तत्र गतो ब्रह्मकल्पपर्यन्तं तिष्ठति । ततो भगवच्छयने जाते अनन्तस्य सङ्कर्षणस्य मुखाग्निना त्रैलोक्यमत्यन्तं दह्यमानं निरीक्ष्य ततो निर्याति भृग्वादिभिः सह । गमनस्य बहुकालव्यवधानत्वात् अथो इत्युक्तम् । सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि धिष्ण्यानि यत्र जनस्तपोलोके । पारमेष्ठ्यं सत्यलोकस्थानम् । तदपि पूर्ववत्सिद्धेश्वरसेवितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तत्र मुक्तिवत्सुखमाह—

न यत्र शोको न जरा न मृत्युर्नाऽऽधिर्न चोद्वेग ऋते कुतश्चित् ।
यच्चित्ततोऽदः कृपयाऽनिदंविदां दुरन्तदुःखप्रभवानुदर्शनात् ॥ २७ ॥

न यत्रेति । यत्र ब्रह्मलोके शोकः अज्ञानकार्यं नास्ति । न वा जरा देहधर्मः । न वा मृत्युः मृत्युग्रासः । नाऽऽधिः मनःपीडा अपि न । अन्तःकरणधर्माभावः । मृत्योः प्राणग्राहकत्वात्तद्धर्म इति केचित् । उद्वेगः बुद्धेः । असहिष्णुता वा । यद्यप्यसहिष्णुता उद्वेगश्च तत्राप्यस्ति, तथाप्यन्यतो न किन्तु स्वत एव । तदाह—**ऋते कुतश्चिदिति** । अन्यस्मादृते, किन्तु स्वत एव । स्वतस्त्वं विशदयति—**यच्चित्ततोऽद इति** । अदः प्रसिद्धं चित्ततः चित्ताद्धेतोः यत् तत्स्वानुभवगम्यमतो विशेषतो न वक्तुं शक्यमिति तथोक्तम् । तत्र विषयमाह—**अनिदंविदां दुरन्तदुःखप्रभवानु-**

---

१ ध्रुवेत्युक्तमिति क. ग. २ नाम संस्थितमिति क. ३ वैश्वानरलोकेत्युक्तमिति ख.

दर्शनादिति । इदं स्थानमेतत्साधनं ज्ञानं मार्गप्रकारं[1] वा न विदन्तीति तथा । दुरन्तं यद्दुःखं तस्य प्रभवो यत्र संसारे तस्य अनु पश्चाद्दर्शनम् । एकवारमुत्पन्ना अपि विवेकिनोऽपि पुनस्तत्रैव गच्छन्तीति तथा ॥ २७ ॥

ततः स्वेच्छया ब्रह्माण्डभेदनमाह[2]—

ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भयस्तेनाऽऽत्मनाऽपोऽनलमूर्त्तिरत्वरन् ।
ज्योतिर्मयो वायुमुपेत्य काले वाय्वात्मना खं बृहदात्मलिङ्गम् ॥ २८ ॥

ततो विशेषमिति । अश्वमेधयाजिनोऽपि तत्र गच्छन्ति । तथा हिरण्यगर्भोपासकाः पूर्वोक्ताश्च । तत्र "आ ब्रह्मभुवनाल्लोका" इति वाक्यात्[3] कर्मिणां पुनरावृत्तिः । हिरण्यगर्भोपासकानां ब्रह्मणा सह या ब्रह्मणो गतिः सा गतिः । पूर्वोक्तस्त्वण्डं भित्त्वा गच्छतीत्याह । ततः सत्यलोकाद्विशेषं पृथिव्यावरणरूपं प्रतिपद्य पृथिवीरूपो भूत्वा तत्र प्रविष्टः पृथिव्यावरणातिक्रमे आवरणरूपपृथिवीसायुज्यं प्राप्य तामतिक्रम्य पुनर्जलरूपेण जलसायुज्यं प्राप्य तदतिक्रम्येत्येवमग्रेऽपि । आकाशातिक्रमपर्यन्तं[4] गच्छति । सर्वत्र तेनाऽऽत्मनेति ज्ञातव्यम् । अत्वरन्निति तत्र तत्र गन्धादिभोगान्भुञ्जान एव विलम्ब्य । काले भोगेच्छावसाने उत्तरत्र गमनमिति सर्वत्र । खमाकाशम् । तत् बृहत् अनन्तमेव । शब्दब्रह्मरूपं वा । नादात्मकं वा । तस्य बृहत्त्वे हेतुः । आत्मनः भगवतो लिङ्गं शरीरम् । "आकाशशरीरं ब्रह्मे"ति श्रुतेः । भगवतो व्यापकत्वं अन्तर्बहिर्व्यवहारहेतुत्वं परिच्छेदापरिच्छेदौ शब्दब्रह्माश्रयत्वमित्यादिधर्मबोधकम् ॥ २८ ॥

एवमाकाशान्तपरित्यागे महाभूतांशाः परित्यक्ताः । विषयातिक्रमे इन्द्रियातिक्रममाह—

घ्राणेन गन्धं रसनेन वै रसं रूपञ्च दृष्ट्या श्वसनं त्वचैव ।
श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्वं प्राणेन चाऽऽकूतिमुपैति योगी ॥ २९ ॥

घ्राणेनेति । प्राणेनेति पाठेऽपि स एवाऽर्थः । सर्वत्र तत्तदुपेत्य तद्भोगानन्तरं तत्तदतिक्रम्येति ज्ञातव्यम् । नभोगुणत्वं शब्दत्वम् । प्राणेन कर्मेन्द्रियसहितेन । तद्रूपेण वा । आकूतिं क्रियापञ्चकमपि । उपैति त्यजतीति पूर्ववत् । योगीति योगसामर्थ्याविस्मरणम् ॥ २९ ॥

अहङ्काराद्यतिक्रममाह—

स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसन्निकर्षं मनोमयं देवमयं विकार्यम् ।
सम्प्राप्य गत्या सह तेन याति विज्ञानतत्त्वं गुणसन्निरोधम् ॥ ३० ॥
तेनाऽऽत्मनाऽऽत्मानमुपैति शान्तमानन्दमानन्दमयोऽवसाने ।
एतां गतिं भागवतीं गतो यः स वै पुनर्नेह विषज्जतेऽङ्ग ॥ ३१ ॥

स एव योगी । भूतानां सूक्ष्माणामिन्द्रियाणां च सन्निकर्षमुत्पत्तिस्थानं तामसं राजसं चाऽहङ्कारं

---

१ आत्मप्रकारं वा इति घ. २ भेदनप्रकारमिति ख. ३ विशेषवाक्यादिति ख. ४ आकाशादतिक्रमपर्यन्तमिति ख. आकाशादिति क्रमपर्यन्तमिति ग.

मनोमयं देवमयमिति सात्त्विकं विकार्यं मूलाहङ्कारम् । तेन रूपेण गत्वा सह याति । क्रियामहङ्कारं च त्यजतीत्यर्थः । विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वम् । गुणसन्निरोधं[1] प्रकृतिम् । सर्वत्र तेनाऽऽत्मनेति । अग्रे पुरुषावरणम् । तत्रापि तेनाऽऽत्मना आत्मानमुपैति । ततः शान्तं अक्षरम् । तत आनन्दं पुरुषोत्तमम् । स्वयमप्यानन्दमयो भूत्वोपैति । **अवसाने** । अतः परं गमनं नास्ति । **"मामुपेत्य तु कौन्तेये"**ति वाक्यमेतादृशपरमित्याह—**एतां गतिमिति** । ब्रह्माण्डमध्ये हृदयमध्ये ब्रह्माण्डात्परतो वा यत्रै-वाऽऽनन्दमयो भूत्वा आनन्दरूपं भगवन्तं प्रविशति स नैवेह पुनः संसारं प्रविशति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एवमपुनरावृत्तिमार्गद्वयमुक्त्वा सद्योमुक्तिक्रममुक्तिरूपमुपसंहरति—

एते स्रुती ते नृपदेव गीते त्वयाऽभिपृष्टे च सनातने च ।
ये वै पुरा ब्रह्मण आह पृष्ट आराधितो भगवान् वासुदेवः ॥ ३२ ॥

एते स्रुती इति । एतेषां सर्वेषां पदार्थानामध्यायद्वयोक्तानां भगवत्स्वरूपत्वेनैव ज्ञानार्थमुक्तानां यथानिवेशं यथोपयोगं युक्तिभिर्विमर्शे स्वरूपं स्पष्टं भविष्यति । अत्र तूद्देशमात्रं कृतम् । तत्र स्पष्टमेव विवरिष्यामः । ते तुभ्यम् । हे नृपदेव[2] । गीते राजत्वात्त्वत्सुखार्थं[3] स्वरूपेण कीर्तिते । तत्रापि त्वया अभिपृष्टे । साधनस्य फलपर्यवसानात्साधनप्रश्नेनैव तत्प्रश्न उक्तो भवति । **सनातने च** । न हीदम्प्र-थमतया कश्चिदस्मिन्मार्गे गच्छति किन्त्वनादिसिद्धे । अत्र गन्ता अग्रे स्पष्टो भविष्यति । अनादित्वे प्रमाणमाह—**ये वै पुरेति** । ब्रह्मणैवं[4] पृष्टे ब्रह्मणे आह भगवानपि पृष्टः सन् । कथने हेतुः—**आरा-धित इति** । एवं कथने हेतुमाह—**वासुदेव इति** । मोक्षदातृत्वेनैवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं फलं निरूप्योपसंहृत्यैतन्मार्गप्रवेशे कियन्त उपायाः सन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—

न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतां संसृताविह ।
वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ॥ ३३ ॥

न ह्यतोऽन्य इति । अस्मात्पूर्वोक्तादन्यः शिवः कल्याणरूपः साधनदशायामपि सुखकरः पन्था आदौ तत्र निविष्टस्य पुनर्भ्रमाभावार्थं मार्गरूपः कोऽपि नास्ति । बहूनां च गतियोग्यः । एतदज्ञानेन इह संसारे विशतां, न तु निविष्टानां संसार्येकस्वभावानाम् । तं मार्गं पुनः स्मारयति—**वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेदिति** । मोक्षदानार्थमागते भगवति साक्षात्परब्रह्म-रूपे[5] सत्त्वाकारेण परिणतान्तःकरणे सत्त्वासने षड्गुणैश्वर्यरूपेणाऽऽविर्भूते येनैवोपायेन परमा प्रीति-र्भवति स एवोपाय इत्यर्थः । श्रवणादिभिः स्नेहः । ततो मननिदिध्यासनरूपेण ध्यानेन[6] सर्वभाव-स्नेहो द्वितीयः । ततोऽपि सूक्ष्मध्यानेन हृदि भगवति समागते तत्र यः परमस्नेहः साक्षाद्भगवत्प्रवेश-हेतुः स फलरूपोऽपि साधनरूपोऽपि अवान्तरव्यापाररूपोऽपीति तद्धेतुर्मार्गः[7] गृहान्निर्गतस्येष्टदेशप्रवे-शपर्यन्तं विततः । तत्र पूर्वभागः साधनरूपो मध्यभागोऽवान्तरव्यापाररूपोऽग्रिमो[8] भगवत्सम्बद्ध-फलरूपः । तत्र श्रवणादि ध्यानद्वयं च क्रमाद्वितता भूमिः । प्रीतिः पादौ । सा चेत्प्री-तिस्तन्मार्गेण तावत्पर्यन्तं गच्छति तदा भगवन्तं प्रापयति नाऽन्यथेति ॥ ३३ ॥

१ रूपं प्रकृतिमिति ख. २ नृपदेवेति इति ख. घ. ३ राजत्वात्सुखार्थमिति ख. घ. ४ ब्रह्मणैव पृष्टे इति ख. ग. घ. ५ परब्रह्मस्वरूपे इति ख. ६ ध्यानेनेति नास्ति ख. घ. ७ तद्धेतुमार्ग इति ख. ग. ८ मध्यमेति क.

फलसाधननिर्धारः पूर्वमेव जात इत्याह—

भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।
तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत् ॥ ३४ ॥

भगवानिति । प्रमेयबलेन स्वयमुक्त्वाऽपि प्रमाणबलेनाऽपि तद्वक्तव्यमिति पूर्वोक्तमनादिसिद्धं राशीभूतवेदं मनीषया विचारकबुद्ध्या आलोड्य फलत्वेनाऽऽत्मानं विनिश्चित्य साधनविचारे क्रियमाणे "**यमेवैष वृणुत**" इत्यादिवाक्यैः प्रीतिमेवाऽवान्तरव्यापारं ज्ञात्वा "**भक्त्यैव तुष्टिमभ्येती**"ति विचार्य मुख्यं साधनं भक्तिं ज्ञात्वा तत्साधकत्वेनाऽन्यदित्यध्यवस्यत् । तत्रापि कूटस्थो निश्चलः ॥ ३४ ॥

एवं प्रमाणेन युक्त्या च भक्तिमार्गं स्थिरीकृत्य अन्येषां मार्गाणां परम्परोपयोगं वक्तुमाह—

भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः ।
दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः ॥ ३५ ॥

भगवानिति । प्रतिपुरुषं प्रतिविषयं शास्त्राणि प्रसृतानि । तानि न सर्वथा बाधितविषयाणि । परम्परोपयोगात् । भगवांस्तैः सर्वैरेव सर्वभूतेषु लक्षितः लक्षणया ज्ञापितः । नैयायिकैः कर्तृत्वेन, मीमांसकैः क्रियात्वेन, वेदान्तैरात्मत्वेन, साङ्ख्यादिभिः करणत्वेन । अन्यैश्च तद्भेदैर्ज्ञानत्वेन ज्ञातृत्वेन चाऽन्यैः । ज्ञानाधिष्ठातृत्वेन च । सर्वैरेव भगवानेकदेशे लक्षितः । अन्धहस्तिवत् । अनुभवेन युक्त्या च । स्वात्मना अनुभवेन । दृश्यैः । द्रष्टा । बुद्ध्यादिभिश्च लक्षणैरसाधारणचिह्नैः जीवेषु प्रवेशमलभमानैः क्रियादिभिः । अत एवाऽनुमापकैः तर्कसहकृतैः परोक्षज्ञानजनकैर्लक्षित इति सम्बन्धः । लक्षणया ज्ञापित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तस्मात्सर्वेषामेव दर्शनानामप्रयोजकत्वात्पूर्वोक्तप्रकारेणैव कर्त्तव्यमित्युपसंहरति—

तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा ।
श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान्नृणाम् ॥ ३६ ॥

तस्मादिति । **सर्वात्मनेति** उत्तराङ्गसाहित्येन । **राजन्नि**त्यवधारणसामर्थ्यमुक्तम् । **हरिरिति** साधनदशायां जातदुःखदूरीकरणार्थम् । **सर्वत्र सर्वदेति** । देशकालविचारो न कर्त्तव्यः । पूर्ववच्छ्रोतव्यादिफलार्थम्—**भगवानिति** । **नृणामिति** मनुष्यमात्राधिकारित्वम् ॥ ३६ ॥

एवं मार्गं वस्तुतत्त्वं चोक्त्वा प्रकरणस्य समाप्तत्वात्साधारणश्रवणस्याऽपि शुद्धिद्वारा भगवत्प्रापकत्वमाह—

पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु सम्भृतम् ।
पुनन्ति ते विषयविदूषिताशयं व्रजन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिकम् ॥ ३७ ॥

पिबन्ति ये भगवत इति । बहिः स्थितस्याऽन्तः प्रवेशनं पानम् । **भगवत आत्मनः सता-**

---

१ ज्ञात इति ख. ग. घ. २ मनुष्यमात्राधिकारित्वमितीति ख.

मिति । सर्वेषामेव भगवत्त्वेन भगवान् स्फुरति । सतां त्वात्मत्वेनाऽपि । सर्वे सकामाः सन्तः प्रेमला इति विभागः । कथैवाऽमृतम् । श्रवणपुटेषु उत्तम्भितकर्णपुटेषु पूर्णम् । विषयैर्विदूषितमाशयं पुनन्ति । यथाऽन्तरसाध्यरोगव्याप्तो वैद्यैरमृतरसेन सिद्धः क्रियते, तथाऽन्तःकरणमपि विषयसहितैर्विशेषेण दूषितं सर्वथा सन्मार्गानर्हं तादृशमपि पुनन्ति । क्रमात्तच्चरणसरोरुहान्तिकं वैकुण्ठं भक्तं वा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

श्रोतव्यविषयत्वेन तत्त्वमेवं निरूपितम् ।
उद्देशेनाऽस्य निपुणं साधनं विनिरूप्यते ॥ १ ॥
अदृष्टं साधनं वाच्यं दृष्टं चाऽप्यत्र सम्मतम् ।
अन्यथा क्रियमाणस्तु विमर्शो व्यर्थतां व्रजेत् ॥ २ ॥
इन्द्रियाणामदुष्टत्वे ह्यनुकूले तथेश्वरे ।
साध्यं सम्पद्यते पूर्णमतोऽत्र द्वयमीर्यते ॥ ३ ॥
श्रद्धाऽपि तदभिप्रायाच्छ्रोतुर्वक्तुश्च गम्यते ।
तस्मात्साधनसंयुक्तः शृणुयान्नेतरो वृथा ॥ ४ ॥

एवमध्यायद्वयेन श्रवणं सविषयं निरूप्य, महाफले श्रवणे सर्वेषामप्रवृत्तिं दृष्ट्वा, किञ्चिदस्ति निमित्तं यतः सर्वे न प्रवर्त्तन्त इत्याकाङ्क्षायां विषयस्य निर्दुष्टत्वात्करणदोषो वा तदधिष्ठातृदोषो वा भवेदित्याशङ्क्य, तयोरप्यधिष्ठातुर्बलिष्ठत्वात्तत्प्रतिबन्धादेव श्रवणादिष्वप्रवृत्तिरिति विनिश्चित्य, देवताना भजने तत्प्रतिबन्धो गमिष्यतीति पूर्वं देवतान्तरभजनं साधनीयं तत इन्द्रियाणां च शोधनमित्याशङ्क्य, देवतान्तरभजने पुनर्बहिर्मुखत्वात्तेषां नियतफलजनकत्वाच्च प्रतिबन्धाभावार्थं क्रियमाणे भजने दोषान्तरमापद्येतेति तेषां फलानां नियतत्वं प्रतिपादयितुं प्रथमं पूर्वेण संश्लेषं निवारयितुं पूर्वोक्तमुपसंहरति—

श्रीशुक उवाच—

एवमेतन्निगदितं पृष्टवान् यद्भवान्मम ।
नृणां यन्म्रियमाणानां मनुष्येषु मनीषिणाम् ॥ १ ॥

एवमेतदिति । मम मां प्रति । नृणां मध्ये ये म्रियमाणास्तेषामप्युक्तं मनुष्याणामपि मध्ये ये मनीषिणस्तेषामप्यर्थे श्रवणादिकमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

---

१ प्रेम्णा इति क. २ अतान्तविषयेत्यादि ख. ३ यथा इति ग.

ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम्।
इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन्॥ २॥
देवीं मायां तु श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुम्।
वसुकामो वसून्रुद्रान् वीर्यकामोऽथ वीर्यवान्॥ ३॥
अन्नाद्यकामस्त्वदितिं स्वर्गकामोऽदितेः सुतान्।
विश्वान्देवान् राज्यकामः साध्यान् संसाधको विशाम्॥ ४॥
आयुःकामोऽश्विनौ देवौ पुष्टिकाम इलां यजेत्।
प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ॥ ५॥
रूपाभिकामो गन्धर्वान् स्त्रीकामोऽप्सरउर्वशीम्।
आधिपत्यकामः सर्वेषां यजेत परमेष्ठिनम्॥ ६॥
यज्ञं यजेद्यशस्कामः कोशकामः प्रचेतसम्।
विद्याकामस्तु गिरिशं दाम्पत्यार्थमुमां सतीम्॥ ७॥
धर्मार्थमुत्तमश्लोकं तन्तुं तन्वन्पितॄन्यजेत्।
रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो मरुद्गणान्॥ ८॥
राज्यकामो मनून् देवान्निर्ऋतिं त्वभिचरन् यजेत्।
कामकामो यजेत्सोममकामः पुरुषं परम्॥ ९॥

पूर्वोक्तमुपसंहृत्य देवतान्तरभजननिराकरणार्थं स्वमते अष्टाविंशतिदेवास्तत्त्वरूपाः, वेदे च ये त्रयस्त्रिंशद्देवा वसवो रुद्रा आदित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति तेऽप्यत्रोक्तास्तत्त्वरूपेण। किं बहुना। सर्वे तत्त्वेष्वन्तर्भूताः। ते[1] त्वष्टाविंशतिः। "एते देवाः कला विष्णोरि"ति वाक्यात्। ते च प्रजापतिप्रभृतिसोमान्ताः। तत्र प्रथमं रजोगुणाभिमानिनी देवता ब्रह्मणस्पतिः। वेदादिकर्त्ता जगन्निर्माता चेत्यर्थः। तद्भजने ब्रह्मतेजो भवतीति ब्रह्मवर्चसकाम एव तं भजेदित्यर्थः। ततः सत्त्वाभिमानिनी इन्द्रो देवता यज्ञादिरूपः। तद्भजने इन्द्रियसिद्धिर्भवतीति इन्द्रियकामस्तं भजेत। एवमुत्तरत्राऽपि। प्रजाकामः पुत्रकामः[2]। प्रजापतीन् मरीच्यादीन्। तमोधिष्ठात्री दे[3]वता। देवीं मायाम्। प्रकृत्यधिष्ठात्री दे[4]वता। श्रीकामः धनकामः। सम्पत्तिरूपं धनम्। तेजस्कामः। स्वस्मिन्नधृष्यं तेजः। दुर्द्धर्षत्वमिति यावत्। विभावसुरग्निः। वसुकामः धनमात्रकामः। वसून् द्रोणादीन्। रु[5]द्रान् वामादीन्। वीर्यकामः पराक्रमकामः। अत्र फले विशेषमाह—**अथ वीर्यवानिति**। तदनन्तरमेव वीर्यवान् भवति। वागभिमानिनी देवता अग्निः। गन्धाभिमानिनी देवता वसवः। रुद्रा आकाशस्य। अदितिर्भूमेः। अन्नाद्यकामः अन्नभोजनकामः। अन्नभक्षणसामर्थ्यमन्नसमृद्धिर्वा। स्वर्गकामः

१ तेष्वष्टाविंशतिरिति ख. २ पुत्रकाम इति नास्ति क्वचित्. ३ देवतामिति ख. ४ देवतामिति ख. ५ रुद्रादीनिति क

स्वर्गलोककामः । अदितेः सुतान् द्वादशाऽऽदित्यान् । तेजोऽभिमानिनी । विश्वेदेवाः विश्वायाः पुत्राः । राज्यकामः राजत्वकामः । साध्यान् साध्यायाः पुत्रान् । विशां देशस्थप्रजानां संसाधकः स्वाधीनकरणेच्छुः । विश्वेदेवा जलस्य । साध्या वायोः । आयुःकामः आयुष्याभिवृद्धिकामः । अश्विनौ अश्विनीकुमारौ । घ्राणदेवता । पुष्टिकामः स्थूलत्वकामः । सर्वान् पोषान् वा कामयते । इला भूमिः । शब्दाधिष्ठात्री देवता । प्रतिष्ठाकामः लोके सन्माननाकामः । पुरुष इति । योग्यस्यैवैषा कामना । एवमन्यत्राऽपि ज्ञातव्यम् । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । लोकानां मातरौ । लोकमातृत्वं गुणः । मातृकापूजायां विहिते वा । हस्ताभिमानिनी । रूपाभिकामः सौन्दर्यकामः । गन्धर्वान् विश्वावसुप्रभृतीन् । एता राष्ट्रभृतो देवताः । "एते वै गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभृत" इति श्रुतेः । स्त्रीकामः सुन्दरस्त्रीप्राप्तिकामः । अप्सरोरूपामुर्वशीम् । अधरारणिदेवताम् । देवपत्नीमध्ये वा । गन्धर्वा रूपस्य । अप्सरसो रसस्य । आधिपत्यकामः सर्वेषामहमधिपतिर्भविष्यामीति । परमेष्ठिनं गुह्याधिष्ठातारम् । यज्ञं यज्ञपुरुषम् । चरणा[३]धिष्ठात्री । यशस्कामः कीर्त्तिकामः । कोशकामः भाण्डारकामः । कोशो धनसञ्चयः । प्रचेतसं वरुणम् । रसनेन्द्रियाधिष्ठातारम् । विद्याकामः । ब्रह्मविद्यादिविद्याः । गिरिशं महादेवम् । अहङ्काराधिष्ठातारम् । दाम्पत्यार्थं दम्पत्योः प्रीत्यर्थम् । उमां सतीम् । जन्मद्वयव्यापिनीं महादेवभार्याम् । धर्मार्थं धर्मसिद्ध्यर्थम् । उत्तमश्लोकं वेदवेद्यम् । तन्तुं तन्वन् सन्ततिं विस्तारयन् । पितॄन् अग्निष्वात्तादीन् । रक्षाकामः भूतादिभ्यः शत्रुभ्यो रक्षामिच्छन् पुण्यजनान् यक्षादीन् । ओजस्कामः इन्द्रियबलकामः । मरुद्गणान् दितिपुत्रान् । राज्यकामः राज्याधिपत्यकामः । मनून् देवान् स्वायम्भुवादीन् तन्मन्वन्तरदेवताश्च । निर्ऋतिं मृत्युम् । अभिचरन् शत्रुमरणमिच्छन् । कामकामः कन्दर्पवृद्धिमिच्छन् । सोमम् । अकामः सर्वकामरहितस्तु परं पुरुषं पुरुषोत्तमम् । अयमेकोनत्रिंशत् सर्वतत्त्वपतिः । सोमो मनसः । निर्ऋतिः पायोः । मनवो देवाश्चक्षुषः । मरुद्गणास्त्वचः । पुण्यजना [४]जलस्य । पितरो महत्तत्त्वस्य । उत्तमश्लोकः पुरुषस्य । उमा श्रोत्रस्य । एवं कामनाभेदेन प्रकृतोपयोगिसर्वबलसिद्ध्यर्थं तत्तद्देवताभजनं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । वैराग्यार्थं च भगवान् । तत्र कामना ब्रह्मवर्चसादिविषयाः । [५]इयं कामनाभेदेन भक्तिः साक्षात्परब्रह्मणो वासुदेवस्याऽसाधारणो धर्मः स्नेहात्मा । स [६]तदैव प्रकाशते यदा तत्र वर्चस्तेजः प्रकाशकं भवति । वेदेन ब्रह्ममात्रं प्रकाशयितुं शक्यं न तु ब्रह्मधर्मः साक्षात् । नाऽपि प्रत्यक्षतया । प्रत्यक्षसमवेता अप्यभिव्यञ्जकाभावे न प्रकाशन्ते । अतो ब्रह्मणि भगवति यद्वर्चस्तच्चेत्स्वस्मिन्नागच्छेद्दीपहस्त इव सर्वं पश्येत् । अतः प्रथमं ब्रह्मवर्चसकामना कर्त्तव्या । वेद[७]स्थं वा प्रकाशनसामर्थ्यम् । न हि चक्षुर्व्यतिरेकेण स्फीतालोकमध्यवर्त्त्यपि घटः प्रकाशते । तद्ब्रह्मगतं वेदगतं वा को वा दातुं शक्त इति विचारे यो ब्रह्मणः पतिः वेदस्य वेदार्थस्य वा नियामकः येन वा तत्सामर्थ्यं तत्र निहितं भवति तेनैव दातुं शक्यत इति ब्रह्मधर्मान् सर्वान् गृहीत्वा जगति प्रकटनार्थं या रजोगुणदेवता सैवोपास्या । प्रकटनार्थमेव तत्प्रवृत्तेः । नाऽपि कूटस्थम् । तदर्थम[८]प्रवृत्तत्वात् । एवमुत्तरत्राऽपि । इन्द्रियव्यतिरेकेण स्वतो जीवात्मा प्रकाशकेऽपि ब्रह्मवर्चसे करणाभावान्न ज्ञातुं शक्त इतीन्द्रियमपेक्ष्यम् । इन्द्रियवानेव भगवच्छास्त्रेऽधिकारी । "को नु राजन्निन्द्रियवा-

१ तेजोऽभिमानिन इति ग. २ ज्ञातव्या इति क. ख. घ. ३ चरणाधिष्ठात्रीमिति क. ४ स्पर्शस्येति ख. ५ इयं हीति ख. घ. ६ तथैवेति ख. ग. ७ वेदस्य वेति ख. ८ ममप्रवृत्तत्वादिति ग.

नि"ति वाक्यात्। तच्चेन्द्रियं[1] स्वतो विद्यमानमपि ज्ञानक्रियारूपं कार्यं जनयदपि परमार्थवस्तुबोधकस्वरूपत्वाभावादपेक्षितेन्द्रियाद्भिन्नम्। "इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यमि"त्यादिश्रुतौ तदिन्द्रियं प्रसिद्धम्। अन्यथा वृत्रहननं[2] प्रजापत्युपधावनं च न स्यात्। अतोऽलौकिकपदार्थज्ञानकरणेन्द्रियप्राप्त्यर्थमिन्द्र उपास्यः। तेन हि तदुपायेन प्राप्तम्। यद्यपि प्रजापतिः प्रयोजकस्तथापि तत्पदार्थरसानभिज्ञत्वाद्ब्रह्मामपि तथात्वादिन्द्र एव सेव्यः। अन्यथेन्द्रस्य पुनःपुनरुपधावनं न भवेत्। अतो धिनोत्यन्तं तस्य रसमिन्द्र एव जानातीति स एव सेव्यः। ऋणत्रयापाकरणार्थं सहायार्थं वा प्रजा पुत्रादिरूपा अपेक्ष्यते। अन्यथा भगवद्भजने नैश्चिन्त्यं न स्यात्। तत्र स्वतो जायमानाः प्रजाः[3] स्वापेक्षितं न कुर्वन्तीति स्वापेक्षितप्रजालाभार्थं मरीच्यादय एव सेव्याः। ते हि ब्रह्मणोऽभिप्रेतं कृतवन्त इति। इदानीं भगवद्भजने लक्ष्मीरूपा सम्पत्तिरपेक्ष्यते। सैव भगवन्निष्ठा तत्र विनियोगमर्हति। अन्यां भगवानपि न गृह्णीयात्। अतो भजनौपयिकां सम्पत्तिमिच्छन्मायामेव भजेत। तत्रैका माया व्यामोहिका। एका जगत्करणभूता[4]। ते उभे न सेव्ये। अन्यत्राऽधिकृतत्वात्। देवतारूपा सात्त्विकी मोक्षदातुर्वासुदेवस्य मोक्षदानार्थमेव तादृशं रूपं गृहीतवतः तदुपयोगिसाधनसम्पादनार्थं लक्ष्मीरेव[5] "विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषाऽऽत्मनस्तनुमि"ति वाक्यात्तद्भार्यारूपेण मायारूपं गृहीतवती। मया सहाऽऽगन्तव्यमिति[6] नियोगकरणान्मायेत्यभिधानम्। "इत्थं विचिन्त्य परमः स तु वासुदेवनामा बभूव निजकारणमुक्तिदाता। तस्याऽऽज्ञयैव नियताऽथ[7] रमाऽपि रूपं वव्रे[8] द्वितीयमिव यत्प्रवदन्ति मायामि"ति वाक्यात्। अत एव तुशब्देनाऽन्ये निवारिते। किञ्च। इन्द्रियेण सम्पत्त्या सहायेन प्रकाशेन च भगवद्धर्मेषु समानीतेषु स्वस्य धारणासामर्थ्यसिद्ध्यर्थं स्वस्मिन् तेजः अपेक्ष्यते। अन्यथा ते समागतास्तत्र न निविशेयुः। निविष्टा वा तदाश्रयं दहेयुः। अतः स्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं तेजः अपेक्षितम्। तद्धि सर्वाभिभावकं सर्वमेव रूपं स्वसमानं करोति। तद्भगवन्निष्ठमेव वह्निना प्राप्तम्। विशेषेण भा दीप्तिः वसु धनं यस्येति विभावसुशब्दनिर्वचनात्। अतस्तेजस्कामो विभावसुमेव सेवेत। एवं धनस्याऽपि भगवद्भक्तेष्वानन्त्यर्थं (?) श्रवणादिसिद्ध्यर्थमुपदेशनार्थं वा देयं(?)मपेक्ष्यते। साधनरूपश्रवणादिकं तादृशैरेव भवतीति। शुककर्तृकं तु फलरूपम्। दृष्टरूपत्वाच्च तदपेक्ष्यत एव। तत्तन्नाम्ना वसुष्वेव प्रतिष्ठितम्। "त इमं लोकमजयन्नि"ति श्रुतेः। एवं वीर्यस्य बलस्याऽपि भगवत्सेवौपयिकत्वाद्बलाधिष्ठानदेवताया[10] वायोः स्थानभूतस्याऽन्तरिक्षस्य रुद्राः प्रभव इति देवताऽपि तदधीनेति वीर्यकामो रुद्रानेव भजेत। "तेऽन्तरिक्षमजयन्नि"[11]ति श्रुतेः। एवमन्नादेरपि अन्नभक्षणस्य वा। "यद्यदिष्टतमं लोके यच्चाऽतिप्रियमात्मनः" इति वाक्यादन्नाद्यमपि काम्यम्। तत्राऽदितिरियमेव भूम्यधिष्ठात्री देवता। "साऽदितिरब्रवीद्वरं[12] वृणा अथ मयाऽभिगृह्णीध्वमि"त्युपाख्याने तस्यास्तादृशत्वप्रसिद्धेः। भूमौ भगवद्भजनं कृत्वा दिव्यानां पदार्थानामभावात्स्वर्गे कर्तव्यमिति स्वर्गकामना भवति। तत्राऽऽदित्याः प्रभवः। "तेऽमुं लोकमजयन्नि"ति श्रुतेः। विश्वेदेवांस्तु[13] राज्येऽधिकारिणः। सर्वदेवताधिष्ठातृदेवतारूपत्वात्। राजा च सर्वदेवतामयः। अतोऽत्र सर्वसम्पत्त्या भजनसिद्ध्यर्थं राजत्वमपेक्षितम्। भक्तिमार्गस्त्वलौकिक इत्यसाध्यसाधकपदार्थ-

---

१ तत्रेन्द्रियमिति क. २ वृत्रहरणमिति क. ग. घ. ३ प्रजालाभार्थं प्रजेति ख. ४ जगत्कारणभूता इति ग. घ. ५ लक्ष्म्येव इति ख. ६ सह गन्तव्यमिति घ. ७ नियता परमाऽपि रूपमिति ख. ८ चक्रे इति ग. ९ देवमिति ख. १० बलाधिष्ठानदेवता वायोरिति क. ग. घ. ११ अयजन्निति क. ग. घ. १२ वरं वृण इति क. ग. वरं वृणु इति घ. १३ सुराज्ये इति ख.

सिद्ध्यर्थं तदधिकारिणः साध्यान् भजेत । सर्वाश्चेत्प्रजाः स्वाधीना भवेयुस्तदा सर्वत्र भक्तिप्रचारो भवेदिति भक्तिप्रसरणार्थं तत्साधकत्वमपेक्ष्यते । आयुषस्तु भक्तसङ्गाद्यर्थमुपयोगः स्पष्ट एव । तत्राऽश्विनौ आयुषः प्रभू इति तदुपाधावनम् । एवं पुष्टिरपि लोकातीता भगवत्कार्यसाधिकेति सर्वपोषकर्त्रीं भूमिं भजेत् । यतो भूमिष्ठा एव सर्वे वर्द्धन्ते अङ्कुरादयः । प्रतिष्ठाया अपि तद्वृत्तानुवृत्त्या[1] प्रचयार्थमपेक्षा भवति । प्रतिष्ठा च माहात्म्याद्वैचित्र्याद्वा । तत् द्यावापृथिव्योरेवोभयं प्रसिद्धमिति । भगवदधिष्ठानेषु रूपाभिव्यक्तिसामर्थ्यार्थं **"रूपमिति गन्धर्वा"** इति श्रुतेस्ते सेव्याः । नृत्यादिना भगवद्भजनार्थं तादृशस्त्रीकामनायामनेकरूपकरणसमर्थोर्वशी सेव्या । नारायणोत्पन्नत्वात् ऋषिमातृत्वात् वैराग्यबोधनेन मुक्तिदातृत्वाच्च । पूर्वचित्त्यादयस्तु नैवंरूपाः । आज्ञापनसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं तथाभूतः परमेष्ठी चतुर्मुखः सेव्यः । स हि सर्वानाज्ञापयतीति । आज्ञापनस्य च भक्तिकारणता स्पष्टा । तथा यशसोऽपि । कीर्त्या हि सर्वे समायान्ति, पश्चात्तद्वृत्तमनुतिष्ठन्ते । यज्ञो हि यशः प्राप्तवान् । **"देवा वै सत्रमासतर्द्धिपरिमितं यशस्कामा"**[2] इत्यत्र यज्ञेनैव यशसः प्राप्तत्वात्स सेव्यः । प्रचेता निधिपतिः । अलौकिकार्थदाने हि भगवदुत्सवादिर्भवति । विद्यायास्तु साक्षादुपयोगात् । **"ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेदि"**ति वाक्यात् । **"प्रतिकूले गृहं त्यजेदि"**ति दाम्पत्यं भगवद्भजनार्थमपेक्षितम् । तत्र परमभक्तायाः परमभक्तस्वपतिनिष्ठतया[4] बहुजन्मसिद्धत्वादुमा सेव्या । धर्मेण च भक्तिर्भवतीति पूर्वं साधितम् । उत्तमैश्च लोके वेदे धर्मप्रतिपादक एव सेव्यते । भक्तिमार्गस्य परम्परासिद्ध्यर्थं सन्तत्यपेक्षायां पितरो हि तदाशंसका इति तेषां भजनम् । रक्षायां क्रूराणामपेक्षितत्वाद्यक्षभजनम् । ओजस[5] इन्द्रियशक्तेश्च नेत्रश्रोत्रपाटवरूपत्वात् । मरुद्गणाश्च पटवो भवन्ति । बहुधा च्छिन्ना अपि न मृता इति । महापुरुषपूजया सिद्धा इति । परित्यक्तदोषा इति ते सेव्याः । अधिकारिणः सर्वविनियोगसामर्थ्यात्स्पष्टं मन्वन्तराधिपतयः सेव्याः । प्रतिबन्धकनिवृत्तेरपेक्षितत्वान्निर्ऋतिः सेव्यः । कामनया सर्वं भवतीति भगवद्विषयककामनोत्पत्त्यर्थं रासप्रकरणे निरूपितस्य सोमस्य भजनं कर्त्तव्यम् । तेन हि भगवतोऽपि कामः पूरित इति । तादृशकामपितामहत्वाच्च[6] ॥ २-९ ॥

एवं भगवदंशानां तत्तत्साधकत्वमुक्त्वा ससाधनभक्तिसिद्ध्यर्थमपि भगवानेव सेव्य इत्याह—

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन भजेत पुरुषं परम् ॥ १० ॥

अकाम इति । वैराग्यकामः । पूर्वाध्यायोक्तन्यायेन स्वतन्त्रतया निष्कामो वा । सर्वकामः एतद्ध्यायोक्तकामः । मोक्षकामो वा । उदारा धीर्यस्येति स्वतन्त्रो वा । तीव्रेण शीघ्रं भगवत्प्रापकेण । पूर्वोक्तमेव परं पुरुषं भजेत । भगवतैव ससाधनं साध्यं सेत्स्यतीति ॥ १० ॥

ननु भजनमेव कथं सिध्येत् कामनाभावे बकबन्धप्रयासवदित्याशङ्क्य कामनया तत्साधनेऽप्यन्तरङ्गसाधनसाधकमेव सेव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह—

एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ।

भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसङ्गमः ॥ ११ ॥

---

१ तद्वृत्त्यानुवृत्त्या इति ख. २ देवा वै सत्रं समासत ऋद्धिपरिमितमिति क. ख. ३ ऋद्धिपरिमितमिति ग. सिद्धं परिमितमिति घ. ४ परमभक्तेः स्वपतिनिष्ठाया इति ग. परमभक्तैस्त्वयमिति निष्ठयेति घ. ५ ओज इति क. ग. ६ कामयिता महत्त्वाच्चेति घ.

एतावानेवेति। सर्वाण्येव साधनानि साधनद्वये प्रविशन्ति। भगवद्भक्तसङ्गसाधकत्वेन भगवति रतिसाधकत्वेन च। एतावानर्थश्चेत्सिद्धस्तदा नाऽन्यकामना कर्त्तव्या। अतएव यजतां मध्ये इह अस्मिन्भक्तिमार्गे श्रेयसः परम उदय एतावानेव। द्वयमेव तदुक्तम्॥ ११॥

तयोरप्येकं साधनं, येन तौ भवत एव। तदाह—

ज्ञानं यदाऽऽप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसाद उभयत्र गुणेष्वसङ्गः।
कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात्॥१२॥

ज्ञानमिति। हरिकथासु रतिस्तयोः साधिका। कथारतिषु सक्तस्य कथका अपि मिलन्ति, प्रेमाऽपि भवतीति। आनुषङ्गिकं चाऽन्यद्द्वयं भवतीत्याह। यासु कथासु आसमन्तात्प्रतिनिवृत्तं गुणोर्मीणामुत्पत्त्यादीनां चक्रं रागादिधर्मसमुदायो येन। सर्वाऽविद्यानिवर्त्तकमिति यावत्। तादृशं ज्ञानं भवति। तत्साधनमन्तःकरणप्रसादोऽपि भवति। तस्याऽपि साधनमैहिकामुष्मिकगुणेषु वैराग्यम्। एवं ससाधनं ज्ञानमपि सिद्ध्यति। सोपायो[1] मार्गोऽयम्। कैवल्ये सम्मतस्तु मार्गो भक्तियोगः। अथेति भिन्नप्रक्रमे[2]। स्वतन्त्रो न ज्ञानसाधनम्। न वा तत्सहायः। किन्तु पूर्वोक्तकामनया सिद्धसाधनसाध्यः। यत्राऽऽनुषङ्गिकं ज्ञानं भक्तिश्च भवति। भगवति प्रेम भक्तसङ्गश्च मुख्यतया भवति। तादृशीषु कथासु सन्मार्गवर्ती को वा रतिं न कुर्यादित्यर्थः। तत्राऽपि निर्वृतः अप्रवृत्तिमार्गपरः॥ १२॥

एवं ससाधनं भक्तिमार्गमुपदिश्य[3] तस्य विशेषाकाङ्क्षायामन्यद्वक्तव्यमिति तूष्णींभूतः। तथा[4] सूतोऽपि। अयमर्थो गुप्ततया निरूपित इति शौनकादीनां हृदये समागतो नवेति[5] सन्दिह्य तूष्णींस्थिते स्वाभिप्रायं शौनकः प्रकटयन् गुप्ततयोक्तमर्थं प्रकटयितुमाह—**इत्यभिव्याहृत[6] इति यावदध्यायसमाप्ति[7]**। इदमेव हि तस्य परिज्ञानं यद्भक्त्यसाधकानां विद्यमानानां वैयर्थ्यज्ञानम्। तदा हि तत्साधनेषु प्रवृत्तिर्भवति। यस्तु सिद्धसाधनः स भगवत्सङ्गेऽपि सिद्धे कथायामपि रतौ सत्यां भगवति स्नेहार्थमेव यत्नोऽवशिष्यत[8] इत्यस्मदपेक्षया राजा महान्। अतस्तत्पृष्टानुसारेणैव[9] भक्त्युपाये ज्ञाते तत्कर्त्तव्यमित्यभिप्रायेण प्रथमं प्रश्नं पृच्छति—**इत्यभिव्याहृत इति चतुर्भिः**।

शौनक उवाच—

इत्यभिव्याहृतो राजा निशम्य भरतर्षभः।
किमन्यत्पृष्टवान् भूयो वैयासकिमृषिं कविम्॥ १३॥

अभितो व्याहृतः। उपदिष्ट इत्यर्थः। निशम्य तदभिप्रायं ज्ञात्वा। भरतर्षभत्वान्न[10] व्यामोहः। अतः पूर्वोक्तमेव न पृष्टमित्यर्थः। अन्यदेव पृष्टवान्। यद्यपि सर्वमुक्तरितं तथापि प्रकारान्तरेण तदुपपादकरूपेण वा किं भूयः पृष्टवानित्यर्थः। शुकस्य विरक्तत्वाद्बहुकालस्थित्यभावेन न किञ्चित्पृष्टं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**वैयासकिमिति**। सर्वविस्तारकर्तुः[11] पुत्रोऽपि तादृश इति। तत्राऽपि भागवतलक्षणं मन्त्राधिष्ठातृभगवदभिप्रायं जानातीति सर्वथा कथयिष्यतीति कीर्त्यभिप्रायेण ऋषिपदम्। विशेषकथनसामर्थ्यार्थं कविपदम्॥ १३॥

---

१ सापाय इति ग. २ भिन्नक्रम इति ग. ३ उद्दिश्येति क. घ. ४ सूतोपि तथा इति ख. ५ वा नेतीति क. ६ इत्यभिव्याहृतमिति क. घ. ७ यावदध्यायसमाप्तिः इति क. ग. घ. ८ यतोऽशिष्यत इति ख. ९ प्रश्नानुसारेणेति ख. १० भरतऋषभत्वादिति क. ख. घ. ११ विस्तरेति ग. घ.

तेन किं भवतामित्यपेक्षायामाह—

एतच्छुश्रूषतां विद्वन् सूत नोऽर्हसि भाषितुम् ।
कथा हरिकथोदर्काः सतां स्युः सदसि ध्रुवम् ॥ १४ ॥

एतदिति । एतच्छ्रवणेऽस्माकं महतीच्छा । त्वं च जानासि । सर्वत्र कथने च तवाऽधिकार एवेति सम्बोधनद्वयम्—**विद्वन्, सूतेति** । अतो नोऽस्मभ्यं भाषितुमर्हसि । श्रोतृवक्तृपरत्व-व्यावृत्त्यर्थमाह—**कथा हरिकथोदर्का इति** । अन्या अपि कथाः सतां सदसि हरिकथोदर्का एव भवन्ति । हरिकथैव[1] उदर्क[2] उत्तरफलं यासु । **ध्रुवमिति** नाऽत्र सन्देहः ॥ १४ ॥

सत्सभायामेवैवं भवति । सुतरामपूर्वसत्सङ्गे । तत्रोभयोः सत्त्वमुक्त्वा तत्सङ्गे कथाऽऽवश्यकत्वं वक्तव्यम् । तत्र प्रथमं समागतस्य पृच्छकाधीनत्वात् पृच्छकस्य भगवद्भक्तत्वमाह—

स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।
बालक्रीडनकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां य आददे ॥ १५ ॥

स वै भागवत इति । निश्चयेन राजाऽपि स भागवत एव । अथवा । राजा हि बहु पृच्छति । भागवतश्च भगवदीयम् । तस्योभयरूपत्वाद्भगवदीयं बहु पृच्छतीत्यर्थः[3] । तस्य भगवदीयत्वे साधन-भूतं हेतुद्वयमाह—**पाण्डवेयो महारथ इति** । भगवदीयवंशे अवतीर्णत्वात्स्वधर्मनिष्ठत्वाच्च । फलमुखमन्तरङ्गं[4] साधनं तस्य चित्तस्वभावो भगवत्पर इत्याह । यस्तु बाल्ये बालक्रीडनकैः क्रीडन्नेकं भगवन्तं स्थापयित्वा तत्सेवकत्वेन राजलीलामिव क्रीडति । वृन्दावनस्थां भगवत्क्रीडां वा अभिन-येनाऽनुकरोति ॥ १५ ॥

शुकोऽपि भगवद्भक्त इत्याह—

वैयासकिश्च भगवान् वासुदेवपरायणः ।
उरुगायगुणोदाराः सतां स्युर्हि समागमे ॥ १६ ॥

वैयासकिश्चेति । श्रोता तु भगवदीयानां वंशजो भगवदीयः । शुकस्तु भगवतः पुत्रो भग-वान् । तथाभूतः सन् वासुदेवपरायणः । चकारादन्येऽपि तादृशाः । अतः सर्वेऽपि सन्तः । तेषां च नूतनः समागमः । तादृशे कथाः सर्वभक्तानां सम्मताः । सर्वपुरुषार्थानां स्वतन्त्रतया साधनाभावेऽपि दातारो ये भगवद्गुणास्ते यासु । अतस्ताः कथयेति पूर्वेणैव सम्बन्धः ॥ १६ ॥

इदानीं विद्यमानानां भक्त्यसाधकत्वे[5] वैफल्यं वक्तुं भक्तिसाधकत्वे सफलत्वं कैमुतिकन्यायेनाऽऽह—

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ ।
तस्यर्ते यः क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्त्तया ॥ १७ ॥

आयुर्हरतीति । "योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति, मा मे प्रजाया मा पशूनां मा मम प्राणानादायोदगाः । असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां

---

१ कथनं चेति क. ख. घ.　२ उदर्कमुत्तरफलमिति क. ग.　३ प्रक्ष्यतीत्यर्थ इति ख.　४ फलमुत्तरङ्गमिति ख. घ.
५ भक्त्यभावसाधकत्वेति क.

भूतानां प्राणानादायाऽस्तमेति। मा मे प्रजाया मा पशूनामि"त्यादि श्रुतिवाक्ये, असौ सूर्यः सर्वेषां प्राणिनामुद्यन्नस्तं च यन् सर्वेषामायुर्हरतीत्युक्तम्। तत्र मा मे प्रजाया इति कथनात्कस्यचिदायुर्न हरतीति ज्ञायते। तत्र को वेत्यपेक्षायामायुर्हरणार्थं स्थापितस्य सूर्यस्याऽधिकारिणः (१) लोकन्यायेनाऽधिकारदातुरन्तरङ्गस्य न हरतीति ज्ञायते। हृतं चाऽऽयुर्भगवदीयेभ्य एव प्रयच्छति। विनियोगस्याऽऽवश्यकत्वात्। यद्यपि वाक्ये प्रार्थकस्यैवाऽऽयुषो न हरणं, तथापि हरणस्याऽनित्यत्वज्ञापनेन तथाऽवसीयते। तस्य आयुः ऋते। "**शतायुर्वै पुरुष**" इति पुरुषस्य शतमायूंषि भवन्ति। एकेन वत्सरेण सर्वब्रह्माण्डपरिभ्रमणेनैकमायुर्हरति। तत्र तस्याऽऽयुर्ऋत इति यस्मिन्नायुषि स क्षणो भवेत्। यैः उत्तमश्लोकवार्तया भगवत्समीपं नीतस्तदायुर्न गृह्णातीत्यर्थः। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तच्छब्देन क्षण एवोच्यते। सम्बन्धित्वं च स्वरूपत एवेति स यस्मिन्नायुषि भवतीति सिद्ध्यति। वर्षमध्ये एकोऽपि क्षण उत्तमश्लोकवार्तया स्वार्थं भगवदर्थं वा नीतश्चेत्, स्वकार्यं वार्त्तयैव कृतमिति शिष्टमपि सैव हरिष्यतीति स्वयं न हरतीति भावः॥ १७॥

एवं क्षणमात्रेऽपि भगवत्कथासम्बन्धे आयुषः कृतार्थतेत्युपलक्षणविधया सर्वेषां कृतार्थत्वं निरूप्य तदभावे बह्वप्यायुः प्रार्थनयाऽऽहृतमपि व्यर्थमिति सदृष्टान्तमाह—

तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत।
न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे॥ १८॥

तरव इति। वृक्षाः किं बहुकालं न जीवन्ति। न तेषां स्वार्थे कश्चनोपयोगः। मुक्ताश्च न भवन्ति। अतो बहुकालजीवनं प्रार्थनयाऽपि प्राप्तं व्यर्थमित्यर्थः। ननु तेषामायुः प्राणं धृत्वा न तिष्ठतीति प्राणधारकत्वेन तदुपयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**भस्त्राः किं न श्वसन्त्युतेति**। पूर्वमपि नासा चर्मपुटरूपैव, तन्मार्गेण वायुरागच्छति गच्छति च। भस्त्रायामप्येवमिति न प्राणधारणेन कोऽप्युपयोगः सिद्ध्यति। नन्वत्र स्वपरोपकाराणां सिद्धत्वान्न दृष्टान्ततुल्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—**उतेति**। पुनस्तथा कृत्वाऽपि व्यर्थ इत्यर्थः। यथा इङ्गाला भस्त्राश्वासेन तप्ता भवन्त्यन्येऽपि तत्सम्बन्धाल्लोहादयः। तप्तानामाघातश्च भवति। अतः परोपतापाद्युपद्रवकर्तृत्वम्। तथा जीवनस्याऽपीति न कोऽपि विशेष इति भावः। पुरुषार्थसिद्ध्यभावस्तूभयत्र तुल्यः। ननु भोगोऽस्तीति चेत्? तत्राऽऽह—लोकानां भोगभ्रमोऽन्नादिभक्षणे। वस्तुतस्त्वेकत्र प्रविष्टोऽन्यत्र निर्गच्छति। यथा स्वशरीरान्निर्गतं शूकरमुखे प्रविश्य पुनर्निर्गच्छति, तथा भूमिवृक्षादेर्निर्गतं स्वस्याऽपि मुखे प्रविश्य विनिर्गच्छतीति न शूकरादिभ्यः कश्चन विशेषः। तुल्यत्वं यस्य न स्फुरति तं प्रत्येतदापादनमनिष्टम्, न ब्रह्मविदं प्रति। स हि प्राकृतः स्वात्मानं बहुमन्यते। अपरे इत्यनेनाऽयमप्येकः पशुः। "**तस्मात्त्रयः पशूनां हस्तादाना**" इति श्रुतेः। परं ग्रामपशुत्वेन निन्द्यत्वम्॥ १८॥

एवं नीचैः सह तुल्यतामापाद्य ततोऽपि नीचतामाह—

श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः।
न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः॥ १९॥

---

१ अस्तमयन्निति ख. २ येभ्यः प्रयच्छतीति ख. ३ शत इति क. ४ य इति नास्ति क. ५ न्नायुषि स क्षणो भवतीति ख. ग. ६ अकृतमपीति घ. ७ भस्त्रा इति सर्वत्र. ८ सहि स्वात्मानमिति ख.

श्वविड्वराहोष्ट्रखरैरिति । एते चत्वारः पशवः सर्वलोकेषु निन्दिताः । तेषां स्तुतिं कोऽपि न करोति । भगवद्विमुखे पुरुषे च दृष्टे लोकास्तानेव स्तुवन्तीति तैरयं स्तुतः[1] । भगवद्विमुखे दृष्टे एतस्माच्छ्वादयः समीचीना इति लोकाः स्तुवन्तीत्येते जानन्त्यस्मानयं स्तावयति समीचीन इत्येवं तैरयं स्तुतो भवतीति भावः । यद्यपि श्वा पुच्छचालनादिना ग्रासमात्रेऽपि स्वलालसतां ज्ञापयति तथाऽयमपि गृहस्थः । परं स[3] स्वामिहितो भवति । अल्पसन्तोषी च । प्राकृतस्तु तद्विपरीतः । एवं विड्वराहोऽपि कुत्सितविषयासक्तो विण्मूत्रस्थाने रमते । तथाऽयमपि । तथापि सर्वानुपयुक्तमुपजीवति, न तत्र केऽपि भागिनः । अयं तु सर्वेषां भागं स्वयमश्नाति । यद्यप्युष्ट्राः कण्टकाद्यतिपरुषविषयभोक्तारस्तथापि स्वामिभारवाहकाः । अयं तु तद्विपरीतो न भगवतः कार्यं किञ्चित्करोति । यद्यपि खरः खरीपादताडितोऽपगच्छति पुरुषतुल्यस्तथापि न वक्रो न स्वामिकार्ये हठं करोति । अस्य तु तदीया दोषा एव न गुणाः[4] सन्तीति ततोऽपि निन्दित इत्यर्थः । नैतत्पुरुषमात्रसाधारणम् । येषां पुनरन्नभक्षण उपयोगोऽस्ति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह । "**मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः । अन्नेन प्राणाः । अन्नात्प्राणा भवन्ती**"ति च वैयर्थ्यं ज्ञानभक्त्युपयोगौ चाऽन्नस्य निरूपितौ । तत्र वैयर्थ्यपक्षे तुल्यता । पक्षद्वये तु पुरुषार्थपर्यवसानान्नेति तद्वैपरीत्यमाह—**न यत्कर्णपथोपेत इति** । यस्य कर्णमार्गे कदापि गदाग्रजः कृष्णः केवलं भक्तिप्रकाशनार्थं प्रकटो यस्य कर्णमार्गं न गतः । "**स्वानामि**"ति वाक्यात् । अयं च तदीयो न भवतीति निश्चितम् । अतो भक्तिमार्गज्ञाने निवारिते[5] । गदस्तु मातापित्रोर्दुःखदूरीकरणानन्तरमुत्पन्न इति यत्र भगवत्कृतदुःखदूरीकरणमभिप्रेतं तत्र गदाग्रज इत्युच्यते॥ १९॥

एवमायुषो देहस्य च भोगायतनस्य वैफल्यमुक्त्वा इन्द्रियाणां वैफल्यमाह—

बिले बतोरुक्रमविक्रमान् ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य ।
जिह्वाऽसती दार्दुरिकेव सूत न चोपगायत्युरुगायगाथाः ॥ २० ॥
भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् ।
शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा ॥ २१ ॥
बर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।
पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नाऽनुव्रजतो हरेर्यौ ॥२२॥
जीवञ्छवो भागवताङ्घ्रिरेणून्न[6] जातु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु ।
श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु न वेद गन्धम् ॥२३॥

बिले इति । बतेति खेदे । उरुक्रमस्य अतिविचित्रचरित्रस्य विक्रमान्न शृण्वतः पुरुषस्य ये कर्णपुटे ते बिले इत्यर्थः । तत्र स्वामिप्रेतेन्द्रियाभावादपकारिसर्परूपप्राकृतेन्द्रियस्य विद्यमानत्वाच्छरीररूपगृहे अपकारिच्छिद्रे । यथा गृहे तादृशे बिले प्रविष्टः सर्पो गृहपतिं खादति, तथा प्राकृत्यः कथा एतत्कर्णं प्रविष्टा एनं सर्वतो नाशयन्तीत्यर्थः । "**तांस्तान्क्षिपन्त्यशरणेषु तमस्सु हन्ते**"

---

१ संस्तुत इति घ. २ "भगवद्विमुखे दृष्टे इत्यादि स्तुतो भवतीति भाव" इत्यन्ता पङ्क्तिर्नास्ति क. ख. ङ. ३ स्वस्वामिहित इति क. ग. ङ. ४ गुणगणा इति ख. घ. ङ. ५ भक्तिमार्गज्ञानमार्गौ निवारितौ इति ग. ६ रेणुं न जातु इति ख. ग.

ति वाक्यात्। जिह्वा चाऽसती। भगवता हि सर्वेन्द्रियेभ्यो विरलेयं कृता रक्षिता च। सर्वदा च दन्तेभ्यो रक्षां करोति। एवमपि सा न भगवत्परा, किन्तु व्यभिचारिणीवाऽन्यस्तोत्रकरणादन्यगामिनी। तत्राऽपि[1] विशेषमाह। दार्दुरिकेव भेकजिह्वेव[2]। तस्याः[3] जिह्वा न भगवता पृथक्कृता। न रक्षकत्वेन दन्ता दत्ताः। सा स्वत एव परुषा कीटादीन् भक्षयति। तथाऽस्याऽपि जिह्वा नियामकरहिता स्वत एव क्रूरा परघातार्थं प्रवृत्तेत्यर्थः। एवमपि दुष्टा विषयार्थमप्युरुगायगाथाश्चेद्गायति तदपि न काचिच्चिन्ता। तदपि नास्तीत्याह—**न चोपगायतीति**। पट्टाभिषिक्तस्य शिरः कुत्राऽपि न नमते। तादृशमपि पट्टकिरीटजुष्टं पट्टकिरीटाभ्यां प्रीत्या सेवितं, मोक्षदातारं चेन्न नमेत्तदा उत्तमाङ्गमपि भार एव। सामान्योपयोगस्याऽप्यसिद्धत्वात्। भोगजीवने तु पूर्वमेव निषिद्धे। अतिभारवाहकोऽपि[4] हि न नमति। शावौ[5] शवसम्बन्धिनौ अन्तःप्राणरहितौ। तथाऽन्तर्भगवत्सेवारहितौ। उपरिशोभाऽपि तत्रापि शवालङ्करणैः क्रियते। अत्राऽपि काञ्चनकङ्कणौ। वेत्यनादरे। नयने पुनः मुखशोभां कुर्वती प्रयोजनान्तराभावान्मयूरपिच्छनेत्रवद्भगवतो वैचित्र्यं ज्ञापयतः[6]। नतु तत्र चैतन्यम्। भगवतो हि द्विविधा[7] सृष्टिः। चेतना, अचेतना च भगवत्कार्यरहिता। चैतन्यस्य भगवद्रूपत्वात्। बर्हवदाचरतीति बर्हायितम्। **लिङ्गानीति**। भक्ता अधिष्ठानानि च। ये न निरीक्षतः न पश्यतः। पादावपि जङ्गमस्था अपि द्रुमजन्मैव भजतः[8]। द्रुमे जन्म द्रुमजन्म। यद्यपि पानसाधनं न भवतस्तथापि भूमिस्थितिमात्रे तदुपयोगात्तत्तुल्यता। स्वावयविनमुच्चतया स्थापयतः[9]। जीवन् शवः। शवो हि द्विविधः। अर्द्धजले पतितो द्विविधस्तिष्ठति मुमूर्षुर्मृतश्च। तत्र भागवताङ्घ्रिरेणुं यो न लभेत आतिथ्येन तत्पूजां न कुर्यात्, यस्य वा गृहे ते कदापि नायान्ति, स तु केवलं मरणार्थमेव जीवतीत्यर्थः। यस्तु भगवत्प्रसादं न प्राप्नोति केनाऽपि प्रकारेण तस्य तु जीवनमपि नास्ति। जीवनरूपस्य भगवदीयरसस्याऽभावात्। परं श्वसिति। यथाऽर्द्धजले चेतनारहितः केवलं श्वसिति। अन्येषामपि कार्यं रुणद्धि। तथा श्रीविष्णुपदैकनिष्ठत्वेनैव या प्रसिद्धा तुलसी तस्या गन्धं कदापि नाऽऽघ्रातवान् भगवच्चरणारविन्दप्रसादत्वेन न गृहीतवान्। घ्राणस्य गन्धग्राहकत्वात्। तुलस्यां गन्धस्य च विद्यमानत्वात्। सर्पपुच्छच्छेदने चलनवदिन्द्रियतदधिष्ठातृदेवतापगमात्केवलं क्रियामात्रमस्तीत्याह—**श्रीविष्णुपद्या इति** ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

अन्तःकरणवैफल्यमाह—

तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः।
न विक्रियेताऽथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥ २४ ॥

तदश्मसारमिति। बतेति खेदे। यद्यपि धैर्यं गुणः। भगवच्चरित्रमपि श्रुत्वा धीर एव वर्त्तते। तथापि लोहवत्तस्य धैर्यम्। अश्मनां सारभूतमिदमिति भक्त्यावेशात्स्वकीयमेव निन्दति। अनेन तत्र भगवच्चरणारविन्दस्थापनसम्भावना निवारिता। अतस्तत्प्रक्षालनं व्यर्थमिति भावः। यद्धृदयं गृह्यमाणैः स्वयमन्येन वा दुःखाभिनिवेशव्यावृत्त्यर्थं हरेर्नामधेयैर्वाचकैः पदैर्यदा विकारं न

१ तथापि इति क. ख. २ भेकजिह्वेवेति नास्ति क. ख. घ. ३ तस्य इति ग. ४ अतिभारवाहकोऽपि हि इति घ. ङ. ५ शावौ—शवेत्यादि क. ख. ङ. ६ ज्ञापयति इति क. ख. ग. ङ. ७ द्विधा सृष्टिः ख. इति ८ भजन्ति इति ख. ग. ९ स्थापयति इति क. ङ. स्थापयन्ति इति ख. ग.

प्राप्नोति । यस्य हि गृहे भगवदागमनं सम्भावितं, तत्र हि मार्जननिषेचनाद्यलङ्कारा भवन्ति । यत्र तु सम्भावनैव नास्ति चाण्डालगृहवत्तत्र[1] विक्रिया नोत्पद्यते । अथ विकारा निरूप्यन्ते परिज्ञानार्थम् । यदा विकारोऽन्तःकरणे भवेत्तदा द्वयं ज्ञापकं भवेत् । नेत्रे जलं रोमाञ्चश्च । विकारो हि भगवदीयत्वेन परिणामः । तदा तदीयानां वैष्णवत्वम् । तत्र रोम्णां वृक्षत्वादुन्नतिर्वैष्णवत्वाद्युक्ता । रसस्याऽन्तःपूरणाद्वा । नेत्रं च कमलं भवति सजलम् । अन्यथा स्वस्थानच्युतं केवलं शुष्कमिति भावः ॥ २४ ॥

तस्मात्सर्वेन्द्रियाणां देहादेश्च साफल्यार्थं भगवत्कथामभिधेहीत्याह—

अथाऽभिधेह्यङ्ग मनोऽनुकूलं प्रभाषसे भागवतप्रधानः ।
यदाह वैयासकिरात्मविद्याविशारदो नृपतिं साधु पृष्टः ॥ २५ ॥

अथाऽभिधेहीति । अङ्गेति कोमलसम्बोधनम् । अर्थाभिप्रायविचारव्यतिरेकेणाऽपि श्रवणमात्रेणैव त्वद्वाक्ये मनोहरताऽनुभूयते । अतस्त्वं भागवतप्रधानः । त्वद्वाक्ये भगवत्सम्बन्धात् । परं वैयासकिर्यदाह । स हि बहिर्मुखां वार्त्तां न करिष्यति । आत्मविद्यायां निपुणत्वाद्व्यासपुत्रत्वाच्च । राजानं प्रति तेनैव प्रश्ने कृते कथकत्वाच्च । अनेन लोकवेदभक्त्यविरुद्धं तद्वचनमित्युक्तं भवति ॥२५॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

साधनं द्विविधं[2] प्रोक्तं क्रियाकर्त्तृविभेदतः ।
पूर्वाध्याये क्रियाङ्गानि वर्णितानि द्विरूपतः ॥ १ ॥
प्रश्नेऽप्युत्तरशेषत्वात् क्रियायाश्च निरूपणात् ।
स्वरूपतो ज्ञानतश्च कार्यसिद्धिर्यतो द्विधा ॥ २ ॥
साधनं श्रोतृवक्त्रोश्च विमर्षाधिक्रिया यतः ।
तदुच्यते मुख्ययोर्हि प्रश्नस्त्वाद्ये ससाधनः ॥ ३ ॥
ज्ञात्वाऽथ नमनं देवे गुरावपि विशेषतः ।
सामान्यमुत्तरं यद्धि तद्वक्तुरधिकारकृत् ॥ ४ ॥
अतोऽध्याये चतुर्थे तु परीक्षिच्छुकयोः[3] क्रमात् ।
विमर्षणाधिकारो हि विचाराङ्गं निरूप्यते ॥ ५ ॥

---

१ चण्डालगृहवदिति क. ख. ग. घ. २ विविधमिति क. ङ. ३ पारीक्षिच्छुकयोरिति ङ.

व्यवसायात्मिका बुद्धिर्ममतात्याग एव च।
कथायाः श्रवणे श्रद्धा संन्यासो ज्ञानमेव च।
प्रश्नाच्चतुष्टयं पूर्वं श्रोतुरङ्गमिहोच्यते॥ ६॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते राज्ञः शुकस्य च[1] सम्बन्धिनी कथा वक्तव्येति प्रश्न उक्तः। तत्रोत्तरमाह— **वैयासकेरिति** चतुर्भिः।

सूत उवाच—

वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः।
उपधार्य मतिं कृष्णे औत्तरेयः सतीं व्यधात्॥ १॥

प्रथमतो भगवति सती मतिरुत्पन्नेत्याह। यद्यपि पूर्वं भगवति मतिः स्थितैव तथापि श्रद्धामात्रेण सा जातेत्यज्ञानसहिता सा असतीवदेव भवति। इदानीं सामान्यतो भगवन्तं ज्ञात्वा अस्ति कश्चिद्भगवान्फलरूपो भक्तिसाध्यः श्रवणादिना सेव्य इति सर्वरूपोऽन्तरश्च। तस्मिन्ध्याते तत्सायुज्यं च फलमिति। तद्भजनार्थमेव सर्वा कामना कर्तव्या। साधनानि च तत्रैव योजयितव्यानीति[2] वैयासकेर्वचः श्रुत्वा। अनेनाऽऽत्मतत्त्वं आत्मनो भगवतः स्वस्य च तत्त्वं याथात्म्यं विनिश्चित्य, मनसि पुनर्विचार्य, तद्धृदये स्थापयित्वा, आराध्यो भगवान् सर्वदेति सद्बुद्धिं कृतवानित्यर्थः॥ १॥

पूर्वं सामान्यतो गृहं त्यक्तमपि ममताया विद्यमानत्वादत्यक्तमिव भवति। तदिदानीं वैयासकेर्वाक्यात्त्यक्तवानित्याह—

आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु।
राज्ये चाऽविकले नित्यं निरूढां ममतां जहौ॥ २॥

आत्मेति। ममता हि व्याप्लुत्य[3] भगवति प्रविष्टा। अतो ममताया उत्तमं विषयं प्राप्य, पूर्वस्थामसमीचीनां त्यजति। आत्मा देहः। जायासुतागाराः भार्यापुत्रगृहाः। गावो द्रविणं बन्धवश्च। तेषु। राज्ये च ससाधने सिंहासनोपवेशनप्रभृति अद्यावधि नित्यनिरूढां ममतां जहौ॥ २॥

पूर्वं यथा ममताविषये देहादावितिकृत्यचिन्तां करोति, तथेदानीं ममताविषये भगवति इतिकृत्यचिन्तापरपर्यायं सन्देहं तदुन्नतिसिद्ध्यर्थं पृष्टवानित्याह—

पप्रच्छ चेममेवाऽर्थं यन्मां पृच्छथ सत्तमाः।
कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्दधानो महामनाः॥ ३॥

पप्रच्छ चेति। चकारस्तूक्तसमुच्चयार्थः। जहौ पप्रच्छ च। उक्तार्थस्य च साधनतासिद्ध्यर्थं तेन पूर्वमुत्तरमुक्तमितीदानीमपि पृच्छ्यते। त्वत्पृष्टे तस्य च पृष्टे सरस्वतीसंवादो जात इत्याह। हे सत्तमाः, यन्मां पृच्छथ, इममेवार्थं स पृष्टवान्। शुकवाक्यस्य साधनत्वात्तस्य च भवतां च श्रोतृत्वेन तुल्यत्वाद्यथा भवतां तथा तस्याऽपि पृष्टे बुद्धिरुत्पन्ना युक्तेत्यर्थः। परमवान्तरभेदः कश्चिदस्ति।

---

१ चकारो नास्ति क. ख. ङ. २ योजितव्यानि इति क. ग. ३ व्याघुध्य इति क. व्याघुध्य इति ख. ग. ङ.

1 similarity of Expression

भवतां तु तद्वाक्यप्रकारेण पदार्थज्ञानेच्छा । तस्य तु भगवन्माहात्म्यज्ञानमेवेष्टमिति । तदाह— **कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्दधान इति**। भगवन्माहात्म्यश्रवणे तस्य द्वयं जातं । श्रद्धा, मनसो विपुलता च । श्रद्धया तद्ग्रहणम् । विपुलतया अपूर्तिः ॥ ३ ॥

शिष्टमत्रत्यं कृत्यं कृतवानित्याह—

संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म त्रैवर्गिकं च यत् ।
वासुदेवे भगवति आत्मभावं दृढं गतः ॥ ४ ॥

संस्थां विज्ञायेति। सप्तमेऽहनि मृत्युं विज्ञाय धर्मार्थकामोपयोगि कर्म त्यक्त्वा, तत्साधनान्यपि त्यक्त्वा, मोक्षदातरि भगवति वासुदेवे आत्मनः अन्तःकरणस्य भावं रतिं स्नेहं दृढं प्राप्य पप्रच्छेति सम्बन्धः । आत्मनः स्वरूपस्य वा सत्तामग्रे स्थितिरूपाम् । आत्मत्वं वा ॥ ४ ॥

एवं प्रश्नसाधनान्युक्त्वा प्रश्नं वक्तुमभिनन्दनमाह—

राजोवाच—

समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्वज्ञस्य तवाऽनघ ।
तमो विशीर्यते मह्यं हरेः कथयतः कथाम् ॥ ५ ॥

समीचीनमिति। यद्यपि त्वद्वचनस्याऽर्थो न ज्ञायते सर्वज्ञत्वात्तथापि त्वद्वचनं समीचीनम् । **ब्रह्मन्निति** सम्बोधनं वक्तुर्दोषाभावाय[1] । अनघेत्यभिमानाद्यभावाय[2] । तथापि मम स्वरूपाज्ञानरूपं तमस्त्वद्वाक्याद्विशीर्यते । तत्तु मदर्थमेवोक्तम् । त्रयं तु मया विनिश्चितं । त्वद्वाक्येन ममाऽज्ञानं नष्टम् । मदर्थमेव च त्वयोक्तम् । भगवतश्च कथा कथितेति ॥ ५ ॥

अर्थापरिज्ञानात्सन्देहादिदानीं विशेषाः पृच्छ्यन्त इत्याह—

भूय एव विवित्सामि भगवानात्ममायया ।
यथेदं सृजते विश्वं दुर्विभाव्यमनीश्वरैः ।
यथा गोपायति विभुर्यथा संयच्छते पुनः ॥ ६ ॥

भूय एवेति। विवित्सामि ज्ञातुमिच्छामि । तत्र सन्देहपञ्चकम् । **उत्पत्तिस्थितिलयेष्वाधारे साधनेषु च**। तत्रोत्पत्तौ सन्देहमाह—**यथेदमिति**। इदं जगत् यथा सृजते । किं कुम्भकारवत् ? आहोस्वित्सिद्धवद्वाङ्मात्रेण ? आहोस्विद्योगिवन्मनसा ? आहोस्वित्कल्पवृक्षवत्प्रसूते[3] ? आहोस्विदभिव्यनक्ति ? इत्युत्पत्तौ पञ्च सन्देहाः । एत एव रक्षाप्रलययोरनुवर्त्तन्ते । किञ्च । **दुर्विभाव्यमनीश्वरैरिति**[4]। ये मया पञ्च प्रश्नाः कृतास्ते केऽपि भगवति न सम्भवन्ति । यत उत्पाद्यमानस्य मनसाऽप्याकलयितुमशक्यत्वात् । एवमुत्तरत्राऽपि । तर्हि न करोत्येवेति किमिति न निश्चीयते । न पालयति चेति । तत्राऽऽह—**विभुरिति**। **पुनरिति**[6]। पुनःपुनर्नाशितस्य नाशनमुत्पादितस्य चोत्पादनमिति ॥ ६ ॥

---

१ वक्तृदोषाभावायेति ख. २ अभिमानाभावायेति क. ख. ३ वा कल्पवृक्षवत्प्रसूते वा अभिव्यनक्तीति क. ४ अत्र यद्वेति घ. ५ मुनीश्वरैरिति ख. मूलव्याख्ययोः. ६ पुनरिति नास्ति घ. ङ.

चतुर्थं प्रश्नमाह—

यां यां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिरियं पुमान्।
आत्मानं क्रीडयन् क्रीडन् करोति विकरोति च ॥ ७ ॥

यां यां शक्तिमिति। अत्र सृज्यः कः पदार्थः। किं केवल आत्मा, शक्तिसहितो वा। साहित्येऽपि किमात्मैवोत्पद्यते, शक्तिरेव वा। इति सन्देहे, तेष्वपि पक्षेषु कालभेदेन कृतिभेदेन वा व्यवस्थितेषु एकस्यां कृतौ यां शक्तिमुपाश्रित्य पुनर्द्वितीयकृतौ यां शक्तिमिति। एवं पञ्चस्वपि। तत्राऽप्यवान्तरभेदाः सन्ति। यतः **पुरुशक्तिः**। कालभेदाश्च बहवः सन्ति। यतः कालादिनियन्ता अयं पुमान्। आत्मानमेव करोति, विरुद्धमपि करोति, न करोति, विविधं वा करोति। अथवा। आत्मानमेव क्रीडयन्नन्यदेव किञ्चित्करोतीत्यादि सम्बन्धः। अथवा। क्रीडन्नात्मानमेव करोतीति। चकारादन्येऽपि पक्षाः स्वयमूह्याः ॥ ७ ॥

तद्येवमनेकधा सन्देहे गुरुः प्रश्नं नाऽर्हति। अतिवादात्। अतोऽन्य एव प्रष्टव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—

नूनं भगवतो ब्रह्मन् हरेरद्भुतकर्मणः।
दुर्विभाव्यमिवाऽऽभाति कविभिश्चाऽपि चेष्टितम् ॥ ८ ॥
तथा गुणांस्तु प्रकृतेर्युगपत्क्रमशोऽपि वा।
बिभर्ति भूरिशस्त्वेकः कुर्वन्कर्माणि जन्मभिः ॥ ९ ॥

नूनमिति। **ब्रह्मन्नित्य**तिप्रश्नेऽप्यक्षोभाय। **भगवतो हरेरिति** दुःखाभावसुखयोः सिद्ध्यर्थमुक्तम्। किञ्च। सामान्यत एव भगवतश्चरित्रं दुर्बोधं केन गुणेन करोतीति। तत्रापि हरेः। अन्यदुःखनिवारणार्थं करोति। तत्राऽन्येषामानन्त्याद्दुःखानां चाऽऽनन्त्यात् केन प्रकारेण कृते सर्वेषां दुःखं गच्छतीति न ज्ञायते। तत्राऽप्यद्भुतकर्मणः। अन्यत्करोत्यन्यत्सम्पद्यत इति। अत एव कविभिरपि निपुणैरप्यनेकधा कल्पकैरपि दुर्विभाव्यम्। अतो नाऽन्यः प्रश्नमर्हतीत्यर्थः। किञ्च। केन साधनेन भगवान्करोति। गुणैरिति चेत्। तान्गुणान्किं क्रमशो गृह्णाति। युगपद्वा। न हि सर्वे युगपदुत्पद्यन्ते लीयन्ते वा। किञ्च भूरिशो वा गृह्णाति। प्रकृतेर्गुणान्बहुविधान्कृत्वा भूरिशो राशिप्रकारेण गृह्णाति। अथवा। तु पुनः स्वयमेकोऽप्यनेको भूत्वा युगपदादिभेदेन(?) गृह्णातीति। किञ्च। कर्माणि जन्मभिः कुर्वन्। नानाजन्मानि कृत्वा कर्माणि कुर्वन्करोति। कर्माधीनतया करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

एवं पञ्चप्रश्नान्निरूप्य साभिलाषतया प्रश्नानुपसंहरति—

विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवान् यथा।
शाब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परस्मिंश्च भवान् खलु ॥ १० ॥

---

१ परः पुमानिति ख. पाठः. २ कथ्यामिति क. घ. ङ. ३ इदं नास्ति गपुस्तके. ४ यथेत्यपि पाठः. ५ स्वयमेको भूत्वेति क. पाठः. ६ पञ्च प्रश्नानिति ख. ग. घ. ङ.

विचिकित्सितमेतन्म इति । मह्यमेतज्ज्ञातुमिष्टं यथा यथावद्भगवान्ब्रवीतु कथयतु । कथने सामर्थ्यमाह । शाब्दे परस्मिन्नपि ब्रह्मणि तत्तत्साधनैर्भवान्निष्णातः । खल्विति प्रसिद्धे ॥ १० ॥

शुकोऽपि ससाधन उत्तरमाहेत्याह—

सूत उवाच—

इत्युपामन्त्रितो राज्ञा गुणानुकथने हरेः ।
हृषीकेशमनुस्मृत्य प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे ॥ ११ ॥

इत्युपामन्त्रित इति । उपामन्त्रणं प्रार्थना । तदाऽस्मिन्नर्थे सर्वसन्देहवारको भगवानेवेति हृषीकेशं बुद्धिप्रेरकमनुस्मृत्य प्रत्युत्तरं दातुं प्रचक्रमे । उपक्रमं कृतवानित्यर्थः । उपक्रमो नाम देवता-गुरुनमस्कारः । हरेर्गुणानुकथने उपामन्त्रित इति स्कन्धादावनुपक्रमे हेतुः ॥ ११ ॥

सर्वशास्त्रार्थनिर्द्धारः सप्तभिर्नमनोक्तिभिः । पञ्चभिः प्रार्थनावाक्यैर्माहात्म्यं तस्य वर्ण्यते । एकेन व्यासनमनमेतावच्छुकभाषितम् । अन्यत्कथाप्रसङ्गेन परोक्त्या वा निरूपितम् । नमनादेव भगवान्सर्वसंशयवारकः । प्रार्थितः कामनां दद्यान्नाऽन्यथेति ह्ययेरणम् ॥ यद्यपि तेन पञ्च प्रश्नाः कृतास्तथापि सर्वसन्देहनिवारणार्थं भगवान्स्मृत इति तत्तत्सन्देहनिवृत्तिपूर्वकं भगवन्तमनूद्य नमस्करोति । तत्राऽऽदौ सृष्टिप्रकारे सन्दिहानं प्रति प्रकारं वदन्नमस्यति—

श्रीशुक उवाच—

नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे सदुद्भवस्थाननिरोधलीलया ।
गृहीतशक्तित्रितयाय देहिनामन्तर्भवायाऽनुपलभ्यवर्त्मने ॥ १२ ॥

नम इति । आदौ परः असङ्गोदासीन एक एवेत्यर्थः । तदनु स एव पुरुषः । अनेनाऽशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारश्चादौ कथितः । तदनु "**बहुस्यामि**"ति वाञ्छया एक एव भूयान् । तदनु क्रीडार्थं जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारैः स्वमायागुणभूतशक्तित्रयस्वीकारमाह—**गृहीतशक्तित्रितयायेति । सदिति**वचनादसतः सत्ता निवारिता । किञ्च । तस्योद्भवः स्थानं निरोधश्च लीलार्थम् । सद्रूपेण भगवानुत्पद्यते तिष्ठति लीयते चेति । अनेन क्रमोऽपि दर्शितः । सदंशस्य व्यापकत्वात्सृज्यमानस्य परिच्छेदाभावाद्युगपदेव देशभेदेन एकत्र क्रमेणैव यथा लीला सम्पद्यते तथा करोतीत्यर्थः । तदनु तत्राऽन्तर्यामितया प्रविशतीत्याह—**देहिनामन्तर्भवायेति** । नहि बहिःस्थितोऽन्तःप्रविशति । किन्त्वन्तरेवाऽऽविर्भवतीत्यर्थः । सृष्टेर्नामरूपभेदेन द्वैरूप्यान्नामसृष्ट्यर्थं सर्वं सृष्ट्वा । सर्वमनुप्रविश्य । सर्वैरप्यनुपलभ्यं वर्त्म यस्य तादृशो जात इत्यर्थः । तेन गुरुवेदादिभिरेव तज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ १२ ॥

---

१ मेतत्सन्दिग्धं ज्ञातुमिति ख. २ ससाधनमिति घ. ३ स्वीकार आदौ इति घ. ङ. ४ स्वमायया गुणभूतेति क. घ. ङ.

एवं भगवतो मूलरूपसमष्टिव्यष्ट्यन्तर्यामिफलरूपाणि पञ्च निरूपितानि सृष्टिस्थितिप्रलयभोगमोक्षार्थम्। इदानीमवतारप्रयोजनसन्देहं वारयन्नमस्यति—

भूयो नमः सद्वृजिनच्छिदे सतामसम्भवायाऽखिलसत्त्वमूर्त्तये।
पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे ॥ १३ ॥

भूय इति। अन्तर्यामितया करोत्येव पापादिनाशम्। बहिरपि करोतीति भूयःपदम्। अत्युपकारित्वाद्वा नमस्कारविशेषणम्। भगवतोऽवतारस्य सतां दुःखदूरीकरणमेव प्रयोजनम्। यद्यपि प्रकारान्तरेणाऽपि दुःखदूरीकरणं भवति, तथापि न सर्वात्मना तन्निवृत्तं भवति। सा दुःखसन्ततिर्भगवद्विनिर्गमनमारभ्य पुनः प्रवेशपर्यन्तमुद्भूतानुद्भूतरूपेण तिष्ठति। तां दूरीकर्तुं भगवत्सम्बन्ध एव शक्त इति मध्ये प्रादुर्भूतस्तां छिनत्ति। किञ्च। सतामसम्भवाय पुनरुत्पत्त्यभावाय। परब्रह्मणो देहग्रहणे, आविर्भावे वा नाऽन्यन्निमित्तमस्ति। सन्तो हि भगवद्धर्मसम्बन्धात्सत्त्वं प्राप्ता नेतु चिदानन्दत्वम्। पुनः सम्भवे सत्त्वसन्देहोऽपि। साधनानि तु सत्त्वएवोपक्षीणानि। अतो भगवान्स्वयमाविर्भूतस्तेषामाविर्भावाभावाय। अतो दुःखच्छेदनमल्पम्। तदीयो भावोऽपि स्वयमङ्गीक्रियत इति। किञ्च। अखिलानि सत्त्वानि सत्त्वगुणभेदा मूर्त्तौ यस्य। सत्त्वगुणः सर्वांशेन। तेन[3] साधनापेक्षायामपि स्वयमेव सर्वसाधनानि करोति। देवान्वा आविर्भावयति। एतदर्थमेव सत्त्वगुणाविर्भाव इति लोकप्रसिद्धिः। अखिलानि[4] सत्त्वानि जीवगणा मूर्त्तौ यस्येति वा। अनेनाऽनन्तजन्मसम्भवेऽपि तत्प्रतिनिधितया सर्वविधसर्वजीवानुत्पादितवान्। अतस्तेषां भगवदवतारेणैव स्वप्रतिनिधितया सर्वावतारान्नैवंविधोऽन्यो[5] भक्तवत्सल इति भजनीयं रूपमुक्तम्। किञ्च। न केवलं भक्तानामेवोद्धारार्थे भगवानवतीर्णः किन्तु ज्ञानिनामपीत्याह—**पुंसामिति**। पारमहंस्ये आश्रमे व्यवस्थितानां प्रतिकल्पे संन्यासिरूपेणैव जातानां सनकादीनां ज्ञानेन पदार्थनैकट्यं भासमानानां दूरस्थितत्वेऽपि तथाभानरहितानां तदर्थमतिक्लेशं प्राप्नुवताम्। मृग्यं मृग्यमनु क्रममुक्तिसाक्षान्मुक्त्यवान्तरभेदानपि सामीप्यादीनपि दाशुषे दात्रे। अनुमृग्यानां दात्रे। वैदिकपदप्रयोगात्फलानां केवलवैदिकत्वम्। अनुमृग्यं विचार्यं वा। इदानीमपि जन्मकोटिभिर्विचारमेवार्हति। अतस्तेषां क्लेशनिराकरणाय स्वात्मद इत्यर्थः। न हि प्रकारान्तरेण भगवानात्मा लभ्यते। ज्ञानेनाऽप्यात्मत्वेन भासत एव। बालानां हस्ताग्रस्थचन्द्रवत्। **पुनरिति** पुनः पुनः। **पारमहंस्याश्रम इति** प्रत्यङ्निष्ठारूपे आश्रमे। तत्र प्रविष्टा अबहिर्मुखा एव भवन्तीति। हंसास्तु मानसेऽपि रमन्ते। परमहंसास्तु ततोऽप्यन्तरतमे आत्मन्येव। आत्मानात्मसङ्घाते वा आत्मविमर्शनादनुमृग्यत्वम् ॥ १३ ॥

एवमवतारसन्देहं वारयन् सर्ववर्णानामावश्यकभजनीयत्वं निरूपितवान्[6]। इदानीं प्रयोजनसन्देहं वारयन्भक्त्यैकलभ्यत्वं सोपपत्तिकमुपपादयन्नमस्यति—

नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतां विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम्।
निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः ॥ १४ ॥

नमो नमस्तेऽस्त्विति। अत एव भक्त्युद्रेकेण बहुवारं नमस्यंस्तदेव प्रार्थयते। शास्त्रे पूर्णानां

१ अन्तर्यामितयेति क. २ ननु इति घ. ङ. ३ तेनेति नास्ति ख. घ. ङ. ४ अखिलात्मनि इति घ. ङ. ५ नैवंविधो भक्तवत्सल इति क. ग. घ. ङ. ६ निरूपितमिति क. ग. घ. ङ.

भगवद्दर्शने जाते नमस्कार एव कर्त्तव्य इति सदुपशिक्षाविचारेणाऽन्यस्य स्वतोऽकर्त्तव्यत्वात् । **"किमासनं ते गरुडासनाये"** त्यादिवाक्यात् । अतस्तथाभूतानामस्माकं भगवत्साक्षात्कारे तथा नमनमेवाऽस्त्विति प्रार्थनया एतावदेव प्रयोजनमित्युक्तं सर्वैरेव साधनैः । किञ्च । ते तुभ्यमिति प्रत्यक्षतया न तु मह्यमिति तस्मा इति वा । इतः परमधिकं प्रयोजनमुद्देश्यं नास्तीति शास्त्रसङ्ग्रहः । किञ्च । **सात्वतामृषभायेति** सात्प्रत्ययुक्तानाम् । **"तदधीनवचने सातिरि"**ति साति-प्रत्ययो व्याकरणे विहित आत्मसादिति । तत्र साद्युक्ताः सात्वन्तः कदाचिदपि न स्वतन्त्राः किन्तु भगवदधीना एवेति तेषामृषभः । एवम्भावेन भगवत्स्वामित्वमपि प्रयोजनम् । नमनमात्रेणैव स्वतः पर्यवसाने तदधीनत्वलक्षणे अधिके धर्मे सम्पन्ने स्वसेवामपि कारयतीति वन्दनानन्तरं दास्यं प्रयोजन-मिति निरूपितम् । ये पुनर्योगादिना तं प्राप्स्याम इति विचारयन्ति ते कुयोगिनः पृथिव्यामेव यो-गिन इति । न हि भूमावेव स्थिता ब्रह्माण्डात्परतः स्थितं वस्तु प्राप्नुवन्ति । अयं च कुत्सितो योगः कुत्सितं फलं भूमिष्ठं वा प्रयच्छेत् । अत एवाऽणिमादय एव तत्फलत्वेन निरूपिताः । योगस्तु स्वा-धीनः । भगवांश्च[1] न स्वाधीनो योगेश्वरश्च । अतो योगे व्यवसितमतीनां यस्यां दिशि भगवानस्ति सा दिगपि दूरे । साधनान्यपि ततोऽपि दूरे नयन्तीति विशेषेण दूरे काष्ठा यस्येति । अनेन नाऽन्यसाधन-साध्यं प्रयोजनमित्युक्तम् । सकृत्कुयोगित्वेऽप्युत्तरत्र दिव्यादियोगश्चेत्तदा प्राप्नुयादपि । मुहुः कुयोगित्वे आशाऽपि नास्तीत्यर्थः । प्राप्त्याशाभाव एव दूरकाष्ठात्वम् । मुहुःपदेन तेषां साधनाभावः सूचितः । अतो भक्त्यैकलभ्यत्वं साधितमन्वयव्यतिरेकोक्त्या । किञ्च । **निरस्तसाम्येति** । काचिद्भगवतः सिद्धिरस्ति राधस्शब्दवाच्या । न तादृशी सिद्धिः क्वचिदन्यत्र । न वा ततोऽप्यधिका । तया सिद्ध्या भगवान्स्वगृह एव रमते । तच्चाऽक्षरात्मकं ब्रह्म । रंस्यन्निति स्वनिष्ठमेव रसं तत्सम्बन्धाद-भिव्यक्तं करोतीति । एतावता स्वरूपस्थितिव्यतिरेकेण नाऽन्यत्र रंस्यतीति भगवदीयो रसस्तत्रैव प्राप्तव्यः । गृहं च तस्यैव । तत्साधनं च निरस्तसाम्यातिशया सिद्धिः । अतोऽन्येषां सर्वथा तद्रस-प्राप्तिर्दुर्लभा । गृहसेवकस्य तु सुलभेति । स हि स्वगृहे तां नीत्वा रंस्यतीत्यनयोपपत्त्या भक्त्यैकलभ्य-त्वम् । स्वधामनीत्यनेन नह्यन्यस्तत्र गन्तुं स्थातुं वा शक्नोतीति सूचितम् । ब्रह्मत्वादहेयत्वम् । निर-न्तररसप्रवाहान्न सायुज्यापेक्षा । अतस्तादृशभक्त्यभावे केवलं नमनं कर्त्तव्यमिति तादृशाय नम इत्याह—**रंस्यते नम इति** । एवं ज्ञात्वा नमनमपि प्रयोजनमिति शुकादीनां तावन्मात्रपर्यव-सानं सूचितम् ॥ १४ ॥

एवं प्रेमभक्तिमतो न किञ्चित्कर्त्तव्यमित्युक्त्वा[2] बाह्यभक्तेः फलं नियमयन्नमस्यति—

यत्कीर्त्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम् ।
लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः ॥१५॥

यत्कीर्त्तनमिति । संसारिणां बाह्यषड्विधभक्त्या तत्क्षणं पापक्षय इत्यर्थः । ईक्षणं पादसेवन-साध्यम् । अत्र पापक्षयस्य तारतम्यं निरूपयितुं भिन्नः क्रमो निरूपितः । तत्र[3] कीर्त्तनस्य स्वस्या-ऽन्येषां च सर्वपापनिवारकत्वाच्छ्रवणापेक्षयाऽपि महत्त्वं निरूपयितुं प्रथमं निरूपणम् । तदनु

१ भगवांश्चाऽस्वाधीन इति क. ख. भगवांश्च स्वाधीन इति घ. ङ. २ न किञ्चित्कर्त्तव्यत्वमिति क. घ. ङ. ३ अत्रेति क. ग. घ.

तस्याऽपि मूलभूतस्य तन्निर्वाहकस्य स्वात्ममात्रनिष्ठत्वेऽप्याध्यात्मिकपापनिराकरणादन्तःकरणशोधकत्वेन स्मरणं निरूपितम्। एवं कीर्त्तनस्मरणाभ्यां प्रेमोद्गमे जाते यद्भगवत ईक्षणं भगवदागमनेन स्वगमनेन वा। सानुभावाधिष्ठानस्य भगवत्प्रतिनिधित्वात्प्रीतेश्चाऽल्पत्वाद्भगवच्चालनाशक्तौ बहिस्तदीक्षणम्। अन्तर्वा[1] भावनया। तद्दर्शनेनाऽऽधिदैविकपापनिवृत्तिः। **"यद्देवानां चक्षुष्यागोऽस्ती"**ति श्रुतौ तत्पापं निरूपितम्। तद्भगवद्दृष्टिविषये तेषां क्रूरा दृष्टिर्निवर्त्तत इति तद्दोषनिवृत्तिः। तदनन्तरं यद्वन्दनं तद्भगवदीयापराधलक्षणदोषनिवर्त्तकम्। वस्तुतो हि जीवो भगवत्सेवको भूत्वा बहुकालं तत्सेवामकृत्वा स्थित इति स्वधर्मपरित्यागेनाऽधर्मो भवति। तद्दर्शनानन्तरं वन्दनेनैव निवर्त्तते। ततस्तदनन्तरं भगवदीयानां मुखाद्यद्भगवन्माहात्म्यश्रवणं तत्सर्ववस्तुषु याथात्म्यज्ञापकमिति तदज्ञानकृतं पापं मूलभूतमिति निवर्त्तते। ततो ज्ञाते माहात्म्ये यदनुक्षणं भगवतः अर्हणं पूजनम्। सत्कार इति यावत्। तद्भगवन्मायारूपं तद्व्यामोहनरूपं वा कल्मषं निवर्त्तयति। तदर्हणं हि प्रपत्तिरूपम्[2]। अनन्यत्वाभावात्तत्वेन न व्यपदिष्टम्। अतो भक्तिमार्गानिविष्टानामन्येषामप्येवंप्रकारेण करणात्तत्तत्पापनिवर्त्तकत्वेन सर्वपापनिवृत्तिः फलं भवति। अतो भगवत्कीर्त्तिमूलत्वात्सर्वेषां भगवत्कीर्तिः सुभद्रा भवति। भद्राभद्रयोस्तुल्यत्वादभद्रनाशिका सुभद्रा भवति। प्रथमश्रवणं तु तदानीमन्तःप्रविश्याऽऽलोडनेन[3] भूतेभ्यो देहादिभ्यः पापनिवर्त्तनासमर्थमिति प्रथमं तन्न निर्दिष्टम्, कीर्तनं तु तथात्वान्निर्दिष्टमिति विवेकः॥ १५॥

एवं षड्विधभक्तेः षड्विधपापक्षयकर्तृत्वमुक्त्वा कीर्त्तेस्तावन्मात्रपर्यवसायित्वे मोक्षपर्यवसानाभावाच्छास्त्रविरोधः प्रसज्येतेति तस्या मुक्तिपर्यवसायित्वं प्रकारान्तरेण वदति—

विचक्षणा यच्चरणावसादनात्सङ्गं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः।
विन्दन्ति हि ब्रह्मगतिं गतक्लमास्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः॥ १६॥

विचक्षणा इति। अचतुराणामेषा षड्विधा भक्तिरुक्ता। एवं षड्विधया चातुर्ये सम्पन्ने पश्चाद्विचक्षणाः सन्तो भगवच्चरणारविन्द एवाऽवसन्ना भवन्ति। न ततः पदार्थान्तरे उपयुक्ता भवन्ति। तदा तत्रैवाऽवसन्ना उभयतः सङ्गान्निवृत्ता भवन्ति। अवसादे हि सङ्गानां शैथिल्यं युक्तमेव। तत्राऽप्यन्तःकरणेन भगवत्यवसादनादन्तःकरणस्यैवोभयतः सङ्गव्युदासः। तदा पश्चात्कर्षकाणामभावाद्भगवता सह गमनसामर्थ्यं भवति। चरणे ह्युपसन्नाश्चरणेन सह गन्तुं समर्था भवन्ति। अतो ब्रह्मगतिं प्राप्नुवन्ति। ब्रह्मणा सह गतिः। ब्रह्मणि वा गतिः। अक्षरस्य चरणत्वे गृहत्वे वा तदुभयमुपपद्यते। अतो मार्गान्तरेणाऽप्येवं साधनेन पूर्वतुल्यता भवतीति द्वयोरप्येक एवाऽर्थ इति वक्ष्यमाणमुपपन्नं भवति। तस्य हि गतिर्ज्ञानरूपा। अत एव ज्ञानस्य क्रियात्वं धात्वर्थत्वं चोपपद्यते। ज्ञानस्य च क्रियात्वं भगवत्क्रियात्वेन। भगवत इन्द्रियाभावाज्जन्या क्रिया न सम्भवति। नित्या तु क्रिया न प्रसिद्धा। यागानां तु क्रियारूपेण भगवदाविर्भावात्पदार्थान्तरवत्क्रियाऽपि भवति भगवद्रूपम्। **"तदेजति तन्नैजती"**त्यादि तु विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन धर्मरूपेणाऽऽविर्भूतरूपं प्रतिपादयति। तस्मात्सच्चिदानन्दवन्न क्रिया स्वरूपभूता भवति। अतो ज्ञानमेव तेजः स्वभावं गच्छतीव प्रतिभातीति स्मरणेन मनो गच्छतीतिवद्भगवतो ज्ञानमेव क्रियारूपम्। तस्माद्भगवतो गतिं

---

१ तत्सर्वमन्तर्वा भावनयेति ख. मन्तर्भावनयेति ग. २ प्रकृतिरूपमिति क. ख. घ. ङ. ३ प्रविश्य लोडनेनेति ख.

चैतन्यरूपं विन्दन्ति । अलभ्यलाभवत्प्राप्नुवन्ति । "**चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादि**"ति प्रकारेण । अत एव मुख्यसिद्धान्तात्फलेऽपि भेदः । हि युक्तश्चाऽयमर्थः । यतः कीर्तिर्मुक्तिपर्यवसायिनी । **गतक्लमा इति** । मार्गान्तरेणाऽपि ज्ञानादिना अक्षरोपासनया वा तदेव स्वरूपं प्राप्नुवन्ति । तथापि "**क्लेशोऽधिकतरस्तेषामि**"ति वाक्यात्ते क्लेशयुक्ता भवन्ति । कीर्त्तनप्रणालिकया तु ये गच्छन्ति ते गतक्लमा एव गच्छन्तीति साधनान्तराद्वैलक्षण्यम् । अत एव कीर्तिपुरस्सरं तन्नमस्यति । **सुभद्रश्रवस इति** पूर्ववत् । बाह्यभक्त्याऽप्येवमनुग्रहं करोतीत्यादरेण नमनवीप्सोभयत्र ॥ १६ ॥

एवं ज्ञानभक्तिमार्गौ सम्यगुपपाद्य कर्ममार्गेऽपि भजनावश्यकतां वदन् तेषां स्वरूपसन्देहं वारयति—

तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः ।
क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः ॥ १७ ॥

तपस्विन इति । यशस्विनः कूपारामादिकर्त्तारः । मन्त्रविदो मन्त्रोपासकाः । याज्ञिका वा । सुमङ्गलाः सदाचाराः । एते हि कर्ममार्गे षड्विधा उक्ताः । तपो हि सन्तापात्मकम् । तत्तु पाकवत्साधनपर्यवसायि न सुखं प्रयच्छति । न हि देहेन्द्रियाणि क्लिष्टानि सुखं प्रयच्छन्ति । विहितत्वात्फलदानेऽपि दातुः सम्बन्धाभावात् । आज्ञामात्रेण तथा करणेऽपि स्वात्मसमर्पकत्वेनैव तद्बोधनाभिप्रायात् । अदृष्टद्वारा फलजनने मानाभावात् । "**कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममि**"ति बाधश्रवणाच्च । "**मत्त एव पृथग्विधा**" इति हेतुव्यपदेशात्परम्पराकल्पनायां मानाभावाद्भगवत्क्रीडौपयिकतां सम्पादयद्देहं भगवद्योग्यं करोति । यत्तु भगवान्सर्वात्मकः क्लेशं दृष्ट्वा फलं प्रयच्छति । अन्यक्लेशनिवृत्त्यर्थं वा । तन्न क्षेमात्मकम् । न हि भगवता दत्तं स्पर्धासूयादिसहितं भवितुमर्हति । एवं बहूनां भागिनां स्वयमन्येभ्यः प्रयच्छञ्छोषणेन वस्तुशोधनवदवशिष्टानि शोधयति । दत्तद्रव्यस्य तु नानाविनियोगसम्भवान्न फलसाधकत्वं निश्चितम् । अतो भगवत्कर्त्तव्ये तत्पोषणक्रियायाः पर्यवसानात्तदसमर्पणे स्वातन्त्र्ये चौर्यापत्तेः सुतरां न क्षेमप्राप्तिः । कूपारामादिष्वपि विश्रामजनकत्वेन भगवच्चिकीर्षितकरणाद्दानवदेव तस्य निर्णयः । मनस्विनस्तु योगिन एव । ते कुयोगिविचारेणैव विचारिताः । सर्वेषामेव निरोधने तत्तदधिष्ठातृदेवद्रोहो भवत्येव । भगवत्समर्पणे तु तद्वचनेन तदुक्तमेव कृतमिति न कोऽपि दोषः सम्भवति । धर्ममार्गेऽपि "**धर्मः क्षरति कीर्तनादि**"त्यादिना नाशसम्भवात्समर्पणं युक्तम् । लोकेऽपि महाराजसमर्पणादौ भोगो वा कालनाशो वा सम्भवति । तत्र भगवदीयानां कालनाशाभावाद्भगवद्भोगे पुनस्तदीयत्वं वा प्रसादो वा भविष्यतीति पूर्ववदेव ज्ञानमार्गे भक्तिमार्गे वा प्रवेशो भविष्यतीति **सुभद्रश्रवस** इत्युक्तम् । मार्गत्रयस्था अपि भगवदीया इति भगवत्कीर्त्तिः । अन्येषां तु तत्र प्रवेशाभावादादरेण वीप्सया नमनम् ॥ १७ ॥

---

१ वाक्यात्क्लेशयुक्ता इति क. ग. घ. २ क्रीडोपयिकतामिति ख. ङ. ३ नानाविधयोगेति क. घ. ङ. नानाविधयोगेति ख. ४ भगवत्कर्त्तव्ये तत्पोषणेत्यादि क. ङ. भगवत्कर्त्तव्यतत्पोषणेत्यादि ख. भगवत्कर्त्तव्यतच्छोषणेत्यादि घ. ५ निरोधेनेति घ.

एवं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धिनां भगवत्प्रवेशप्रकारमुक्त्वा साक्षात्सम्बन्धरहितानामपि तत्प्रवेशने प्रकारमाह तृतीयगतिव्यावृत्त्यर्थम्। तद्वक्ष्यति भगवान् "उदासीनोऽरिवद्वर्ज्य" इति[1]। तद्भगवदाश्रिता भगवदीयाश्रिता वा एकत्र। अन्ये द्वितीयकोटाविति निर्धारो भवति। तत आह—

किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुल्कसा आभीरकङ्का यवनाः खसादयः।
येऽन्ये च पापा यदपाश्रयाश्रयाः शुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥१८॥

किरातेति। किरातादयस्तत्तद्देशगिरिवासिनोऽन्त्यजा जातितः कार्यतश्च दुष्टाः भक्तसमाश्रयणमात्रेण शुद्धा भवन्ति। भक्ता इव भगवत्सेवायोग्या भवन्ति। अन्येऽपि पापाः प्रायश्चित्तानधिकृता अपि। एते नवविधा गणिताः[2]। अष्टदिङ्मध्यविवक्षया भक्तद्वाराऽपि माहात्म्यात्प्रभविष्णुत्वम्। "**अपपरी वर्जन**" इति ज्ञापनादपोपसर्गोऽतिशयार्थेऽपि वर्तते। व्याप्त्यर्थे वा। परित इत्यर्थे वा। तेन विश्वाधारत्वेन दुष्टानामपि दैत्यादीनां तदाश्रयत्वं निवारितम् ॥ १८ ॥

एवं स्वरूपतः प्रमाणतश्च सर्वसन्देहवारणं कृत्वा फलतः साधनतश्च तस्य माहात्म्यमाह—

स एष आत्माऽऽत्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः।
गतव्यलीकैरजशङ्करादिभिर्वितर्क्यलिङ्गो भगवान्प्रसीदताम् ॥१९॥

स एष इति। तत्र प्रथमं साधननिर्धारमाह—**प्रसीदतामिति।** साधनं भगवत्प्रसाद एव। फलं स एव। उभयोरेष विनिश्चयः। तदाह—**भगवान्प्रसीदतामिति।** अन्यत्तु साधनं प्रसादोपक्षीणम्। लोकद्वारा स्वानुभवद्वारा च सर्वाणि शास्त्राणि प्रवृत्तानि। वेदस्याऽपि तत्परत्वेनाऽर्थो निरूप्यते। तत्र—**अधिकारी प्रमाणं च सन्तश्च प्रीतिहेतवः। एतेऽप्यापाततः प्रोक्तास्तस्मात्सम्प्रार्थनं वरम्। सम्प्रार्थने हि सुमहान्साधनं फलमेव वा। कायादिभिः[3] करोत्येव तस्मात्साधननिश्चयः।** तत्राऽधिकारिणो द्विविधाः। ये हि भगवत्प्रसादयोग्यास्ते आत्मवन्तः। आत्मशब्देन हि अन्तःकरणमात्मा च। तत्र ये आत्मवन्तस्तेषामात्मत्वेनाऽयं प्रकाशते। ये पुनरन्तःकरणवन्तः यथासुखमन्तःकरणं कर्तुं सम्भवन्ति तेषामधीश्वरः स्वामी। अन्तःकरणप्रेरको वा। स्वसेवां कारयति तद्योग्यं वा करोतीति। प्रमाणं च त्रिविधं श्रुतिस्मृतिपुराणाख्यम्। तत्र प्राधान्येन वेद इति तेनाऽपि यज्ञः प्रतिपादित इति यज्ञप्रतिपादकत्वेन त्रयी प्रमाणम्। स्मृतीनां तु धर्मप्रतिपादकत्वेन तत्राऽर्थस्यैव प्राधान्याद्धर्मप्रयोगः। पुराणं तु तपःप्रतिपादकम्। यावन्ति हि फलानि निरूपयति तपसैव तानि निरूपयति। तत्त्रितयरूपोऽपि भगवानेव। अर्थतः स्वरूपश्च। ततः किमधिकारेण किंवा प्रमाणेन। उभयोरपि फलकोटावेव प्रवेशात्। सतामाश्रयणेऽपि तथा। यतः अजशङ्करादिभिरपि वितर्क्यमेव लिङ्गं यस्य। सतां हि पराकाष्ठा ब्रह्मा वा महादेवो वा। तच्छिष्यास्तत्पुत्राश्चाऽन्ये। तैरपि विशेषेण तर्क्यमेव लिङ्गं यस्य न त्विदमित्थतया ज्ञेयम्। तर्कितं[4] हि भवति न भवति च। तेऽपि स्वस्य माहात्म्यमेव दृष्ट्वा भगवत्कृपया तज्जनितमिति भगवत्साक्षात्कारेण च तत्स्वरूपप्रसादयोर्निर्णयं कल्पयन्ति। एतादृशो हि भगवानेवं प्रसन्नो भवतीति। तत्र प्रमाणे नानाप्रकारेण निरूपणाल्लोकतश्च तथा प्रतीतेर्न तावन्मात्रतेति निश्चीयते। ते तु "शब्दात्प्रत्यक्षं

१ इति वचनादिति ख. २ एतेन विविधा इति घ. ङ. ३ कार्यादिभिरिति ग. कामादिभिरिति ङ. ४ वितार्कितमिति क. ङ.

बलीय " इति विशेषेण तर्कयन्ति । तस्मादेवमवगम्यते भगवानेव प्रसादं प्रार्थनीयो नाऽन्यन्नाऽन्योऽपि ॥ १९ ॥

तस्मात्प्रार्थनायां [1]सम्भवन्त्यां नाऽन्यत्कर्त्तव्यमिति सिद्धम् । यदि प्रार्थनायां [2]भगवान्न क्रुध्येत् । लोके ह्यनधिकारी प्रार्थयन्क्रोधमुत्पादयति । यद्यपि प्रसादस्य साधारण्यादन्यस्याऽप्रार्थितत्वात्क्रोधो न सम्भवति तथापि सामान्येऽप्यनधिकारिणं प्रति तद्भवत्येव । अतस्तन्निर्णयार्थं प्रार्थनायोग्यं रूपमाह—

श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्धियां पतिर्लोकपतिर्धरापतिः ।
पतिर्गतिश्चाऽन्धकवृष्णिसात्त्वतां प्रसीदतां मे भगवान्सतां पतिः ॥२०॥

श्रियः पतिरिति । पतिः प्रार्थनीय इत्यविवादम् । क्रुध्यतु मा वा । तद्येषां पतिस्तैः प्रार्थनीयः । तत्र प्रथमं षड्विधानां पतित्वं निरूपयति । प्रथमं भगवाँल्लक्ष्मीपतिः । ततो लक्ष्म्यंशैः स्त्रीभिः प्रार्थितो न क्रुध्यति । अनेन स्नेहमार्गानुवर्तिभिरन्यैरपि प्रार्थितो न क्रुध्यति । एवं यज्ञपतिः । यज्ञपुरुषैः प्रार्थितो न क्रुध्यति । अत एव "[3]यज्ञे यः कामयेते"ति बहुधावचनं भगवत्पतित्वज्ञापकम् । किञ्च । प्रजापतिः । ये केवलं लौकिकाः प्रजामात्ररूपाः प्रकर्षेण जाता वा तेषां पतिः । साधारणैरपि प्रार्थ्यः । अल्पविशेषैरपि । किञ्च । धियां पतिः । ये केचित्कामपि बुद्धिं जानन्ति क्रियायां ज्ञाने वा [4]शब्दतोऽर्थतो वा तैरपि प्रार्थनीयः । किञ्च । लोकपतिः स्वर्गादिलोकानां पतिः । अतस्तद्गतैरपि प्रार्थनीयः । ततो धरायाश्च पतिः । अतो भूमिष्ठैरपि प्रार्थनीयः । **स्त्रीभिश्च याज्ञिकैर्लोकैर्बुद्धिमद्भिः स्थितैः कचित् । असाधनैरपि ह्येतैः प्रार्थनीयो हरिः पतिः** । किञ्च । अन्धकवृष्णिसात्त्वतां पतिर्गतिश्च । पूर्वं भगवत्प्रार्थनायोग्यता निरूपिता । इदानीं फलमुखता निरूप्यते । पतिः फलम् । गतिः स्वनिष्ठं साधनम् । तच्चेत्फलं स्वनिष्ठत्वे सति साधनतां [5]भजते तदा फलोपभोगो भवति । न हि स्वसुखे दूरस्थः असाधनं वा स्वतन्त्रो वा तस्यां क्रियायां हेतुर्भवति । तद्भगवान्यादवैः प्रार्थितः पतिः सन् तेषां क्रियारूपोऽपि जातः । अतोऽनेन यावत्कर्त्तुं शक्यते तावत्तेषां भवति । अतः फलमुखपतित्वमत्र सिद्धमिति क्रोधसम्भावनाऽपि दूरे । चकारात्क्रियासाध्यरूपश्च । त्रिविधा हि यादवा गणितास्तामसराजससात्त्विकपुरुषभजनीयत्वं निरूपयितुम् । किञ्च । यत्र गुणव्याप्तैरपि भगवान्प्राप्यते प्रार्थ्यते च तत्राऽस्मदादीनां का चिन्तेति प्रसीदतां म इत्याह—**मह्यं प्रसीदतामिति** । किंच । सतामयं पतिः । ये भगवत्येव सन्ति गुणेषु प्रविष्टाः गुणद्वारा भगवदाश्रयास्तेषां तु पतिरेव । अन्यान्प्रत्यौपचारिकं पतित्वम् । युक्त्या शास्त्रेण च सतामेव पतिः । अतोऽपि मह्यं प्रसीदतामिति भावः ॥ २० ॥

ननु भगवद्गुणेषु पृष्टेषु तत्कथनं परित्यज्य भगवत्प्रार्थना कुत्रोपयुज्यते ? तत्राऽऽह—

यदङ्घ्र्यनुध्यानसमाधिधौतया धिया नु पश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।
वदन्ति चैतत्कवयो यथारुचं स मे मुकुन्दो भगवान्प्रसीदताम् ॥ २१ ॥

यदङ्घ्र्यनुध्यानेति । केवलं भगवत्प्रार्थनाव्यतिरेकेणाऽप्यङ्घ्र्यनुध्यानमात्रेणैवाऽऽतपाद्यव-

---

१ सम्भवन्त्यामिति क. ख. घ. ङ. २ भगवान्क्रुध्येदिति क. घ. ङ. ३ यज्ञे यज्ञे यत्कामयते इतीति ख. ग. घ. ङ. ४ शब्दादर्थतो वा इति ग. ५ भजेतेति घ. भजेदिति ङ.

स्थानेऽपि समाधौ प्रक्षालनमात्रेणैव यत्सर्वप्रमाणैरपि [1]स्पृष्टं न भवति तादृशमात्मतत्त्वं भगवत्स्वरूपयाथात्म्यं पश्यन्ति। बुद्धिः स्वभावतो वस्तुप्रकाशिका। सा स्वावरणाद्विषयावरणादुत्पन्नाऽपि न विषयं प्रकाशयति। इन्द्रियाणामावरणे नोत्पद्यत एव। विषयमात्रं बुद्ध्युत्पत्तौ कारणत्वेन मृग्यते। नतु [2]यत्प्रकारिका बुद्धिस्तद्विशिष्टम्। रजतादिभ्रमानुपपत्तेः। अतो विषयमात्रं पुरस्कृत्य सामग्र्यन्तरवशाद्वस्तुनो याथात्म्यमयाथात्म्यं वा बोधयति। तत्र शुद्धा वस्तुनो याथात्म्यं गृह्णाति। अत्र भगवच्छास्त्रे सर्वेषां पदार्थानां नित्यत्वात्कारणत्वेनाऽभिमतैरभिव्यक्तीक्रियते। एकश्च पदार्थो न जातिव्यक्तिविभेदकल्पना। एक एव घटोऽनेकधा भवति आविर्भवति तिरोभवति च। पदार्थानां सर्वेषां भगवत्त्वात्। तथा शब्दानां नित्यता तु सर्वैरेवाऽभियुक्तैः कात्यायनादिभिर्व्यवस्थापितेति नाऽस्माभिरत्यन्तं निरूप्यते। "**नित्ये शब्दार्थसम्बन्ध**" इति। नित्ये शब्दे अर्थसम्बन्ध इति च विवरणम्। आश्रयाभावे च जातिसम्बन्धयोः [3]स्थितिकल्पनाऽत्यन्ताऽप्रामाणिकी दृष्टस्य पदार्थस्य याथात्म्याज्ञाने शास्त्रतस्तदवगम्यते। अत एक एव घटो भगवत्त्वादनेकधा भवतीति "**स एकधा भवती**"त्यादिश्रुतिबलादनुपपत्तौ निवृत्तायां स्वबुद्धिदोषादन्यथा कल्पनं न प्रामाणिकम्। बहुकल्पनापत्तिश्च। अत एकैव बुद्धिर्बहुधा परिमृज्यमाना शोधकद्रव्यसंयोगसङ्घर्षणेन निर्मला भवति दर्पणवत्। तथा भगवच्चरणारविन्दद्वयं बुद्धौ संयोज्य सङ्घर्षणे क्रियमाणे शुद्धिविशेषं प्राप्नोति। शोधकद्रव्याणां तारतम्येन मलनिराकरणं शास्त्रसिद्धम्। अञ्जनादिषु तथा प्रसिद्धेः। यथाऽञ्जनविशेषे गोलकसंयुक्ते ततो निर्गता दृष्टिर्देवानपि पश्यति, तथाऽत्राऽपीति न काऽप्यनुपपत्तिः। अन्या तु वस्तुनो याथात्म्यं न बोधयति। दोषावृतत्वात्। यथा यथा दोषनिवृत्तिस्तथा तथा वस्तुयाथात्म्यस्फूर्तिः। अत एवाऽभ्याससूक्ष्मेक्षिकादीनामुपयोगः। विषये तु दोषो नास्त्येव। सुतरां भगवद्विषये आत्मविषये च। "[4]अपहतपाप्मत्वादि" श्रुतेः। नु इति निश्चयेन। अनुध्यानं नाम तत्परतया चिन्तनम्। तथा चिन्तनेनाऽपि तदात्मकता भवतीति समाधिः। न तु योगसम्बन्धी। किञ्च। एतदात्मतत्त्वं कविभिर्य[5]थाबुद्धि निरूप्यते। कविपदेन चोत्प्रेक्षासामर्थ्यं बोधितम्। कश्चित्कथंचिदुत्प्रेक्षते वदति च तथा। अतो न वाक्याल्लौकिकाद्वस्तुयाथात्म्यस्फूर्तिः। किञ्च। भगवान्मुकुन्दो मोक्षदाता। वस्तुयाथात्म्यस्फूर्तिर्मोक्षाङ्गम्। तच्च तदैव सम्पद्यते यदा भगवान्मोक्षं दातुमिच्छति। इच्छा पुनरङ्घ्र्यनुध्यानेनैव [6]भवतीति। तस्माद्यः [7]कश्चिद्यत्किञ्चिज्ज्ञातुमिच्छति तत्र भगवान्प्रार्थनीयः सकलतत्सिद्ध्यर्थम्। गुणा अपि ज्ञाता एव वक्तव्याः। ज्ञानसाधनं चाऽङ्घ्र्यनुध्यानम्। न केवलं तावन्मात्रमेव। किन्तु प्रार्थनासहितम्। भगवतः स्वतन्त्रत्वान्नाऽनुध्यानमात्रेण तथा कर्त्तुमिच्छति। अत आह—**प्रसीदतामिति**। यद्यपि भागवतनिर्माणे विषयप्रचारार्थं प्रसादो जात एव तथाऽप्यस्मदर्थं पुनर्भवतु स्वस्याऽपि रससिद्ध्यर्थम्॥ २१॥

इदानीं सामान्यतः प्रसादं प्रार्थयित्वा प्रकृतोपयोगिप्रसादं प्रार्थयितुमस्य प्रसादावश्यकत्वमाह—

प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताऽजस्य सतीं स्मृतिं हृदि।
स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलाऽऽस्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम्॥२२॥

१ स्पष्टमिति घ. ङ. २ ननु यदिति ख. ३ स्थितिकल्पनात्यन्ता प्रामाणिका दृष्टस्येति ग. घ. ४ अपहतपाप्मत्वादिति ख. घ. पाप्मत्वादिति घ. ङ. ५ यथाबुद्धिरिति क. ६ भविष्यतीति घ. ङ. ७ यः क्वचिदिति क.

प्रचोदिता येनेति। अवश्यमिन्द्रियव्यापारे कर्त्तव्ये भगवान्प्रार्थनीयः। तत्रापि वाग्विषये। तत्रापि भगवदीयपदार्थवान्वके। यतो ब्रह्मणाऽपि पूर्वं भगवद्ध्यानात्प्रार्थितो भगवांस्तस्य ब्रह्मणो हृदये प्रविश्य स्वप्रकाशिकां वेदरूपां वाणीमास्यतो निष्काशितवान्। अतो भगवद्गुणेषु वक्तव्येषु नित्यवाण्यैव तद्भवतीति प्रकृते भगवत्प्रार्थना आवश्यकी। ननु योगेन पदार्थान्स्मृत्वा तद्वाचकपदानामुपनिबन्धने सम्भवति किं भगवद्ध्यानेन? इत्यत आह—अंजस्य ब्रह्मणः हृदि सतीं स्मृतिं वितन्वतेति। वाक्यार्थवाक्ययोर्नित्यत्वेऽपि पूर्वमनुभूतेऽपि स्मरणमावश्यकम्। स्मरणमात्रं च न प्रमाणमिति स्मृतपदार्थानुभवसहिता साऽपेक्षिता। योगवद्भगवद्ध्यानस्याऽपि प्रत्यासत्तित्वात्। अतोऽन्तःकरणे प्रथमं सतीं भगवदनुभवसहितां स्मृतिं पूर्वानुभूतानां भगवदीयानां पदार्थानां निर्माणाय पश्चात्तेनैव हृदा भगवत्प्रेरितेन अन्तर्वेदप्रादुर्भावात्पुनर्भगवत्प्रेरिता वाणी आस्यतो निर्गता। नहि भगवद्धार्या स्वतो बहिर्निर्गन्तुं शक्नोति। इयमपि वार्त्ता वक्तुमयुक्तेत्याशङ्क्य किलेत्याह। स्वस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्याः। नित्यत्वब्रह्मशब्दवाच्यत्वानन्तत्वादिरूपम्। अथवा। स्वयमेव लक्षणं यस्याः। वेदानामिदमेवाऽसाधारणचिह्नं यद्भगवानेव वाच्य इति। अतः पूर्वानुभूतस्मरणे तद्द्वारा निर्गमेऽपि सर्वेन्द्रियप्रेरको भगवान्प्रसीदताम्॥ २२॥

एवं शब्दानां भगवदधीनत्वेन तत्प्रादुर्भावार्थं भगवत्प्रार्थनामुक्त्वा, अर्थोऽपि भगवदधीन इति अस्मन्मुखनिर्गतायां वाचि भगवान्पतिरलङ्करणरूपेण प्रविशतामिति प्रार्थयते—

भूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो विभुर्निर्माय शेते यदमूषु पूरुषः।
भुङ्क्ते गुणान्षोडश षोडशात्मकः सोऽलंकृषीष्ट भगवान्वचांसि मे॥ २३॥

भूतैर्महद्भिरिति। स्थितिर्भोगश्च सर्वत्र भगवत्कर्तृकौ यतः। अतो वाचि स्थितः कृष्णस्तां भुङ्क्तामिति कामना। यद्यपि विराट्पुरुष एव, तथा प्रक्रिया सर्वत्र प्रसिद्धा, तथापि पुरुषत्वाविशेषात्स्वस्य भगवत्त्वं भगवतैव साधितमिति ज्ञापनार्थं भगवत एवेदं शरीरमित्यभिमानाभावार्थं वा व्यष्टिष्वपि समष्टिवत्प्रक्रियामाह। भूतैर्महद्भिः पञ्चमहाभूतैः स्वनिर्मितैरेव। इमाः देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाः। अमूषु पूर्षु स्वयमेव शेते। अन्यथा स्वस्य पुरुषत्वमेव न स्यात्। पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या हि सः। इदं हि शयनं न निद्रारूपं किन्तु संभोगार्थमेव। अत एव दक्षिणेऽक्षिण इन्द्र इतरत्रेन्द्राणीत्युपाख्यानमेतत्परमेव भवति। अत्र च सुप्त्वा न केवलं स्पर्शमात्रमुपभुङ्क्ते किन्तु षोडशाऽपि गुणान्। भोगेऽपि षोडशात्मको भूत्वा भुङ्क्ते। जडे शुष्के रसाभावात्। भगवान् हि व्यापक आनन्दमयश्च। तत्र स्वरूपेणैव स्वरूपानुभवे तथा रसो न भवति। स्त्रीपुरुषाद्यवयवेषु तथोपलम्भात्। अतः स्वस्थितरसाविर्भावेन स्पष्टभोगार्थं भेदरूपमात्मानं विधाय तस्मिन्स्वस्मिन्प्रविष्टे बहुधा भिन्नः सन्नन्योन्यस्य रसमनुभवति। देहधारणाप्रयत्नेन भोगे व्यासङ्गो भविष्यतीति सुप्त्वा तथा भुङ्क्ते। यद्यपि विषयाः पञ्च, तथापि त्वच एव स्थानविशेषे सुखविशेषजननादिन्द्रियपुरस्सरेण यो विषयः स भिन्नतया निर्दिष्ट इति षोडशत्वम्। यत्रेन्द्रियाणां गौणत्वं तत्र विषयप्राधा-

१ अस्येति क. ग. घ. ङ. २ पूर्वमनुभूतत्वेऽपीति क. ख. ३ निर्मायेति ग. घ. ङ. ४ ब्रह्मशब्दवाच्यानन्तत्वादिरूपमिति क. ग. घ. ङ. ५ पूरुषु इति क. ख. ६ सम्भोगार्थमिवेति घ. ङ. ७ हीति नास्ति क. ख. ८ भिन्नया इति क. ख.

न्यम् । भोगे क्वचिदिन्द्रियाणामप्राधान्यं, क्वचिदिन्द्रियाणामेव प्राधान्यम् । महाराजशरीरवत् । अत उभयविवक्षया षोडशेति वचनम् । एवं भगवन्माहात्म्यं सर्वत्र पूर्णमेव ज्ञातं भवति । अलङ्कृषीष्ट मे वचांसि अलङ्करोतु । छान्दसो दीर्घः । नन्वेवं नानात्वमापन्नः कथमलङ्कारार्थं प्रार्थ्यते ? तत्राऽऽह—**भगवानिति** । बहुवचनं सप्तार्थाभिप्रायम् । मे इत्यन्यत्र सप्तार्थाभावो द्योतितः । भागवत एव सप्तार्था यतः ॥ २३ ॥

एवं प्रार्थनामुक्त्वा स्वगुरुं व्यासं भगवन्तं नमस्यति—

नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे ।
पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखाम्बुरुहासवम् ॥ २४ ॥

नमस्तस्मै भगवत इति । वासुदेव इति सर्वमोक्षदानार्थमेव भगवतो व्यासस्यावतारः । शब्दरूपां सृष्टिं करोतीति **वेधस इति** मोक्षोपायकथनम् । व्यासनमस्कारत्वं बोधयति **पपुरिति** । ज्ञानमयं सर्ववस्तुयाथात्म्यज्ञानप्रकाशकं भारतादि । **सौम्या इति** शान्त्या ज्ञाननिष्ठयोग्यता सूचिता । यस्य मुखमेव अम्बुरुहं कमलं तत्रत्यो मकरन्द एव प्रपञ्चविस्मारकत्वादासवशब्देनोच्यते । मोक्षस्य फलत्वाद्वक्तुश्च भगवत्त्वान्मुखासवपदाभ्यां पानेच्छाप्रतिबन्धेऽपि पानं सूचितम् । कामिनीमुखामोदे तथोपलम्भात् । तस्मात्सर्वेषां गुरुत्वाद्भगवत्त्वाच्च सभायामपि व्यासनमनं युक्तम् ॥ २४ ॥

एवं देवतागुरुनमस्कारं कृत्वा महता प्रबन्धेन तन्निरूपयितुं पूर्वप्रश्ने उत्तरमाह—

एतदेवाऽऽत्मभू राजन् नारदाय विपृच्छते ।
वेदगर्भोऽभ्यधात्साक्षाद्यदाह हरिरात्मने ॥ २५ ॥

एतदेवेति । यद्भवान्पृष्टवानेतदेव नारदेन पृष्ट आत्मभूर्ब्रह्मा प्रमेयबलपुष्टः । वेदा गर्भे यस्येति प्रमाणबलपुष्टोऽपि । प्रमेयस्य प्रमाणत्वेन विशिष्टबलपुष्टोऽपि । यदाह हरिरात्मन इति वाक्यात्ताद्दशमुखेनैव तत्रोत्तरे सन्देहनिवृत्तिर्भविष्यतीति पूर्ववत्पुनः सन्देहप्रश्नाभावाय स्वतोऽनिरूपणम् । पूर्वमेव करणानां दोषतारतम्यस्य निरूपितत्वान्नाऽत्र पुनरुक्तिः । साक्षादित्युभयत्र विशेषणम् । आत्मने ब्रह्मार्थे । परम्पराकथने तु मध्ये वक्तृदोषः प्रसज्येत । अत एव स्वतः कथनमपि निवारितम् । दोषाभावोऽपि प्रार्थनया ज्ञानेन च सूचितः । अनेन उत्पत्त्योपपत्त्या च विचारद्वयं वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातमिति सूचितम् ॥ २५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

१ समर्थाभिप्रायमिति ग. २ यत्त्वं पृष्टवानिति ख. ग. ३ हरिरात्मनेति इति ग. ४ मध्यवक्तृदोष इति क. ख. घ. ५ प्रसज्जेत इति घ.

पञ्चमोऽध्यायः ।

विमर्शः षड्भिरध्यायैः क्रियते स द्विधा मतः ।
उत्पत्त्या चोपपत्त्या च तत्राऽद्योऽपि द्विधा मतः ॥ १ ॥
स्थूलान्तर्यामिभेदेन मूर्त्तामूर्त्तविभेदतः ।
स्थूलोऽपि द्विविधस्तत्र स्थूलमूर्तविमर्शने ॥ २ ॥
उत्पत्त्या पञ्चमाध्यायः सोपपत्त्या निरूपकः ।
पुरुषः क्रमतः शक्तित्रयं गृह्णन्भवादिकृत् ॥ ३ ॥
इत्युक्त्वा नारदाजाभ्यां जन्मभिन्नेति गद्यते ।
एकीभूते प्रवेशेन निर्गमादपि विह्वलः ॥ ४ ॥
अथवा दार्ढ्यतासिद्ध्यै नारदः पृच्छति स्फुटम् ।
प्रश्नत्रयं नारदेन क्रियते तत्त्वनिर्णये ॥ ५ ॥
आत्मनो जगतश्चाऽपि निर्द्धारो भजनस्य च ।
द्वयोर्निर्द्धारशेषत्वं तेन प्रत्युत्तरं ततम् ॥ ६ ॥
द्वितीयस्य द्विरूपत्वं बहिरन्तर्व्यवस्थया ।
विराजोऽन्तर्मुखत्वाद्धि विपरीतेन वर्ण्यते ॥ ७ ॥
स्थूललिङ्गविभेदो वा तेनाऽध्यायद्वयं मतम् ।
प्रथमस्योत्तरं पश्चात्तदन्तर्यामिसम्भवे ॥ ८ ॥

एवं पूर्वाध्याये परीक्षिच्छुकयोः फलमुखं साधनं निरूप्य पूर्वोक्तस्य च साधनस्य च विचारार्थमध्यायषट्कारम्भः । तत्र पञ्चमाध्याये साधनस्य स्थूलरूपस्य चोत्पत्त्या निर्णय उच्यते । तत्र प्रथमं तत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वं वदन्वक्तारं विशिनष्टि—

श्रीनारद उवाच—

देवदेव नमस्तेऽस्तु भूतभावन पूर्वज ।
तद्विजानीहि यज्ज्ञानमात्मतत्त्वविमर्शनम् ॥ १ ॥

देवदेवेति । अयं नमस्कारः प्रश्नार्थः । नारदो जिज्ञासार्थं प्रवृत्तः कथं देवनमस्कारं न कृतवानित्याशङ्क्याऽऽह । हे देवानां देव । अनेन देवतागुरुरूपो भवानेव ममेति न पृथङ्नमस्कारः कर्त्तव्य इति सूचितम् । अस्त्विति प्रार्थना प्रमेयसमाप्तिपर्यन्तं मङ्गलानुवृत्त्यर्थम् । आत्मानमुपदेक्ष्यति निश्चयेनेति । स्वप्रवृत्तौ हेतुज्ञापकं विशेषणमाह—भूतभावनेति । भूतानि भावयत्युत्पादयति । शोधयति वा । स्वयं वेदानुदरे दिव्याग्निरूपान्निवेश्य तत्र सर्वाञ्जीवान् शुद्धान्कृत्वा पश्चान्निष्काशयतीति शोधक-

१ विमर्ष इति ग. २ विमर्षणे इति क. ख. ३ इत्युक्ता इति घ. ङ. ४ साधनमुखमिति ग. ५ पूर्वोक्तस्य साधनस्येति क. ख.

त्वम् । **पूर्वजेति** । हे पितः । सन्देहे पूर्वज एव पृच्छयते । अथवा । सर्वापेक्षया भवानेव पूर्वमुत्पन्नः । अतस्त्वत्तः कोऽप्यन्यो महान्नास्तीति त्वमेव प्रष्टव्य इत्यर्थः । एवं तं स्तुत्वा प्रष्टव्यमाह— **तद्विजानीहीति** । तद्विशेषाकारेण त्वं जानीहि ज्ञापय वा ज्ञानं किमिति । सर्वे हि वदन्ति ज्ञानं ज्ञानमिति । तत्किं ज्ञानं आत्मा वा, आत्मसाक्षात्कारो वा, भगवत्साक्षात्कारो वा, श्रुतिसहितो वा, प्रवेशहेतुर्वा, भक्तिजनको वा, परोक्षं वा, स्मृतिरूपं वेति । तत्र निर्द्धार्य त्वया वक्तव्यमित्यर्थः । किञ्च । यत्राऽऽत्मतत्त्वस्य विमर्शनं विचारो भवति । अनेन ज्ञाने अङ्गद्वयमपि पृष्टं क आत्मा किं तत्त्वमिति । तत्राऽपि लोकेप्रसिद्धं तन्न भवति । किन्तु विचारसाध्यमिति विचारोऽपि वक्तव्य इति सूचितम् । एवं चत्वारः प्रश्नाः सम्पन्नाः ॥ १ ॥

किञ्च । तत्त्वे भेदान्पृच्छामीत्याह—

यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो ।
यत्संस्थं यत्परं यच्च तत्तत्त्वं वद तत्त्वतः ॥ २ ॥

यद्रूपमिति । तत्त्वमनारोपितं रूपम् । तत्सर्वस्याऽपि जगतो जन्यत्वादात्मनोऽपि प्रादुर्भूतत्वात्सर्वस्यैवाऽऽरोपविषयत्वात् । अतस्तस्य रूपं वक्तव्यं । यद्रूपं स्वरूपं यस्य । आरोपितत्वानारोपितत्वे हि साधिष्ठाने भवतः । अतस्तदधिष्ठानमपि वदेत्याह—**यदधिष्ठानमिति** । लोकेऽपि जगतस्तत्त्वव्यवहारात्तत्त्वानां च तत्त्वव्यवहारान्मूलतत्त्वाभावे तन्न घटत इति जगतः कारणमपि तत्त्वं वदेत्याह—**यतः सृष्टमिदमिति** । वादिविप्रतिपत्तेश्च कुतो जगज्जातमिति । किञ्च । **यत्संस्थम्** । यस्मिन् संस्था स्थितिर्यस्य । संस्था मृत्युर्वा । विमर्शशेषत्वेन जगतो वा प्रश्नः । तदा तत्त्वे प्रश्नद्वयम् । सृष्टौ प्रश्नचतुष्टयम् । उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः स्वरूपं चेति तद्विषयाः । तस्य भावस्तत्त्वमिति भगवतो भावो जगदेव । आत्मा तु तत् । अथवा सामान्यतस्तत्त्वं विचार्यते । तेनैकमनेकं वा फलिष्यति । **यत्परमिति** । यः परो नियन्ता यस्य । अनेन स्थितिरुक्ता । एकपक्षे तत्तत्त्वं कस्य परभूतमिति । को वा तस्य तत्त्वस्य ग्राहक इत्यर्थः । रूपं हि द्विविधं, प्रमाणतः स्वरूपतश्च । तत्र यद्रूपमिति प्रमाणतः । यच्चेति स्वरूपतः । तत्त्वस्य जगद्रूपत्वे भिन्नत्वे वा षडङ्गानि पृष्टानि । एतेषां भेदानां ज्ञानं यथा तत्त्वतो ज्ञातं भवति तथा वदेत्यर्थः ॥ २ ॥

यथा त्वं जानासि तथा ज्ञानमस्माकं कुर्वित्यभिप्रायेण तस्य सर्वज्ञतामाह—

सर्वं ह्येतद्भवान्वेद भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
करामलकवद्विश्वं विज्ञानावसितं तव ॥ ३ ॥

सर्वं ह्येतद्भवान्वेदेति । अतीतानागतयोर्ज्ञानं न भविष्यतीति तस्य कालसाध्यत्वात्कालरूपस्तन्नियन्ता वा भवानेवेत्याह । यथा रहट्टघटिकायां केचनोद्गता मज्जन्त्युद्गच्छन्ति च, तथा काले जगन्निमज्जति तत उद्गच्छति । ततो यः काले बहिरपि तिष्ठति स हि सर्वं जानाति । यथा जले बहिरपि स्थितिः । किंच । योगजधर्मेणाऽपि तव सर्वं प्रत्यक्षमित्याह—**करामलकवदिति** । विज्ञा-

१ ज्ञानेनेति ग. २ लोके प्रसिद्धमिति घ. ङ. ३ एते इति ग. ४ सर्वस्यैवापरोक्षेत्यादि ग. ५ स्थूलतत्त्वाभावेति ग. ६ कस्यापरभूतमिति क. ख. परिभूतमिति घ.

नावसितं विज्ञाने स्थितं निश्चितमिति वा । **आवेशितमिति** पाठे उत्तरकार्यार्थं सर्वमेव ज्ञाने निवेशितम् । करस्थितमामलकफलं प्रति न कोऽपि सन्दिग्धे ॥ ३ ॥

किंच । त्वया स्वस्वरूपमपि वक्तव्यमित्याह—

यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मकः ।
एकः सृजसि भूतानि भूतैरेवाऽऽत्ममायया ॥ ४ ॥
आत्मन् भावयसे तान्येव पराभावयन्स्वयम् ।
आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरिवाऽक्लमः ॥ ५ ॥

यद्विज्ञान इति । यत् यतो वा विज्ञानं यस्य । तव विज्ञानदाता क इत्यर्थः । किञ्च । तव आधारः कः । तव च नियन्ता । त्वं च किमात्मक इति । एवं चत्वारः प्रश्नाः । साधारणत्वं वारयति यथा सर्वे तथाऽहमिति । **एकः सृजसि** । त्वमेक एव भूतानि देवतिर्यङ्मनुष्यरूपाणि भूतैस्तैरेव महाभूतैर्वा सृजसि । अतस्त्वयि चत्वारः प्रश्ना इत्यर्थः । आत्ममाययेत्याद्यग्रिमश्लोकः स्वातन्त्र्ये हेतुप्रतिपादकः । माहात्म्यबोधको वा पूर्वशेषः । आत्ममायया । स्वस्य सर्वभवनसामर्थ्येनैव सर्वं सृजसि । आत्मन्येव भावयसि पालयसि । तान्येव स्वयमेव पराभावयन् नाशयन् । **न पराभावयन्निति** पाठे पराभवमप्रापयन् । यस्मात्त्वमेव स्वशक्त्यैव जगदुत्पत्तिस्थितिनाशं करोषीत्यर्थः । आत्मानं वा पराभवमप्रापयन् सृष्टिस्थिती करोषीत्यर्थः । द्वयोरेव कथनं तथा दर्शनात् । असहायकरणे दृष्टान्तमाह—**आत्मशक्तिमिति** । स्वस्यैव सामर्थ्यमवलम्ब्य आकाशगमने पक्षिण इव । ऊर्णनाभिः कीटविशेषः । स हि ऊर्णां सूत्ररूपां स्वमुखतो निष्कास्य तेन विहारस्थानं कृत्वा विहृत्य पुनर्ग्रसति । तथाऽपि क्लमरहितश्च भवति । एवं भवानित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

एतादृशं तव सामर्थ्यं स्वत एव न परत इति मम मतिरित्याह—

नाऽहं वेद परं त्वस्मिन्नापरं न समं विभो ।
नामरूपगुणैर्भाव्यं सदसत्किञ्चिदन्यतः ॥ ६ ॥

नाऽहं वेदेति । अस्मिन्संसारे सर्वं त्वत्त एव भवतीत्यहं जाने । परमुत्कृष्टं । अपरं हीनं । समं वा अन्योऽन्यम् । एवं करणे सामर्थ्यमाह—**हे विभो इति** । किंच । नाम वेदाः । रूपं जगत् । गुणा ब्राह्मणादयः । तैर्भाव्यमुत्पाद्यम् । सदुत्कृष्टम् । असदपकृष्टम् । कार्यकारणरूपं वा । किंचिदप्यन्यस्मात्त्वद्व्यतिरिक्ताद्भाव्यमित्यहं न जाने ॥ ६ ॥

किमतो यद्येवम् ? तत्राऽऽह—

स भवानचरद्घोरं यत्तपः सुसमाहितः ।
तेन खेदयसे नस्त्वं पराशङ्कां प्रयच्छसि ॥ ७ ॥

---

१ तानि न परेति ख. ग. २ सृष्टिं स्थिरीकरोषीति ग. ३ गिलतीति ग. गच्छतीति घ. ४ ब्रह्मादय इति ग.

स भवानचरदिति । नहि स्वतन्त्रो घोरं तपः करोति । घोरशब्देन भगवत्तपोव्युदासः । नरनारायणादिभिः क्रियमाणं शान्तं तपः । यद्यस्मात् । सुसमाहित इत्यतिसावधानः । स्वाभाविकतपोव्युदासः । **"तपो मे हृदयमि"**ति वाक्या **"यस्य ज्ञानमयं तप"** इति च[1] स्वभावत एव भवति । न हि स सावधानान्तःकरणः करोति । तेन ज्ञायत एतस्मादन्योऽस्ति महान्यमाराधयितुं तपः करोतीति । किंच । तेन तपःकरणेन कर्मणा नः अस्मान्खेदयसि । अस्माकमयमभिमानः स्थितोऽस्मत्पिता सर्वोत्तम इति । तपसि क्रियमाणे तद्गच्छति । परोऽन्योऽप्यस्तीत्याशङ्काऽप्युत्पद्यते । अतः सन्देहः । किं त्वत्तोऽन्यः कश्चिदस्ति न वेति ॥ ७ ॥

एतत्सर्वं कथयेत्याह—

एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञ सकलेश्वर ।
विजानीहि यथा चेदमहं बुद्ध्येऽनुशासितः ॥ ८ ॥

एतन्म इति । अत्र त्रयोदश प्रश्ना भवन्ति । ज्ञानप्रश्नः । आत्मप्रश्नः । तत्त्वप्रश्नाः षट् । ब्रह्मविषयकाश्चत्वारः । अयमन्तिमश्चेति । सर्वं विजानीहि विशेषेण विचार्य वद, बोधय वा । यथा अनुशासितः सन् शिक्षितः सन्नहं बुद्ध्ये । सर्वज्ञत्वात्कथनसामर्थ्यम् । सर्वेश्वरत्वान्मद्बोधजननसामर्थ्यम् । प्रश्नमात्रेण न वदेदिति तस्य भगवद्भावबोधनम् । अज्ञानादयं प्रश्नो न भवति किन्तु यथा पिता कथयेत्तदर्थमेवं प्रक्रियया प्रश्न इत्युत्पत्तौ[2] वक्ष्यते । अनेन प्रश्नोत्तरे अप्यग्रे विचारमर्हत इति ज्ञापितम् । अहं[3] यथा बुद्ध्य इति वचनात्सर्वेषां पदार्थानामुत्पत्तितः स्वरूपं वक्तव्यमित्युक्तं भवति । अन्यथा भगवतोत्पत्तेरनुक्तत्वाद्ब्रह्माऽपि न वदेत् । अतो यथाधिकारं पदार्था वक्तव्या इति निर्द्धारितम् ॥ ८ ॥

इदानीं प्रथममन्तिमप्रश्नोत्तरं वक्तुं सर्वेषां प्रश्नानां एकपरत्वमाह—

ब्रह्मोवाच—

सम्यक् कारुणिकस्येदं वत्स ते विचिकित्सितम् ।
यदहं चोदितः सौम्य भगवद्वीर्यदर्शने ॥ ९ ॥

सम्यगिति । सर्वेषां प्रश्नानामुत्तरं भगवानेव । स एव ज्ञानादिः । तत्रैवाऽवान्तरभेदा द्वादश भवन्ति । त एव स्कन्धार्थत्वेन पर्यवसानं प्राप्स्यन्ति । तत्कथमित्यपेक्षायामाह । यदहं प्रेरितः भगवद्वीर्यस्य दर्शने ज्ञानार्थमिति । यदि सर्वैरेव प्रश्नैर्भगवानेवोत्तरत्वेन वक्तव्यो भवति तदैवं सङ्गच्छते । परं केनचित्केनचिद्रूपेण तत्तत्प्रश्नोत्तररूपो भगवान् । तानि रूपाण्यग्रे वक्तव्यानि । अत एव तस्य प्रश्नस्योऽभिनन्दनम् । अन्यथा कोपः कर्त्तव्यः स्यात् । भगवद्वीर्याणां वक्तव्यत्वेनोपस्थितत्वाच्च तदभावः । यत्त्वाऽयं प्रश्नः स कारुणिकस्य तव । अनेन व्याजेन सर्वे संसारान्मोचनीया इत्यहं च कृतार्थः कर्त्तव्य इति च । अन्यथा परमभागवतस्य तवाज्ञानं न सम्भवतीत्यभिप्रायः । **वत्सेति** स्नेहेन सम्बोधनम् । मातुरौधसं पय इव ब्रह्मणो हृदयाद्भगवच्चरित्रमुद्गतमस्तीति ज्ञापयति । विचिकित्सितं विचारितं ज्ञातुमिष्टं वा ॥ ९ ॥

---

१ च हीनः ख. पाठः. २ इत्युपपत्ताविति क. ग. घ. ३ यदहमिति ख.

एवं प्रश्नाभिनन्दनमुक्त्वा सन्तोषेण वक्तृत्वाधिकारं च निरूप्याऽन्तिमप्रश्नस्योत्तरमाह—नाऽहं वेदेत्यस्य—

नाऽनृतं तव तच्चाऽपि यथा मां प्रब्रवीषि भोः।
अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे ॥ १० ॥

नाऽनृतमिति। यत्तव वचनं त्वत्तोऽन्यो महान्नास्तीति। तदनृतं न भवति। अनृतं नामाऽन्यथा ज्ञात्वा[1]ऽन्यथावचनम्। न त्वज्ञानात्। तदज्ञवचनमित्येव लोकप्रसिद्धिः। अप्रामाण्यस्य तुल्यत्वेऽप्येवं-वचने अनृतवाददोषो नाऽस्तीत्यर्थः। यथा मां प्रब्रवीषि त्वमेव महानिति। सत्यं तु न भवतीत्याह—**अविज्ञाय परं मत्त इति**। मत्तः परमुत्कृष्टं मन्नियन्तारमविज्ञायैतद्वचनमित्यर्थः। कोऽसावित्य-पेक्षायामाह—**एतावत्त्वं यतो हि म इति**। यावन्त उत्कृष्टा मयि धर्मास्त्वयोदितास्ते हि सर्वे यत्सम्बन्धान्मयि जाताः स भगवानित्यर्थः ॥ १० ॥

एवमन्तिमप्रश्नोत्तरमुक्त्वा प्रथमप्रश्नोत्तरमाह—

येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम्।
यथाऽर्कोऽग्निर्यथा सोमो यथर्क्षग्रहतारकाः ॥ ११ ॥

येनेति। भगवान्[2] ज्ञानं भवति येन रूपेण तद्रूपमुच्यते। ज्ञानं हि स्वप्रकाशं सर्वमेव प्रकाश-यति, दीपमपि प्रकाशयति यतः, तस्मात्सर्वप्रकाशकं[3] स्वप्रकाशं[4] यच्चैतन्यं भगवद्रूपं तज्ज्ञानमित्यर्थः। येन भगवता। स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन स्वयमेव रोचते, स्वात्मानं वा रोचयतीति स्वरोचिः। विश्वं तेनैव रोचितं प्रकाशितम्। अव्यक्ते लीनं विश्वं तद्रोचिषा प्रकाशितं जातम्। तदा स्थूलतया ब्रह्माऽभिव्यनक्ति। तदाह—**रोचयाम्यहमिति**। यथा महाकाष्ठस्थितो वह्निर्मथनेनाऽभिव्यक्त एव तृणादिभिरभिव्यज्यते न तु सहसा तृणादिभिरभिव्यक्तुमर्हति। तत्र श्रुतिसिद्धं दृष्टान्तमाह—**यथाऽर्कोऽग्निरिति**। अन्ये तु जडा न स्वप्रकाशाः। तेजस्तु स्वप्रकाशमेव। तदपि चेद्भगवता प्रकाश्यं तदा कः सन्देहोऽन्यस्य तत्प्रकाश्यत्वे। तत्र श्रुतिः—"**न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र-तारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती**"ति। तत्र विद्युतां कादाचित्कत्वान्न तद्ग्रहणम्। यथाऽर्को ज्ञानेन प्रकाशितमेव स्वयं प्रकाशयति। स्वयं च प्रकाशितः। "**यदादित्यगतं तेज**" इति वाक्यात्तत्रापि भगवत्तेज एव प्रकाशकम्। तथा मय्यपीत्यर्थः। एवमग्न्यादयः। ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि। ग्रहा बुधादयः। अन्यास्तारकाः ॥ ११ ॥

एवं ज्ञानस्वरूपं भगवन्तं प्रतिपाद्य तत्कर्तव्यान्तराभावाद्भक्त्या नमस्यति—

तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि।
यन्मायया दुर्जयया मां ब्रुवन्ति जगद्गुरुम् ॥ १२ ॥

तस्मै नमो भगवत इति। लोकवेदप्रसिद्धस्तच्छब्देनोच्यते। भगवत इति तस्य ज्ञानस्य

---

१ ज्ञानाऽन्यथेति ख. घ. ~~२ भगवद्धानमिति ग.~~ ३ सर्वप्रकाशस्वप्रकाशमिति ग. ४ स्वप्रकाशकमिति घ.

न धर्मत्वं नांऽशत्वम्। प्रयोजनं तु मोक्षः। तदाह—**वासुदेवायेति**। भक्तिर्नमनम्। निदिध्यासनमन्तरङ्गं साधनम्। तदाह—**धीमहीति**। तन्नमो वा। एवं ज्ञानं निरूप्य सर्वेषां तदज्ञानं युक्तमेवेति विरोधाभावायाऽऽह—**यन्माययेति**। यस्य[1] भगवतो ज्ञानरूपस्य वशवर्त्तिनी काचिच्छक्तिर्मायेति। सा जगत्कर्तुर्मायातो[2] भिन्ना। एतस्या व्यामोह एव फलम्। तस्यास्तु जगतः करणत्वं कर्तृत्वं वा भगवदाज्ञया। तत्र मायायाः सामर्थ्यमाह—**दुर्जययेति**। तस्या जयः प्राणिमात्रस्याऽशक्यः। इयमेव माया वेदस्तुतौ मारणीयत्वेन वेदैः प्रार्थिता। ते हि ज्ञानं बोधयन्ति। एषा तु मोहयति। तस्याः फलं महत्स्वपि दृश्यत इत्याह—**मां ब्रुवन्ति जगद्गुरुमिति**। क्रियाशक्तेरन्याधीनत्वाज्जगद्गुरुमित्युक्तम्॥ १२॥

तर्हीयं शक्तिर्मोहकस्वरूपत्वात्स्वाश्रयमपि व्यामोहयेदित्याशङ्क्याऽऽह—

विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया।
विमोहिता विकत्थन्ते ममाऽहमिति दुर्धियः॥ १३॥

विलज्जमानयेति। सा हि भगवतो भार्या स्वस्य भगवता सह निरन्तररमणार्थमन्येषां बुद्धिं मोहयति। तस्यास्तथात्वं भगवान् जानाति। अतो विलज्जमाना ईक्षापथेऽपि स्थातुं विलज्जते। अत एव ये तत्सन्मुखास्तान्न व्यामोहयति। पृष्ठतः प्रवृत्तानेव व्यामोहयति। तदेवाऽऽह। अमुया विमोहिताः ममाहमिति विकत्थन्ते। मोहने द्वारमाह—**दुर्धिय इति**। यतो धियमेव व्यामोहयति॥ १३॥

एवं ज्ञानं सपरिकरं निरूप्य आत्मनिरूपणार्थं प्रथमतस्तत्त्वं निरूपयति—

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च।
वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चाऽन्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः॥ १४॥

द्रव्यमिति। इदं हि तत्त्वं न नाना। किन्तु सर्वेषामेकमेव तत्त्वम्। तत्र सर्वं पञ्चाङ्गम्। तेषां पञ्चानां यदि भगवानेव तत्त्वं तदा तत्कार्याणां सुतरामेव तदेव तत्त्वं भवति। तानि पञ्च गणयति। द्रव्यं अधिभूतं समवायिकारणं महाभूतादि[3]। कर्म जगतो जन्मनिमित्तं साधारणम्। चकाराद्भूतसंस्काररूपं च। कालो गुणक्षोभकः। चकारान्निमित्तभूतश्च। यस्त्वाधारत्वेन सर्वत्र प्रतीयमानः। स्वभावः परिणामहेतुः। जीवो भोक्ता भगवदंशः। चकारात्तत्तदभिमानिनी देवता च। तत्र कालकर्मस्वभावा निबन्धे सम्यङ् निरूपिताः। जीवोऽपि पृथङ्निरूपितः। द्रव्यं त्वत्रैव। सर्वं प्रकृतिकार्यमग्रे निरूपयिष्यते। एते सर्वे वासुदेवादन्ये न भवन्ति। एतेषां देवरूपत्वात्सत्त्वमूर्तिर्भगवान्निर्दिष्टस्तत्त्वनिरूपणे। तत्त्वत इति प्रतीयमानतया अन्यत्वेऽपि परमार्थतो नाऽन्यत्वम्। यतोऽस्तित्वं तस्यैव। **ब्रह्मन्निति** सम्बोधनं निरूपितेऽर्थे असम्भावनाव्यावृत्त्यर्थम्। यतस्त्वमेव ब्रह्म। अतोऽन्यस्य ब्रह्मत्वे कः सन्देह इति भावः। चकाराद्धर्मभेदोऽपि नास्तीत्यर्थः। अन्यत्वेन स्वरूपभेदो निराक्रियते। परत्वेनाऽधिष्ठातृभेदः। अर्थ इति युक्तिरुक्ता। नित्यो हि शब्दार्थसम्बन्धः।

---

१ तस्येति क. ख. घ. २ जगत्कर्तृमायात इति क. ३ महाभूतानि इति घ.

तत्र शब्दा[1] अर्थाश्च नित्याः[2] । ते यदि भगवद्रूपा एव भवन्ति तदैव सदैकरूपं नित्यत्वं सिद्ध्यतीति ॥ १४ ॥

एवं सर्वेषां तत्त्वं भगवानित्युत्तरमुक्त्वा विमर्शनं[3] यत्पृष्टं तत्रोत्तरमाह—

नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः ।
नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः ॥ १५ ॥
नारायणपरा योगा नारायणपरं तपः ।
नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः ॥ १६ ॥

नारायणपरा वेदा इति । यदि भिन्नार्थत्वं सम्भवति तदा भूयान्विचारः कर्त्तव्यो भवेत् । तत्र स्वरूपतोऽर्थतः फलतः साधनतः परम्परातः[4] । द्वितीयकाण्डेऽपि साधनतः कार्यतः फलतश्च भगवानेवेति कस्मिन्नप्यंशे विवादाभावाद्भगवानेव तत्त्वमिति विमर्शः । तत्र वेदानां भगवन्निःश्वासान्निर्गतानां पुनस्तत्रैव प्रवेक्ष्यमाणानां तात्पर्यं नारायण इति निर्विवादम् । मध्येऽपि ते स्वार्थं प्रत्याययन्तस्तदर्थस्य भगवद्रूपत्वाद्भगवत्परा एव भवन्ति । किञ्च । वैदिकानि चतुर्विधान्यपि पदानि भगवद्बुद्ध्यवस्थितमर्थं व्याप्नुवन्ति सन्ति लोके पुरुषप्रयत्नोद्यतास्तमर्थमभिधाय कृतार्थानि सन्ति निवर्त्तन्ते । भगवद्बुद्ध्यवस्थितानर्थान् जानन्त्विति हि तेषां प्रयासः । ततो भगवदभिप्रेतार्थसाधकत्वादपि भगवत्परा एव । एवं शब्दतोऽर्थतोऽभिधानतश्च भगवत्पराः । ननु संसर्गरूपो वाक्यार्थस्तेषामभिप्रेतोऽर्थो भवति । स च चतुर्विधो विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकः[5] । तत्र विध्यर्थस्य[6] पुरुषप्रयत्नप्रेरणालक्षणस्य पुरुषप्रयत्ने तात्पर्यम् । पुरुषप्रयत्नाभिव्यङ्ग्ये[7] भावे वा । विधेयार्थस्तवने त्वर्थवादाः । मन्त्रा अपि याज्याव्यतिरिक्ता देवताप्रतिपादनस्तुत्यादावुपयुक्ताः । याज्यास्तु देवतोद्देशद्रव्यत्यागे । नामधेयान्यपि धात्वर्थावच्छेदने तात्पर्ययुक्तानि । तस्मात्तत्तदर्थे उपक्षीणानि[8] कथं भगवति तात्पर्यमावहिष्यन्ति । तत्राऽऽह—**देवा नारायणाङ्गजाः । नारायणपरा लोका नारायणपरा मखा इति** । सर्वो हि वेदः प्रवर्त्तमानश्चतुर्विधोऽपि यागे उपयुज्यते । महावाक्यार्थत्वाद्यागस्य । तत्र हि यागः करणम् । स्वर्गादिः साध्यम् । तत्र साम्प्रतं पुरुषप्रयत्नेनाऽभिव्यक्ता यागाः स्वव्यापारं देवताप्रीतिं मध्ये जनयन्ति । अन्यथा व्यापाराभावे करणभावादेव प्रच्यवन्ते । अदृष्टादिकं तु न व्यापारः । यागेनाऽजन्यत्वात् । कल्पनायां मानाभावात्[9] । दृष्टस्य व्यापारस्य विद्यमानत्वाच्च । ते हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वन्तः स्वर्गं साधयन्ति । देवता चाऽन्यदीयं हविर्विधानेन गृहीत्वा किञ्चिदुपकर्तुमुचिता भवति । लोके तथोपलब्धेः । अन्यथा तदुद्देशद्रव्यत्यागत्वं यागस्य न स्यात् । द्रव्यसंस्कारकत्वेनाऽपि देवतोपयोगस्य वक्तुं शक्यत्वात् । निर्वापादारभ्य तत्सम्बन्धवचनस्य च[10] प्रोक्षणादिवत्संस्कार[11]परत्वं घटते । यद्यपि देवतापदेषु विद्यमाना चतुर्थी तादर्थ्ये न भवति । उपपदविभक्तित्वात् । प्रीतिरप्यनित्या । कालान्तरस्मारकस्याऽप्यभावात् ।

१ शब्दार्थाश्चेति क. ग. घ. ङ. २ अनित्या इति ग. ३ विमर्षणमिति क. ग. ङ. ४ परम्परां गत इति क. ख. ५ नामधेयार्थात्मक इति घ. ङ. ६ विध्यर्थस्य तु इति ख. ङ. ७ अभिव्यङ्ग्ये इति क. ख. ग. ङ. ८ उपज्ञायमानानीति ग. ९ कल्पनायां मानाभावादित्यधिको ग्रन्थः ग. १० चेति नास्ति ग. घ. ११ तत्संस्कारेति ख,

तत्कल्पनायां गौरवम् । तथापि चतुर्थ्या निरर्थकत्वदोषनिवृत्त्यर्थमवश्यमर्थो वक्तव्यः । स चाऽन्यत्र सिद्धत्वात्सम्प्रदान एव भवति । देवतोद्देशप्रसिद्धेश्च । **"यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्या"**दित्यत्र **"अग्नये जुष्टं निर्वपामी"**त्यादौ च चतुर्थ्यास्तादर्थ्यार्थत्वम्[1] । नहि तत्र नमःस्वस्त्यादिपदानि सन्ति । यागे तु पुनः स्वर्गः फलत्वेनाऽभिमत इति केवलं देवताया उद्देश्यत्वाभावादवान्तरव्यापारविवक्षार्थं **"नमःस्वस्तिस्वाहे"**त्युपपदविभक्त्यनुशासनम् । न च प्रीतिर्व्यापारः । तस्या अन्यधर्मत्वेन स्वर्गजनकत्वाभावात् । देवता तु स्वर्गादावधिकृता फलं दातुं शक्नोति । अतो द्रव्येण प्रीता देवता व्यापारः । सा च नित्या चेतना च । यथानुरूपं च फलं नियमयितुं[2] शक्ता । परं तस्या अपुरुषार्थत्वात्पुरुषस्याऽभिप्रेता न भवतीति न तावन्मात्रेण यागस्याऽन्यथासिद्धिः । अतो मध्ये व्यापाररूपदेवतापरत्वेऽपि भगवत्परत्वम् । यतो देवा नारायणस्याऽङ्गेभ्यो बाह्वादिभ्यो जाताः । न ह्यङ्गसेवार्थं प्रवृत्ता अङ्गे तात्पर्ययुक्ता भवन्ति । किन्त्वङ्गिनि । यद्यप्यङ्गान्येव[3] वक्तव्यानि तथापि तेषां विग्रहस्यैवाङ्गत्वात्तत्र जाता अङ्गजा भवन्ति । प्रीतिपक्षेऽपि दृष्टत्वात्प्रामाणिकत्वाच्च पुनः स्मरणादिकल्पनं न गौरवाय । किञ्च । यत्र देवता व्यापारत्वेन गृहीता स स्वर्गादिरुद्देश्यो भवति । तस्य लोकत्वे सुखत्वे वा भगवदीयत्वं न व्यभिचरति । स्वर्गादिलोकानां **"हृदा स्वर्गादिलोक"**[4] इत्यादिना तदवयवत्वेन प्रतिपादनात् । "अस्यैवाऽऽनन्दस्याऽन्यानि भूतानि[5] मात्रामुपजीवन्ती"ति श्रुत्या भगवदानन्दांशत्वात्[6]स्वर्गादीनां यागकर्त्तुः स्वसम्पादने भगवदानन्दोपजीवकत्वात्फलदातृभगवत्क्रियानिष्पादकत्वाद्भगवत्परत्वं सुखस्याऽपि । एवमवान्तरमहाफलयोर्भगवदीयत्वे तदर्थं प्रवृत्ता मखा अपि भगवत्परा इत्यविवादम् । अतो वाक्यार्थविवक्षायामपि भगवत्परत्वमविवादमिति वेदानां भगवत्परत्वविमर्शः सिद्धः । अतःपरं पुराणानां भगवत्परत्वविमर्शः कर्त्तव्यः । पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय इति । तत्र पुराणेऽर्थचतुष्टयं साङ्ख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवं[7] प्रतिपाद्यम् । तत्राऽन्तिमस्यैतत्प्रवेशान्न विरोधशङ्का । योगो हि चित्तवृत्तिनिरोधात्मकः स्वतोऽपुरुषार्थभूतः पुरुषार्थसाधनं भवितुमर्हति । न च वेदविरुद्धार्थं कल्पयितुं शक्नोति । अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । न चाऽणिमादयस्तस्य मुख्यं फलम् । मोक्षपर्यवसायित्वाभावे अशास्त्रत्वापत्तेः । सिद्धयस्त्वन्तरायरूपाः कालक्षपणहेतव[8] इत्यग्रे वक्ष्यते । अतो मोक्षं साधयन्नपि योगो भगवति चित्तैकाग्र्यं साधयन्नेव साधयति । सबीजनिर्बीजध्यानयोर्भगवच्चरणारविन्दविषयत्वात् । अतस्तस्याऽप्यवान्तरविवक्षया पूर्ववद्भगवत्प्रीतिरेवावान्तरव्यापार इति कल्पनीयम् । चित्तसंस्कारपरत्वेऽपि फलं भगवदधीनमेवेति भगवन्मुखनिरीक्षकत्वमवश्यं कल्पनीयम् । योगा इति बहुवचनेन सर्वे योगभेदा भगवत्परा एव। एतस्य भगवत्परत्वमग्रे विस्तरेण वक्ष्यते । भगवत्प्राप्त्युपायत्वात्सामान्यतस्तत्परत्वमविवादम् । तपस्तु भगवदुपयोगि देहेन्द्रियसम्पादकत्वेन तत्परमेव । अन्यथा क्लेशात्मकस्य तस्य पुरुषार्थपर्यवसानं न स्यात् । पशुपतिमतं तु तपस्येवोपक्षीणम् । ज्ञानं द्विविधं—औपनिषदं साङ्ख्यसिद्धं च । तच्च यद्यपि परस्परं विरुद्धम् । औपनिषदं हि सर्वस्याऽऽत्मत्वप्रतिपादनेनाऽऽत्मत्वेन सर्वविषयकं भवति । इदं तु सर्वव्यावृत्तत्वेनाऽऽत्मविषयकम् । तथापि प्रथमप्रवृत्तस्याऽऽत्मानात्मसंस्कारात्पृथक्कृत्याऽऽत्मावगमनं मुख्यम् । अन्यथा सर्वस्यात्मत्वं प्रतिपद्यमानमात्माज्ञानादशक्यमेव स्यात् । ज्ञानस्य च ज्ञेय एव

१ तादर्थ्यत्वमिति क. ख.ग. ङ. तदर्थत्वमिति घ. २ नियन्तुमिति घ. नियमितुमिति ख. ङ. ३ अङ्गा एव वक्तव्या इति ग. ४ स्वर्गलोक इति क. स्वर्गादिर्लोक इति ख. ५ भूतानीति नास्ति क. ख. ६ भंगवदंशत्वादिति क. ७ वैष्णवप्रतिपाद्यमिति ख. ८ कालक्षेपणहेतव इति क. ९ प्रतिपाद्यमानमिति ग. घ. ङ.

तात्पर्यम् । ज्ञेयस्तु नारायण एव । आत्मत्वात्सर्वत्वाद्ब्रह्मत्वाच्च । गतिरपि पूर्वोक्ता भगवत्परैव । सा हि ब्रह्मज्ञानफलं भवति । तदुक्तं "विन्दन्ति हि ब्रह्मगतिमि" त्यत्र ॥ १५ ॥ १६ ॥

एवं विमर्शं निरूप्य यद्रूपमित्यादि षट्प्रश्नानग्रे विस्तरेण निरूपयिष्यन् **यद्विज्ञानमित्यादि** प्रश्नचतुष्टयस्य चतुर्भिः श्लोकैरुत्तरमाह—

तस्याऽपि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याऽखिलात्मनः ।
सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाऽभिचोदितः ॥ १७ ॥

तस्याऽपीति । तत्र प्रथमं यद्विज्ञान इत्यस्योत्तरम् । इदं हि ज्ञानं जगत्कार्यौपयिकमिति[1] न पूर्वेण गतार्थता । यतो विज्ञानं यस्येति प्रश्नात्प्रथमं तस्य विज्ञानं वक्तव्यम् । तथा च उपादानगोचरापरोक्षज्ञानं तत्साधकप्रकारेण साधनज्ञानं[2] च प्रथमं भगवतोऽस्तीत्याह । तस्यैव कर्तृत्वात् । तस्याऽपि यत्सृज्यं तत्तेनैवाऽभिचोदितः सृजामीति सम्बन्धः । तस्य सृज्यत्वे हेतुः—**द्रष्टुरिति** । विश्वं कार्यं भगवतः सृज्यम् । तस्यैव द्रष्टृत्वात् । द्रष्ट्रा[3] हि कार्यं कर्तुं शक्यम् । न हि ज्ञानमात्रेण कर्तुं शक्यमित्यत आह—**ईशस्येति** । ईशः समर्थः सर्वं कर्तुमिति । ननु क्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेऽपि व्यापारावेशे लौकिकवत्क्लेशसम्भवादात्मनो विकृतत्वापत्तेर्भगवतः कर्तृत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—**कूटस्थस्येति** । स हि सर्वं करोति कूटस्थ एव न तु विक्रियते । यथा कामधेनुः कल्पवृक्षश्चिन्तामणिर्वा । योगी वा यथा मनसा सृजति । अतः कूटस्थस्यैव कर्तृत्वसम्भवान्न काऽप्यनुपपत्तिः । ननु भगवान् सृष्टिं नाऽर्हति कर्तुम् । प्रयोजनविरोधात् । स हि स्वार्थं वा जीवार्थं वा करोति । स्वार्थं[4] करणे जीवानामनुत्पादनं स्यात् । ततो भक्तिमार्गो विरुध्येत । सर्वेऽपि मार्गा विरुध्येरन् । बन्धमोक्षाद्यभावाद्वैचित्र्यमज्ञानं च न स्यात् । अत उभयार्थं जीवार्थं वा कर्तव्यमिति मन्तव्यम् । तत्र स्वांशे स्वस्याऽऽनन्दपूर्णत्वं भज्येत । परार्थत्वे वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येयाताम् । अत आह—**अखिलात्मन इति** । अखिलानामात्मा । आत्मसृष्टेर्न वैषम्यादि । आनन्दादिविरोधस्तु[5] नास्ति । अखिलत्वात् । यथा खिला आत्मानो न भवन्ति केनाऽप्यंशेन । तेषां चाऽर्थे सृष्टिश्च क्रियते । उपभोगश्च सम्पाद्यते । एवं स्वस्य यः पूर्ण आनन्दस्तस्याऽप्यात्मा । भोगादिना तस्याऽप्युपचयं करोति । तथापि न[6] तस्याऽनित्यत्वं न्यूनत्वं वा । तस्मादुभयविधाऽपि सृष्टिर्भगवतः कर्तुं युक्ता । तथापीश्वरत्वाद्भक्तिमार्गव्यवस्थापनाय मां सृष्ट्वा ईक्षयैवाऽऽज्ञाप्य मद्रूपेणैव सर्वं सृष्ट्वा स्वयं कूटस्थ एव स्थितः । तदा अहं तत्सृज्यं सृजामि तत एव ज्ञानशक्तिं क्रियाशक्तिं च लब्ध्वा । तदाह—**ईक्षयैवेति** । दृष्ट्या प्रेरणादभयप्राप्तिः ॥ १७ ॥

अनेन सामान्यतः स एवाऽऽधारः स एव नियन्ता । तदात्मकश्चाऽहमित्युक्तमेव । परमेतस्य हेतुर्विचार्यते—कथमयं भगवांस्त्वामन्यान्वा सृजति ? कथं वा एकात्मनि नियम्यनियामकभावः ? तत्राऽऽह—**सत्त्वं रजस्तम इति** द्वाभ्याम्—

सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः ।
स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभोः ॥ १८ ॥

१ जगत्कार्योपयिकमिति क. ख. घ. ङ. २ साधनं ज्ञानं चेति घ. ङ. ३ दृष्ट्वा इति ग. घ. ङ. ४ स्वार्थं इति क. ५ आनन्दविरोध इति ग. घ. ङ. ६ नकारो नास्ति ग. घ. ङ.

कार्यकारणकर्त्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ।
बध्नन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ॥ १९ ॥

"**अवस्थितेरिति काशकृत्स्न**" इति मतमत्र सिद्धं भविष्यति । यथोर्णनाभिः सृष्ट्यर्थमेकामूर्णामुद्वमते तथा भगवानपि त्रिविधसृष्ट्यर्थं त्रीन्गुणानुद्वमते । गुणरूपत्वाच्च गुणशब्दव्यवहारः । सद्रूपेण निर्गतं सत्त्वमित्युच्यते । केवलचिद्रूपेण निर्गतं क्रियाशक्तिप्रधानत्वात्सदानन्दाभावाच्च रज इत्युच्यते । आनन्दांशाच्च तमः । ते भगवद्रूपा एव भगवता सृष्टाः । न च भगवति ते पूर्वं स्थिताः । तथा सति भगवदात्मकास्ते न भवेयुः । यथा कार्पासे नहि सूत्रम् । तदेव हि पश्चात्स्वावयवैः पौर्वापर्यमापद्यमानं सूत्रतामापद्यते । अत एव भगवान्निर्गुणः । ते गुणाः पुनः स्थितिसर्गनिरोधेषु [1]उत्पत्तिस्थितिलयार्थं ते (?) गृहीताः । तेषामपि ग्रहणं मायया । एषा हि माया जगत्कर्त्री न तु व्यामोहिका । तदाह—**विभोरिति** । समर्थस्य जगत्कर्तुरित्यर्थः । सा हि तच्छक्तिः सर्वरूपभगवत्सम्बन्धात्सर्वप्रतिकृतिरूपा । सा जगत्करणे करणरूपा । अतः करणांशस्य तदीयत्वात्करणरूपेणैव निर्गता गुणा इति माययैव गृहीताः । ते मायावशे तिष्ठन्ति तत्पुत्रा इव । अतो य एव भगवदंशो जीवस्तस्यां रन्तुमिच्छति । तत्कार्ये वा । तं ते गुणा [2]बध्नन्तीत्याह—**कार्यकारणकर्त्तृत्व इति** । कार्यमधिभूतं देहः । कारणमध्यात्ममिन्द्रियाणि । कर्त्ता आधिदैविकः अन्तःकरणम् । एतेषां भावः कार्यकारणकर्तृत्वम् । सङ्घातमिति यावत् । जीवस्य सङ्घातत्वनिमित्तम् । यथा केवलो जीवः सङ्घातरूपो भवति । ते हि मायया गृहीताः स्वकार्ये स्थापिताः । तदाह—**द्रव्यज्ञानक्रियाश्रया इति** । द्रव्यमधिभूतम् । ज्ञानमधिदैवम् । क्रिया आध्यात्मिकी । तत्रयं तेषामाश्रयः प्रत्येकमेकस्य । अतः स्वस्वाश्रये ते बध्नन्ति । आध्यात्मिकादिभावं परित्यज्य केवलं भवितुं न प्रयच्छन्ति । सर्वदा [4]बध्नन्ति । बन्धने मायासम्बन्ध एव हेतुः । न च सम्बन्धमात्रमेव हेतुः । अन्यथा भगवतोऽपि बन्धनं स्यात् । किन्तु तत्र स्वातन्त्र्यं योऽभिमन्यते तस्याः पतिरहमिति । तदाह—**पुरुषमिति** । न तु तां करणत्वेन कार्यार्थं यो गृह्णाति । अतो गुणबद्धो नियोज्यो गुणकर्त्ता नियोजक इत्येकस्मिन्नेव रूपद्वयमुपपद्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

एवं जीवब्रह्मभावभेदं निरूप्य सामान्यत उत्तरितमपि यदाधाराद्युत्तरं विशेषाकारेणाऽऽह—

स एष भगवाँल्लिङ्गैस्त्रिभिरेतैरधोक्षजः ।
स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन् सर्वेषां मम चेश्वरः ॥ २० ॥

स एष इति । मायातत्कार्याणां द्रव्यादीनां विशेषाधारत्वं भगवतश्च सामान्याधारत्वमिति तत्रोत्तर[3]मुक्त्वा मायित्वेन विशेषात्मत्वं च बोधितमिति 'यत्पर' इत्येतदेव शिष्यते । नियामकस्य दर्शने पूर्वमात्मत्वात्तज्ज्ञानेऽपि नियमनं न सम्भविष्यतीति त्रिभिरेव एतैर्लिङ्गैः सत्त्वादिभिः सुष्ठु अलक्षिता गतिर्यस्य । यद्यपि स एवैषः । यः स्रष्टा स एव बद्धः । तथापि स्रष्टा भगवान् । एते च गुणा भगवतो लिङ्गभूता ज्ञापका बहिर्निर्गता धूमवद्दूरादेव पुरुषं ज्ञापयन्ति । न तु तं वेष्टयन्ति । अन्यैर्बन्धशङ्कां वारयति—**एतैरिति** । एतावन्त एव ते । तर्हि बद्धैः कथं न [4]बध्यते ? तत्राऽऽह—

१ उत्पत्तिस्थितिप्रलयार्थत्वेन गृहीता इति ग, २ न बध्नन्तीति ग, ३ तरमनुक्त्वेति क, ख, ४ बाध्यते इति क.

आत्मानं अधि इति अध्यात्मम्

अधोक्षज इति । ते चेत्तं पश्यन्ति क्रियया वा प्राप्नुवन्ति । तदा बध्नन्ति । तत्तु तेषामसम्भावितमिति । अत एव सुष्ठु अलक्षिता गतिर्यस्य । स्वैर्वा बद्धातिरिक्तैर्मुक्तैर्वा लक्षिता गतिर्यस्य । वस्तुतस्तु भक्ताः भगवता सह पश्चाद्वा समायान्तीति सर्वत्र निश्चयः । अत एव हे ब्रह्मन् त्वं[1] तादृशः । तथापि सर्वेषां मम चकारात्तव च[2] भगवानीश्वरो नियन्ता ॥ २० ॥

एवं प्रश्नचतुष्टयं परिहृत्य **यद्रूपमित्यादि** षट् प्रश्नानुत्तरयितुमारभते—

कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया ।
आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे ॥ २१ ॥

कालं कर्म स्वभावमिति । त्रयाणामत्राऽध्याये उत्तरम् । त्रयाणामग्रिमाध्याये । तत्र प्रथमं यद्रूपमित्यस्योत्तरमाह । स्वभावतो यत्तदग्रे वक्ष्यते । परिदृश्यमानरूपतो यत्तदिदं कालकर्मस्वभावरूपमिति । अधिष्ठानं तु तत्त्वानि । तत्सहिताद्भगवतः सृष्टिरेषामिति । तत्र सर्वस्याऽपि जगतः कालकर्मस्वभावत्वे पूर्वं भगवता कालकर्मस्वभावानां ग्रहणं हेतुः । एते हि कालकर्मस्वभावा भगवतो रूपविशेषा अक्षरभेदाः सर्वत्र परिभ्रमन्ति । ते यदृच्छया भगवन्निकटेऽपि समागतास्तदा भगवता ते गृहीताः । तेऽपि[3] पुनः करणकोटावेव निविष्टा इति माययैव गृहीताः । परमत्र माया करणं न तु कर्त्री । साऽपि न व्यामोहिका । किन्तु स्वकीया । मायायाश्चाऽयं नियामको न तु मायाभावं प्राप्तः । अस्यां सृष्टौ जीवानां बन्धने उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु च गुणानामुपयोगो न तु स्वस्य नानात्वे । अत एव विशेषेण बुभूषुः नानारूपो भविष्यामीति तान् गृहीतवान् । मायया पुनर्गृहीतास्तेऽपि नियोज्या जाताः ॥ २१ ॥

अतस्तेषां नियोगमाह—

कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः ।
कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ॥ २२ ॥

कालाद्गुणव्यतिकर इति । पूर्वं मायया गुणा गृहीताः । पश्चात्कालादयः । अतस्ते गुणेषु प्रविष्टाः । तत्र कालाद्गुणानां व्यतिकरो जातः सम्पर्को जातः । तदनु स्वभावसम्बन्धात्सम्पृक्ता गुणाः परिणता जाताः । तत्रापि कर्म जन्मनिमित्तं तत्र पतितमिति परिणतं तद्वस्तु गुणत्रयकार्यं कर्मसम्बन्धाज्जन्मरूपं जातम् । अनेन त्रैविध्यं सृष्टेरुक्तम् । यत्र कालाद्गुणव्यतिकर एव स भूतभविष्यद्वर्तमानात्मकः संवत्सररूपः काल एव जातः । तत्रापि स्वभावे अधिके प्रविष्टे परिणतं सत् जडादिरूपं घटरूपं भवति । ततोऽपि कर्म चेदधिकं प्रविशति तदा जीवाधिष्ठितदेहादिसंघातस्य जन्म भवति । तदिदमाह—**जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूदिति** । पुरुषाधिष्ठानं सर्वत्र । तथापि परिणतं वस्तु पुरुषाधिष्ठिताद्धेतोर्महतो जन्म जातम् । तस्य हि नामान्तराभावात्प्रथमं स्थूलतयोत्पन्नं[4] महदित्युच्यते ॥ २२ ॥

---

१ त्वमिति नास्ति ख.　२ चकारो नास्ति क. ख. ग.　३ अपीति नास्ति घ. ङ.　४ उपपन्नमिति क. ख. घ.

एवमेकस्य जीवस्य कालकर्मस्वभावैर्देहसम्बन्धो निरूपितः । इदानीं भगवत्प्रेरणया ते गुणा महत्तत्व एव लग्ना इत्याह—

महतस्तु विकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात् ।
तमःप्रधानात्त्वभवद्द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ २३ ॥

महतस्त्विवति । कालकर्मस्वभावैः स्वस्मिन्गुणव्यतिकरादिकार्ये कृते सोऽपि विकुर्वाणो जातः । तत्र गुणद्वयं सहायत्वेन प्रविशति । तमस्तु प्राधान्येन । तदाह—**रजःसत्त्वोपबृंहितात्तमःप्रधानादिति** । कश्चित्त्रिगुणात्मकः पदार्थो जातः । त्रयाणामनुप्रवेशात् । तदाह—**द्रव्यज्ञानक्रियात्मक इति** ॥ २३ ॥

तस्य नामाऽऽह—

सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्वन् समभूत्त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ।
द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो ॥ २४ ॥

सोऽहङ्कार इति प्रोक्त इति । पूर्वं तु स्थूलमेकं कार्यमुत्पन्नमिति भगवता महानिति संज्ञा धृता । अस्य तु पिता महान् । स तु विशेषतो नामान्तरमजानन्नात्मानं प्रकृतिं च पश्यन्नुभयं नामत्वेन निर्दिशति—**अहङ्कार इति** । पित्रैव प्रोक्तः । सोऽपि पूर्ववत् कालादिसम्बन्धं प्राप्य विकुर्वन् । गुणानां प्रधानगुणभावे नियामकाभावात्स्वतन्त्राः सन्तः स्वाधिकरणमहङ्कारं त्रेधा कृतवन्त इत्याह—**समभूत्त्रिधेति** । तेषां भेदानाह—**वैकारिक इति** । वैकारिकः सात्त्विकः । तैजसो राजसः । चकारादवान्तरभेदा अपि तयोः सन्तीत्युक्तं भवति । एवं तामसश्चेत्यत्राऽपि । यद्भिदा यस्याऽहङ्कारस्यैवं त्रिरूपो भेद इत्यर्थः । एतेषां स्वस्वकार्यकरणे सामर्थ्यमाह—**द्रव्यशक्तिरिति** । तन्मध्ये तामसोऽहङ्कारो द्रव्यजननसामर्थ्ययुक्तः स द्रव्यमेव जनयति । अतस्तस्य गौणं नाम द्रव्यशक्तिरिति द्रव्ये शक्तिर्यस्येति । एवं राजसोऽहङ्कारः क्रियाशक्तिः । सात्त्विकस्तु ज्ञानशक्तिरिति । तत्र **प्रभो इति** सम्बोधनं तवाऽहङ्कारो ज्ञानशक्तिरूप इति बोधनार्थम् ॥ २४ ॥

इदानीं त्रयाणामपि कालादिसम्बन्धत्वात्सृष्टिकर्तृत्वात्प्रथमं तामसस्य तथात्वमाह—

तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः ।
तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिङ्गं यद्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ २५ ॥

तामसादपि भूतादेरिति । तामसस्य भूतादिरित्यपरं नाम यौगिकम् । पृथिव्याद्याकाशान्तानां सामान्यं नाम भूतमिति । जातमित्यर्थः । भूतानि च तामसानि । अतस्तामसं यज्जातं तद्भूतमित्युच्यते । तस्य आदिः कारणं भूतादिरहङ्कारः । सोऽपि यदा विकुर्वाणः कार्यजननार्थमुद्यतस्तदा

१ स्वभावत्वेनेति ग. २ अस्येति घ. ङ. ३ न्नात्मानं कृतिंचेति ख. ग. ४ गुणभावेपीति ग. ५ सम्बन्धादिति क. लोकादिसम्बन्धादिति ग. ६ करणमिति क. ग.

पूर्ववत्कालादिसम्बन्धान्नभो नाम किञ्चित्कार्यं जातम् । अत्यन्ततामसत्वात्प्रकाशप्रवृत्तिरहितत्वान्न विद्यते भाः यस्येति । भा दीप्ताविल्यस्य असप्रत्यये कृते आकारलोपे च कृते नभ इति भवति । ननु तस्य सर्वात्मना भानराहित्ये कथं तत्प्रतीतिः ? तत्राऽऽह—**तस्य मात्रा गुण इति** । तस्य शब्दः मात्रा गुणश्च । मा निषेधात्मिका माया । तां त्रायत इति मात्रा । भगवदावरणरूपां मायां हि पालयति । अत एव मात्रास्वासक्तो न भगवन्तं प्राप्नोति । अनेन वर्णात्मकः शब्दो व्युदस्तः । किञ्च । गुणः सः । आत्मबन्धक इत्यर्थः । पूर्वं गुणानां बन्धकत्वोक्तेः । मात्रा[1] नाम परिणामविशेषः । आकाशः सर्वोऽपि व्यवहारे शब्दमात्रो भवतीति शब्दमात्रेणाऽऽकाशव्यवहारः । किञ्च । **लिङ्गं यद्द्रष्टृदृश्ययोरिति** । मात्रात्वं[2] गुणत्वं च शब्दगतधर्ममात्रम् । नत्वसाधारणो धर्मः । तस्माच्छब्दस्य न तल्लक्षणम् । किन्तु द्रष्टृदृश्यलिङ्गत्वं शब्दत्वमिति । गजोगज इत्युक्ते स्वरेण गृहस्थितः पुरुषो बहिःस्थितमनुमिमीते द्रष्टारं दृश्यं च देवदत्तो गजं पश्यतीति ॥ २५ ॥

एवं तामसाहङ्कारादाकाशोत्पत्तिमुक्त्वा आकाशाद्वाय्वादीनामुत्पत्तिं क्रमेणाऽऽह—

नभसोऽथ विकुर्वाणाद्भूत्स्पर्शगुणोऽनिलः ।
परान्वयाच्छब्दवांश्च प्राण ओजः सहो बलम् ॥ २६ ॥

नभसोऽथ[3] विकुर्वाणादिति । स्पर्शो गुणो यस्य । अनिलो वायुः । वायोर्गुणद्वयम्—स्वाभाविकः स्पर्शः । कारणान्वयाच्छब्दश्च । कार्यद्वयं[4] च तस्याऽधिकमित्याह[5] । प्राणो दशविधः । ओज इन्द्रियशक्तिः । सहो मनःशक्तिः । बलं शरीरशक्तिः । यद्यपि प्राणो राजसाहङ्कारकार्यमिति वक्ष्यते तथापि घ्राणेन्द्रियसहकारी गन्धग्राहकः प्राणोऽत्र गृहीतः । "**बुद्धिः प्राणश्च तैजसादि**"ति मतान्तरं वा । प्राणादिरूपो वायुरित्यर्थः । यत्राऽपि कालकर्मस्वभावत[6] इति नोच्यते तत्राप्यनुषङ्गः कर्त्तव्यः । अथवा । अहङ्काराकाशयोः कालकर्मकार्यत्वाभावाल्लोकप्रतीत्या तन्नोक्तम् ॥ २६ ॥

वायोस्तु साधनविजातीयं कार्यमुत्पद्यत इति निमित्तमात्रं मा भवत्विति विशेषेण निरूपयति—

वायोरपि विकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः ।
उदपद्यत तेजो वै रूपवत्स्पर्शशब्दवत् ॥ २७ ॥
तेजसस्तु विकुर्वाणादासीदम्भो रसात्मकम् ।
रूपवत्स्पर्शवच्चाऽम्भो घोषवच्च परान्वयात् ॥ २८ ॥
विशेषस्तु विकुर्वाणादम्भसो गन्धवानभूत् ।
परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः ॥ २९ ॥

वायोरपीति । उदपद्यत उत्पन्नम् । वैशब्देन नाऽत्र सन्देहः कर्त्तव्यः । गुणाधिक्यादेव वैलक्षण्यप्रतीतिः । न तु वायोः कार्यं न भवतीति । "**वायोरग्निरि**"ति श्रुतेः । तेजसो गुणत्रयमाह । रूपवत्, स्पर्शवत्, शब्दवत् । त्रयोऽपि गुणास्तत्र प्रतीयन्ते । येषां कार्यकारणभावो नाऽस्ति तेषां

१ मात्राणामपरिणामविशेष इति घ. २ मात्रत्वमिति ख. घ. ३ नभसस्तु विकुर्वाणादिति ख. ४ कार्यत्रयमिति ख. ५ अधिकारमिति क. ६ कालकर्मस्वभाव इति क.

परं विवादः । स च श्रुतिविरोधात्सिद्धान्ते उपेक्षणीयः । यत्तु विजातीयं न विजातीयस्याऽऽरम्भकमिति । तत्तु तन्तुपटयोरेव व्यभिचारि । न हि तन्तुपटयोरेका जातिः । तन्तुत्वं पटत्वं वा एकम् । नाऽपि पृथिवीत्वादयोऽत्र जातयो विवक्ष्यन्ते । नियामकाभावात् । स्थूलाग्नौ कारणत्वेन वायोरेवोपलम्भात् । न च तदवयवास्तत्रोपलभ्यन्ते पटे तन्तव इव । तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां बाधितं शास्त्रमुपेक्षणीयम् । रसात्मकं रसतन्मात्रायुक्तम् । परान्वयाद्रूपवत्स्पर्शवद् घोषवच्च । घोषो ध्वन्यात्मकः शब्दः । अम्भसो विकुर्वाणाद्विशेषस्त्वभूत् । विशेषः पृथिवी । तुशब्देन सर्ववैलक्षण्यमस्याः । **गन्धवानिति** । गन्धो मुख्यो गुणः । परान्वयादन्येऽपि चत्वारः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवं तामसाहङ्कारसृष्टिमुक्त्वा सात्त्विकाहङ्कारसृष्टिमाह—

वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश ।
दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥ ३० ॥

वैकारिकादिति । सत्त्वलक्षणो गुणः सद्रूपस्य प्रथमविकारभूत इति तस्य वैकारिकसंज्ञा । वैकारिकात्सात्त्विकाहङ्कारान्मनः दश[1] इन्द्रियाधिष्ठातारो देवाश्च जाताः । अस्मिन् सिद्धान्ते मनसो देवता नापेक्ष्यते[2] । आत्मनैकख्यादात्मैव देवता । ते देवा दिगादयः । अग्रे श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि वक्ष्यति । तेषामेते क्रमेण देवाः । अश्विशब्देनाऽश्विनीकुमारौ । मित्रश्च कश्च[3] ॥ ३० ॥

राजसाहङ्कारकार्यमाह—

तैजसात्तु विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशाऽभवन् ।
ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राणश्च तैजसौ ।
श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वा वाग्दोर्मेण्ढ्राऽङ्घ्रिपायवः ॥ ३१ ॥

तैजसादिति । इन्द्रियाणि इन्द्र आत्मा ईयते अनेनेतीन्द्रियम् । आत्मा हि न चाक्षुषः । नाऽप्यन्येन्द्रियग्राह्यः । व्यवह्रियते च देवदत्तस्त्वं यज्ञदत्तस्त्वमिति । स च पश्यति शृणोतीत्येव प्रतीयते । तानीन्द्रियाणि दश । ननु ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानप्राधान्यात्सात्त्विकानि भवितुमर्हन्ति । कर्मेन्द्रियाणि च जडपर्यवसानात्तामसानि भवितुमर्हन्ति । तत्कथमुभयं परित्यज्य दशाऽपीन्द्रियाणि राजसानीत्युच्यन्त इत्यत आह—**ज्ञानशक्तिरिति** । अत्रेन्द्रियाणां राजसत्वे निमित्तमन्यदस्ति । बुद्धिः प्राणश्च राजसाहङ्कारकार्यौ । नन्वेतदप्यसङ्गतम् । बुद्धिर्ज्ञानरूपा "**सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानमि**"ति सात्त्विकी भवितुमर्हति । प्राणश्च वायुरेव । श्वासोच्छ्वासाभ्यां वायुत्वप्रतीतेः । तत्राऽऽह—**ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिति** । न ह्यस्मिन्मते बुद्धिर्ज्ञानं किन्तु ज्ञानशक्तिः । ज्ञानजनिका शक्तिर्यस्येति । यो बुद्धिमांस्तस्य पदार्थज्ञानं भवतीति, सुबुद्धिरयं पदार्थान् जानातीति च ज्ञानकारणत्वेन बुद्धिर्व्यपदिश्यते । कार्यकारणयोरभेदोपचाराच्च बुद्धिज्ञानयोः पर्यायत्वव्यवहारः । अन्यथा बुद्ध्यभावे बालस्य न पदार्थज्ञानं भवति सम्यक् । तन्न स्यात् । प्राणोऽपि वायोर्भिन्न एव । "**अथ हैनमासन्यं प्राणमूचुरि**"ति प्राणरूपां देवतां विलक्षणामाह श्रुतिः । "**यो वायुः स प्राण**"

१ दशेन्द्रियेति ख. २ नापेक्षिता इति घ. ३ मित्रः कश्चेति ख. मित्रकश्चेति क. घ. ङ.

इति तु भगवत्प्राणस्य वायुत्वात्तत्परम् । तस्माज्ज्ञानजननसामर्थ्यवत्त्वाज्ज्ञानाद्बुद्धिर्भिन्ना । नच सा सात्त्विकी । ईन्द्रियमात्रासाध्यत्वात् । सा हि बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियोपष्टम्भकत्वेन मृग्यते । यत्सात्त्विकमद्रव्यं तदिन्द्रियसाध्यमिति व्याप्तेः । अतो ज्ञानजनने शक्तिर्यस्य क्रियाजनने शक्तिर्यस्येति च तयोर्भिन्नधर्मत्वात्तावुभौ राजसाहङ्कारकार्यौ । अतस्ताभ्यां परिगृहीतानि द्विविधान्यपीन्द्रियाणि राजसाहङ्कारकार्याण्येव । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । तानीन्द्रियाणि गणयति—**श्रोत्रमिति** । मेण्ढ्राङ्घ्र्योः कोपेन्द्रौ देवते । मित्रश्च पायोः । अन्ये तु क्रमेणैव । तत्र दिग्वातौ श्रोत्रत्वचोः । घ्राणदृशोर्वैपरीत्यम् । इन्द्रो बाह्वोः । वह्निर्वाचः । अश्विनौ नासिकयोः । प्रचेता जिह्वायाः । अर्को दृशोः । एवं क्रमः ॥ ३१ ॥

एवं सर्वेषां सृष्टिमुक्त्वा तदधिष्ठानत्वं[3] वदन् तत्त्वानां कार्यसृष्टिमाह—

यदैतेऽसंहता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः ।
यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम ॥ ३२ ॥
तदा संहत्य चाऽन्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः ।
सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्ह्यदः ॥ ३३ ॥

यदैत इति । यदा एते असंहताः । गुणत्रयकार्यत्वात् । न हि तामसादयो भिन्नस्वभावा एकत्र मिलन्ति । अत एव यदा आयतननिर्माणे[4] न शेकुः न समर्था जातास्तदा भगवत्प्रेरिता अण्डं ससृजुरिति सम्बन्धः । भूतानि, इन्द्रियाणि, मनो, गुणाश्च । गुणा देवाः शब्दादयो वा । तामसानामाद्यन्तनिवेशनं भूयस्त्वाय । आयतनं भगवच्छरीरं ब्रह्माण्डम् । **ब्रह्मवित्तमे**त्यस्मिन्नर्थे सर्वज्ञत्वात्संवादार्थं सम्बोधनम् । तमप्प्रत्ययस्तु भगवदुत्कर्षज्ञानार्थम् । अन्योन्यं संहत्य मिलित्वा । चकाराद्गुणभावमप्याश्रित्य । भगवच्छक्तिराज्ञाशक्तिः । तया चोदिताः प्रेरिताः । सदसत्त्वं उच्चनीचत्वं कार्यकारणभावं वा । सद्ब्रह्म । असज्जगत् । प्रकाशाऽप्रकाशभावं वा । चकारादन्यान् जीवगणांश्च । तददृष्टानि वा तत्संस्कृतभूतानि वा । उभयं समष्टिव्यष्ट्यात्मकम् । स्थूललिङ्गशरीरे वा । अदः तत् प्रसिद्धम् । हि युक्तोऽयमर्थः । अस्मिन्नर्थे तृतीयस्कन्धे उपपत्तिर्वक्ष्यते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तैरण्डं सृष्टम् । तस्य भगवदायतनत्वार्थं भगवानागत इति वक्तव्यम् । तत्कस्य हेतोरित्याकाङ्क्षायामाह—

वर्षपूगसहस्रान्ते तदण्डमुदकेशयम् ।
कालकर्मस्वभावस्थोऽजीवोऽजीवमजीवयत् ॥ ३४ ॥
स एव पुरुषस्तस्मादण्डं निर्भिद्य निर्गतः ।
सहस्रोर्वङ्घ्रिबाह्वक्षः सहस्राननशीर्षवान् ॥ ३५ ॥

वर्षपूगसहस्रान्त इति । वर्षपूगानां सहस्रम् । पञ्चविधा अपि वर्षाः सहस्रं जाताः । तेषामन्ते

१ इन्द्रियमात्रत्वासाध्यत्वादिति घ. इन्द्रियमात्रसाध्यत्वादिति ग. २ प्राणदृशोरिति ग. घ्राणदृश्योरिति घ.
३ यदधिष्ठानत्वमिति क. ग. घ. ४ निर्माणैरिति घ.

सहस्रवर्षपर्यन्तमुदक एव स्थितमण्डमजीवं च। जीवस्तत्र भोक्ता न कोऽपि प्रविष्टः। एतदर्थमेव भगवता विलम्बः कृतः। अतःपरमुदके स्थितं विलीनं भविष्यतीत्यजीवो जीवव्यतिरिक्तो भगवान्। अजीवं जीवरहितं अजीवयज्जीवयुक्तं कृतवान्। स्वयं प्रविश्य प्राणानपि तत्र योजितवानित्यर्थः। तदा भगवता प्राणेन चाऽधिष्ठितो विराट् पुरुषशब्दवाच्यो जातः। तदा स एव पुरुषः। तस्मादेव हेतोः। जलाद्वा। अण्डं निर्भिद्य। कटाहं भित्त्वेति केचित्। केचित्तत्रैव कटाहाद्गोलकं पृथक्कृत्य निर्गतः। अण्डकटाहमात्मानं च पृथक्कृतवानित्यर्थ इति। वस्तुतोऽण्डभावं परित्यज्य पुरुषो भूत्वा यथासुखं परिवर्त्तत इति युक्तम्। तस्य तद्रूपं वर्णयति—**सहस्रोर्वङ्घ्रिबाह्वक्ष इति**। सहस्रं ऊरवः अङ्घ्रयः बाहवः अक्षीणि[2] च यस्य। सहस्रमाननानि येषु तादृशशीर्षयुक्तः। "**सहस्रशीर्षा पुरुष**" इत्यर्धर्चस्याऽर्थरूपः स सम्पन्नः॥ ३४॥ ३५॥

तस्य सर्वाधारत्वमाह—

यस्येहाऽवयवैर्लोकान् कल्पयन्ति मनीषिणः।
कट्यादिभिरधः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभिः॥ ३६॥

यस्येहाऽवयवैरिति। एतावता यतः सृष्टं यद्रूपमिति द्वयस्योत्तरमुक्तम्। यस्याऽवयवैः पादादिभिः। लोकान् पातालादीन्। **मनीषिण इति** ध्यानार्थमेषा कल्पना। कट्यादिभिः पश्चाद्भागव्यवस्थया। अधः अधोभागे। सप्त अतलादयः। जघनादिभिः अग्रिमभागादारम्भः। अधोभागस्तूपरिभागाद्विमुखः। अतः कट्यादेर्जघनादेश्च न विरोधः॥ ३६॥

एवं सामान्यत उद्देशमुक्त्वा भगवतो बाहुमुखादीनामवयवमध्यपातेऽपि मुख्यत्वात्तानग्रे निरूपयति—

पुरुषस्य मुखं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः।
ऊर्वोर्वैश्यो भगवतः पद्भ्यां शूद्रोऽभ्यजायत॥ ३७॥

पुरुषस्य मुखं ब्रह्मेति। ऊर्वोरिति भेदेन निर्देशो भगवद्भावापत्तिनिषेधार्थः। वैश्यशूद्रयोर्मुक्त्यभावाय। पद्भ्यां शूद्रः। पद्भ्यामिति पञ्चमी। एते ब्राह्मणादयोऽधिकारिपुरुषास्तत्तज्जात्यधिष्ठातृदेवतारूपाः॥ ३७॥

इदानीं लोककल्पनामाह—

भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः।
हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः॥ ३८॥
ग्रीवायां जनलोकश्च तपोलोकः स्तनद्वयात्।
मूर्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः॥ ३९॥

भूर्लोक इति। पद्भ्यां सप्तलोकपक्ष उच्यते। पादादिकटिपर्यन्तं भूर्लोकः। भुवर्लोकस्त्वस्य

---

१ इतीति नास्ति क, ग, घ, ङ. २ अक्षाणीति ख, ग, ङ.

नाभितः । हृदयं गर्त्तस्थानम् । उरस्तदुपरि उच्चस्थानम् । **महात्मन इति** । ततः परं ज्ञानिनामेव वासात् । महान्तः आत्मानो यत्रेति । स्तनद्वयात् नासिकाद्वयात् । **"स्तन शब्द"** इति व्युत्पत्त्या । मूर्द्धभिः सत्यलोकः । तुशब्देन मतान्तरे तत्राऽन्ये लोका उक्तास्ते निवारिताः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इदानीं चतुर्दशलोकपक्षं वक्तुं पूर्वोक्ता एवैते उपरितना लोकाः । अधस्तनान्सप्ताऽऽह—

तत्कट्यां चाऽतलं कॢप्तमूरुभ्यां वितलं विभोः ।
जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जङ्घाभ्यां तु तलातलम् ॥ ४० ॥
महातलं तु गुल्फाभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलम् ।
पातालं पादतलत इति लोकमयः पुमान् ॥ ४१ ॥

तत्कट्यामिति । उपरितनलोकानामुत्तमत्वाद्भगवदवयवानां कारणत्वमुक्तम् । अतलस्य तु मयपुत्रनिवासान्मोहैकबाहुल्याच्च भगवदवयवस्याऽऽधारत्वमात्रम् । कॢप्तमिति पूर्वमेव । तामसत्वाद्विशेषध्याने तस्याऽनुपयोगात् । वितले महादेवस्य विद्यमानत्वाद्भगवतो महत्त्वमाह—**विभोरिति** । यस्तु महादेवस्याऽपि सुखप्रद इत्यर्थः । सुतलं शुद्धं भगवतो विद्यमानत्वात् । **लोकमय इति** । अवयवैः कॢप्तानां लोकानां तत्रैव विद्यमानत्वाल्लोकमयत्वम् । **पुमानिति** नेदमुपासनार्थमुक्तं किन्तु पुमानेव तादृशः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

त्रिलोकपक्षमाह—

भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।
स्वर्लोकः कल्पितो मूर्ध्ना इति वा लोककल्पना ॥ ४२ ॥

भूर्लोक इति । पद्भ्यां कटिपर्यन्ताभ्याम् । नाभितः कट्यादिग्रीवापर्यन्तात् । मूर्ध्ना ग्रीवादिब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तेन । **इति वा लोककल्पनेति** । कल्पना ह्यत्र त्रिविधा । गुणतः, विद्यातः, यज्ञतश्चेति । यथाधिकारं व्यवस्था । सात्त्विकानां चतुर्दशलोकपक्षः । राजसानां सप्त । तामसानां त्रिलोकपक्ष इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः ।
नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा ॥ १ ॥

---

१ आत्मा यत्रेति इति क. २ अधस्तनादिति क. ग. ३ मोहबाहुल्यादिति ख.

उत्पत्तिः स्थानसम्बन्धरूपा षष्ठे निरूप्यते।
स्थूलस्याऽमूर्त्तरूपस्य तद्भेदद्दशिः फलम् ॥ २ ॥
नारायणपरा वेदा इत्यनेन निरूपितम्।
सामान्येन तदेवाऽत्र विस्तरेण निरूप्यते ॥ ३ ॥
पौरुषेण च सूक्तेन निर्धारितमिहोदितम्।
कार्यस्य वस्त्वभेदोऽपि माहात्म्यं परतस्तथा ॥ ४ ॥
अमूर्त्तरूपं साधर्म्यं सर्वत्रैव हरेर्बृहत्।
तेन सिद्धो वस्त्वभेदः स्थूलं ध्यानं च सिद्ध्यति ॥ ५ ॥

पूर्वाध्याये पूर्वमुद्दिष्टानां पदार्थानां मूर्त्तानां जननरूपोत्पत्तिर्निरूपिता। अनुद्दिष्टानामपि कालादीनां भगवत्त्वं स्पष्टतयैवोक्तम्। इदानीममूर्त्तानां जीवानां मूर्तेन सह सम्बन्धो निरूप्यते। येऽपि पूर्वं देवादय उत्पन्ना इत्युक्तास्तेऽपि विशिष्टा एवोत्पन्ना इति तत्र यदमूर्त्तं रूपं तदिदानीं पृथक्कृत्य स्थूलरूपे भगवत्यमूर्त्ते सर्वत्र विराजि प्रविष्टरूपे सम्बन्धो निरूप्यते। जीवप्रकरणत्वादस्य साधनं फलं चोत्पत्त्या निरूपणीयम्। माहात्म्यं च भगवतः अमूर्त्तमिति। तदप्यत्र निरूप्यते। ततश्च चत्वारोऽत्र पदार्था निरूप्याः[२]। अमूर्त्तत्वसाधर्म्यादेकस्मिन्नध्याये निरूपणम्। प्रथमतः सर्वेषां जीवानां लिङ्गशरीरसामग्री भगवतो लिङ्गशरीरे सम्बद्धेति निरूप्यते—

ब्रह्मोवाच।

वाचां वह्नेर्मुखं क्षेत्रं छन्दसां सप्त धातवः।
हव्यकव्यामृतान्नानां जिह्वा सर्वरसस्य च ॥ १ ॥

तत्र वाचामस्मदादिवागिन्द्रियाणां तदधिष्ठातुर्वह्नेश्च भगवतो मुखं विवरात्मकं क्षेत्रं स्थानम्। भगवतो हि मुखद्वयम्। इन्द्रियरूपं गोलकरूपं च। तत्र गोलकरूपे ब्राह्मणरूपत्वं पूर्वं निरूपितं त[३]त्त्वोत्पादित[४]त्त्वनिरूपणाय। तथा पातालादीनामपि भगवदवयवेभ्य उत्पत्तिर्भगवति च स्थितिरतः पातालादिरूपो भगवानिति निरूपितम्। अत्र तु तद्विपरीतं जगदुद्दिश्य भगवत्त्वं विधीयते। तत्र तु भगवन्तमुद्दिश्य जगत्त्वं विहितम्। आधारत्वेन च निरूप्यत इत्यमूर्त्तानां छन्दसां ये[५] भगवदवयवा अ[६]मूर्त्ता आधिदैविकास्ते छन्दसां स्थानमित्याह—**छन्दसामिति**। गायत्री, जगती, उष्णिक्, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, पङ्क्तिः, बृहती च। सप्तधातवस्त्वङ्मांसरुधिरमेदोमज्जास्नाय्वस्थिदेवतारूपाः। एवं भगवन्मुखे मुखसम्बन्धिसर्वपदार्थानां शब्दार्थरूपाणां सम्बन्धं निरूप्य तत्र रसनेन्द्रियस्य विद्यमानत्वात्[७]तत्सम्बन्धिनामपि तत्र सम्बन्धमाह—**हव्येति**। हव्यं देवानामन्नम्। अस्मिन्नेवाऽन्ने मन्त्रेण तद्धव्यमारोप्यते तदा पुरोडाशादीनां लौकिकानां हव्यत्वं भवति। एवं कव्यं पितृणामन्नम्। अमृतमतिथ्याद्यन्नम्। अयाचितप्राप्तं वा व्रतहेतुभूतम्। अन्नं ब्राह्मणभुक्तशेषम्। प्राणादिद्वारा ज्ञानसाधनं वा। तेषां भगवतो जिह्वा। रसानां च षड्विधानां हव्यादिषु

---

१ उत्पत्तिस्थानेति क. ग. घ. ङ. २ निरूपिता इति क. ख. ग. ३ तत्रेति क. ख. ङ. ४ तत्त्वोपपादिततत्त्वेति क. घ. ङ. ५ येन इति ङ. ये इति नास्ति घ. ६ ये अमूर्त्ता इति घ. ७ तदिति नास्ति घ.

सर्वत्र विद्यमानानाम् । चकारादस्मद्रसनेन्द्रियतदधिष्ठात्रोश्च स्थानम् । अनेन हव्यादिव्यतिरिक्तरसाना भगवज्जिह्वास्थानं न भवतीति विमर्शः । सर्वपदप्रयोगाद्भवतीत्यन्ये ॥ १ ॥

सर्वासूनां च वायोश्च तन्नासे परमायने ।
अश्विनोरोषधीनां च घ्राणे मोदप्रमोदयोः ॥ २ ॥

तथा सर्वेषामस्मदादीनामसूनां प्राणानां तदधिष्ठातुर्वायोः । चकाराद्घ्राणसम्बन्धिनां सर्वेषाम् । नासे नासापुटे आधिदैविके । परमत्वमाधिदैविकत्वमेव । अयनं स्थानम् । पुटद्वयमपि सर्वेषां स्थानम् । तत्र घ्राणेन्द्रियं त्वश्विनादीनां[1] स्थानम् । ओषधीनां च व्रीह्यादिरूपाणाम् । **"तस्माल्लोमशा अन्तरतः[2] प्राणा"** इति श्रुतेः । बर्हिस्तुल्यत्वाच्चोषधीनां भगवतो घ्राणे । **घ्राणमिति** वक्तव्ये आध्यात्ममपि घ्राणमन्तर्निवेश्य **घ्राणे इति** । मोदप्रमोदौ सुगन्धविशेषौ । मोदो हि दूराद्यो वाति सुगन्धः । प्रमोदो हि सर्वगन्धाभिभावकः ॥ २ ॥

रूपाणां तेजसां चक्षुर्दिवः सूर्यस्य चाऽक्षिणी ।
कर्णौ दिशां च तीर्थानां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः ॥ ३ ॥
तद्गात्रं वस्तुसाराणां सौभगस्य च भाजनम् ।
त्वगस्य स्पर्शवायोश्च सर्वमेधस्य चैव हि ॥ ४ ॥

रूपाणामनेकविधानाम् । तेजसां नक्षत्रादीनाम् । भगवतश्चक्षुर्गोलकरूपम् । दिवः स्वर्गस्य सूर्यस्य च । चकारात्तत्सम्बन्धिनाम् । अक्षिणी पूर्ववत् । गोलकभेदेनेन्द्रियांशभेदो वा । कर्णौ गोलकरूपौ । दिशामस्मदादिश्रोत्रेन्द्रियदेवतानाम् । चकारादिन्द्रियाणां च । तीर्थानां गङ्गादीनाम् । कर्णौ स्थानमित्यर्थः । श्रोत्रमिन्द्रियमाकाशशब्दयोः । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने नभस्युत्पन्नानां शब्दानां श्रोत्रेण ग्रहणाद्विषयाधारयोर्भगवदिन्द्रियं स्थानम् । वस्तूनां मध्ये ये सारभूताः सुवर्णादयः । उत्कृष्टरूपा वा देवतापरमार्थरूपाः । सौभगस्य सौन्दर्यस्य च । तत्सम्बन्धिनामन्येषां च । भगवद्गात्रं शरीरं स्थानम् । **भाजनमिति** । सर्वदा स्थानरूपं व्यवहारदशायामपि । अस्य भगवतस्त्वक् स्पर्शादीनां स्थानम् । मेधस्य पावित्र्यस्य । सर्वेषामेव पावित्र्यं भगवत्त्वगिन्द्रिये वर्त्तते । लोके हि जलाच्छुद्धिर्भवति । तदत्र भगवतः प्रस्वेदरूपम् । अतो मेधस्य भगवत्त्वचोऽधिष्ठानत्वे सन्देहो न कर्त्तव्य इत्याह—**चैव हीति** । चकारेण मेधाश्रया गृहीताः । एवकारेण च त्वगेव स्थानं नाऽन्यदिति । **हीति** युक्तत्वम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

लोमान्युद्भिज्जजातीनां यैर्वा यज्ञः सुसम्भृतः ।
केशश्मश्रुनखान्यस्य शिलालोहाभ्रविद्युताम् ।
बाहवो लोकपालानां प्रायशः क्षेमकर्मणाम् ॥ ५ ॥

तत्र लोमानि सन्ति तान्युद्भिज्जादीनां स्थानानि । ऊर्ध्वं भिनत्तीत्युद्भिदङ्कुरादि[3] तस्माज्जाता उद्भिज्जा

---

[1] आश्विनादीनामिति क. ख. घ.　[2] लोमशान्तरत इति क. ख. लोमशा इति ग. लोमशात् इति ङ.　[3] दङ्कुरादिः तस्मादिति क.

वृक्षादयः । तेषां जातयः अवान्तरा धवखदिरत्वादयः । सर्वे वृक्षा इति यावत् । अथवा । ये पापवृक्षा बिभीतकादयस्तेषां न तानि स्थानानीत्याह—**यैर्वेति** । यैः पलाशादिभिर्यज्ञः सम्भृतो निष्पादितः । सम्भारहेतवो वा अश्वत्थादयः । भगवतः केशश्मश्रुनखानि शिलालोहाभ्रविद्युतां स्थानानि । तत्र शिलाया नखानि लोहस्य च । अभ्राणां केशाः । विद्युतां श्मश्रूणि । हिरण्यश्मश्रुत्वात् । बाहवो भगवत इन्द्रियरूपाः पालनकर्त्तारो देवा इन्द्रादयः तेषां स्थानानि । अन्येषामपि धर्मकर्तॄणां भगवद्बाहवः स्थानम् । जगद्रक्षकत्वात् । "**सप्तभिर्धार्यते मही**"ति वाक्यात् । **प्रायश इति** सकामधर्मकर्त्तृव्युदासार्थमुक्तम् ॥ ५ ॥

विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च ।
सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरण आस्पदम् ॥ ६ ॥

भगवतो विक्रमः पादविक्षेपो भूरादीनां स्थानम् । भूरादिशब्दा अव्ययानि । तेन षष्ठ्यन्तेऽप्येतदेव रूपम् । लोके क्षेमपदार्थस्य लब्धपरिपालनात्मकस्य । शरणपदार्थस्य चाऽऽश्रितरक्षणरूपस्य[1] । चकारात्प्रपत्तिभक्त्योश्च भगवद्विक्रमः स्थानम् । यद्यपि पादावेव स्थानं तथापि क्रियासहिताविति विक्रम उक्तः । सर्वकामवरस्य सर्वेषां कामानामाशिषां वरस्य च देवप्रसादनिरूपकस्य । अपिशब्दादणिमादीनां मोक्षस्य च हरेश्चरण आस्पदं स्थानम् ॥ ६ ॥

अपां वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।
पुंसः शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः ॥ ७ ॥

अपां जलानाम् । वीर्यस्य रेतसः । सर्गस्य सृष्टेः । पर्जन्यस्य मेघस्य । प्रजापतेर्ब्रह्मणस्तस्य[3] वक्तुः । इदानीं सृष्टयभिनिवेशाभावान्ममेति नोक्तम् । शिश्नो गोलकम् । उपस्थ इन्द्रियम् । तुशब्दः पूर्वव्यावृत्त्यर्थो लोकप्रसिद्धव्यावृत्त्यर्थो वा । प्रजातिनिमित्तो य आनन्दः स्वभार्यायां ऋतुकाले सम्भोगजनितो य आनन्दः । निर्वृतिः[4] कामस्य उभयोः । अथवा । प्रजातिः सेकः । आनन्दः सुखं स्पर्शनिमित्तम् । निर्वृतिः कामशान्तिः । त्रयाणां भगवदिन्द्रियं स्थानम् ॥ ७ ॥

पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ।
हिंसाया निर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतः ॥ ८ ॥

भगवतः पायुः स्थानं यमादीनाम् । यमः पितृराजः । मित्रः पाय्वधिष्ठातृदेवता[5][6] । परिमोक्षस्य मलत्यागलक्षणस्य सव्यापारस्येन्द्रियस्य । **नारदेति** सम्बोधनं ये ये कलहकर्त्तारस्तेषामपि तत्स्थानमिति सूचनार्थम् । अथवा । नारदो हरीतकीरूपः । अनुद्भूतकलहानां कलहमुद्भाव्य तद्द्वारा तेषां निवारकत्वात् । हिंसायाः प्राणिवधस्य । निर्ऋतेर्दिक्पतिरूपायाः । मृत्योर्मारकस्य । निरयस्य नरकस्य । भगवतो गुदः स्थानम् । असमीचीनानां तत्स्थानं वदन् भीतः सन्नाह—**स्मृत इति** । एवं हि स्मर्यते । पायुगुदयोर्गोलकेन्द्रियरूपत्वम् ॥ ८ ॥

---

१ रूपणस्येति क. ख. २ कामनानामिति क. ख. ग. ङ. ३ स्वस्येति घ. ४ निर्वृतेरिति घ. ङ. ५ पायोरिति घ. ङ. ६ अधिष्ठात्री इति ग. ङ.

पराभूतेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः ।
नाड्यो नदनदीनां च गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥ ९ ॥

पराभूतेः पराजयस्य । अधर्मस्य पापस्य । तमसः अज्ञानस्य । अन्धकारस्य वा । पश्चिमः पृष्ठिभाग आश्रयः । चकारात्संसारस्याऽपि । भगवतो नाड्यो नदनदीनामाश्रयाः । नदाः शोणभद्रादयः । नद्यो यमुनाद्याः । गोत्राणां पर्वतानाम् । अस्थिसंहतिरस्थिसङ्घात आश्रयः ॥ ९ ॥

अव्यक्तरससिन्धूनां भूतानां निधनस्य च ।
उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदम् ॥ १० ॥

अव्यक्तं प्रकृतिः । रससिन्धूनां क्षारादिसमुद्राणाम् । भूतानां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् । अस्मदादीनां च । निधनस्य प्रलये प्रवेशस्य । चकारात्प्रलयानाम् । उदरं भगवतः स्थानम् । तथात्वे प्रमाणम्—**विदितमिति** । पुंस उदरमिति सम्बन्धः । अग्रेऽपि भगवतो हृदयमस्मदादीनां मनसः पदं स्थानम् ॥ १० ॥

धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमाराणां भवस्य च ।
विज्ञानस्य च तत्त्वस्य परमात्मा परायणम् ॥ ११ ॥

धर्मस्य ब्रह्मणः स्तनाज्जातस्य । मम वक्तुश्चतुर्मुखस्य । तुभ्यं तव । अथवा । तव यत्प्रयोजनं रूपं भक्तिजनकं तस्य । चकारादन्येषां भक्तानाम् । कुमाराणां सनकादीनाम् । भवस्य महादेवस्य । चकाराज्ज्ञानिनां शुकादीनाम् । विज्ञानस्य । तत्त्वस्य महत्तत्त्वस्य । चकारात्सूत्रस्य । परमात्मा परमस्य आत्मा अन्तःकरणं । परायणं स्थानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं सर्वेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिमुक्त्वा यदर्थमेतदुक्तं तदाह—**अहमिति** सार्द्धैस्त्रिभिः—

अहं भवान् भवश्चैव य इमे मुनयोऽग्रजाः ।
सुरासुरनगा नागाः खगा मृगसरीसृपाः ॥ १२ ॥
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणोरगाः ।
पशवः पितरः सिद्धा विद्याध्राश्चारणा द्रुमाः ॥ १३ ॥

ब्रह्मादयः सर्वे भगवत्स्वरूपाः । समुदायो भगवान् । प्रत्येकं त एवेत्यपरे । अतःपरं फलनिरूपणार्थमधिकारिणं साधनं च[3] निरूपयन् पुरुषसूक्ते तन्निरूपितत्वात्तत्प्रकारेणैव निरूपयति । "पुरुष एवेदं सर्वं"मिति[4] वाक्ये इदं गुणत्रयकार्यं श्लोकत्रयेणोच्यते । तत्र अहं ब्रह्मा । भवान्नारदः । भवो महादेवः । चकारात्[5] ये सम्बन्धिनः । एवंकारेण[6] तेषु सन्देहाभाव उक्तः । विशेषरूपेणाऽपि ते भगवन्त इत्यर्थः । ये इमे मरीच्यादयः । अन्येऽपि मुनयः । ते अग्रजास्तव ज्येष्ठभ्रातरः सनकादयः । एते शुद्धसत्त्वकार्याः । सुरा मिश्रसत्त्वकार्याः । असुरा रजोमिश्रकार्याः । नगादयस्तमोमिश्रकार्याः । नगाः

---

१ पृष्ठभाग इति घ. २ ब्रह्मणस्तनादित्यविसर्गः पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु. ३ चकारो नास्ति घ. ४ सर्वमितीति इति ग. घ. ङ. ५ चकारात्रयसंबन्धिन इति क. ६ एवं कारेणेति ग. ङ.

पर्वताः। नागा गजाः। खगाः पक्षिणः। मृगा हरिणादयः। सरीसृपाः सर्पाः। एते शुद्धतामसाः। गन्धर्वाप्सरसो रजोमिश्राः। यक्षरक्षआदयस्तमोमिश्राः। उरगा जातिसर्पाः। पशुप्रभृतयः सत्त्वमिश्राः। पशवो गवादयः। सिद्धादयस्त्रयः अन्तरिक्षे सत्त्वादिगुणप्रधानाः। द्रुमाः केवलतामसाः॥ १२॥ १३॥

तामसानाह—

अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः।
ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडितः स्तनयित्नवः॥ १४॥

अन्ये चेति। विविधा मत्स्यादयः। जलौकसः स्थलौकसो नभौकसश्च। ग्रहा बुधादयः। ऋक्षा अश्विन्यादयः। केतवो धूमकेतुप्रभृतयः। तारा अन्यानि नक्षत्राणि। तडितो विद्युतः। स्तनयित्नवो गर्जितानि॥ १४॥

सर्वानुद्देशतो निरूप्य तेषां पुरुषत्वमाह—

सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत्।
तेनेदमावृतं विश्वं वितस्तिमधितिष्ठति॥ १५॥

सर्वं पुरुष एवेति। पूर्वोक्तं निरूपितं सर्वं पुरुष एव। इदमपि परिदृश्यमानं जडात्मकं सर्वं पुरुष एव। कालत्रयाधीनस्य पुरुषत्वाभावमाशङ्क्याऽऽह—**भूतं भव्यं भवदिति**। चकारात्तत्रोत्पन्नानामपि ग्रहणम्। **यदिति** प्रसिद्धम्। तेन श्रुतिसिद्धत्वान्नाऽत्र युक्तिर्वक्तव्येत्यर्थः। अनेन "**पुरुष एवेदं सर्वमि**"त्यर्द्धर्चार्थः कथितः। भगवतो विश्वमात्रत्वे तेन परिच्छेदसम्भवादपरिच्छिन्नताव्याहतिरित्याशङ्क्याऽऽह—**तेनेदमिति**। विश्वेन न भगवानावृतः परिच्छिन्नः किन्तु विश्वमेव तेन आवृतं परिच्छिन्नम्। जातिवत्परिच्छेदं वारयति—**वितस्तिमधितिष्ठतीति**[3]। जातिर्हि तावन्मात्रे स्थिता तं व्याप्नोति। अयं तु वितस्तिमधितिष्ठति। "**अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमि**"ति सूक्ते दशाङ्गुलमुक्तम्। वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुलम्। तथापि क्षुद्राङ्गुलिमानेन तदुपपद्यते। दशाङ्गुला वा वितस्तिः। अङ्गुष्ठदेशिनीमध्यं तावदेव। अनेनोभयध्याने सम्पूर्णो भगवान् ज्ञातो भवति। अतो विश्वात्मकः स्थूलः। वितस्त्यात्मकोऽतिरिक्तः। तुल्यश्च प्रमाणतोऽपि भवति। अष्टवितस्त्यात्मकः पुरुषः। ततः सर्वतो वितस्त्यात्मकोऽष्टवितस्त्यात्मकोऽपि भवत्यधिकोऽपि भवति। तस्माद्यावान् भगवान् सर्वं तावानधिकस्ततोऽप्यधिक इति न परिच्छेदः सम्भवति। किञ्च। नाऽयं वितस्तिमात्रे तिष्ठति किन्तु ततोऽप्यधिकं तिष्ठति। अतः सुतरां न[4] परिच्छेदः॥ १५॥

तत्र स्थितस्य ततोऽप्यधिकव्याप्तौ दृष्टान्तमाह—

स्वधिष्ण्यं प्रतपन्प्राणो बहिश्च प्रतपत्यसौ।
एवं विराजं प्रतपंस्तपत्यन्तर्बहिः पुमान्॥ १६॥

---

१ यक्षरक्षादय इति ग. घ. २ सर्वमर्द्धर्चार्थ इति क, ग. घ. ३ मधितिष्ठतेति ख. ४ अपरिच्छेद इति ग. घ. ङ.

स्वधिष्ण्यमिति । यथा प्राणः सूर्यः स्वधिष्ण्यं मण्डलं प्रतपन् बहिरपि सम्पूर्णं ब्रह्माण्डं प्रतपति । प्राणो वा आसन्यः स्वधिष्ण्यं शरीरं प्रतपन् सजीवं कुर्वन् बहिश्च फूत्कारनिःश्वासैः प्रतपति काष्ठादीनग्नियुक्तान्करोति । एवं पुरुषोऽपि विराजं प्रतपंस्तद्बहिरपि तपति । प्राणादीनां मध्यप्रकाशकत्वाभावात्सङ्कुचिततया तत्र विवराभावान्मण्डलमध्यं न प्रकाशयति । अयं तु ब्रह्मांण्डमध्यमपि[1] प्रकाशयति । तदाह—**अन्तरिति** । पुरुषो हि स्वियं सर्वतः प्रकाशयति ॥ १६ ॥

एवमपरिच्छेदं स्वंप्रकाशत्वं[2] चोक्त्वा तेन ब्रह्मत्वं साधयित्वा तस्य प्रपञ्चनिःप्रपञ्चफलदातृत्वं साधयितुमुभयस्वांमित्वमाह[3]—

सोऽमृतस्याऽभयस्येशो मर्त्त्यमन्नं यदत्यगात् ।
महिमैष ततो ब्रह्मन् पुरुषस्य दुरत्ययः ॥ १७ ॥

सोऽमृतस्येति । स हि पुरुषः अमृतस्य नित्यसुखस्य अभयस्य मोक्षसुखस्य च ईशः स्वामी । उभयं दातुं शक्त इत्यर्थः। उभयदाने सामर्थ्यमाह—**मर्त्त्यमन्नमिति**। मर्त्त्यं मरणात्मकं विराड्शरीरं यद्यस्मादत्यगात् अतिक्रम्य स्थितः । अतोऽमृतं दातुं शक्तः । अन्नं अद्यते अत्ति च भूतानीति मृत्युं कर्मफलं वा । यस्मादतिक्रम्य स्थितस्तस्मादभयस्येशः । अनेन **"उताऽमृतत्वस्येशान"** इत्यर्द्धर्चार्थः कथितः । तत्र **"अन्नेनाऽतिरोहती"**ति अन्नेन हेतुना तिरोभावं नं[4] प्राप्नोति । सर्वे हि मृत्युना कर्मणा वा तिरोभावं प्राप्नुवन्ति । अयं तु न तथेत्यर्थः । ननु यः सर्वो न स सर्वातिरिक्तः । यो वाऽसर्वः यो वाऽतिरिक्तः स न सर्वः । प्रंपञ्चस्योऽर्द्धपरिच्छेदकत्वं[5] नाऽस्ति । तथा सति निजानन्दस्येशो न भवेत् । तस्मादविरोधप्रकारेण समर्थनानुपपत्तेः परस्परविरुद्धधर्माश्रयत्वेनाऽभेदो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**महिमैष ततो ब्रह्मन्निति** । ततो विरुद्धोभयधर्माश्रयत्वाद्भगवतो महिमा । न हि विंरुद्धधर्माभ्यां[6] स्वाश्रयभेदः कर्त्तुं शक्यते । एकस्मिन्नेवाश्रये उभयोर्जातत्वात् । किन्तु धर्माणां परस्परं विरोधो लोकवत्कार्यं कर्त्तुमसमर्थः स्वाश्रयस्य महिमानं बोधयति । सर्वत्र समर्थस्तत्र चेदसमर्थस्तदा तस्मिन् कश्चिन्महिमा वर्त्तते येन प्रतिबद्धः स्वकार्यं कर्त्तुं न शक्नोतीति सिद्धम् । तस्मादेष एव महिमा यद्विरुद्धधर्माश्रयत्वमिति । तस्य धर्मस्याऽनन्यसिद्धस्य कार्यसाधकत्वं न क्वचित्सिद्धमिति महिम्नः प्रतिबन्धकता न युक्ता । असमोर्द्ध्वत्वाच्च धर्मस्य । न वा अविरोधः । उक्तिमात्रविरुद्धत्वात् । अतो विरुद्धधर्माश्रयत्वमेव महिमा । अलौकिकत्वात् । स च महिमा दुरत्ययः केनाऽप्यतिक्रान्तुमशक्यो बुद्ध्या कृत्या वा । अविरोधं वा एकधर्मनिराकरणं वा देशकालादिभेदेन व्यवस्थां वा नं[7] कश्चिदपि कर्त्तुं शक्तः । लोके उभयकार्यदर्शनात् । **ब्रह्मन्निति** सम्बोधनं भगवन्माहात्म्यबोर्धनार्थम्[8] । सूक्ते तु महिम्न एतावत्त्वं प्रतिपाद्य तेन पुरुषमाहात्म्यमाह—मंहत्त्वेन[9] हि माहात्म्यमतिशयितं भवति । स एव हि दुरत्ययार्थः ॥ १७ ॥

---

१ ब्रह्माण्डस्य मध्यमिति क. ख. २ स्वप्रकाशकत्वमिति ख. ग. घ. ङ. ३ स्वाम्यमिति ग. घ. ४ नाप्नोतीति इति ग. ङ. ५ प्रपञ्चस्योर्द्ध्वमपरिच्छेदकत्वमिति क. ख. ६ विरुद्धोधर्माभ्यामिति ख. ङ. ७ नकारो नास्ति क. ग. घ. ङ. ८ बोधार्थमिति क. ९ महिम्नेत्येति ङ.

एवं भगवतोऽपरिच्छेदनिरूपणेन माहात्म्यं निरूप्योभयफलेशत्वं निरूपितम्। लोके तस्याऽप्रकटने कृते व्यर्थं भवेदिति तत्प्रकटनार्थं पुरुषभेदं फलभेदं च निरूपयति—

पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः।
अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नोऽधायि मूर्द्धसु ॥ १८ ॥

पादेषु सर्वभूतानीति। पादेषु भूरादिलोकेषु सर्वाणि भूतानीत्यर्थः। अनेन स्थानभेदात्फलभेदो भविष्यतीति सूचितम्। ननु सर्वावयवेषु लोकत्वनिरूपणात्कथं पादेष्वेव सर्वे लोका इत्यत आह—**पुंसः स्थितिपद इति।** तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थाः भूरादिलोकाः स्थितिशब्दवाच्या भवन्ति। स्थितयः पादा यस्येति स्थितिपात्। सर्वे हि लोका अवयवा अप्य॑वयविनं भगवन्तं प्रति पादा एव। तत्तत्स्थानमधिष्ठाय यतो भगवांस्तिष्ठतीति। अत्र प्रमाणमाह—**विदुरिति।** "**पादोऽस्य सर्वा॑ भूतानी**"ति भगवन्माहात्म्यार्थं सर्वाण्यपि भूतान्येकः पाद इत्युक्तम्। अथवा। पादाः पादस्थिताः पुरुषाश्च। "तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश" इति न्यायेन पादा एव सर्वाणि भूतानि। एकवचनं तु जात्यभिप्रायम्। एवं भगवदवयवेषु सर्वेषां जीवानां स्थितिमुक्त्वा तद्भोग्यस्य फलस्य स्थितिमाह—**अमृतमिति।** भगवति सुखचतुष्टयमस्ति। अनित्यमेकं, नित्यं त्रिविधमिति। तस्य त्रिविधस्याऽप्यमृतं क्षेममभयमिति नामत्रयम्। तेषां स्थानमाह—**त्रिमू॑र्ध्नोऽधायि मूर्द्धस्विति।** त्रयाणां लोकानां मूर्द्धा महर्लोकः। तस्य मूर्द्धसु जनस्तपःसत्यलोकेषु त्रिविधमपि सुखं स्थापितमित्यर्थः। अत्रैवं व्यवस्था। त्रिलोक्यामनित्यमेव सुखम्। महर्लोकेऽपि स्थानत्यागलक्षणस्य दुःखस्य विद्यमानत्वात्। "**यान्त्यूष्मणा महर्लोकमि**"ति वाक्यात्तत्राऽप्यनित्यप्रायं सुखम्। अतो जे॑नलोके अमृतं सुखम्। तस्य स्वरूपतः स्थानतश्च नाशाभावात्। तपोलोके तु क्षेमम्। अक्षेमदर्शनाभावात्। जनलोके तु महर्लोकात्पलाय्य आगतानां दुःखितानां दर्शनरूपमक्षेमदर्शनमस्ति। जनलोकस्थितास्तु नैव तपोलोके गच्छन्तीति तत्रत्यं सुखं क्षेममेव। सत्यलोके त्वभयं सुखम्। मोक्षप्रत्यासन्नत्वात्। अतो नित्यं सुखं त्रिष्वेव लोकेषु। इदमेवाऽभयं सुखं ज्ञानिनः प्राप्नुवन्ति न्या॑सिनः। तदग्रे वक्ष्यते। "**त्रिपादस्याऽमृतं दिवी**"त्यस्याऽप्ययमेवाऽर्थः। अस्य त्रिपादमृतं दिवि। उपरितनलोकेष्वित्यर्थः। त्रिलोकपक्षाभिप्रायेण दिवीत्युक्तम्॥ १८॥

एतेषां सुखानां भोक्तॄनाह—

पादास्त्रयो बहिश्चाऽऽसन्नप्रजानां य आश्रमाः।
अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधोऽबृहद्व्रतः ॥ १९ ॥

पादास्त्रयो बहिश्चाऽऽसन्निति। चत्वारो वर्णा भगवतश्चत्वारः पादाः। यतो भगवांस्तानधितिष्ठति। तत्र त्रयः पादाः—ब्रह्मचारी, वानप्रस्थः, संन्यासी च। ते त्रयोऽपि त्रिलोक्या बहिश्चाऽऽसन्। चकारात्स्वेच्छया अ॑न्तरपि। तेषां व्युत्क्रान्तानां त्रयाणामेकं साधर्म्यमाह—**अप्रजानां य आश्रमा इति।** न प्रजायन्ते पुत्रादिरूपेणेत्यप्रजा गृहस्थव्यतिरिक्ताः। तेषां य आश्रमाः।

१ अवयविन इति क. ख. ग. २ विश्वाभूतानीति ग. ३ त्रिमूर्ध्नोऽधायीति ग. ४ जनलोको अमृतमिति ख. ५ संन्यासिन इति ग. घ. ६ अन्तरेऽपीति ग. घ.

आश्रमधर्मत्वेन ते न प्रजायन्ते न तु वन्ध्याः । अर्थात्ते सुखत्रयस्य भोक्तारः । अनित्यसुखभोक्तारमाह— **अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपर इति** । त्रिलोक्या अन्तः अपरो हीनः स गृहस्थः । गृह एव मेधा बुद्धिर्यस्येति बाह्यो दोषः । अबृहद्व्रत इत्यान्तरः । बृहत्स्थूलमूर्द्धरेतोरूपं व्रतं यस्य नास्ति स तथोक्तः ॥ १९ ॥

एवं वर्णचतुष्टयस्य स्वरूपं फलं चोक्त्वा तेषां वैलक्षण्ये[1] हेतुमाह—

सृती विचक्रमे विष्वङ्[2] साशनानशने उभे ।
यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तूभयाश्रयः ॥ २० ॥

सृती विचक्रमे विष्वङ्ङिति[3] । न हि स्वभावत एव ते तथा जाताः । किन्तु भगवानेव मार्गद्वयेन गच्छति । तदनुरोधेन तेऽपि लोकास्तमनुगच्छन्ति । तदाह । सृती मार्गौ । विचक्रमे विशेषेणाऽऽक्रान्तवान् । विष्वङ् परितः । एकस्मिन्नपि मार्गे एकोऽप्यंशोऽनाक्रान्तो नास्तीत्यर्थः । तत्र भेदकमाह—**साशनानशने उभे इति** । एकः साशनमार्गः । अशनेन सहितं साशनं कर्मफलभोगसहितम् । एकस्त्वनशनमार्गः कर्मफलभोगरहितः । ते उभे । नत्वन्ययोरत्र निरूपणम् । ननु भगवान्[4]किमिति मार्गद्वयेन गच्छति ? तत्राऽऽह—**यदविद्या च विद्या चेति** । भगवतो गमने शक्तिद्वयमविद्या विद्या च । तत्राऽविद्या साशनमार्गे एव चलति । विद्या त्वनशनमार्गे । भगवांस्तूभयाश्रितस्तदनुरोधेनोभयत्र चलति । अन्यथा भगवच्छक्तित्वं तयोर्न स्यात् । चकारात्तत्कार्यं सामग्री च न मार्गान्तरे गच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

एवं मार्गभेदेन भोक्तृभेदात्फलभेदं निरूप्य, तस्मात्पुरुषादयं विराट्पुरुषो भिन्न इति वक्तुं तत उत्पन्नत्वमाह—

तस्मादण्डं[5] विराट् जज्ञे भूतेन्द्रियगुणात्मकः ।
तद्द्रव्यमत्यगाद्विश्वं गोभिः सूर्य इवाऽतपन् ॥ २१ ॥

तस्मादिति । तस्मात्परमपुरुषान्नारायणादण्डं ब्रह्माण्डं जातम् । तस्मादधिदैवादिदमाध्यात्मिक[6]मण्डं जातमित्यर्थः । तस्मादण्डाद्विराट् जज्ञे । स च भूतेन्द्रियगुणात्मकः । भूतान्यधिभूतं द्रव्यम् । इन्द्रियाण्यध्यात्मम् । गुणा अधिदैवमिति । अथवा । महाभूतानि, इन्द्रियाणि, शब्दादयश्च विषयाः । शरीरेन्द्रियैर्विषयभोगकर्त्तेत्यर्थः । सोऽपि पितृवदाक्रमणं कृतवानित्याह—**तद्द्रव्यमत्यगादिति** । तद्विश्वात्मकं द्रव्यं ब्रह्माण्डरूपं स्वशरीरमत्यगात् । अतिक्रम्य दशाङ्गुलवृद्ध्या स्थित इत्यर्थः । न केवलमपरिच्छेदसाम्यं किन्तु स्वप्रकाशकमपीत्याह—**गोभिः सूर्य इवाऽतपन्निति** । गोभिः स्वकिरणैर्यथा सूर्यः स्वधिष्ण्यमपि तपति बहिरपि, तद्वत् अयमपि स्वशरीरं बहिरपि प्रकाशितवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

---

१ वैलक्षण्यहेतुमिति क. २ विष्वक् इति ग. ङ. ३ विष्वङिति सर्वत्र पुस्तकेषु पाठः. ४ भवानिति ख. ५ तस्मादण्डादिति क्वाचित्कः पाठः. ६ अध्यात्मिकमिति ङ.

एवं द्विविधं विश्वं प्रतिपाद्य, नियम्यनियामकभावार्थं पुरुषद्वयं च प्रतिपाद्य, अमूर्त्तानां समागममुक्त्वा, यज्ञरूपस्याऽपि भगवतः सर्वपदार्थसम्बन्धश्रवणात्तत्साधनभूतानां पदार्थानां भगवद्भिन्नत्वे पूर्वोक्तसर्वत्वं विरुध्येतेत्याशङ्क्य, तदीयपदार्थानामपि भगवानेव तत्त्वमित्याह—

यदाऽस्य नाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मनः।
नाऽविदं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवादृते ॥ २२ ॥

यदाऽस्य नाभ्यान्नलिनादिति। यदैतन्न निरूप्यते तदा जैमिनिसिद्धान्तन्यायेन पदार्थक्लृप्तौ पूर्वोक्तभगवत्स्वरूपवाचकानां वाक्यानामर्थवादत्वं स्यात्। अतो महता कष्टेन निरूपितमप्यनिरूपितं भवेत्। तस्माद्यज्ञोपयोगिपदार्थानां भगवदवयवत्वं निरूपयति। तत्र ब्रह्मा स्वयमाह—यदा अहं (?) अस्य नाभ्याः यन्नलिनं कमलं तस्मादहमासम्, तदा मया विचारितमयमाराधनीय इति। यतोऽयं महान्। महानात्मा स्वरूपमन्तःकरणं वा यस्य। अयं ह्याराधितो महत्फलं दास्यतीति। तदा केनाऽऽराधनीय इति जिज्ञासायां योगजधर्मेण यज्ञमपश्यम्। स कथं कर्त्तव्य इत्याकाङ्क्षायां वेदपर्यालोचनेन सम्भारैः पशुपुरोडाशादिभिः कर्त्तव्य इति ज्ञातम्। तत्र क ते पशुपुरोडाशादय इति जिज्ञासायां यद्योगजधर्मेण ज्ञातवांस्तदाह—**नाऽविदं यज्ञसम्भारानिति।** पुरुषावयवव्यतिरेकेण अहं यज्ञस्य सम्भारान्नाऽविदं न ज्ञातवानस्मि। तदा स एव पुरुषो यज्ञरूपेण प्रादुर्भूत इत्यर्थः। अनेन साधनरूपः स इत्युक्तं भवति ॥ २२ ॥

तत्र के के सम्भारास्तेष्ववयवेषु दृष्टा इत्याकाङ्क्षायामाह—

तेषु यज्ञस्य पशवः सवनस्पतयः कुशाः।
इदं च देवयजनं कालश्चोरुगुणान्वितः ॥ २३ ॥
वस्तून्योषधयः स्नेहा रसलोहमृदो जलम्।
ऋचो यजूंषि सामानि चातुर्होत्रं च सत्तम ॥ २४ ॥
नामधेयानि मन्त्राश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च।
देवतानुक्रमः कल्पः सङ्कल्पः सूत्रमेव च ॥ २५ ॥
गतयो मतयश्चैव प्रायश्चित्तं समर्पणम्।
पुरुषावयवैरेते सम्भाराः सम्भृता मया ॥ २६ ॥

तेष्विति। तेष्ववयवेषु यज्ञस्य सम्बन्धिनः पशवः अजादयः। सवनस्पतयो वनस्पतिसहिता यूपसहिताः। सवनस्पतयः कुशा इति वा सम्बन्धः। तदा वनस्पतयोऽश्वत्थादयः। कुशा बर्हीरूपाः। इदं च देवयजनम्। देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति यज्ञभूमिर्देवयजनम्। इदमित्यङ्गुल्या प्रदर्शितम्। अनेन यज्ञभूमौ स्थित्वा भागवतं कथयतीति ज्ञापितम्। चकाराद्देवयजनान्तरमपि। कालो वसन्तादिः। चकाराद्योगविशेषो नैमित्तिकः। **उरुगुणान्वित इति। यदि तस्मिन्काले सूर्यो नाऽऽविः स्यात्—पुरस्ताचन्द्रमा अभ्युदियात्—सस्यसम्पत्तिर्भवेत्।** अन्येऽपि

१ नाभ्यानलिनादिति क. ३ यदाहेति ख. ङ.

गुणाः कालस्य बहवो वेदे उक्ताः । स उरुगुणान्वितः कालः । वस्तूनि पात्रादीनि । ओषधयो व्रीहियवादयः । स्नेहा घृतादयः । रसा दधिमध्वादयः । लोहाः स्वधित्यादयः । मृदो महावीराद्यर्थाः । जलं वसतीवरीप्रभृतयः । ऋचो यजूंषि सामानि वेदत्रयमन्त्राः । चातुर्होत्रं होत्रादिचतुर्गुणसाध्यं कर्म । चतुर्होतृनिदानकं वा । अत्र सत्तमेति सम्बोधनमुक्तार्थविश्वासाय । नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि । मन्त्राः स्वाहाकारादयः । चकारान्निगदाः । दक्षिणा गावः । चकाराद्वराः । व्रतानि दीक्षादयः । चकारान्मांसभक्षणादिनिषेधादयः । देवतानुक्रम इज्यानां देवतानामानुपूर्वी आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्यादिरूपा । कल्पः कल्पसूत्रम् । सङ्कल्पः कामनाविषयः । सूत्रं न्यायसूत्रम् । पद्धतिर्वा । गतयो विष्णुक्रमाद्याः । मतयो देवताध्यानानि । चकारादाचतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीक्षणादि । प्रायश्चित्तं अनाज्ञातमित्यादि । समर्पणं संस्था । निवेदनं वा । एतावन्तो हि यज्ञे सम्भाराः । ते पुरुषावयवैरेव कृता इत्याह—**पुरुषावयवैरिति** । अत्राऽवयवादिव्यवस्था तृतीयस्कन्धे वक्ष्यते । एते सम्भाराः पुरुषावयवैरेव सम्भृताः । मयेति साधारणाधिकारिणा नैवं कर्तुं शक्यत इति सूचितम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

ततः किमत आह—

इति सम्भृतसम्भारः पुरुषावयवैरहम् ।
तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवाऽयजमीश्वरम् ॥ २७ ॥

इति सम्भृतसम्भार इति । इत्यमुना प्रकारेण पुरुषावयवैरेव सम्भृतसम्भारो भूत्वा तेन यज्ञेन तमेव पुरुषमयजम् । फलार्थं न यागः किन्त्वीश्वरार्थमिति । तदाह—**ईश्वरमिति** । यथा मया यागः कृत एवमेव करणमुचितम् । यज्ञीयान्पदार्थान्-भक्त्या भगवदवयवाविर्भावं कृत्वा तत उत्पाद्य भगवत्प्रीत्यर्थमेव तैर्भगवत्कर्मकरणम् । भगवतो ह्यस्ति किञ्चित्कार्यं स्वार्थम् । यथा पुरुषस्य स्वप्रयोजनार्थं सर्वाणि कर्माणि तथा भगवतः प्रयोजनार्थं सर्वे यागाः । ततश्च ते यदि भगवदवयवैरेवोत्पादितैः पश्वादिभिर्भगवत्कार्यं कुर्युस्तदा भगवदर्थं तत्फलं भवति । नाऽन्यथा । यद्यपि लौकिका अपि पदार्थास्तथैवोत्पन्नास्तथापि ते सर्वार्था इति नैकान्ततो यागफलसाधकत्वम् । मध्यमाधिकारिणस्तु यज्ञार्थमेव तथा ज्ञात्वा तान्पदार्थान् सम्पाद्य यज्ञकरणे फलं भवति । परं तत्फलं समर्पणीयम् । यदा पुनस्तथा अज्ञानात्तैः पदार्थैर्यागं करोति तदा तत्फलं भगवान्न गृह्णाति । नह्यन्यदीयैः कृतं भगवान् गृह्णाति । यत्पुनर्यागार्थमेव न पदार्थाः सम्पादिताः किन्तु साधारणास्ते । तैस्तु फलमेव नोत्पद्यते । उत्पद्यमानं वा काकतालीयन्यायेनोत्पद्यते चेत्ते पदार्थास्तदर्थं भवेयुः । एवं यागश्चतुर्द्धा निष्पद्यते—उत्तम-मध्यम-निकृष्ट-निष्फलभेदेन । तत्र पशवो भगवत ऊरुदेशादुत्पन्नाः । लोमभ्यो वृक्षाः । स्वेदसहितेभ्यः कुशाः । देवयजनं पद्भ्याम् । कालः पक्ष्मभ्यः । वस्तून्योष्ठादिभिः । स्नेहा दृष्ट्या । रसा जिह्वातः । मृदो घ्राणात् । जलानि नाडीभ्यः । ऋचो यजूंषि सामानि कर्णाभ्यां मस्तकाच्च । चातुर्होत्रं कर्म बाहुभ्यः । नामधेयानि मुखात् । मन्त्राश्च शिरोऽवयवेभ्यः । दक्षिणा गावो वामोरुप्रदेशात् । व्रतानि मनसः । देवताऽनुक्रमः पर्वभ्यः । कल्पो

१ चकारान्निविनिगदा इति क. २ इत्यादिरूपाः इति ग. ङ. ३ गृह्णातीति इति क. ख. ङ. ४ उत्पद्यतेति ङ. ५ निष्पाद्यते इति ग.

बलात्। सङ्कल्पो बुद्धेः। सूत्रं प्राणात्। विहारयोगरूपं वा। गतयो विक्रमात्। मतयो ज्ञानेन्द्रियेभ्यः। प्रायश्चित्तं कर्मेन्द्रियेभ्यः। समर्पणमात्मनः। अन्येऽपि यज्ञियाः पदार्था यथायथमूह्याः। अत एव वेदे सर्वे यज्ञियाः पदार्था भक्तिमद्भिः साक्षात्क्रियन्ते। पश्चात्ततोऽवयवात्तेषां पदार्थानामाहरणं क्रियते। तदनन्तरं यागः। अन्यथा—अपश्यत्, आहरत्, अयजतेति वैयर्थ्यापत्तिः ॥ २७ ॥

ततस्ते भ्रातर इमे प्रजानां पतयो नव।
अयजन् व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुसमाहिताः ॥ २८ ॥

एवं यथा मया कृतं तथैव तत्करणानन्तरं ते इमे भ्रातरो मरीच्यादयः। प्रजानां पतयः। नवविधप्रजानां नवविधाः स्वयम्। अयजन्। ततः सात्त्विकसात्त्विकेषु व्यक्तो भगवान्। तामसतामसेष्वव्यक्तः। मध्यमेषु द्वयम्। तदाह—व्यक्तमव्यक्तमिति। सुसमाहिताः सावधानाः। अन्यार्थपदार्थैरमेलनार्थं ज्ञानार्थमुत्पादनार्थं वा ॥ २८ ॥

ततश्च मनवः काल ईजिरे ऋषयोऽपरे।
पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याः क्रतुभिर्विभुम् ॥ २९ ॥

तदनन्तरं बहुकालव्यवधानेन मनवः केवलमीजिरे। ऋषयश्चाऽपरे च। एते सत्त्वादिभेदा द्वितीयकक्षायाम्। ततस्तृतीयकक्षायां पितरो विबुधा दैत्याः राजसाः सात्त्विकास्तामसाश्च। मनुष्यास्तु चतुर्थकक्षायाम्। अतस्ते सन्निपातरूपा एकविधा एव। तथापि प्रमादपि कुर्वाणाः कामिकं किञ्चित्फलं प्राप्नुवन्ति समर्थत्वाद्भगवतः। तदाह—विभुमिति। क्रतुभिरिति द्वादशाहादिभिः ॥ २९ ॥

एवं सर्वपदार्थानामुत्पत्तिं भगवतः सकाशादुक्त्वा स्थितिमाह—

नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम्।
[3]गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः ॥ ३० ॥

नारायण इति। विश्वाधारत्वेन भगवदाधारत्वव्युदासार्थं नारायण इत्युक्तम्। **"आपो नारा इति प्रोक्ता"** इति प्रकारेण पुरुष एव नारायणः। **तदिदमिति** लौकिकं वैदिकं च। आहितं स्थापितम् ॥ ३० ॥

ननु भगवतैव चेदुत्पत्तिस्थिती क्रियेते, अर्थात्प्रलयश्च, तदा भवतां क्वोपयोगः? तत्राऽऽह—

सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः।
विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ॥ ३१ ॥

सृजामि तन्नियुक्तोऽहमिति। भगवान् हि प्रकारप्रदर्शनार्थं सर्वानेव पदार्थान् कृतवान्। ततः परम्परानिष्पत्त्यर्थं मामाज्ञापयति। संहारार्थं च महादेवम्। अतो ये भगवतोत्पादितास्तद्वंश्या वा ते भगवतैव मारणीया न महादेवादिशक्त्याः। अतो भगवदवतारः। पालनं तु भगवानेव करोती-

१ यज्ञीया इति ख. घ. २ अजयन्निति क. ख. ग. ३ गृहीतेत्याद्युत्तरार्धस्य व्याख्यानुपलम्भाच्छ्रीमदाचार्याभिमतत्वं सन्दिग्धम्. ४ शक्त्या इति घ.

त्याह—**विश्वमिति** । स हि पुरुषरूपेण विश्वं परिपालयति । अत एव तदनुरोधेनैव हरः संहरतीति तद्वशत्वमुक्तम् । यद्यप्येतावुत्पत्तिप्रलयौ कुरुतस्तथापि तत्करणसामर्थ्यं भगवदधीनमेवेत्याह—**त्रिशक्तिधृगिति** ॥ ३१ ॥

एवमंशत्रयं निरूप्य माहात्म्यं वक्तुं पूर्वोक्तमुपसंहरति—

इति तेऽभिहितं तात यथेदमनुपृच्छसि ।
नाऽन्यद्भगवतः किञ्चिद्भाव्यं सदसदात्मकम् ॥ ३२ ॥

इतीति । पृष्टं तु त्वयैतावदेव । माहात्म्यकथनं त्वर्थादायाति । तदग्रे कथयिष्यामीति भावः । किमुक्तमित्यपेक्षायामाह—**नाऽन्यद्भगवत इति** । यावन्तः प्रश्नाः कृताः स्वरूपतः प्रकारतो वा । तत्र सर्वत्र उत्तरं भगवानेव । यतो भगवद्व्यतिरिक्तं किमपि नास्ति । ननु सर्वाधारत्वेन वस्तुतत्त्वरूपेण च मतान्तरस्थैरपि सर्वं भगवानित्यङ्गीक्रियते । ततोऽस्मिन्मार्गे को विशेष इत्याकाङ्क्षायामाह—**भाव्यमिति** । यत्क्रियया निष्पाद्यम् । यत्र हि क्रिया व्यापृता भवति तद्भगवानित्यर्थः । ननु ब्रह्मवादेऽपि सर्वं ब्रह्म । ततोऽस्मिन्मार्गे को विशेषस्तत्राऽऽह—**सदसदात्मकमिति** । सदसद्व्यवहारयोग्यं घटादिकं शशशृङ्गादिकमपि । भ्रमविषयश्च । तस्माद्यत्राऽपि मिथ्याप्रत्ययस्तद्विषयोऽपि भगवान् । अन्यथा तस्य भानं ज्ञानं च नोत्पद्येत । अनुव्यवसायश्च न भवेत् ॥ ३२ ॥

एवं पूर्वोक्तमुपसंहृत्य तस्य माहात्म्यं वदन् तद्धर्माणां माहात्म्यं प्रथममाह—

न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः ।
न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ॥ ३३ ॥

न भारती मेऽङ्गेति । हृदये तिरोहितो भगवानसद्बुद्धिमुत्पादयति । अतो मयौत्कण्ठ्यवता प्रेमोद्गमवता हृदा भगवान् धृतः । तत्र च भारती वर्त्तते । सा हि भगवन्तमालिङ्ग्य मन्मुखात्तेन सह निःसरतीति कदाचिदपि मृषा नोपलक्ष्यते । भावेनाऽपि न बाधितविषया भवतीत्यर्थः । तथा मनोव्यापारोऽपि । न यः पदार्थो भावी तद्विषयको न भवतीत्याह—**न वै क्वचिन्मे मनस इति** । परम्परासम्बन्धेऽपि माहात्म्यम् । भगवता सहाऽहं सम्बद्धः । मम चाऽभिमानमात्रेण मनःप्रभृतयः सम्बद्धा इति ज्ञापनार्थं सर्वत्र म इत्युक्तम् । हृषीकाणि इन्द्रियाणि । असत्पथे निन्दितमार्गे । वाक्संबन्धे तु भगवान्न हृदये स्थापित इति न तेन व्यभिचारः । ननु धृतो भगवान् कथमिष्टं कृतवान्? तत्राऽऽह—**हरिरिति** । औत्कण्ठ्यवता हृदेत्यनेनाऽयमर्थो निरूपितः—चित्ते भगवत्प्रेम सम्पादनीयम् । ततः प्रेमसंवलितं चित्तं सर्वत्र विद्यमानं भगवन्तं विषयीकरिष्यति । यथा रसनेन्द्रियसहिता जिह्वा द्रव्येषु विद्यमानान् रसान् स्वयमेव गृह्णाति । न तु तद्रसज्ञानं पूर्वमपेक्षते । तथा भक्त्याविष्टं चित्तं स्वयमेव भगवन्तं गृह्णाति । प्रतिनियतेन्द्रियवद्भगवद्भक्तिः ॥ ३३ ॥

---

१ यदापीति क. ख. ङ. २ तदापीति ख. ३ वस्तुत्वरूपेणेति घ. ङ. ४ भ्रमविषयं चेति ग. ५ भावेनाऽपीति ख. घ. ङ. ६ बाधितविषय इति ग. घ. ङ. ७ विषयीकरोतीति ग. विषयीकरिष्यतीति इति ख. ङ. ८ अपेक्षिते इति ख. घ. अपेक्ष्यते इति ग.

1 अत्यंत ... : better reading

भगवान् केवलभक्त्यैकलभ्यः । न च तत्र प्रमाणान्तरमस्तीति बोधयितुमाह—

सोऽहं समाम्नायमयस्तपोमयः प्रजापतीनामभिवन्दितः पतिः ।
आस्थाय योगं निपुणं समाहितस्तं नाऽध्यगच्छं यत आत्मसम्भवः ॥ ३४ ॥

सोऽहमिति । भगवज्ज्ञाने प्रथमं वेदाः प्रमाणम् । साधनं तपः । प्रमाणाभिज्ञानं मननिदिध्यासनरूपम् । अन्तरङ्गं साधनं योगः । तत्फलं चित्तैकाग्र्यम् । तस्मिन् जाते उत्तमाधिकारिणो भगवत्साक्षात्कारो भवतीति न मन्तव्यमित्याह—**सोऽहमिति** । समाम्नायः पुनः पुनरावर्त्यमानो वेदः । [1]समाङुपसर्गाभ्यां सहितो ज्ञाधातुरभ्यासार्थोऽर्थविधानसहितं वेदाभ्यासं बोधयति । तन्मयः तद्विकारस्तद्व्याप्तो वा । तपोमय इति साधनपरता । सहजं तप इति ज्ञापनार्थमुक्तम् । प्रजापतीनामभिवन्दित इति सर्वोपदेष्टृत्वेनाऽर्थविचार उक्तः । प्रजापतिशब्देन च तस्य ज्ञानस्य परम्पराऽपि सूचिता । तेच न प्रतारिता इत्याह—**पतिरिति** । न हि प्रजापतीनां पतिस्तान्वञ्चयति । एवं साङ्गं प्रमाणं निरूपतम् । प्रमाणं हि भगवत्साक्षात्कारे मनसः सहकारि । अतो मनसोऽपि [2]भगवद्ग्रहणयोग्यतामाह—**आस्थाय योगमिति** । **निपुणमिति** । न सिद्ध्यादिभिर्भ्रामकमित्यर्थः । एवं साधनसहितोऽपि तं नाऽध्यगच्छम् । **यत आत्मसम्भव इति** स्वस्याऽधिकार उत्कृष्टो निरूपितः । तस्माद्भक्त्यैव वशो भवति ज्ञातश्च नाऽन्यथेति निश्चयः ॥ ३४ ॥

तर्हि तत्र किं विधेयं भक्त्यर्थं सर्वैरित्याकाङ्क्षायामाह—

नतोऽस्म्यहं तच्चरणं समीयुषां भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमङ्गलम् ।
यो ह्यात्ममायाविभवं स्म पर्यगाद्यथा नभः स्वान्तमथाऽपरे कुतः ॥ ३५ ॥

नतोऽस्म्यहमिति । तच्चरणमहं नतोऽस्मि । नमनातिरिक्तं मयाऽपि साधनं न ज्ञायते । कुतोऽन्ये ज्ञास्यन्तीति भावः । ननु नमनेन किं स्यात्? तत्राऽऽह—**समीयुषां भवच्छिदमिति** । तच्चरणं ये सं सम्यक् ईयुषस्तत्प्राप्त्यर्थं कामपि तत्रत्यां क्रियां कुर्वाणास्तेषां संसारं दूरीकरोति । पुनः संसारप्राप्त्यभावाय भवं छिनत्तीत्युक्तम् । मूलतश्[3]छिन्ने प्रवाहे अग्रे निवृत्तिः स्वत एवेति तथोक्तम् । न केवलं दुःखमेव दूरीकरोति किन्तु कल्याणमपि प्रयच्छतीत्याह—**स्वस्त्ययनं सुमङ्गलमिति** । स्वस्ति कल्याणस्यैहिकस्य अयनं स्थानम् । आमुष्मिकस्याऽपि सूचकं सुमङ्गलम् । अतश्चरणनमनमेव कर्त्तव्यम् । तेनैवाऽर्थसिद्धिः । [4]ननु भगवान् भगवद्गुणा वा इदमित्थतया ज्ञातुं शक्याः । तत्र गुणानां ज्ञाने अशक्यतामाह—**यो हीति** । यो भगवान् आत्मनो मायायाः साधनभूताया विभवमैश्वर्यं स्वयमेव पर्यगात् । परीति निषेधार्थे । न ज्ञातवानित्यर्थः । स्मेति प्रसिद्धे । अनेन तथा [5]वचने स्वस्य दोषो नि[6]राकृतः । ननु मायाया विभवं भगवदीयमेवेति कथं भगवान् स्वसम्बन्धिनं पदार्थं न जानाति? तत्र दृष्टान्तमाह—**यथा नभः स्वान्तमिति** । विद्यमाने अन्ते यस्त्वन्तं न जानाति स न सर्वज्ञः । न त्वविद्यमानेऽपि । न हि शशशृङ्गाज्ञानं सार्वज्ञ्यप्रतिबन्धकम् । यथा नभः स्वान्तं न जानाति । व्यापकत्वादन्ताभावाच्च । तथा भगवानपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

---

१ समामुपसर्गाभ्यामिति. क. ख. ङ. समोपसर्गाभ्यामिति ग. २ भगवद्ग्रहणेऽयोग्यतामिति क. ख. ३ छिन्ने वा प्रग्रहे निवृत्तिरिति ङ. ४ नलिति ग. ङ. ५ वचनेनेति ग. ६ निवारित इति ङ.

2. अग्नात् ...

एवं गुणानामज्ञानं निरूप्य स्वरूपस्याऽप्यज्ञानं निरूपयति—

नाऽहं न यूयं यदृतां गतिं विदुर्न वामदेवः किमुताऽपरे सुराः ।
यन्मायया मोहितबुद्धयस्त्विदं विनिर्मितं चाऽऽत्मसमं विचक्ष्महे ॥ ३६ ॥

नाऽहमिति । भगवन्तं कश्चिज्ज्ञास्यतीति न मन्तव्यम् । यतो वयमेव महान्तोऽधिकारिणः सर्वप्रकारेण चेन्न जानीमः कथमन्यो ज्ञास्यतीति । तत्र अहं ब्रह्मा । यूयं सनकाद्यन्ताः सर्वे मत्पुत्राः । यस्य ऋतां सत्यरूपां गतिं न विद्मः । भगवज्ज्ञानं दूरे । किन्तु येन मार्गेण भगवान् गच्छति तां गतिमपि न जानीमः । यथा देवानां मनुष्या न जानन्ति तथा वयमपि भगवत इत्यर्थः । महादेवस्तु गुणावतारः सर्वगुरुः । "**ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेदि**"ति वाक्याच्च स ज्ञास्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**न वामदेव इति** । वामदेवो महादेवः । अपरे ततो हीनाः । अज्ञाने उपपत्तिमाह—**यन्माययेति** । पूर्ववज्ज्ञानसम्बन्धिन्या मायया मोहिता बुद्धिर्येषाम् । बुद्ध्या गृहीतानि ज्ञानेन्द्रियाणि हि ज्ञानं जनयन्ति । तत्र बुद्धिश्चेन्मुग्धा ज्ञानवार्त्ता दूरे । तर्हीन्द्रियाणां वैफल्यं स्यात्तत्राऽऽह—**इदं विनिर्मितं आत्मसमं विचक्ष्मह इति** । भगवतैव विनिर्मितमिदं कार्यं जगद्रूपं स्वबुद्ध्यनुसारेण विचक्ष्महे । अनेन कार्यस्य प्रदर्शितत्वाद्भगवान्नास्तीति पक्षो निराकृतः । **आत्मसममिति** वचनात्तदपि न सम्यक् ज्ञायते । अन्यथा विशेषानुमानैर्भगवतः सर्वे विशेषा ज्ञाता भवेयुः । सर्वगुणप्रसिद्धिरूपत्वाज्जगतः ॥ ३६ ॥

एवं ज्ञानमार्गस्य दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा भक्तिमार्गस्याऽप्यशक्यतामाह—

यस्याऽवतारकर्माणि गायन्ति ह्यस्मदादयः ।
न यं विदन्ति तत्त्वेन तस्मै भगवते नमः ॥ ३७ ॥

यस्याऽवतारकर्माणीति । साक्षाद्भक्तिर्नास्त्येव । परम्पराभक्तिः कथमपि केनचित्कर्त्तव्या । तत्र परम्पराभक्तिमध्ये गुणकीर्त्तनमुत्तममित्यस्मदादयोऽवतारकर्माणि गायन्ति । अवतारपदेन तस्य कर्माण्यपि न जानन्तीति सूचितम् । कर्मपदेन गुणास्तु न ज्ञायन्त एव । गुणा ह्युत्कर्षाधायकाः । के वा भगवतो धर्मा भगवतः सर्वोत्तमत्वमन्यं वोत्कर्षं साधयन्तीति ज्ञानं दुर्लभम् । अवतारपदेन च शरीरेणाऽऽकृत्या वा गूढो भगवानिति कार्यज्ञानवद्भक्तिरपि सोपाधिका निरूपिता । तर्हि किमर्थं कथयन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—**गायन्तीति** । गानेन सुखं जायत इतीतरगानापेक्षया भगवद्गुणगाने सुखाभिव्यक्तेर्दृष्टत्वात्तदेव कुर्वन्तीत्यर्थः । हिशब्दस्त्विममेवाऽर्थमाह । तत्त्वमिदमित्थमेवंरूपम् । तथापि ज्ञानाऽज्ञानाभ्यामुपलक्षितो भगवान् कश्चिदस्तीति विनिश्चित्य मार्गद्वयेऽपि तत्र कर्त्तव्यान्तराभावान्नमनमेव कर्त्तव्यमित्याह—**तस्मा इति** । यद्यपि सर्वप्रमाणातीतस्तथापि सर्वत्र प्रसिद्धः । तत्र च नमनमेव कर्त्तव्यं नाऽन्यदिति । नमनञ्च—"**यादृशोऽसि हरे कृष्ण तादृशाय नमो नम**" इति ॥ ३७ ॥

एवं भगवतो माहात्म्यं निरूप्य पूर्वोक्तां सृष्टिमुपसंहरन् तत्त्वमुपसंहरति—

स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः ।
आत्माऽत्मन्यात्मनाऽऽत्मानं संयच्छति च पाति च ॥ ३८ ॥

स एष इति। योऽस्माभिर्न ज्ञायते स एवैष इदानीमस्मद्बुद्धौ स्थित्वा सर्वं करोतीति। तस्यैव स्रष्टृत्वे हेतुः **आद्य इति**। **पुरुष इति** साधनम्। **कल्पे कल्प इति** सकृत्सृष्टिर्निवारिता। **अज इति** स्वस्य सदैकरूपत्वम्। उपादानत्वं करणत्वं कर्तृत्वं स्वस्यैवेत्याह। आत्मा स्वयमेव कर्त्ता। आत्मनि स्वस्मिन्नेवाऽधिकरणे। आत्मना स्वेनैव करणेन। आत्मानं विश्वरूपं स्वयमेव कर्म। अनेनाऽन्येऽपि विभक्त्यर्था ज्ञातव्याः। न केवलमुत्पादयति। अपि तु संयच्छति मारयति। पाति रक्षति[१]। चकारौ तु भिन्नविषयत्वव्युदासकौ। यदाऽपि हरति तदाऽप्युत्पादयति। एवमन्यस्मिन्नप्यन्यसम्बन्धनिरूपणार्थं वा। युक्तिस्त्वत्र महायोगसिद्धो बाह्यसाधनव्यतिरेकेणैव स्वेच्छया बहुरूपो भवति। भगवति तु योगादिकमपि नाऽपेक्ष्यते। सर्वसामर्थ्ययुक्तं स्वरूपमेव तथाभूतं यतः॥ ३८॥

ननु नाऽयं भगवन्मार्गः साधीयान्। एतदपेक्षया ज्ञानमार्ग एव ब्रह्मात्मस्वरूपभूत उत्तमः। स हि ज्ञातुं शक्यत इत्याशङ्क्य तं पक्षमनूद्य दूषयति—**विशुद्धमिति** द्वाभ्याम्—

विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक् सम्यगवस्थितम्।
सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम्॥ ३९॥

एते हि द्वादश धर्मा देहादात्मनो वैलक्षण्यप्रतिपादकाः। तैर्ज्ञातैर**हंममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजे**दिति फलिष्यति। तत्र देहस्त्वत्यन्तं मलिनो मलमूत्रादिपूर्णत्वादशुद्धश्च। आत्मा तु विशेषेण शुद्धः। न हि शुद्धाशुद्धयोरैक्यम्। अनेनाऽऽत्मनः संस्काराः केऽपि नाऽपेक्ष्यन्त इत्युक्तं भवति। देहे कृतः[३] संस्कारो व्यर्थ एव। अनेन प्रथमं सर्वसाधनपरित्यागः सूचितः। किञ्च। केवलोऽयमात्मा। एक एवाऽसहायः। देहस्तु पुत्रादिसर्वसहितः। आत्मनस्त्वेकत्वे ज्ञाते पुत्रादिचिन्ता दूरे गच्छति। तेन वैराग्यं सिद्धं भवति। एवं परित्यागो वैराग्यं च निरूपितम्। किञ्च। अयमात्मा ज्ञानरूपः। देहस्तु ज्ञेयः। अनेन ज्ञानार्थमपि यत्नो निराकृतः। न ह्यात्मा ज्ञेयो भवति। शास्त्राणि तु दूरात्परिचायकानि। तेन आत्मना स्वयं ज्ञातानि[४] लब्धसत्ताकानि भवन्ति। अतस्तानि प्रमाणानि स्वात्मानमेव तत्सम्बन्धात्प्रमाणमिति बोधयन्त्यात्मबोधकानीत्युपचर्यन्ते[५]। तस्मादेवम्भावे आत्मनो ज्ञाते ज्ञानार्थेमपि प्रयत्नस्त्यक्तव्य इत्युक्तं भवति। किञ्च। अयमात्मा प्रत्यक् प्रत्यक्त्वेन वेद्यः। देहस्तु पराक्। अत आत्मन एवम्भावे ज्ञाते योगोऽपि व्यर्थः। तेन हि स्ववृत्तावात्मस्फूर्त्तिं[६] कृत्वा पराक्त्वं सम्पाद्यत आत्मनः। यथा मथनेनाऽग्नेर्बाह्यत्वम्। ननु गूढं प्रकटीक्रियत इति योगोपयोगोऽस्तीत्यत आह—**सम्यगिति**। यथाऽऽत्मा वर्त्तते तथैव सम्यक्। न तु प्रकटितः। देहवैलक्षण्यं च। देहस्त्वसम्यक्। न हि यादृशोऽस्ति तादृश एव स्थापनीयः, किन्तु संस्कारैरुत्तमः कर्त्तव्यः। किञ्च। अयमात्मा अवस्थितः अचलः। तस्मात्तत्स्थिरीकरणार्थमावापोद्वापनरूपं मननं न[७] कर्त्तव्यम्। अनवस्थितस्य हि युक्त्या अवस्थापनम्। देहवैलक्षण्यं च सिद्धमेव। देहस्य सर्वथाऽनवस्थितत्वात्। अनेन नाडीशोधनादिना देहसिद्धिप्रयासोऽपि व्यर्थ इत्युक्तम्। किञ्च। अयमात्मा सत्यः सदैकरूपः। देहस्तु न तथेति स्पष्टमेव। अनेन कालान्तरे आत्मनोऽन्यथाभावो भविष्यतीति शङ्कया योगादिभिः प्रयत्न-

---

१ रक्षति चेति घ. ङ. २ तावद्रूप इति क. ग. च तद्रूप इति घ. ३ देहकृत इति क. ख. ४ ज्ञाता लब्धसत्ताका इति पुम्प्रयोगः क. ग. घ. ङ. ५ बोधयन्त इति घ. ङ. ६ स्ववृत्तौ वा इति ग. घ. ङ. ७ नकारो नास्ति ग. घ. ङ.

करणं निवारितम् । किञ्च । अयमात्मा पूर्णः । देहस्तु परिच्छिन्नः । अनेनाऽऽत्मनो न्यूनतापरिहारार्थमपि यत्नो न कर्त्तव्य इति सूचितम् । स्वत एव पूर्णत्वात् । ननु पूर्णस्याऽपि सदैकरूपस्याऽप्याकाशादेरावरणनिराकरणेन विशालता सम्पाद्यते । तथाऽऽत्मनोऽप्युपाधिनिराकरणार्थं यत्नः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्य निराकरोति—**अनाद्यन्तमिति**। यस्य ह्याद्यन्तावुत्पत्तिप्रलयौ स्तः । स हि सजातीये घटपटादौ अन्वेतीति तस्योपाधयः सम्भवन्ति । नह्यन्तःकरणं शरीरमन्यद्वा आत्मन आवरकं सम्भवति । अविकारित्वादसङ्गत्वादव्यवहार्यत्वाच्च । तस्मात्केनाऽप्यंशेन उत्पत्तिप्रलययोरभावादुपाधिनिराकरणार्थमपि न यत्नः कर्त्तव्यः । देहादयस्तु तत्प्रकाशेन भासन्ते । न तु तदुपाधयः । अत आत्मन एवम्भावेऽवगते देहनिराकरणार्थमपि प्रयत्नो व्यर्थः । ननु गुणैः क्षोभसम्भवादेवम्भावस्थित्यनुपपत्तेः सर्वदा तथास्थित्यर्थं गुणक्षोभनिराकरणाय यत्नः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—**निर्गुणमिति**। नह्यात्मनो गुणाः सन्ति । एते हि सत्त्वादयः प्रकृतेर्गुणाः । न ह्यन्यदीयैरसम्बद्धैरात्मनः क्षोभो भवितुमर्हति । तस्मात्तदर्थमपि न यत्नः कर्त्तव्यः । किञ्च । एतादृशस्वभाव आत्मा सर्वदा न तु कदाचिदित्याह—**नित्यमिति**। यावन्त आत्मनो धर्मा निरूपिताः परिचायकत्वेन तैः सहित आत्मा नित्यो न तु ते तत्रोत्पाद्यन्ते । तस्मात्तादृशत्वसिद्ध्यर्थमपि न यत्नः । किञ्च । यद्ययमात्मा अनानन्दमयो भवेत्तदा भगवत्सायुज्यं ब्रह्मता वा सम्पादनीया स्यात् । किन्त्वयमेव ब्रह्म भगवानिति । **"अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयः"** इति श्रुतेः । **"अहमात्मा गुडाकेश"** इति च । तस्माद्भगवत्सायुज्यार्थं ब्रह्मभावार्थं वा न यत्नः कर्त्तव्य इत्याह—**अद्वयमिति**। न ह्यात्मा द्वयरूपः । पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि । **"मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"**ति । **"अन्योऽसावन्योऽहमस्मी"**ति निन्दाश्रवणात् । नह्यात्मनि नानात्वमस्ति । वैलक्षण्यं तु दूरे । सर्वत्र चैकरूपः सर्वत्राऽक्षोभ्यः सर्वत्रोत्पत्तिविनाशधर्मरहितः सर्वत्र परिच्छेदरहितः सर्वत्रैकरूपः सर्वत्र निश्चलः सर्वत्र समीचीनः सर्वत्र प्रत्यक्स्फूर्तिरूपः सर्वत्र ज्ञानरूपः सर्वत्राऽसङ्गोदासीनः शुद्धश्चेति परिचायकप्रकारेणाऽऽत्मन्यवगते कृतार्थो भवति । न किञ्चित्कृत्यमिति ॥ ३९ ॥

एवमात्मज्ञानमार्गं निरूप्य तं पक्षं दूषयति—

ऋषे विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः ।
यदा तदैवाऽसत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥ ४० ॥

ऋष इति। हे ऋषे नारद । त्वं हि मन्त्रद्रष्टा सर्वसिद्धान्तं जानासि । किमेतावता आत्मा एतादृश इति । प्रतीयमानस्याऽनर्थस्य निवृत्तिरपेक्ष्यते । यद्यात्मन्येतादृशेऽपि संसारः स्यात्तदा अनिर्मोक्षः । भ्रमात्प्रतीतावपि भ्रमो निवर्त्तनीयः । एवंभावज्ञानादेव निवर्त्तनपक्षेऽपि ज्ञानं प्रमाणतः सम्पादनीयम् । तत्प्रमाणं वेदो भवितुं नाऽर्हति । बहुवादिविप्रतिपन्नत्वात् । किन्तु प्रमाणसहितं योगयुक्तं मन एवाऽऽत्मनस्तथात्वं बोधयति । तं पक्षमङ्गीकृत्य दूषयति । मुनयः यदा मननशीलाः । प्रशान्त आत्मा इन्द्रियाणि च येषाम् । शुद्धान्तःकरणा जितेन्द्रियाः । तैर्मनने क्रियमाण एवाऽऽत्मा भासते ।

१ अधिकारित्वादिति घ. ङ. २ एतादृशः इति क. ३ स्वभावात्मेति क. घ. ४ नाऽऽनन्दमय इति ग. ५ सर्वत्र स चैकरूप इत्यादि ग. ६ यदि संसार इति ग. घ. ङ. ७ सदेति ग. ८ प्रशान्ता इति क. ख. घ. ९ एवमात्मेति क. ख.

तदेव गुणस्वरूपमसत्तर्कैः कुयुक्तिभिर्विप्लुतं सत्तिरोभूयेत तिरोभावं प्राप्नुयात्। सर्वदा एतादृश आत्मानुसन्धाने कदाचिदपि संसारस्फूर्त्तिर्न स्यात्। तथात्वे वा संसारस्फूर्त्तावनिर्मोक्षप्रसङ्गः शास्त्रवैफल्यञ्च। तस्माद्दृष्टानुपपत्त्या एतदभ्युपगन्तव्यम्। ये मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयास्तेषामात्मा तथाविधः स्फुरति तदा न संसारः। अन्यान्प्रति न स्फुरति तदा तेषां संसार इति। एवमपरोक्षकथापरोक्षकथायामपि प्रमाणेन वेदादिना सत्तर्कसहितेन तत्स्फुरत्यसत्तर्कैर्विप्लुतं सत्तिरो भवतीति। अतः परमेतन्नियमनार्थं किञ्चिदङ्गीकर्त्तव्यम्। यस्मिन् क्रियमाणे असत्तर्कादिकमप्यभिभूय ज्ञानमुदेतीति। प्रशमादयस्तु प्रथमतो न सम्भवन्ति। तेषां साधनाभावात्। साधनाऽभावेऽपि यदि जायेरंस्तदा सर्वदैव स्युः। तस्मात्तादृशमेकं साधनं वक्तव्यं यदव्यभिचारि भवति। भक्तिश्चेत्कृतमात्मनिरूपणेन। भक्तेः स्वातन्त्र्येणैव मोक्षदानात्। भगवतस्तादृशस्यां[1]ऽऽत्मत्वाच्च। अतो भक्तिरहितः स मार्गो न सिद्ध्यति। भक्तौ च जातायां किं तेन मार्गेण। अत उभयथाऽप्यप्रयोजकं तत्। तस्माद्भगवतस्तदेकं रूपमात्मभूतमिति भगवन्माहात्म्यमेतत्। विभूतिर्वा। तस्माद्बालानां हस्ताग्रे चन्द्रबुद्धिवदात्मबुद्धिरिति न तच्छ्रवणमात्रेण कार्यसिद्धिरिति भावः॥ ४०॥

एवं मतान्तरं परिहृत्याऽवतारकर्माणि गायन्तीत्युक्तत्वात् के ते अवतारा इत्यपेक्षायामाह—

आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य कालः स्वभावः सदसन्मनश्च।
द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि विराट् स्वराट् स्थास्नु[2] चरिष्णु भूम्नः॥४१॥

आद्योऽवतार इति। परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्याऽऽद्योऽवतारः पुरुषः प्रकृतिभर्त्ता। द्वितीयः कालः। तृतीयः स्वभावः। सदसत् कर्म प्रकृतिर्वा। मनश्च। इदं मन आधिदैविकं यत्सङ्कल्पद्वारा कामजनकं। यतः सृष्टिः। तदनन्तरमन्येऽप्यवतारा इत्याह। द्रव्यं पञ्चमहाभूतानि। विकारः अहङ्कारः। गुणास्त्रयः। पञ्च वा तन्मात्राः। इन्द्रियाणि दश। विराट् ब्रह्माण्डदेहः। स्वराट् तदभिमानी। स्थास्नु[3] स्थावरम्[4]। चरिष्णु जङ्गमम्। एतत्सर्वं भूम्नः अतिसमर्थस्यैते सर्वेऽवताराः। अवतारो नाम अवतरणं मूलस्थानादिहाऽऽगमनम्। तत्परमार्थतो भगवानेक एव तत्र स्थितः सर्वरूपेण इहाऽऽगत इति सर्वमेवाऽवताररूपम्॥ ४१॥

अथ पुरुषोत्तमत्वाद्भगवतः सजातीयेभ्य उत्कर्षलक्षणगुणवत्त्वं चेत्तदा इमे अग्रे वक्ष्यमाणा इति तान् गणयति—

अहं भवो यज्ञ इमे प्रजेशा दक्षादयो ये भवदादयश्च।
भूलोकपाला भुवर्लोकपालाः स्वर्लोकपालास्तललोकपालाः॥ ४२॥
गन्धर्वविद्याधरचारणेशा ये यक्षरक्षोरगनागनाथाः।
ये वा ऋषीणामृषभाः पितॄणां दैत्येन्द्रसिद्धेश्वरदानवेन्द्राः।
अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः[5]॥ ४३॥

---

१ आत्मतत्त्वाचेति क. घ. ङ. २ स्थाण्विवत्यपि ख. पाठः. ३ स्थाण्विति क. ख. ग. ४ स्थविरमिति घ. ५ पश्वधीशा इत्यपि पाठः.

यत् किञ्च लोके भगवन्महस्वदोजःसहस्वद्बलवत्क्षमावत् ।
श्रीह्रीविभूत्यात्मवदद्भुतार्णं तत्त्वं परं रूपवदस्वरूपम् ॥ ४४ ॥

अहमिति । स्वहीनेभ्यः स्वसेवकेभ्य उत्कर्षो बहूनां वर्त्तत इति ते सर्वे भगवदवताराः । तत्र प्रथमम्—अहं ब्रह्मा । भवो महादेवः । यज्ञो यज्ञनारायणः । इमे प्रजेशा मरीच्यादयः । तत्र दक्षो मुख्यः कल्पान्तरे । अतो दक्षादयः । भवानादिर्येषां ते भवदादयो भक्ताः । चकारात्सनकादयः । एवं स्वमावत उत्कृष्टानुक्त्वा अधिकारेणोत्कृष्टानाह—**भूलोकपाला इति** । पाठान्तरे भूर्लोकपालाः । तदा भूरित्याद्यव्ययम् । भूलोकपालाः पृथिवीलोकपालाः । भुवर्लोकपाला[१] अन्तरिक्षलोकपालाः । स्वर्लोकपाला उपरितनलोकपालाः । तललोकपाला अधस्तनलोकपालाः । गन्धर्वादीनां ये ईशाः । यक्षादीनां ये नाथाः । रक्षोरगेति सन्धिरार्षः । गन्धर्वादयो राजसाः । यक्षादयस्तामसाः । ऋषीणामृषभाः सात्त्विकाः । पितॄणां सन्निपाताः । एवं पूर्वत्राऽपि[२] । दैत्येन्द्रादयो राजससात्त्विकतामसाः । इदानीं तमोमिश्रतामसानाह—**प्रेतपिशाचेति** । एतेषां स्वरूपं तृतीयस्कन्धे वक्ष्यते । प्रेतादीनां ये अधीशाः । किञ्च । यः कश्चनोत्कृष्टधर्मो भगादिः[३] । भाग्यमैश्वर्यादि वा । तद्युक्तं यत्किञ्चिद्वस्तुमात्रं प्राणिमात्रं वा । महस्तेजः । ओज इन्द्रियशक्तिः । सहो[४] मनःशक्तिः । ओजसा सहितं सहः । मनसश्चेन्द्रियाणां चाऽन्योन्योपकारात्तच्छक्तिद्वयमेकत्वेनोक्तम् ओजःसहस्वदिति । बलं देहशक्तिः । क्षमा सहिष्णुता । एते भगादयः पदार्था[५] उत्कृष्टा एवाऽत्र विवक्षिताः । श्रीः शोभा । ह्रीर्लज्जा । विभूतिर्लक्ष्मीः । आत्मा बुद्धिः । श्रिया(?)द्यात्मपर्यन्तं चतुष्टयं यस्याऽस्ति स तथोक्तः । किञ्च । अद्भुतार्णम् अद्भुतवर्णरूपम् । विचित्ररूपम् । गवादिकं[६] वा । किं बहुना । यत्किञ्चिद्रूपवत् मूर्त्तम् । प्रकाशमानमिति यावत् । तत्सर्वं परमेव तत्त्वम् । यदप्यस्वरूपं अमूर्त्तमाकाशादि । तदपि तत्त्वमित्यर्थः । अस्वरूपत्वेन रूपवत्त्वेन[७] च तस्याऽपि प्रसिद्धेः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

एवमुत्कृष्टधर्मवत्त्वेन यदेव किञ्चिल्लोके प्रसिद्धं तदेव भगवदवताररूपमित्युक्त्वा यत्साक्षात्सच्चिदानन्दरूपमैश्वर्यादिर्सर्वगुणसहितं तन्मुख्यं भगवदवताररूपं ते कथयिष्यामीत्याह—

प्राधान्यतो यानृष आमनन्ति लीलावतारान् पुरुषस्य भूम्नः ।
आपीयतां कर्णकषायशोषाननुक्रमिष्ये त इमान् सुपेशान् ॥ ४५ ॥

प्राधान्यत इति । ऋषे इति सम्बोधनं तादृशश्रवणे अधिकारिद्योतकम् । यद्यपि भगवत्सृष्टौ सर्वमेवाऽवताररूपमिति मुख्यः पक्षस्तथापि तादृशस्याऽवतारत्वेन लोकप्रसिद्ध्यभावाल्लोके यानवतारान्प्राधान्येन मुख्यतया वदन्ति तेषां लीलावतारेति नाम । ते च पुनरवताराः कस्येत्यपेक्षायां यस्तु भूमा पुरुषो ब्रह्माण्डादधिकोऽन्तर्यामिरूपो द्वितीयध्यान उक्तस्तस्याऽवताराः । सच्चिदानन्दरूपा हि देहजीवान्तर्यामिणः । तत्र क्रमेण देहजीवरूपा उक्ताः । इदानीमन्तर्यामिरूपा उच्यन्त इति । आपीयताम् । ते हि न बहिःस्थापनयोग्याः । नाऽपि मध्ये । किन्तु सर्वान्तराः कर्त्तव्या इत्यासमन्तात्पीयतामित्यर्थः ।

---

१ भुवलोकपाला इति क. ख. २ सर्वत्राऽपीति ग. ३ भगादीत्यविसर्गः पाठः क. ख. ४ सह इत्यायंशो नास्ति ख. घ. ५ पादार्थो इति ख. ६ गद्यादिकमिति क. ख. ग. घ. ७ अमूर्तरूपवत्त्वेनेति ग. रूपत्वेनेति घ. ङ. ८ सर्वेति नास्ति क. ख.

तेषां श्रवणस्य विशेषफलमाह—**कर्णकषायशोषानिति** । यद्यपि सर्वं चरित्रं भगवतस्तथापि लौकिकदोषेण कर्णयोर्दुष्टत्वाद्भगवच्चरित्रे न रुचिरुत्पद्यते । तत्रैतद्विशेषचरित्रं कर्णमलनिवारकमित्यस्मिञ्छ्रुते सर्वत्र रुचिरुत्पत्स्यत इत्यर्थः । अत एवाऽनुक्रमिष्ये आनुपूर्व्येण कथयिष्यामि । ते तुभ्यम् । विशेषेण त्वमेवाऽधिकारीति । इमान् बुद्धिस्थितान् । महता आडम्बरेण कथने हेतुः **सुपेशानिति** । अतिसुन्दरान् मनोहरान् । कथनप्रतिज्ञा भिन्नप्रक्रमेण कथने हेतुः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

एवमात्मातिरिक्तानामुत्पत्त्या निर्णयः कृतः ।
आत्मनोऽपि हरेरत्र[1] निर्णयो विनिरूप्यते ॥ १ ॥
सूक्ष्मध्यानं पूर्वमुक्तं तस्याऽत्र विवृतिः स्फुटा ।
सप्तमे क्रियते येन तद्धर्मा वस्तुतो मताः ॥ २ ॥
उपासनायां सर्वस्य हरेर्धर्मस्य निर्णयः ।
स्वरूपगुणभेदेन बोधनार्थमिहोच्यते ॥ ३ ॥
मुख्यस्य च फलं त्वत्र निर्णीतं विनिरूप्यते ।
माहात्म्यादि तदङ्गं च विशिष्टं तेन सिद्ध्यति ॥ ४ ॥

एवं जडजीवयोरुत्पत्त्या निर्णयमुक्त्वा अन्तर्यामिणोऽपि सर्वधर्मसहितस्य खण्डश उत्पत्तिरुच्यते । तथा सत्येकैकस्य धर्मस्य तादृशमाहात्म्यावगतौ विशिष्टस्य परममाहात्म्यं सेत्स्यतीति । अन्तर्यामिस्वरूपे **"प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तमि"**त्यादिपदैर्यन्निरूपितं भगवत्स्वरूपम् तस्याऽत्र पदशोऽवतारा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं प्रादेशमात्रत्वधर्मस्योत्पत्त्या यद्रूपं तत्प्रथममाह—

ब्रह्मोवाच ।

यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्रत् क्रौडीं तनुं सकलयज्ञमयीमनन्तः ।
अन्तर्महार्णव उपागतमादिदैत्यं तं दंष्ट्रयाऽद्रिमिव वज्रधरो ददार ॥ १ ॥

यत्रोद्यत इति । ब्रह्मणो हि भूम्युद्धारे चिन्ता काचिदुत्पन्ना कथमेनां समुन्नेष्य इति । तदा भगवद्ध्यानादन्तर्यामी भगवान् यः प्रादेशमात्रः स आविर्भूतः । स प्रादेशमात्रोऽपि नासापुटनिर्गमनार्थमङ्गुष्ठशिरोमात्रो भूत्वा पश्चात्स्थूलो जात इति प्रादेशमात्रत्वं स्थान[2]सापेक्षं न तु स्वाभाविकमिति व्याख्यातम् । यत्रैव स्थितो भगवाननन्तो देशकालाद्यपरिच्छिन्नः क्षितितलोद्धरणायोद्यतः । यदैव भग-

---

१ हरेस्त्त्रेति घ. २ स्थानसापेक्ष्यमिति घ, ङ.

वानिति विचारितवान् भूमिमुन्नेष्यामीति तदैव रूपमबिभ्रत् । नहि तस्य रूपग्रहणे देशकालवस्त्वाद्यपेक्षा । यतोऽन्तःकरण एव ब्रह्मणः स्थित्वा भूम्युद्धारेच्छयैव तत्रैव रूपं गृहीतवान् । अतोऽन्तर्यामिणो रूपग्रहणे न काऽप्यपेक्षेति सूचनार्थं प्रथममेव वराहावतार उक्तः । यत्रैवोद्यतस्तत्रैव बिभ्रत् धृतवानिति योजना । क्षितितलस्योद्धरणम् । तलपदेन कृत्रिमा भूमिरुक्ता समा च । पूर्वं हि ब्रह्मा पुष्करपर्णे स्थितो वराहरूपं कृत्वा काञ्चिन्मृत्तिकां तत उद्धृत्य पुष्करपर्णे प्रथनं कृतवान् । सा पृथिवी पुनर्निमग्ना । तदा तदुद्धारार्थमुद्यतस्तदेव रूपं धृतवान् । **"सोऽपश्यत्पुष्करपर्णं तिष्ठत् । सोऽमन्यत । अस्ति वैतत् यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आर्च्छत् । तस्या उपहत्योदमज्जत् । तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । यदप्रथयत्तत्पृथिव्यै पृथिवीत्वमि"**ति श्रुतेः । अतो भगवताऽपि क्रोडसम्बन्धिनी वराहसम्बन्धिनी तनुः कृता । जलात्पदार्थोद्धरणे तस्यैव सामर्थ्यात् । किञ्च । **सकलयज्ञमयीमिति** । यज्ञो हि मृगः । स वनगोचरः । स्रुगादिपदार्थानां तत्तुण्डरूपतुल्यत्वान्मृगत्वेऽपि वराहत्वम् । मन्युशब्दवाच्यत्वाच्च । यतः शतमन्युरिन्द्रः । अत्राऽपि **"पशूनां वा एष मन्युर्यद्वराह"** इति श्रुतेर्वराहस्य मन्युत्वात्सकलयज्ञमयी तनुः सा भवति । यथेयं तनुः सकलयज्ञमयी तथोत्तरत्र वक्ष्यते । अत्र रूपग्रहणेनैव तत्कार्यस्योक्तत्वात्कार्यान्तरमस्तीति तस्य निरूपकमाह । यज्ञे हि त्रयीद्विषो हन्तव्याः । भूमिश्च तैरेव तत्र नीता । **"असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन्नि"**ति श्रुतेः । अतस्तद्वधे कर्तव्ये **"मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय"** इति न्यायेनाऽऽदौ दैत्यत्वं प्राप्तमादिदैत्यं तं प्रसिद्धं ददार विदीर्णं कृतवान् । तस्य विदारणे हेतुरूपो दृष्टान्तः **अद्रिमिव वज्रधर इति** । यथा पर्वताः पक्षैरुद्यताः सर्वामेव पृथिवीं नाशयन्ति । तत्प्रतिपक्षतयेन्द्रेण च ते छिन्नपक्षाः कृतास्तथा भगवता हिरण्याक्षोऽपि भूम्यनिष्टकर्ता हत इत्यर्थः । तस्य च हननं समुद्र एव । तदाह—**अन्तर्महार्णव इति** । आगतमात्रत्वं वा । **दंष्ट्रयेति** तस्य न मुक्तिः । यमत्वाद्दंष्ट्रायाः । यदग्रे करेण हतवानित्यादि तन्न विदारणरूपम् ॥ १ ॥

एवं प्रादेशमात्रस्याऽवतारमुक्त्वा पुरुषरूपस्याऽवतारमाह—

जातो रुचेरजनयत् सुयमान् सुयज्ञ आकूतिसूनुरमरानथ दक्षिणायाम् ।
लोकत्रयस्य महतीमहरद्यदार्तिं स्वायम्भुवेन मनुना हरिरित्यनूक्तः ॥ २ ॥

जातो रुचेरिति । भगवतो हि यज्ञस्य ध्यानरूपकर्माधिष्ठातृ रूपमेकत्र नाम चैकत्र । तत्र रूपं वराहे । नाम यज्ञनारायणे । स हि पुरुषरूपः । भगवान् पुरुषरूपाणि स्वरुच्या कृतवानिति रुचिनाम्नो ब्रह्मपुत्राज्जातः । तस्य भगवदवतारत्वे नियामकं रूपमाह—**अजनयत् सुयमानिति** । अन्यो हि जातः कियता कालेन भार्यया सम्बद्धः पुत्रान् जनयति । स हि दक्षिणया भार्यया सहित एव जातः । सुयमान्देवांस्तन्मन्वन्तराधिकारिणोऽजनयत् । सुयज्ञ इति नाम यस्य । शोभना यज्ञा यस्मात् । वराहो हि यज्ञरूपः । अयं देवतारूपः । आकूतिरिति मनोर्ज्येष्ठकन्या । आकूतिर्बाह्यः

---

१ तदैवं रूपं बिभ्रदिति घ. ङ. २ तत्रैवमिति ग. ३ उच्यत इति क. ख. ग. ४ हृदय एवेति क. ख. ग. ५ प्रथममिति ख. ग. ङ. ६ अधार्च्छदिति क. अध्यर्च्छदिति ग. अध आर्च्छदिति ङ. ७ पृथिवीत्वमिति क. ख. ङ. ८ कार्यान्तरं तस्येति क. ९ विदीर्णने इति क. ग. ङ. १० ध्यानरूपकर्माधिष्ठानरूपमिति क. घ. ङ.

प्रयत्नः। यज्ञो हि तेनैवाऽभिव्यज्यते। **अमरानथ दक्षिणायामिति**। पूर्वं यज्ञभुजो देवान् सृष्ट्वा पुनरधिकारिणोऽपि देवान्सृष्टवानित्यथशब्दादवगम्यते। अथ अमरान् देवान् सृष्टवान् स्वत एव। अथ दक्षिणायां बाह्यान् देवानित्यर्थः। अवतारस्य प्रयोजनमाह—**लोकत्रयस्येति**। महती आर्त्तिर्वृष्ट्ययज्ञकर्माभावेन। तत्रितयसम्पादनेन अहरत्। दैत्योपद्रवेण वा। तद्धननेन। तस्मिन्मन्वन्तर इन्द्राधिकारिणोऽन्यस्याऽभावात्स्वयमेवेन्द्रो जात इत्याह—**स्वायम्भुवेनेति**। स हि स्वायम्भुवमनोः पुत्रिकापुत्रः। एको हि ब्राह्मणरूपः क्षत्रियरूपोऽपि जातः। न हि भगवदवतारव्यतिरेकेण द्वयं भवति कश्चित्। अत एव स्वायम्भुवेन ब्रह्मपुत्रेण तन्मातामहेन मनुना पूर्वं यज्ञ इत्युक्तोऽप्यनु पश्चाद्धरिरितीन्द्र इत्युक्तः। न ह्येकोऽधिकारद्वयं कर्त्तुं शक्तः। तस्माद्यज्ञशब्दप्रयोगाद्धरिशब्दप्रयोगाच्च पुरुषद्वयरूपो भगवान्निरूपितः। अलौकिको हि यज्ञः सर्वलोकात्मको हरिरिति॥ २॥

"वसन्तमि"ति भगवद्ध्याने भगवद्विशेषणमुक्तम्। तस्य स्वरूपं निर्द्धार्यते केवलवासलक्षणम्। न हि कश्चिदपि किञ्चिदप्यकृत्वा क्वचिदपि स्थातुं शक्नोति। **"न हि कश्चित्क्षणमपी"**ति वाक्यात्। अतः केवलस्थित्यर्थं स्वयं तथा स्थितः अन्यान् शिक्षयितुमेकं साङ्ख्यलक्षणं शास्त्रं कृतवान्। तदाह—

जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज देवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे।
ऊचे ययाऽऽत्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन्विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे॥ ३॥

जज्ञे च कर्दमगृह इति। केवलस्थितिनिरूपणार्थमाविर्भूतो जातोऽपि यथा सर्वं कुर्वन्नपि न करोतीति बोधयिष्यति, तथा सर्वत्र जातोऽपि न जात इति ज्ञापनार्थं जज्ञे चेत्युक्तम्। कर्दमस्य गृहे। **"छायायाः कर्दमो जज्ञ"** इति ब्रह्मणश्छायात उत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नप्राय इति तद्गृहे जातस्तथा प्रदर्शनार्थम्। किञ्च। कर्दमस्य गृहं जलं भवतीत्यतिशुद्धे उत्पत्तिरुक्ता। पुष्करपलाशवन्निर्लेपत्वज्ञापनार्थं वा। कृधातोः कर्त्रर्थे विच्[2] प्रत्यये कृते गुणे लोपे च कृते करिति भवति। कृतिकर्त्ता भूत्वा यो दमरूपः। दमस्त्विन्द्रियसंयमः। तेन करोति न करोति चेति तस्य स्वरूपमेव। तादृशे हि जातः साङ्ख्यप्रवर्तको भवति। **द्विजेति** सम्बोधनं तथात्वाभावान्नारदस्याऽधिक्षेप[3]बोधकम्। देवहूत्यां मनोर्द्वितीयकन्यायाम्। देवानां हूतिर्यस्यामिति सर्वदेवतामयी सा निरूपिता। अनेनाऽतिसौन्दर्यं तस्या निरूपितम्। **स्त्रीभिः समं नवभिरिति**। प्रकृतेर्गुण[4]त्रयाभिमानिन्यो देवताः कर्तृत्वनिमित्तं सहैवाऽऽनीताः स्वयमकर्ता ताः कर्त्र्य इति। तासां भगिनीत्वख्यापनात्ता यत्र सम्बध्यन्ते स एव कर्त्ता, न तु सर्वथा असम्बद्ध इति साङ्ख्यसिद्धान्ते नियमो द्योतितः। अवतारस्य प्रयोजनमाह—**आत्मगतिमित्यादिना**। यस्य[5] हृदयात्साङ्ख्यशास्त्रमुत्पद्यते स एव हि तत्र मुख्योऽधिकारी। स्वोत्पादक[6]त्वबुद्धिनिवृत्त्यर्थं चाऽऽत्मतत्त्वरूपं साङ्ख्यं मात्रे उक्तवान्। आसुरिरपि साङ्ख्यं पठितवान्। तथापि तस्य प्रचारकत्वेनोपयोगान्न मुख्याधिकारित्वम्। इयं तु मुख्याधिकारिणी। यतस्तदैव आत्मशमलं गुणसङ्गपङ्कलक्षणं तस्मिन्नेव क्षणे विधूय यथा कपिलस्तथैव जाता। अतः स्त्रीजातिमत्त्वेऽपि मातृत्वेऽप्यात्मोपदेशः। आत्मनो गतिर्ज्ञानम्। स्वमात्र इत्युपदेशावश्यकता।

१ अथेति नास्ति घ. २ क्विप् प्रत्यय इति क. ग. ङ. ३ अविक्षेप इति क. ङ. ४ गुणाभिमानिन्य इति ख. ५ यस्य हीति क. ख. ग. ६ स उत्पादकेति क. ७ लक्षण इति घ. ङ.

भगवदवतारत्वाच्च न गुरुभ्य उपदेशो दोषाय । इदं हि ज्ञानं नित्यसिद्धम् । किन्त्वन्तःकरणदोषान्न भासते । अतोऽन्तःकरणस्य शमलं मोहजनकं पापम् । अस्मिन्नेवोपदेशे वा । कपिलस्य गतिं साङ्ख्यसिद्धान्तसिद्धानुभवम् । प्रपेदे प्राप्तवती ॥ ३ ॥

एवं भगवतो निश्चलस्थितिरूपं कपिलं निरूप्य चतुर्भुजत्वं भगवतो निरूपयति—

अत्रेरपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो दत्तो मयाऽहमिति यद्भगवान् स दत्तः ।
यत्पादपङ्कजपरागपवित्रदेहा योगर्द्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्याः ॥ ४ ॥

अत्रेरिति । न विद्यन्ते त्रयो यस्य । पुत्रत्रयमवश्यभाव्यम् । तदभावाद्भगवत्प्रार्थना । अथवा भार्या स्वयं च । पुत्राभावादत्रित्वम् । तस्य हि पुत्रत्रयसहिते स्वस्मिन्सम्पन्ने चतुर्भुजत्वं भवति । चतस्रः क्रियाशक्तयो भवन्त्युत्पत्तिस्थितिप्रलयास्तपश्चेति । **योगस्तपश्च वंशश्च भगवद्भक्तिरेव च । एताः क्रियाश्चतस्रो हि भगवद्बाहुषु स्थिताः ।** अथवा दातृदेयत्वमात्मनो बोधयत्यसौ । **अत आत्मप्रदः कृष्णश्चतुर्भुज इतीरितः** । तदाह—**अपत्यमभिकाङ्क्षतः** । अपगतिं त्याजयतीत्यपत्यं दुर्गतिनिवारकम् । तत्र पुत्रान्तरेण तेन वा पितृलोकप्रापणे परमार्थतो दुर्गतिरेव भवति । अतो भगवानेवं विचारितवान् । अयमपत्यं वाञ्छति तस्याऽपत्यार्थसिद्ध्यर्थमहमात्मानमेव दास्यामि । नाऽन्यथाऽपत्यत्वसिद्धिः । अभितः काङ्क्षणमेकेनैवाऽभ्युदयनिःश्रेयसोभयजननाय । अत एव स्वयमेवाऽऽह अत्रेस्तुष्टः सन् । भगवतो दत्तनामनिरुक्तिः न दत्तः पुत्रत्वेन किन्त्वात्मप्रदत्वेनेति । तदाह—**दत्तो मयाऽहमिति** । मया अहमेव दत्तः । एकस्य कर्मकर्तृभावो न भगवद्व्यतिरिक्तस्य भवति । धर्मशास्त्रे अदेयत्वेनाऽऽत्मादयो गणिताः । "**धर्मदासो ज्येष्ठपुत्रो भार्या स्वात्मा तथैव च । सर्वस्वं गुरुवर्गश्च नैव देयमिति स्थितिरि**"ति वाक्यात् । अतः कथं भगवानात्मानं दत्तवानित्याशङ्क्याऽऽह—**यद्भगवानिति** । यस्मादयं भगवान् । जीवधर्मा एवैते । भगवांस्त्वात्मप्रदः । अन्यथा भजनीय एव न स्यात् । अत एव स दत्तः दत्तनामा जातः । दत्तात्रेय इति पितृनाम्ना सह नाम । अवतारप्रयोजनमाह—**यत्पादपङ्कजेति** । पूर्ववत्पादपङ्कजपरागसंस्कृतानि भगवदीयदेहजनकानि भूतानि । तैः शुद्धो देहो येषाम् । अत एवोभयीं योगर्द्धिमापुः सद्योमुक्ति-क्रममुक्तिरूपाम् । अणिमादयस्तु क्रममुक्तावेव । ज्ञानभक्तिरूपां वा । यदुगुरुरवधूतोऽयम् । हैहयः सहस्रार्जुनः । स हि यादवः । तेन हैहिकी सिद्धिः सहस्रबाहुरूपा प्राप्ता मोक्षश्च । एतेषां पुष्टिमार्गनिष्ठत्वान्न मर्यादाविरोधो दोषाय । आदिशब्देन प्रह्लादादयः । अतो भगवद्बाहूनां सङ्ख्यायामेवंरूपत्वमित्युक्तम् ॥ ४ ॥

"कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधर"मित्यस्य विशेषणस्य स्वरूपमाह—

तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे आदौ सनात् स्वतपसः स चतुःसनोऽभूत् ।
प्राक्कल्पसम्प्लवविनष्टमिहाऽऽत्मतत्त्वं सम्यग्जगाद मुनयो यदचक्षताऽऽत्मन् ॥ ५ ॥

१ तद्भावादिति क. ग. २ मातृदेयत्वमिति ख. ३ पुत्रान्तरे इति क. ग. ङ. ४ दत्तपुत्रत्वेनेति घ. ङ. ५ परागः संस्कृतानीति क. ख. ङ.

तप्तमिति। एते हि सनकादयश्चत्वारो भगवदायुधरूपाः। ते[1] हि यद्यपि तत्त्वरूपाः। मुख्यतत्त्वं गदा, अपां तत्त्वं शङ्खः, तेजस्तत्त्वं सुदर्शनं[2], कार्यतत्त्वं पद्ममिति। तेजोऽबन्नानि प्राणाश्चेत्युक्तं भवति। तेषां स्वरूपेणैव तत्त्वता। कार्यत्वेत्त्वेन[3] यद्रूपं तदिहोच्यते। न केवलं तत्त्वमात्रेण कार्याऽऽवेशरहितेनाऽऽयुधभावः सम्पद्यते। ते हि येन तथा भवन्ति तदुच्यते। "**तपो मे हृदयं साक्षादि**"ति वाक्याद्भगवतः साधनं तप एव। तद्धि क्रियया व्याप्टतमिति हस्तैः पद्मादिधारणम्। तपसोऽपि[4] वैलक्षण्यमाह—मया पूर्वं चतुर्विधभूतनिकायसृष्ट्यर्थं तप्तं तपः। आदौ सृष्टेः पूर्वम्। ततोऽपि न किञ्चिज्जातं यदा तदा तत्तपो भगवते दत्तं समर्पितम्। तस्य तपसः सनात् दानात्। षणु[5] दाने। अतो दानाद्धेतोः स भगवानेव चतुःसनो जातः सनक-सनन्दन-सनातन-सनत्कुमाररूपेण। आवेशपक्षेऽप्येतदुपपद्यते। मूर्तिचतुष्टये एक एव भगवानाविष्ट इति। अवतारप्रयोजनमाह—**प्राक्कल्पसम्प्लवविनष्टमिति। यज्ञः साङ्ख्यं च योगश्च ज्ञानं त्वत्र निरूप्यते**। पूर्वकल्पे आत्मज्ञानस्य सम्प्लवो[6] नाशो जातः। तत्पुनरिह अस्मिन्कल्पे सम्यग्जगाद। अनुभवपर्यन्तं यथा भवति। येनैव सनकाद्युक्तेन मुनयो मननशीलाः श्रौतप्रकारेण मननमपि कुर्वाणा न तेन मार्गेणाऽऽत्मानं दृष्टवन्तः, किन्तु सनकोक्तमार्गेण। यस्मादात्मानमेवाऽचक्षत दृष्टवन्तः। **आत्मन्निति** द्वितीयाया लोपः। सप्तम्या वा। तदा स्वात्मनि भगवन्तं दृष्टवन्त इत्यर्थः। साधारणा भक्तिमार्गाधिकारिणो "**ये ये हताश्चक्रधरेण राजन्नि**"ति न्यायेनाऽनेन मार्गेण मुक्ता भवन्तीत्युक्तं भवति। ते हि पूर्वमपि भगवद्वैकुण्ठस्थितियोग्यास्तस्मात्प्रच्युता इति पुनस्तत्र नयनम्। अनेन स्मरणार्थोऽपि कथितः॥ ५॥

"**प्रसन्नवक्त्रमि**"ति भगवद्धर्मसुत्पत्त्या निरूपयति—**धर्मस्येति** द्वाभ्याम्। प्रसाद-वक्त्रधर्मभेदात्। कीदृशो हि भगवत्प्रसादः कीदृशं वक्त्रमिति तदुभयमत्र ज्ञातं भविष्यति—

धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः।
दृष्ट्वाऽऽत्मनो भगवतो नियमावलोपं देव्यस्त्वनङ्गपृतना घटितुं न शेकुः॥६॥

भगवतः प्रसादो मुखं च धर्म एव प्रकटीभवति। तत्रापि पितुरंशः प्रसादो यज्ञांशो मुखम्। तदाह। धर्मस्य दक्षदुहितरि मूर्तिनाम्न्यामवतीर्ण इति। दक्षो हि यज्ञे। तत्र हि या क्रियाशक्तिः श्रद्धादिभ्योऽतिरिक्ता साक्षान्मूर्तिभूता सा मूर्तिः। तत्र तस्य रूपद्वयमाह—**नारायणो नर इति**। "**आपो नारा**" इति व्युत्पत्त्या भगवन्मुखं जले प्रतिष्ठितम्। नर इति सूत्रात्मा जीवो जलपिता। एकस्यैव नामद्वयं जलाधारत्वेन जलजनकत्वेन च। मुखं च तद्विधम्[7]। अतो जलाधारत्वेन सर्वरसग्रहणं सूत्रत्वेन च वाग्व्यवहारः। एवमुभयात्मकं वक्त्रं नरनारायणरूपेण प्रकटं जातम्। वक्त्रस्यैवं प्रकटने यो गुणस्तमाह—**स्वतपःप्रभाव इति**। तपो हि वक्त्रस्यैव तप इति। "**तपो नाऽनशनात्परमि**"ति श्रुतेः। अतोऽवयवान्तरेण कृतं तपो नोत्कृष्टं भवति। वाक्कृतमनशनकृतं च तपः। तस्य वक्त्रस्यानुभावो यत्र। एको गुणस्तपः। द्वितीयस्तत्संसर्गी अनुभावः[8]। स च सहजदोषाभावरूपः। तपसो हि सहभावी औत्पत्तिको दोषः क्रोधः। तस्याऽत्यन्ताभावसाहित्यं तपसोऽनुभावः।

१ तर्हि यद्यपीति ख. २ सुदर्शनः इति ख. ३ कार्यत्वेनेति ख. कार्यत इति ग. ४ तपसो वैलक्षण्यमिति ख. तपस्तोपि ग. ५ षन दान इति क. षणु दान इति ख. ग. ६ सम्प्लवे इति क. घ. ७ तद्विविधं चेति ख. ८ संसर्ग्यननुभाव इति ख.

सकामत्वं बाह्यो दोषः । तदभावस्तु गुण एव नत्वनुभावः । तत्र हि प्रसादो दोषकर्तृषु वरदानम् । तदेकादशस्कन्धे विस्तरेण वक्ष्यते । इह दोषाभावमात्रमाह । तत्र प्रथमं बाह्यदोषाभावं वदति—**दृष्ट्वाऽत्मन इति** । अयं हि भगवानात्मा । न हि स्वस्य स्वदर्शने कामो भवति । अत आत्मन एव भगवतः सकाशान्नियमस्य स्वसहजधर्मस्य अवलोपं दृष्ट्वा । विपरीततया नाशोऽवलोपः । आत्मनः सकाशादेव सहजबन्धकान्यपि कर्माणि मोक्षप्रदानि भवन्ति । तथाप्येता अप्सरसो भगवत्सान्निध्यात्स्वात्मन्येव चरितदोषा मोहिकाः क्रुद्धाश्च जाताः । अत एतासां संकल्पो नष्टः । नत्वेता अप्रयोजकाः किन्तु देव्यः देवतारूपा अपि एता व्रतत्यागिन्यो जाताः । दूरे एतासामुपासनया व्रतसिद्धिः । एतासां क्रियाशक्तिमाह—**अनङ्गपृतना इति** । तुशब्देन स्त्रियोऽबला अप्रयोजका इति पक्षो निराकृतः । अङ्गरहितस्य पृतनाः सेनाः । न[1] तस्य शरीरनाशाद्भिष्यति । अमूर्तप्रकारेण च घातयन्ति । तादृशो[2] अपि संबन्धमात्रमपि प्राप्तुं न शेकुः । स्त्रीकृतो भगवति न कोऽपि क्षोभो जात इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं बाह्यदोषं परिहृत्य आन्तरिकं[3] दोषं कैमुतिकन्यायेन निराकरोति—

कामं दहन्ति कृतिनो ननु रोषदृष्ट्या रोषं दहन्तमुत ते न दहन्त्यसह्यम् ।
सोऽयं यदन्तरमलं प्रविशन्[4]बिभेति कामः कथं नु पुनरस्य मनः श्रयेत ॥ ७ ॥

कामं दहन्तीति । एताः स्त्रियो देहं वा पातयामः कार्यं वा साधयाम इति समागताः । आद्ये अनङ्गपृतनात्वं सेत्स्यति । द्वितीये पृतनात्वमिति । तदुभयमपि न जातम् । तत्राऽऽश्चर्ये जाते ब्रह्मा स्वयं समावर्त्ते । मया एवं ज्ञायते । कामादीनां जेतारो नाऽन्ये । किन्तु कामादय एव । तत्र यथा यथा तेषु कनिष्ठास्तथा तथा पूर्वजेतारः । अत एव ये कामं दहन्ति ते रोषदृष्ट्या दहन्ति । रोषेणैव[5] तु कामो दह्यते नतु तैः । कृतिन इति साभिप्रायं वचनम् । कामस्य स्थानमदत्वा क्रोधस्य हि स्थानं दत्तवन्तः । नन्विति सम्बोधनं सम्मत्यर्थम् । रोषसहितया दृष्ट्या । कामस्तु हृदयं व्याप्नोति । क्रोधस्तु ज्ञानम् । अतो ज्ञाननाशे महती[6] क्षतिरिति तेषां न कृतित्वम् । उभयोः परलोकनाशकत्वे तुल्येऽपि क्रोधस्त्वात्मानं दहति । अतो दाहकं न दहन्त्यदाहकं दहन्तीत्यतिभ्रान्तास्ते । दाहोऽपि न स्वल्पः । स कामविजयी क्रोधो यस्य अन्तरं निविशन् बिभेति । अहमपि कामवदशरीरो भविष्यामीति । तत्र कामः कथं तस्य हृदयं श्रयेत । क्रोधस्तु मलयुक्ते प्रविशति । भगवतस्त्वन्तरमलम्[7] । अत एव निविशन् बिभेति । स हि मलक्षणमपि मलं नाशयिष्यतीति । अनेन कामक्रोधकृताः पदार्था न भगवन्मुखं प्रविशन्ति । न प्रसादहेतवो भवन्तीति निरूपितम् । किं बहुना । यावानर्थो नरनारायणयोस्तावान्मुखप्रसादयोरिति ज्ञातव्यम् ॥ ७ ॥

एवं प्रसन्नवक्त्रे[8] निरूप्य नलिनायतेक्षणे[9] निरूपयति—

विद्धः सपत्न्युदितपत्त्रिभिरन्ति राज्ञो बालोऽपि सन्नुपगतस्तपसे वनानि ।
तस्मा अदाद्ध्रुवगतिं गृणते प्रसन्नो दिव्याः स्तुवन्ति मुनयो यदुपर्यधस्तात् ॥ ८ ॥

---

१ न त्वस्येति ख. न स्वशरीर ग. २ तादृश्येपीति ख. ग. ३ आन्तरिकशेषमिति. क. घ. ४ प्रविशन् ख. ५ रोषेणत्विति ख. ६ महाक्षतिरिति ख. ७ स्त्वन्तरममलमिति ख. ग. ८ वक्रमिति ख. ग. ९ यतेक्षणमिति ख. ग.

विद्ध इति। नलिनवदायते ईक्षणे यस्येति सदृष्टान्तं दीर्घत्वं नेत्रे च निरूपणीये। तत्र वैकुण्ठस्थितो भगवान्नेत्रम्। तस्य दीर्घता ज्योतिश्चक्रम्। स हि तत्र स्थितः सर्वान् पश्यति। तस्य हि नलिनवदायतत्वं विचारणीयम्। तद्धि विकसितमेवाऽऽयतं भवति। तत्र विकासस्तपस[1] इव। यथा जलस्थितमेव कमलं सूर्येण विकासमेति। तथोत्तमाधिकारिणि वन एव स्थितं भगवन्नेत्रं विकासयति। तदा हि स पश्यतीत्यर्थः। तत्राऽपि भगवदिच्छया तथाभूतं सकाममेव बहिः पश्यति। कामोऽपि क्लेशकृतश्चेत्तपोऽपि जगत्प्रकाशकं चेत्तदैवंरूपतेति ध्रुवकथा निरूप्यते—**सपत्न्युदितपत्रिभिरिति**[2] तत्राऽऽसह्यवेदना निरूपिता। मातुः सपत्नी। तया राज्ञः समीपे वाग्लक्षणा बाणाः प्रयुक्ताः **"न वत्स नृपतेर्धिष्ण्यमि"**त्यादयः। तैश्चाऽयं विद्धः। मर्मभेदिनो हि बाणा विध्यन्ति। पत्रिपदाच्च अप्रतीकारा उड्डीय विध्यन्तीति बोधितम्। अनेन विवेका[3]दिना तस्य प्रतीकाराभाव उक्तः। बाह्योपायाभावमाह—**राज्ञः अन्तीति**। अतः परं राजाऽपि न वक्तव्यः। वेधस्य तेनैव दृष्टत्वात्। अनेन दीन[4]त्वमुक्तम्। इदं हि भगवद्दर्शने बीजम्। द्वितीयं बीजमाह—**बाल इति**। तपसे तपःकरणार्थं वनान्युपगत इत्यधिकारः। **वनानीति** बहुवचनं फलसिद्ध्यर्थं सर्वेष्वेव वनेषु तपः करिष्यामीति दृढप्रतिज्ञाज्ञापनार्थम्। **तस्मा अदादिति** दृष्टिविकासः। **ध्रुवगतिमिति** फलस्य निश्चलता। **गृणते प्रसन्न इति** किरणानामन्तःप्रवेशनम्। स हि तपसा न सन्तुष्टः किन्तु बालः स्तोत्रं करोतीति। अन्यथा **"निवर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम"** इति वचनमनुपपन्नं स्यात्। न हि भगवानन्यथा निवर्त्तयितुं न शक्नोतीति किन्तु शक्त एव। स्तोत्रेण सन्तुष्टो बालाय ध्रुवगतिं दत्तवान्। ननु स्तोत्रस्य ध्रुवगतेश्च कः संबन्धः। तपस्तु भोगफलत्वात्तथा भवितुमप्यर्हतीत्याशङ्क्याऽऽह—**दिव्याः स्तुवन्तीति**। स हि निन्दावचनेन खिन्नस्तथा कृतवानिति सर्वदा स्तोत्रस्थानं दत्तवान्। यत्स्थानं दिव्याः सप्तर्षयोऽपि उपरिस्थितं अधःस्थिताः सन्तः स्तुवन्ति। यदिदं स्थानं प्रसादेन न प्राप्तं स्यात्। तपसा निर्बन्धेन वा प्राप्तं स्यात्तदा भगवदीयैः स्तोत्रं न क्रियेत। तत्रापि मुनयः स्तुवन्ति। तत्राऽप्युपरिस्थितं स्वयं चाधःस्थिताः ईर्ष्यामेव कर्तुं योग्याः। प्रसादक[5]रण एव ध्रुवस्य पश्चात्तापोऽपि॥ ८॥

एवं नलिनायतेक्ष[6]णं निरूप्य कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससं निरूपयति—

यद्वेनमुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टपौरुषभगं निरये पतन्तम्।
त्रात्वार्थितो जगति पुत्रपदं च लेभे दुग्धा वसूनि वसुधा सकलानि येन॥९॥

अत्र हि पीताम्बरं कदम्बतुल्यता च निरूपणीया। कदम्बस्य वर्षाकाले हि किञ्जल्का भवन्ति। वर्षा च भूमिसन्तापे। यथा संतप्ते वृष्टिर्भवति। यथा वृष्टिः सर्वसन्तापहारिका। एवं पृथुकृतो दोहः सर्वसन्तापहारकः। पृथुश्च छन्दोमयः सर्ववेदार्थप्रतिपादकः पीताम्बररूपः। राजा हि स्वभावतो भूमेराच्छादको भवति। तदाज्ञया भूमिर्गुप्ता तिष्ठति। किन्त्वयं यथास्थितभूमिगोप्ता न भवतीति भूमेर्विच्छायकरणात्पीतत्वम्। अ[7]यं पृथुः पुत्रपदं लेभे। **"पु[8]न्नाम्नो नरकात्त्रायते पितरं सुत"** इति पुत्रशब्दो व्युत्पाद्यते। तत्रान्ये नरकात्त्रायन्ते न वेति सन्देहो भवत्यदृष्टत्वात्। अयं तु[9] नरकात्त्रायत एव। नरकाणां पायुस्थानत्वात्तदाच्छादकत्वेनैवास्य पीताम्बरत्वम्। रक्षणं हि प्राप्ते दुःखे। तदर्थमस्य पितुर्दुः-

१ स्तपस एवेति ख. ग. २ रित्यसह्येति ख. ग. ३ विवेकिनेति ख. ४ निदानमिति ग. ५ कारण एवेति क. ग. कारणमेवेति ख. ६ क्षणत्वमिति ख. ७ अयमित्यारभ्य पीताम्बरत्वमित्यन्तं नास्ति क. घ. ८ पुत्रो हि पुन्नाम्न इति क. ग. ९ अयंतु त्रायत एवेति क.

स्वप्राप्तिमाह—यद्वेनमुत्पथगतं अन्यायिनां मार्गे प्रवृत्तम् । अत एव ब्राह्मणानामपकारित्वात्तद्वाक्यवज्रेण नितरां प्लुष्टं पौरुषं भाग्यं च[1] यस्य । अतो भाग्येन पौरुषेण[2] चाऽनिस्तारः । नवा प्रजापालन[3]लक्षण-धर्मेण । उत्पथगतत्वात् । तस्माद्गुणाभावाद्दोषस्य च विद्यमानत्वान्नरके पतति । तस्मिन्समये तस्य करान्मथनेन निर्गतस्तं पालितवान् । तैरेव ब्राह्मणैरभ्यर्थितः । अत एव पुत्रो जातः । अवतारचरित्र-माह । दुग्धा वसूनि । सर्ववसूनि दुग्धा । वसूनि वस्तूनि । वसुधा पृथिवी । अनेन वसूनि वसुधा दुग्धा । यद्यप्यन्यानि वस्तून्यन्यैरेव दुग्धानि तथाप्येतन्मूलकत्वात् **सकलानि येनेत्युक्तम्** । अनेन वेदरूपस्य पीताम्बरस्यैवं सर्वकामपूरकत्वं नरकात्पालकत्वं च निरूपितम् । पीतत्वेन च सर्वदुःखनि-वृत्तिः प्रासङ्गिकी । प्रजननगोपनं तु स्वभावादेव । तस्य[4] रेखाकारत्वं सर्वगुणसद्भावात् ॥ ९ ॥

एवं पीताम्बरत्वं निरूप्य लसन्महारत्नहिरण्मयाङ्गदत्वं निरूपयति—

नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनुर्यो वै चचार समदृग्जडयोगचर्याम् ।
यत्पारमहंस्यमृषयः पदमामनन्ति स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिमुक्तसङ्गः ॥ १० ॥

नाभेरसाविति । नाभिर्ब्राह्मणान्प्रार्थयित्वा यज्ञे आविर्भूतं भगवन्तं प्रार्थयित्वा भगवन्तं पुत्रत्वेन प्रार्थितवान् । नाभेर्भार्या सुदेविसंज्ञा तस्याः सूनुः । **असाविति** बुद्धिस्थः । **ऋषभ** इति नाम । अवतारस्य प्रयोजनम् **यो वै चचारेति** जडानां संबन्धिनी योगचर्या लोके प्रदर्शिता । **समदृगिति** ब्रह्मदृष्टिः । तस्या जडयोगचर्यायाः सद्ग्राह्यं रूपमाह । यत्पारमहंस्यं पदमामनन्ति । तस्य मार्गस्य निर्वाह-कावश्यकसाधनान्युपदिशन् स्वयं तादृशो जात इत्याह । प्रथमं परिमुक्तसङ्गः सर्वसङ्गपरित्यागं कृतवान् । तेन प्रशान्तकरणः प्रशान्तानि करणानि इन्द्रियाणि यस्य । तेन स्वस्थः स्वरूपस्थित इति दोषनिवृत्तिः कथिता । गुणस्तु समदृगिति सर्वत्र गुणदोषदृग्रहितः । सर्वभूतेषु वासुदेवदृष्टिर्वा । देवताक्रियामध्ये ह्यङ्गदनिवेशनम् । तत्रापि देवताभागे । अयं च ब्रह्मवित् कर्माणि त्यक्तवान् । हिरण्मयत्वं नाभिपुत्रत्वात् । महारत्नानि तु तत्पुत्राः । स हि ज्ञानकर्ममध्ये स्थितः । अतोऽङ्ग-दत्वम् । स्वस्थत्वादयो वा रत्नानि । समदृक् सुवर्णम् । जडयोगचर्या आकृतिः । इदं हि परमहं-सानां पदम् । रत्नानि तु ते । अत ऋषभस्य यत्किञ्चित्कार्यं तदेवाऽङ्गदस्येति ज्ञातव्यम् । अध्यायत्र-येण च तच्चरित्रं वक्ष्यते । तत्र शोभा प्रथमाध्यायार्थः । महारत्नानि तद्वाक्यानि द्वितीयाध्यायार्थः । हिरण्मयत्वं ब्रह्मभावस्तृतीयाध्यायार्थः ॥ १० ॥

एवमङ्गदं निरूप्य स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलं निरूपयति—

सत्रे ममास भगवान् हयशीर्षनामा साक्षात्स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥ ११ ॥

सत्रे ममासेति । हयग्रीवो हि किरीटकुण्डलात्मकः । स ह्युभयात्मको भवति । ब्रह्मविद्या-प्रवर्तकत्वात् । किरीटं हयशिरः । कुण्डले देहः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः । साऽङ्ख्ययोगयोराधारभूतो नृदेहः । स हि कर्मणि प्रादुर्भूतोऽग्निसाध्ये । कुण्डलादिकमपि तथा । तदेवाऽऽह रूपत्रयम् ।

---

१ चकारो नास्ति ख. २ पौरुषेण वा न निस्तारः ख. ग. ३ पालनरक्षणेति ग. घ. ४ तस्या रेखेति ख. ग.

छन्दोमयो मखमय इति कुण्डले। अखिलदेवतात्मा मुकुटः[1]। अखिला न न्यूना ये देवा ब्रह्मादयस्ते भगवन्मस्तके पारमेष्ठ्ये स्थिताः। यद्धयग्रीवेण क्रियेते[2] तत्सर्वं कुण्डलमुकुटकार्यम्। तस्य स्वरूपं ब्रह्मा निरूपयति। मम सत्रे यागे। आस आविर्भूतः। स प्रसिद्धो हयग्रीवो भगवानेव। दैत्यहयग्रीवनिराकरणार्थं भगवानिति। किंपुरुषादि[3]रूपव्युदासार्थं च। नह्यन्यः सत्रे आविर्भावमर्हति। यतो हयशीर्ष एव साक्षाद्यज्ञपुरुषः सर्वयज्ञाधिष्ठात्री देवता। यतस्तपनीयवर्णः तपनीय[4]वद्वर्णो यस्य। तपनीयं सुवर्णम्। यज्ञोऽप्यग्निसाध्य इति तपनीयो वर्णो यस्य। छन्दोमयो वेदात्मकः। मखमयो यज्ञात्मकः। अखिलदेवतात्मा। प्रमाणप्रमेयसाधनफलभूत इत्यर्थः। अखिलदेवताः साधनम्। आत्मा फलमिति। अवतारप्रयोजनमाह—**वाचो बभूवुरिति**। उशतीर्वाचो वेदलक्षणाः। अस्य नस्तो नासिकातः। श्वसतः श्वासं विमुञ्चतः। अस्य भगवतो जाताः। स्फुरन्महारत्नान्येव उशतीर्वाचः ॥ ११ ॥

एवं मुकुटकुण्डले निरूप्य उन्निद्रहृत्पङ्कजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपल्लवं रूपं निरूपयति—

मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः।
विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥१२॥

मत्स्य इति। मत्स्यो हि पल्लवरूपः। सत्यव्रतादीनां शिष्यत्वाद्गुरोस्तस्य भगवतः पादपल्लवं ज्ञानात्मकं हृदये स्थापितमेव। युगान्तसमये प्रलये। मनुना सत्यव्रतेन द्रविडेश्वरेण। मनुनेति भाविनी संज्ञा। तत्कृपयैव मनुत्वस्य भावित्वात्। तेन लब्धः। प्रथमं तदञ्जलिजले प्रादुर्भूतः। तस्य मत्स्यस्य उत्पत्तेरनिरूपितत्वाद्दृष्ट इत्युक्तम्। तस्य पादत्वार्थमाह—**क्षोणीमय इति**। स हि पृथिवीमयः। अत एव आध्यात्मिकीं पृथिवीं वहति। नौकारूपा हि पृथिवी तारिका। अत एव चरणः पोतः। किञ्च। भगवच्चरणो हि सर्वेषां भक्तानामाश्रयः। तदाह—**निखिलजीवनिकायकेत इति**। निखिला ये जीवाः संपूर्णा जीवा न विषयैः खण्डिताः तेषां निकायः समूहस्तस्य केतः स्थानम्। सर्वाणि बीजानि ऋषयश्च तदा नौकायां स्थिता इति। एतदेव हि रूपं चरणस्य। अत एव संसारसमुद्रतरणे पोतः। तस्याऽवतारचरित्रमाह—उरुभये विस्रंसितान् ब्रह्मणो भयात् मुखाद्विगलितान् "वेदान् हयग्रीवो नाम दानवेन्द्रः अन्तिकेऽहरत्। तं हत्वा तत आदाय तत्र जले विजहार ह।" **वेदमार्गानिति**। अन्येऽपि ज्ञानभक्तिप्रतिपादका वेदास्तत एवोद्धृताः। हेति प्रसिद्धे। आश्चर्ये वा। अत एव शिष्याणां हृदयानि वेदमार्गैः कृत्वा विकसितानि भवन्ति। यज्ञोपयोगिवेदा हयग्रीवेणोद्धृताः, सर्वोपयोगिनस्तु मत्स्येनेति विशेषः ॥ १२ ॥

श्रीलक्ष्मणं निरूपयति—

क्षीरोदधावमरदानवयूथपानामुन्मथ्नताममृतलब्धय आदिदेवः।
पृष्ठेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं निद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्त्तकषाणकण्डूः॥ १३॥

क्षीरोदधाविति। कूर्मेण हि सुधया सह लक्ष्मीर्निष्पादिता। यावत्कार्यं कूर्मस्य तावच्छ्रीवत्सस्य। यथा ब्राह्मणपादस्य स्पर्शस्तथा मन्दरस्य। यथा सर्वैर्ब्राह्मणैर्विचार्य स निरूपितस्तथा सर्वै-

१ मुकुटमिति ख. २ क्रियेतेति ख. ३ पुरुषादिव्युदासार्थमिति ख. ४ तपनीयवर्ण इति ख.

दैवदानवैर्मन्दरः कूर्मे निरूपितः । यथा घर्षणं तथा शास्त्रार्थनिर्णयः । क्षीरोदधौ ये अमरदानवानां यूथपा मथनं कुर्वन्ति तेषामुन्मश्नताममृतप्राप्त्यर्थं आदिदेवः आधिदैविको देवो देवपक्षपाती कच्छेप-वपुः कूर्मावतारो भगवान् पृष्ठेन गोत्रं मन्दरं दधार । ननु किमिति मन्दरं स्थूलं भाररूपं धृतवान् ? तत्राऽऽह । निद्राक्षणः निद्रायां क्षणो यस्य । निद्रार्थं धृतवानित्यर्थः । ननु विपरीतमिदमुच्यते । निद्रालुर्हि सर्वमेव भारं दूरीकरोति ? तत्राऽऽह—**अद्रिपरिवर्त्तकषाणकण्डूरिति** । अद्रेः परिवर्त्तनेन कषाणा घर्षिता कण्डूर्यस्य । अतो घर्षणार्थमद्रिं धृतवानित्यर्थः । घर्षणेन हि सुखे जाते निद्रा भवति । यथा पर्वतधारणं सर्वेषां देवानाममृतपानसिद्ध्यर्थम् । एवं सर्वेषां श्रान्तानां प्राणिनां सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं परीक्षकब्राह्मणचरणधारणम् ॥ १३ ॥

कौस्तुभरत्नकन्धरं निरूपयति—

त्रैविष्टपोरुभयहासनृसिंहरूपं कृत्वा भ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्रम् ।
दैत्येन्द्रमाशु गदयाऽभिपतन्तमारादूरौ निपात्य विददार नखैः स्फुरन्तम् ॥१४॥

त्रैविष्टपोरुभयहेति । नृसिंहः कौस्तुभरत्नकन्धरो भवति । यथा कौस्तुभस्य कण्ठे स्थापितस्य रश्मयः स्कन्धे निर्गताः केसरप्राया भवन्ति । एवमेव हि नृसिंहो भगवत्कौस्तुभरूपः । कौस्तुभं यद्भगवान्कण्ठे बिभर्ति तद्दैत्यानां वधार्थं भक्तजनोद्धारार्थं । सर्वे हि भगवदीया जीवाः कौस्तुभरूपम् । "**चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठ**" इति वाक्यात् । अतो भगवांस्तांश्चेद्धृदये न स्थापयेत्तदा मृत्युसाधनैः कर्मभिर्मृत्युग्रस्ता एव भवेयुः । अतो मृत्युगजनिवारको नृसिंहः प्रह्लादरक्षकस्तत्प्रतिपक्षहिरण्यकशिपुघाती । त्रैविष्टपा देवास्तेषां यदुरुभयं तद्धन्तीति तथा । स भगवान्नृसिंहरूपं कृतवान् । ग्रामारण्यवासिनो हि द्विविधा भक्ताः । उभयेषामुद्धरणार्थमुभयरूपम् । कौस्तुभोऽपि तथा । भ्रमयुक्ते ये भृकुटी तत्सहिता दंष्ट्राः ताभिः करालं वक्रं यस्य । भृकुटिपरिभ्रमणं ग्रासार्थमागतस्य कालस्य वक्रीकरणम् । तत्सहिता यदि दंष्ट्रा । यमोऽपि पराभूतः । अत एव करालं वक्रम् । अनेन ये केचिद्भक्तप्रतिपक्षास्ते तादृशं मुखं दृष्ट्वा सर्वथा न स्वकार्यं करिष्यन्तीति सूचितम् । अत एव भक्तप्रतिपक्षं दैत्येन्द्रम् । आशु शीघ्रं अन्यस्य सावधानताभावाय आभिमुख्येन पतन्तम् । गदया प्रहारसमर्थया । आराद्दूरादेव । ऊरौ निपात्य । स्फुरन्तं तं नखैर्विददार । नखैर्विदारणं मुक्त्यभावाय । ऊरौ निपातनं कामोद्भवाय । एवमेव हि कौस्तुभो भक्तप्रतिपक्षं संसारे कामे वा योजयति । स्फुरन्तमितस्ततः सर्पन्तम् ॥ १४ ॥

अम्लानलक्ष्म्या वनमालयाञ्चितं निरूपयति—**अन्तःसरस्युरुबलेनेति** द्वाभ्याम् ।

अन्तःसरस्युरुबलेन पदे गृहीतो ग्राहेण यूथपतिरम्बुजहस्त आर्त्तः ।
आहेदमादिपुरुषाऽखिललोकनाथ तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलनामधेय ॥ १५ ॥
श्रुत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधः पतगराजभुजाधिरूढः ।
चक्रेण नक्रवदनं परिपाट्य तस्माद्धस्ते प्रगृह्य भगवान्कृपयोज्जहार ॥१६॥

---

१ देव इति नास्ति ख. २ कच्छपरूप इति ख. ३ दूरीकरोतीति इति क. घ. ४ तैः करालमिति क. घ. ५ केचिद्भगवत्प्रतीति ख. ६ भक्तिप्रतीति क.

यो हरिः स वनमाला। भक्ता हि गजेन्द्रमोक्षणरूपां भगवत्कीर्त्तिं श्रुत्वा सर्वथा प्रवर्त्तन्ते। वनमाला च कीर्त्तिमयी। अम्लाना हि तस्य कान्तिः। न तत्र देवादीनां सहायो वरो वा। गजेन्द्रः केवलं भगवतैव मोचितः। न वा देवादीनां प्रार्थना। न वा तस्य लौकिका गुणा भगवत्प्रीतियोग्याः। तस्मात्केवलकृपयैव मोचित इत्यम्लानत्वम्। विलम्बासहिष्णुत्वाय विशेषणानि। अन्तःसरसि सरोमध्ये। उरुबलेन। देवलोच्छापेन तादृशरूपस्य देवलकृपयैव महाबलत्वम्। पदे गृहीत इति क्रियाशक्तिः कुण्ठिता। ग्राहपदेन चाऽनिवार्यप्रतिबन्धकत्वम्। यूथपतिरिति तस्मिन्मृते सर्व एव मरिष्यन्तीति। अन्येषामसमर्थता वा। अम्बुजहस्त इति पूर्वक्रूरभावो निवारितः। भगवदाभिमुख्यार्थं च। भगवत्पूजार्थं वा अम्बुजग्रहणम्। आर्त्तत्वेन सर्वसाधनाभावः। नह्यन्ये तादृशे कृपां कुर्वन्ति। इदं चाऽऽह—हे आदिपुरुष। अनेन तवाऽऽवश्यंपालनीयोऽहम्। मूलपुरुषत्वात्। अन्यो वा न वक्तव्यः। अखिललोकनाथेति सर्वलोकपालने त्वमेवाऽधिकृतः। अतो नाऽन्यो वक्तव्योऽपि। ननु तव दुःखानुभवहेतुप्रत्यग्रपापस्य विद्यमानत्वान्मया किं कर्त्तव्यमित्याशङ्कायामाह—हे तीर्थश्रवः। तीर्थरूपं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य। तव कीर्त्तिस्मरणेनैव वयं धौतपापाः। ननु केवलमोचने न कश्चित्पुरुषार्थः। किन्तु वैकुण्ठयोग्यो देहः सम्पादनीयः। तदर्थं च शुभाऽदृष्टाभावात्किं मया विधेयमित्याशङ्क्याऽऽह—हे श्रवणमङ्गलनामधेयेति। श्रवणमात्रेणैव मङ्गलं सर्वशुभदायि नामधेयं यस्य। अनेन त्वन्नाममात्रेणैव सर्वशुभहेतु भाग्यं सिद्धम्। एवं पदचतुष्टये निरूपिते वैकुण्ठस्थितो भगवान् श्रुत्वा दूरादेव तं शरणार्थिनं ज्ञात्वा। केनाऽपि न ज्ञातः अयं गजेन्द्रोद्धारार्थं गच्छतीति। तथा सति कश्चिद्देवोऽन्यो वा स्वप्रतिष्ठार्थं हस्ते तं धृत्वा बहिः क्षिपेत्? अत आह—अप्रमेय इति। चक्रायुध इति मुक्तिदानार्थम्। पतगराजभुजादधिरूढ उत्तीर्णः। अनेन तस्य कालग्रासानन्तरं मुक्तिदानं निवारितम्। न हि गजेन्द्रो देहत्यागं ज्ञातवान्। "कालात्मकः सोऽथ सुपर्ण" इति वाक्याद्गरुडस्य कालत्वम्। आगतस्य कृत्यमाह—चक्रेण नक्रवदनमिति। प्रतिबन्धकाभावं कृत्वेत्यर्थः। ननु तेन सहोद्धरणम्। तस्मात्सङ्कटात्। हस्ते शुण्डादण्डे प्रकर्षेण गृहीत्वा। स्पर्शमात्रेणैव चतुर्भुजं रूपं संपाद्य तं गृहीत्वेत्यर्थः। भगवतोद्धृतत्वाद्ब्राह्मणानां शापलक्षणः प्रतिबन्धकोऽकिञ्चित्करः। कृपयोज्जहारेति जीवस्य साधनाभावो निरूपितः। परदुःखप्रहाणेच्छा कृपा। एवं हि भगवत्कीर्त्तिर्भक्तानुद्धरति। इदमेव चरित्रमुत्तरत्र भक्तिहेतुत्वेन विचारयिष्यते प्रह्लादवाक्येषु। ततः कीर्त्त्यैव प्रेमेति सिद्धं भविष्यति॥ १५॥ १६॥

एवं वनमालां निरूप्य तेनाऽञ्चितत्वं च प्रेमजनकत्वेन सूचयित्वा विभूषितं मेखलयेति निरूपयति—ज्यायान्गुणैरिति द्वाभ्याम्।

ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः।
क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन याच्ञामृते पथि चरन् विभुभिर्न चाल्यः १७

वामनो हि भगवतो मेखलारूपः। मेखला हि कटिस्थानबन्धिका भवति। "स जघनादसुरानसृजते"ति श्रुते"र्जघने आत्ममुख्यानि"ति च वाक्यात्। दैत्यबन्धकत्वेन मायामप्यन्तः

१ गजेन्द्रे। केवलं इति क. ख. २ देवलशापेनेति शोधः क. ३ ग्राहबलेनेति घ. ४ ऽवश्यं पालनीय इति ख. ५ वक्तव्येतीति ख. ६ मित्याकाङ्क्षायामिति ख. ७ नत्वित्यारभ्य स्पर्शमात्रेणैवेत्यन्तं नास्ति ख.

पातयित्वा शोभां जनयतीत्याकुञ्चनप्रसारणधर्मवत्त्वाच्च वामनः कटिसूत्रमेव । अत एव गुणप्राधान्येन निरूपणम् । अदितेः सुतानां मध्ये अवरजोऽपि । अदितिर्हि भूमिरूपा । यद्यपि सर्वरूपत्वेन निरूप्यते तथापि तस्याः स्तुतिपरत्वादियं वा अदितिरित्येव मुख्या । तस्याः सुतास्तत्कीर्तिं रक्षां वा जनयन्ति । अतो रक्षाकीर्त्तिरूपं पीताम्बरं भवति । तां च दृढां करोति मेखला । गुणैर्ज्यायान् पुष्टः स्थूलो महानित्यर्थः । तस्य गुणानेवाह । गुणा ह्युत्कर्षाधायकाः । भगवतो जगत्कर्तुः सर्वप्रेरकस्य सर्वनियन्तुः कालचेष्टारूपस्य के वा ते धर्मा ये उत्कर्षमादधतीत्याशङ्क्य वामनस्य गुणास्तथा भवन्तीति मेखलागुणप्रस्तावे तान्निरूपयति—**लोकान्विचक्रम इति** । भगवतो ब्रह्माण्डरूपस्य उरःकण्ठादिरूपेण उपरितनलोकानां निरूपणात् । तत्र स्वेनैवाऽऽक्रमणं न युक्तिसहितां[1] बुद्धिमारोढुमर्हति । अतो भगवतोऽन्ये धर्मा बुद्ध्या परिकलितुं[2] शक्यन्ते । सर्वरूपेणैव भगवतः स्वाक्रमणं न बुद्धिगम्यमिति गुणत्वम् । बलिं प्रति पादस्याऽग्रे नयनप्रदर्शनं[3] ममेच्छयैव भवन्तः स्वर्गादिलोकभोक्तारो जाताः । वस्तुतस्तु चरणावयवलोकभोक्तारः । तेषामुपर्याक्रमणं न नित्यम् । मेखला ह्युभयपरिच्छेदकर्त्री । "**ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै[4] मेध्यमवाचीनममेध्यं यन्मध्यतः संनह्यति मेध्यं चैवाऽस्याऽमेध्यं च व्यावर्त्तयती**"ति श्रुतेर्मेखलायास्तदुभयपरिच्छेदकत्वम् । ततो दैत्यानां स्वर्गाऽऽक्रमणं न युक्तमिति व्यावर्त्तकेन व्यावृत्तिः क्रियते । अतो युक्त्या परमार्थतश्चाऽऽक्रमणं न[5] संभावितम् । किञ्च । विशेषेण चङ्क्रमणं सुतरामसंभावितम् । विशेषो हि विक्रमणेन पततां लोकानां तेनैव स्तम्भनम् । पातिकैव क्रिया पातयन्ती[6] पालयतीत्याश्चर्यम् । किञ्च । अतःपरमन्यो विशेष उच्यते भिन्नक्रमेणेत्याह—**अथेति** । लोकपरमार्थाभ्यां पूर्वमलौकिकं निरूपितम् । अधुना स्वयं यज्ञरूपो यज्ञस्थापनां कुर्वन् यज्ञविघ्नं करोतीति वेदेऽप्यलौकिकम् । तदाह—**यद्यथाधियज्ञ इति** । यस्मादयमधियज्ञः । एवं सर्वप्रकारेण बुद्ध्यगोचरत्वं विनिरूप्य रूपस्वभावविरुद्धं करोतीत्याह—**क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेनेति** । वामनो हि स्वल्पामपि भूमिं देहेनाऽपि नाऽऽक्रमति । तेन सर्वभूमिग्रहणं सुतरामयुक्तम् । नमनेनैव हि मेखलया कटिराक्रम्यते । किञ्च । **त्रिपदच्छलेनेति** । न हि भगवतः पदत्रयमस्ति । छलं हि भ्रमजनकम् । मानं हि तत्र व्याप्तमेव तद्गृह्णाति । न[7] हि भगवान् बुद्ध्या मानमुक्तवान् । चरणस्तु निष्काशितो न मानं भवति । अतो भगवता[8] तृतीयः पादः कल्पनीय इति ज्ञातव्यम् । वामनवाक्यानुसन्धानेन[9] तद्धामकपदैर्लोके अन्यथा प्रतीतिजनकैर्भूमियाचनं छलो[10] भवति । "**मायेत्यसुरा**" इति तेषां मायारूपेणैव भगवान् भवतीति भगवता सत्यतया निरूपितमपि छलत्वेन पर्यवसितमिति तथोच्यते । एवं भगवतो महद्गुणान्विनिरूप्य तत्र जातं दोषं याचनलक्षणं निराकरोति—**याच्ञामृत इति** । याच्ञा हि द्विविधा । सेवककर्त्तृका प्रभुकर्तृका च । तत्र सेवककर्त्तृका प्रभोर्दोषावहा न प्रभुकर्त्तृका । वस्तुतस्तु इयं याच्ञा प्रभुकर्तृका । वस्तुतः प्रभोरपि धनं अन्येषु स्थापितं नीतिमार्गेण तस्य याचनमेवोचितम् । स्वेनैव तत्र स्थापितत्वात्पथि चरणम् । अनङ्गीकार एव हि बलाद्ग्रहणम् । न चाल्य इति स्थानान्न निष्कासनीयः । याच्ञां कृत्वा तु निष्कासनीयस्तदनङ्गीकारे । **क्ष्मामिति** भूमिमेव गृहीतवान् याच्ञयाऽपि । दैत्यानां हि तत्रोत्पन्नानां तत्स्वामित्वमेव । अतो हि बन्धनम् । अन्यथा पातालादिषु क्वचिदपि तत्स्वामित्वे ग्रहणं न स्यात् । अबद्धश्च

१ युक्तिसाध्यां ग. २ परिकल्पितुमिति क. घ. ३ नमनमिति ग. ४ नाभेर्मेध्यं ग. ५ न संभवतीति ख. ६ पातयन्तीति नास्ति ग. ७ न भगवानिति ख. ८ भगवतस्तृतीय ग. ९ वाक्यार्थानुसंधानेनेति ख. १० छलमिति ख.

स्वाम्यं सर्वथा करिष्यत्येवेति बन्धनम्। अनेनाऽपि [1]च्छलः समर्थितो भवति। एकस्यांऽशस्य याचनम्। अंशद्वयस्य त्याजनम्। त्रयाणां तु याचनं [2]च्छलः। सन्नियोगशिष्टत्वात्त्रयाणां याचनम्। अन्यथा शेषाभ्यनुज्ञा स्यात्। क्रियाद्वयं वा आपद्येत। तस्मान्मेखलया भूमिग्रहणमुचितमेव ॥ १७ ॥

ननु भगवान् भक्तिमार्गविरुद्धं कथं कृतवान्। गुणा हि भक्तिजनकाः भक्तैरेव ग्राह्या आदरणीयाश्च। न च भगवान् भक्तिविरुद्धमपि करोतीति शास्त्रार्थो भवति। तस्मादस्य चरित्रस्य गुणत्वेऽपि न प्रकृतोपयोगिगुणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—

नाऽर्थो बलेरयमुरुक्रमपादशौचमम्भः शिखाधृतवतो विबुधाधिपत्यम्।
यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्यदात्मानमङ्ग शिरसा हरयेऽभिमेने॥ १८॥

नार्थो बलेरयमिति। भक्तिविरोधस्तदाऽऽपतति यदि भक्त्यन[3]भिप्रेतः स्यात्। नहि मेखलया कटिबन्धनं कटिस्थानस्याऽनभिप्रेतं भवति। नहि भक्तस्य धनं भगवतोपभुज्यमानं तस्य दुःखाय भवति। तदीयस्य सर्वस्याऽपि तदर्थत्वात्। लोकप्रती[4]त्या तु यो विरोधः स गुण एव। भक्तैश्चेद्विरोधो मतः स्यात्तदापि परिहरणीयः। अभिमानव[5]तामपि भक्तानामनभिप्रेतत्याजनं सुखकरमेव। तदाह। अस्य भक्तस्य बलेर्भगवत्पूजारूपस्य विबुधाधिपत्यम् अर्थः फलं पुरुषार्थो वा न भवति। पूजा ह्यसम्बद्धा न भगवत्प्रीतिं जनयतीति दैत्यानां सम्बन्धनिराकरणार्थं मन्त्रैस्तत्परिच्छेदकरणं युक्तमेव। अयं च लोकत्रयात्मको विषयो बलेर्नाऽर्थः। तर्हि कथं पूर्वं तेन गृहीतमित्याशङ्क्याऽऽह—**उरुक्रमपादशौचमिति।** स हि भगवच्चरणारविन्दे समर्पणार्थं पूर्वं गृहीतवान्। अधुना चरणप्रक्षालनं कृत्वा तत्तस्मिन्निवेद्य तच्चरणारविन्दोदकं शिखायां धृतवतो भगवदीयत्वं प्राप्तस्तादृशशरीरप्राप्तियोग्यतां वा प्राप्तः। कक्षात्रयमुपरिगतस्तादृशस्य प्रथमकक्षा न पुरुषार्थाय। न हि भगवता बलादयं कक्षात्रये नीतः। नह्ययं प्रत्याक्रमणेच्छुः। भगवांस्तु बलिस्थाने स्थितः श्रुत्य[6]र्थपरिपालनाय। "**स [7]वै विष्णुक्रमान्क्रमेत य इमान् लोकान् भ्रातृव्यस्य संवि[8]ज्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहेदि**"ति श्रुतेः। "**ये यथा मां प्रपद्यन्त**" इति वाक्यात्। दानस्य साफल्याच्च। अनन्तगुणं हि [9]पात्रे दत्तं भवति। अतोऽनन्तब्रह्माण्डाधारो भगवांस्तस्य सिद्धः। अतः पूर्वस्वीकृतत्रैलोक्यं नार्थः। किञ्च। पूर्वं महादेवाय त्रैलोक्यं दत्तं भगवतैव। पश्चाच्चरणोदकं मस्तके स्थापयित्वा ऐश्वर्यादौ विरक्तः सन् पुनश्चरणमेव ध्यायति। अयं च तथा। उरुक्रमस्यैव पादशौचं चरणारविन्दोदकं मह[10]ादेवस्याऽस्याऽपि तुल्यम्। विबुधाधिपत्यं चाऽस्य नाऽर्थो यथा महादेवस्य। दास्यार्थं ह्येवं कृतवानिति ज्ञापनार्थं चरणारविन्दोदकधारणमेव हेतुत्वेनोक्तम्। नतु दानादि। अन्यशेषत्वात्। किञ्च। **यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्यदिति।** यस्तु स्वसङ्कल्पनिर्वाहार्थं बहुविचारितवान् पश्चात्तृतीयपादार्थं स्वशिरो दत्तवान्। न ह्येतादृशः पूर्वदत्तं कामयते। भगवतस्त्वेवं करणं दैत्यत्वत्याजनार्थम्। देवेषु सत्यं दैत्येषु चाऽनृतं प्रतिष्ठितम्। तदशक्यमपि प्रतिश्रुतमनेन सत्यं चेत्कृतं तदा सत्ये प्रतिष्ठितो भगवद्धर्ममेव प्राप्तवान्। **अन्यदिति** रूपभेदोऽपि निवारितः। आत्मानं देहम्। **अङ्गेति** स्नेहसम्बोधनं तस्मिन्भगवतः स्नेहसूचनार्थम्। **शिरसेति** प्रधानेन सहाऽऽत्मसमर्पणं ब्रह्मज्ञानेन सहितं कृतमिति

१ छलं समर्थितमिति ख. ग. २ छलमिति ख. ग. ३ भक्तानभीति क. भक्त्यनभिप्रेतं इति घ. ४ प्रतीत्या य इति ख. ५ मानवतां भक्तानां ग. ६ श्रुत्यर्थश्च पालनीय इति ग. ७ सत्वै विष्णुरिति क. ख. घ. ८ संविध्य क. संवियुज्य ग. ९ पात्रे दत्ते इति ग. १० महादेवस्यापीति ख.

सूचितं भवति। अयमात्मानं शिरसा सह हरये अभितो मेने। अनेन शरीरेण भगवत एव कार्यं न वा मम नान्येषामित्यभिशब्दार्थः। यथा हि तस्य मनोरथस्तथैव च सिद्धिः। यथा भगवते दत्तं वस्तु तदर्थं बध्वा स्थाप्यते तथा बलिः स्थापित इति न भक्तिविरोधः। अत एव तेषां गुणत्वात्तस्य महती भक्तिर्जाता। अन्यथा मात्सर्यादिकमुत्पद्येत जयविजयवत्। तस्मादेतेषां गुणत्वाद्दामनो मेखला। तेन च[1] विभूषितत्वं सर्वत्र भक्तावुपयोगात्। माहात्म्यज्ञाने स्नेहे च फले चेति॥ १८॥

अङ्गुलीयकैर्विभूषितत्वमाह—

तुभ्यं च नारद भृशं भगवान् प्रवृद्ध[2]भावेन साधुपरितुष्ट उवाच योगम्। ज्ञानं च भागवतमात्मसतत्त्वदीपं यद्वासुदेवशरणा विदुरञ्जसैव॥ १९॥

तुभ्यं च नारदेति। अङ्गुलीयकानि दश विंशतिर्वा भवन्ति। तावन्ति हि भगवद्रूपाणि यावन्ति नारदेन दृष्टानि। अन्यैरपि। नारदं प्रति भगवदवतारा **"दर्शनं यान्ति चेतसी"**ति वाक्यादनन्ता एव। अङ्गुलयश्चतुर्भुजे विंशतिर्भवन्ति। अनन्तभुजत्वेऽनन्ताः[3]। नारदेन तत्सदृशैरन्यैश्च परिदृश्यमाना हि मूर्तयो भगवतोऽनन्ताः। अत एव तुभ्यं चेति चकारः। तेषामङ्गुलीयकत्वमवयवान्तोपयोगात्। ते हि भक्ताः संसारान्ते भवन्ति। अनेन सर्वात्मकस्य भगवतो भक्ता अङ्गुलय इति निरूपितम्। ते हि सर्वशरीरोपकारिणः सर्वक्रियाहेतवः। महाधनैरिति विशेषणात्तेषु बहुधनमस्तीति ज्ञापितम्। तानि धनान्यग्रे वक्ष्यामः। तुभ्यं नारदाय। त्वदुपयोगार्थं चकारादन्योपयोगार्थं च योगमुवाचेति सम्बन्धः। तत्र साधुपरितुष्ट इति हेतुः। तस्य योगस्य मूल्यरूपत्वात्। नहि केनाऽप्यंशेनाऽपरितुष्टः स्वमूल्यं वदति। चतस्रो ह्यङ्गुलय एकश्चाऽङ्गुष्ठः स च समावद्वीर्यो[4](?) भवति ताभिः। सा हि भक्तिरङ्गुष्ठमूल्यं भवति। तेन परितुष्टो वा भगवान्। योगो ज्ञानं परिचर्या शारीर[5]ज्ञानं चाऽङ्गुलीस्थानीयाः। चतुर्भिरपि भक्तहितो भगवान् प्राप्यते भक्त्या च। तदाह। भृशमत्यर्थम्। प्रवृद्धभावेन निरन्तरश्रवणादिना तत्तन्मार्गे उत्पन्ना प्रीतिः सर्वं[6] हृदयं पूर्णं विधाय यदोच्छलिता भवति। यथा[7] बहिः स्पष्टतया प्रेमाऽनुभूयते स प्रवृद्धो भावः। तेनैव भगवान् परितुष्यति। गुणानां भगवतश्चाऽवगाहनयोग्यत्वात्। अत एव साधुपरितुष्टः। परितोषानन्तरमपि भक्तिपूरस्य विद्यमानत्वात्परितोषस्य साधुत्वम् अपरितोषासहभावः स्वनित्यता च। परितस्त्वं तु तदीयानामप्युद्धारकत्वेन। तदा हि योगमाह। तथोपायमुक्तवान् येनोपायेन भगवान् दृश्यत एव। बहिर्दर्शने भक्तिरेव हेतुः। अन्तर्दर्शने योगः। विद्यमानस्य दर्शने द्वयं भगवतो ज्ञानं जीवानामात्मतत्त्वप्रदर्शनं च। चकाराद्ब्रह्मज्ञानं च। ब्रह्मस्वरूपज्ञानं[8] ब्रह्ममीमांसायां निरूपितम्। निर्धर्मकः सर्वधर्मादिरूपेण स्वयमेवाऽऽविर्भवतीति। भागवतं पुरुषोत्तमज्ञानम्। आत्मनो जीवस्य तत्त्वं शुद्धचैतन्यरूपम्। तत्प्रकाशो वृत्तिफलनेन स्वतो वा आविर्भावेन। तज्ज्ञानं दीपस्तेन सहितं आत्मसतत्त्वदीपम्। ब्रह्मात्मत्वज्ञानं वा। चकारात्क्रियायोगः। तस्य फलं भक्तिरित्यग्रे वक्ष्यते। ननु योगयज्ञ[9]ज्ञानादीनां पूर्वमेव सिद्धत्वाद्बहुभिश्च प्रकाशितत्वात्तदर्थं किं भगवदवतारेणेत्यत आह—**यद्वासुदेवशरणा इति**। यस्मान्नारदार्थं प्रोक्तपञ्चरात्रादेः। वासुदेवशरणाः मोक्षदातुः सत्त्वाधिष्ठात्रीदेवतारूपस्य[10] शरणगमनमात्रेणैव तपआदी-

---

१ चो नास्ति ख. २ विवृद्धेति पाठः ख. ग. ३ भुजे त्वनन्ताः क. घ. ४ समानवदिति ख. ग. ५ शरीरेति घ. ६ सर्वहृदयमिति ख. ७ यदा बहिरिति ख. ग. ८ स्वरूपं ज्ञानं क. घ. ९ योगज्ञानादीनां ख. १० सर्वाधिष्ठातृदेवतेति ख.

नामभावेऽपि। अञ्जसा सामस्त्येनैव सुगममार्गेणैव विदुर्ज्ञानवन्तः। आश्रयमात्रेणैव सुगमतया परिज्ञानं पुनःकथने हेतुः। अथवा भगवद्भक्ता भगवत्पराः कर्म वा योगं वा ज्ञानानि वा न मन्यन्त एवेति तदर्थं भगवतैतान्युक्तानि। अतःपरं भगवदुक्तानीति परमश्रद्धया तेषु प्रवर्त्तन्ते मार्गगताश्च भवन्ति कृतार्थाश्च। अन्यथा उत्पथा उन्मादाश्च भवेयुः। भक्तेर्मादकत्वात्। एतदर्थं भगवान् भक्तिसाधकान्युक्तवानित्यर्थः॥ १९॥

नूपुरकङ्कणादिभिर्विभूषितं निरूपयति—**चक्रं चेति**। अत्राऽऽदिशब्देन द्वादशाङ्गोपयोग्याभरणान्युच्यन्ते। तत्र पादयोर्हस्तानां च नूपुरकङ्कणादिभिर्ध्येयत्वम्। एवं कण्ठाभरणानि मुकुटादीनि च। सर्वाण्येतानि द्वादशाङ्गविभागेन द्वादशविधानि। तानि मन्वन्तरावतारेणोच्यन्ते। यद्यपि मेखलाया वनमालायाश्चैतन्मध्य एव वचनमुचितम्। तथा सति चतुर्दशत्वं मन्वन्तरावतारसङ्ख्या चोपपद्यते। तथापि तयोर्विशेषप्रयोजनस्य विद्यमानत्वात्पृथङ्निरूपणमुक्तम्। एतेषामपि विशेषणं महाधनानीति सर्वमन्वन्तरेषु भगवान् योगादिकमुपदिशतीति सूचितम्। तदाह—

चक्रं च दिक्ष्ववहितं दशसु स्वतेजो मन्वन्तरेषु मनुवंशधरो बिभर्त्ति।
दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात्स्वकीर्त्तिं सत्ये त्रिपृष्ठ उशतीं प्रथयंश्चरित्रैः॥ २०॥

चक्रमिति। मन्वन्तरेषु भगवान् स्वतेजो बिभर्त्ति पालनसामर्थ्यं बिभर्त्ति। सर्वं मन्वन्तरं साङ्गं परिपालयतीत्यर्थः। ननु मनुवंश्यानां विद्यमानत्वात्सर्वांशेन भगवत्परिपालनं किमर्थमित्याशङ्क्याह—**मनुवंशधर इति**। मनोर्वंशमयमेव बिभर्त्ति। मन्वन्तरमेकसप्ततियुगात्मकम्। तत्र कलौ सर्वेषां नाशः शूद्रादिभावात्। अतो भगवतैव परिपाल्यन्ते यथा देवापिमनू। ननु ऋष्यादीनां विद्यमानत्वात्तेषां नाशशङ्काभावात्किं भगवता तदंशकार्यं कर्त्तव्यम्? तत्राऽऽह—**चक्रमिति**। ते हि चतुर्विधाः मन्वृषिदेवतेन्द्ररूपाः। ते स्वरूपतो विद्यमाना अप्याज्ञारूपेण न वर्त्तन्ते। तदर्थमाह—**चक्रं बिभर्त्तीति**। तानेव ऋषीनाज्ञारूपान्कृत्वा बिभर्त्तीत्यर्थः। "**सर्वे पुरुषशासना**" इति वाक्यात्। चकारात्स्वतन्त्रतया। आज्ञां सेनां च बिभर्त्ति नियमनार्थं सहायार्थं च। तेषामाज्ञाकरणे हेतुः **दिक्ष्ववहितमिति**। दशसु दिक्षु अवहितं स्थापितं सावधानं वा। यथा यो यत्र स्थापनीयस्तं तथा स्थापयतीत्यर्थः। विशेषकार्यमाह—**दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात्**। पालकानां दुष्टत्वे तद्दण्डकरणं विशेषकार्यम्। अनेन लोकरक्षा निरूपिता। एवं लोकवेदरक्षां निरूप्य भक्तिरक्षां निरूपयति—**स्वकीर्त्तिं सत्ये त्रिपृष्ठे प्रथयन्निति**। यथा पातालादुद्धृत्य भूमिः पुष्करपर्णे प्रथिता, एवं त्रैलोक्ये स्थितां कीर्त्तिं त्रयाणां लोकानां पृष्ठभूते सत्यलोके स्थापितवान्। इत उद्धरणेन तत्र स्थापने हेतुः **उशतीमिति**। कमनीयाम्। अत्र हि प्राकृतधर्मैः प्राकृतबुद्धिभिश्च संबद्धा जलमग्नेव कीर्त्तिः। सा हि वस्तुतः शुद्धा भवति। तां सत्यलोके प्रथितवान्। सत्यलोकस्थानामुपकारजननाज्ज्ञानभक्त्यर्थं भगवच्चरित्राणि तत्र गीयन्ते। ततस्तत्र स्थिताः सर्व एव भगवन्तं जानन्तीति सर्वलोकविख्यातो भगवांस्तत्तदवयवाभरणभूत इत्यर्थः। आदिशब्दस्याऽपरिच्छिन्नत्वान्मन्वन्तरेषु बहून्यवान्तरावतरणानि सूचयति॥ २०॥

---

१ शरणं गताश्चेति ग. २ साधनान्येतान्युक्तवानिति क. ख. ग. ३ वर्णयतीति ख. ग. ४ सर्वत्रेति क. ५ सर्वमन्वन्तरं क. सर्वमेवेति ख. ग. ६ किमर्थमित्याह क. घ. ७ वेदलोकरक्षामिति क. ख. ८ भक्त्यर्थे इति ग. ९ न्तरावरणानीति ख. न्तराणि ग.

स्निग्धामलैः कुञ्चितनीलकुन्तलैर्विरोचमानाननहासपेशलं भगवन्तं निरूपयति—**धन्वन्तरिरि-त्यादिपश्वभिः**। कुन्तलानां धर्मैः कुन्तलैश्च विरोचमानमाननम्। तादृश आनने हासेन पेशलो भवति भगवान्। तत्र हासपेशलो रघुनाथो हास्यरूपो भवति सर्वमोहनरूपः परमसुन्दरः। तस्य कार्यं गूढमित्यग्रे वक्ष्यते। कुञ्चितनीलकुन्तलरूपः परशुरामः। बहुधा चरित्रकरणादनेकरूपत्वं तस्य। तद्गतधर्मः स्निग्धामलरूपो धन्वन्तरिः। तेन ह्यमृतेन शास्त्रेण च सर्वे स्निग्धा अमलाश्च कृताः। देवा हि रूक्षा अमृतेन भगवति स्निग्धाः कृताः। वैद्यकशास्त्रेण चाऽमला भवन्तीत्यविवादम्। उभयोः कार्ये भूमौ विद्यमान एव रघुनाथोऽवतीर्ण इति तादृशे मुखारविन्दे हास्यरूपत्वं[1] भगवतः। येद्भगव-द्धास्येन[2] कार्यं तद्रघुनाथेन कार्यमिति। तत्र आननं भगवतो धर्माधारब्राह्मणाः। तत्र **आरोग्ये धर्मसिद्धिः स्याद्रक्षा च धनुषो भवेत्**। अतो धर्मसिद्ध्यर्थं धन्वन्तरिरवतीर्ण इति तच्चरित्रमाह—

धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्त्तिर्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुजमाशु हन्ति।
यज्ञे च भागममृतायुरवाप रुद्धमायुश्च वेदमनुशास्त्यवतीर्य लोके ॥ २१ ॥

धन्वन्तरिश्चेति। दृष्टोपकारत्वात्स[3] स्वयमेव कीर्त्तिभूतः। चकारात्स्त्रीरूपं च। उभयमपि भगवान्। तस्य धर्मः कीर्त्तिर्भवत्येव। तथापि कीर्त्तिरूपताऽप्युच्यते। तत्र हेतुर्नाम्नैव पुरुरुजां महारोगग्रस्तानां रुजमाशु[4] हन्ति। धन्वन्तरिनामस्मरणेनैव सर्वे रोगा गच्छन्तीत्यर्थः। **नृणामिति** रोगसम्भावनयोक्तम्। नामोच्चारयितृत्वाद्वा। वस्तुतस्तु शास्त्रद्वारा सर्वेषामेव रोगान्हन्ति। नाम च तस्य शास्त्रम्। सर्वेषामुपकारिणां यज्ञे भागा निरूपिता वाय्वादीनाम्। तथा अनेनाऽपि आरोग्यलक्षणं धर्मं विधाय यज्ञे भागं च प्राप्तवान्। "**बर्हिरनुप्रहरतीति वाचि स्वाहे**"ति मन्त्रेण समिष्टय-जुषि बर्हिषोऽनुप्रहरणं क्रियते। तत्र वाचो देवतात्वं शान्त्या इति फलान्न संभवतीति सर्वशान्तिकरी[5] या वाक् धन्वन्तरिप्रोक्ता सा भागमर्हतीति यज्ञे धन्वन्तरिभागः। **रुद्धमिति** पूर्वं बर्हिषोऽनुप्रहरणा-भावः प्रायेण सूचितः। "**न बर्हिरनुप्रहरेदि**"त्यग्निहोत्रे[6] तस्य निषेधात्संस्थायामेव बर्हिषोऽनु-प्रहरणम्। सम्यक् स्थितिश्चाऽऽरोग्यकार्यमिति बर्हिरेव तस्य भागः। अन्यद्वा चिन्त्यम्। शाखा-न्तरीये वा स्पष्टम्। किञ्च। आयुर्वेदं च कृतवान्। पूर्वं मथने प्रादुर्भूतस्तत्रैव तिरोहितः। पुनश्च काशिराजगृहेऽवतीर्य "**धन्वन्तरिर्दैर्घ्यतम**"[7] इति वाक्यादायुर्वेदं प्रवर्त्तितवान्। चकारादन्य-दपि। अस्याऽवतारस्य धर्मरूपत्वमेव न धर्मिरूपत्वम्। तेनौषधादिद्वारा[8] परम्परोपयोगः ॥ २१ ॥

कुन्तलानां स्वरूपमाह—

क्षत्रं क्षयाय विधिनोपभृतं महात्मा ब्रह्मध्रुगुज्झितपथं नरकार्त्तिलिप्सु।
उद्धन्त्यसाववनिकण्टकमुग्रवीर्यं त्रिःसप्तकृत्व उरुधारपरश्वधेन ॥ २२ ॥

क्षत्रमिति। कुञ्चितनीलत्वं धर्मः। कुञ्चितत्वं कुटिलता। नीलत्वं च श्यामता। क्षत्रियहन्तृ-त्वात्कुटिलता। भूमिकण्टकोद्धारकत्वाच्छ्यामतेति। अथवा। चतुर्भिर्विशेषणैः संहितानि[9] कुन्तलानि धन्वन्तरिः। अमृतोद्गमत्वात् स्त्रीत्वात् यज्ञभागभुक्त्वात् अवतीर्णत्वाच्च। तत्र श्यामत्वं मथनान्निर्ग-

१ हासरूपत्वं ख. २ यद्वदिति ख. ३ दृष्टोपायत्वादिति ग. ४ रुज आश्विति ग. ५ शान्तिकरेति घ. ६ होत्रे-तरनिषेधात् ख. ग. ७ दैर्घ्यतमस इति ख. ग. ८ तेन तु औषधेति ग. ९ सहिताः कुन्तला इति ख.

तस्य। कुटिलत्वं स्त्रीरूपस्य। अमलत्वं यज्ञभुजः। आयुर्वेदकरणात्सर्वस्निग्धत्वम्। स्वस्याऽवतारबाहुल्याद्बहुवचनम्। मुखत्वं परशुरामस्य। स हि वैश्वानरस्याऽवतारः। अत एव सर्वक्षत्रियभक्षकः। विशेषेण रोचमानत्वं धर्मरक्षाकरणात्। क्षत्रं क्षत्रियाः। क्षयायैव विधिना उपभृतं वृद्धम्। उप समीपे धृतं वा। यथा पशुर्ध्रियते। "भवाय नाशाये"ति वाक्यात्। वधे हेतुः **ब्रह्मध्रुगिति**। ननु क्षत्रस्य कथं ब्रह्मद्रोहजनकत्वम्। तत्राऽऽह—**उज्झितपथमिति**। उज्झितः पन्था येन। सन्मार्गपरित्यागाद्ब्रह्मद्रोहे मतिः। तर्हि सन्मार्गबोधनेन कथं न व्यावर्त्यते? तत्राऽऽह—**नरकार्त्तिलिप्स्विति**। नरकलक्षणामेवाऽऽर्त्तिं वाञ्छति। परलोकदुःखमङ्गीकृत्योत्पथेन प्रवृत्तमतो न बोधनेन निवर्त्तते। अत एवोद्धन्ति ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य तान् दूरीकरोति। अनेन यदेवाऽस्याऽमेध्यं तदपहन्तीति सूचितम्। **महात्मेति** अल्पद्रोहः प्रयोजनार्थं क्रियमाणो न तद्धृदयं बाधते। मूढा एव हि दृष्टप्रत्ययाः। महात्मानस्तु पर्यवसानबुद्धयः। असाविति यज्ञकर्त्ता। उद्धननं हि तेनैव क्रियते। किञ्च। एतत्क्षत्रं मारणीयमेव। अवनिकण्टकत्वात्। भूमिर्हि भगवतः पादौ। सर्वो हि स्वपादकण्टकोद्धारं करोति। यद्यपि सर्वात्मत्वात्तस्य व्यथा भवति तथाप्युग्रवीर्यः। न हि क्रौर्यावलम्बनव्यतिरेकेण कण्टकोद्धारो भवति। अनेन नैर्घृण्यमपि निवारितम्। **त्रिःसप्तकृत्व इति**। सप्तधा हननेनैकवारं भूमेर्निष्कण्टकता जाता। पुनर्ब्राह्मणादुत्पन्नाः सप्तधा हताः। पुनरेवमिति त्रिः। **उरुधारपरश्वधेनेति**। शस्त्रेण हननं परलोकार्थम्। परश्वधः परशुः। उरुधारत्वाद्बहुधा हननेऽपि न कुण्ठता। अनेन वधे क्लेशाभावो निरूपितः॥ २२॥

हासपेशलत्वं निरूपयति—

अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य गुरोर्निदेशे।
तिष्ठन् वनं सदयितानुज आविवेश यस्मिन्विरुध्य दशकन्धर आर्त्तिमार्च्छत् २३

अस्मत्प्रसादसुमुख इति। हासो हि त्रिविधः। इतरगर्वनिवारक इतरव्यामोहकः प्रसादहेतुश्च। तत्र प्रथमं प्रसादहेतुमाह। यद्यपि रघुनाथचरित्रस्याऽनन्तत्वं तथापि हासत्वमात्रोपयोगाद्गुणत्रयकार्यं चरित्रत्रयमेवोपलक्षणत्वेन निरूप्यते। तत्र प्रथमं सात्त्विकं चरित्रमाह—**अस्मत्प्रसादसुमुखः**। ब्रह्मादीनां प्रसादार्थं सुमुखः प्रसन्नवदनः। अनेन ब्रह्मप्रार्थनया भगवानवतीर्ण इत्युक्तम्। कलया परमकान्त्या सीतया वा। कलया वा कलेशः। यस्तु सर्वकलानिधिर्वैकुण्ठवासी विष्णुः स यस्य कलया। हासो हि कार्यस्याऽल्पत्वे भवति। तस्माद्रक्षाऽल्पं कार्यम्। तदर्थं भगवतः काचित्कला या वैकुण्ठे स्थिता पालयति। अनेन भगवान्पूर्ण एव रघुनाथोऽवतीर्ण इति सूचितम्। कला वा ऋष्यादयः। अतस्तेषां सङ्कटे तत्पतित्वादनेनैव निस्तारः कर्त्तव्य इति सूचितम्। कलानां वा सङ्कर्षणादीनामीशो वासुदेवः। सर्वकलानिपुणो वा लक्ष्म्या सहावतीर्णः। तदैव पेशलो भवति। स भगवानिक्ष्वाकुवंशेऽवतीर्य। इक्ष्वाकुर्भक्त इति नृसिंहपुराणे प्रसिद्धिः। यदर्थं श्रीरङ्गो ब्रह्मसदनात्समानीतः। तस्योद्धारार्थं तद्वंशेऽवतीर्णः। देवहितकार्यकर्त्तृत्वं धर्मज्ञानादिसाहित्यं स्वावतरणेन भक्तोद्धारो गुर्वाज्ञाकरणं वनवास एतावत्सात्त्विककार्यम्। अनुभावस्तु विरोधेन दशकन्धरार्त्तिः। सत्त्वविरोधे तमसो लयो युक्त एव। गुरोर्दशरथस्याऽऽज्ञा तस्यां स्थितः। व्रतमिव तत्पालनं कृतवानित्यर्थः। वनमावि-

१ तस्येति ख. २ द्वहुत्वं ग. ३ सर्वत्रेति क. ४ कथं तेनेति ख. ५ व्यावर्त्यन्ते घ. ६ यज्ञहर्ता ख.
७ वैकुण्ठस्थितेति ख. ग. ८ स्वावतारणेन क. घ. ९ तत्परिपालनं ख. ग.

वेश । नतु वने तस्य किञ्चित्कार्यम् । अपि तु वास एव कार्यमिति वनस्य कर्मता । दयिता सीता अनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां सहितः । अनेन कलया कलेश इति यावानागतस्तावान्वनं गत इति सूचितम् । इतरसहायाभावार्थं वा । आसमन्तात्प्रवेशो बहुकालस्थित्यर्थः । अत एव यस्मिन्रघुनाथे विरोधनिमित्तत्वमेव भगवतो नतु विरोधहेतुत्वम् । विरुध्य विरोधं कृत्वा । दशकन्धरो रावणः । अनेन महत्त्वं वा बहुत्वं वा न निस्तारहेतुरिति सूचितम् । आर्तिं पीडां चिन्ताशोकादिकम् । त्रयाणां वनवास आरब्धः । देवानां कामनया तथा सङ्कल्पः कृतः । तत्र भार्यया सह स्थितस्य न मुख्यो वनवासो भवति । न भर्तृसहितायाः स्त्रियः । अत उभयोर्वियोगेन वनवासः प्रदर्शितः । वियोगजननादि[२]रूपमेव विरोधः । प्रथमाऽऽर्तिस्तु खरादिमारणेन ॥ २३ ॥

एवं सात्त्विकचरित्रं भगवत उक्त्वा राजसमाह—

यस्मा अदादुदधिरूढभयाङ्गवेगो मार्गं सपद्यरिपुरं हरवद्दिधक्षोः ।
दूरेसुहृन्मथितरोषसुशोणदृष्ट्या तातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः ॥ २४ ॥

यस्मा अदादिति । उदधिः समुद्रः यस्मै मार्गमदात् । **ऊढभयाङ्गवेगः** । ऊढं भयं येन । समुद्रशरीरस्य भयं भार्येव हृ[३]दये निविष्टम् । तादृशाङ्गस्य अङ्गे वा वेगः कम्पो यस्य । अथवा । ऊढं यद्भयं मृत्युरूपं तस्याऽङ्गानि शोषणादीनि तेषां वेगो यस्य । मृतप्रायो जात इत्यर्थः । सपदि तत्क्षणमेव । अरिपुरं लङ्काम् । हरवत् हरस्येव । महादेवसं[४]हितं वा पुरम् । दि[५]धक्षोः दग्धुमिच्छोः । दूरे सुहृद्भार्या यस्य भ्राता वा भरतोऽन्ये वा सुहृदः । मथितो यो रोषस्तेन सुशोणा या दृष्टिस्तया तातप्यमानाः अतिशयेन तप्यमाना मकरादयस्तेषां चक्रं यस्मिन् । एवं ह्याख्यायिका । रावणेन सीतायां हृतायां दशकन्धरवधार्थं प्रवृत्तस्य रघुनाथस्य मध्येऽन्तरायभूतः समुद्रः स्थितः । स स्वकीयैः पुरुषैः कृत इति तत्र पदाक्र[६]मणमकृत्वा प्रायोपवेशनं कृतवान् । स ह्यस्मदीयवंशेऽवतीर्णोऽस्मदवतारणेऽप्युपायं न जानाति स कथं रक्षांसि हन्यादिति । परमत्रैवाऽयं तिष्ठत्विति मार्गं न दत्तवान् । तदा भगवान् स्वबाणं सन्धितवान् । तदा तस्य नेत्रयोरारक्तिमा जाता तेन समुद्रस्य क्षोभो जात इति । मार्गदानं न प्रीत्येति भगवन्माहात्म्यज्ञापनार्थं भयादयस्तस्मिन्प्रविष्टास्तदा मार्गं दत्तवानिति । यदि महादेवः सहायमपि कुर्यात्स्वभक्तस्य स्वयं वा पुरे तिष्ठेत्तदा तेन सह पुरं ज्वालनीयमिति । रावणवधस्त्वल्पः । पुरमेव ज्वालनीयमितीच्छा । यस्मिन्पुरे दुःखिता सीता तिष्ठतीति । भगवतो रोषे दूरे स्थितानां सुहृदां दुःखं हेतुः । अमथिते हि दं[७]धनि क्वचिद्दृढता क्वचिज्जलं क्वचिन्मध्यभावो भवति । मथिते त्वेकरूपता । तथा परीक्षार्थं हितार्थं परमार्थतो वा विघ्ने कृते पूर्वं बहुधा विचारितत्वात्सीतोद्धारस्य अवश्यं कर्तव्यत्वान्न रोषप्रतिबन्धको विवेकादिर्जात इति सूचनार्थं मथितपदम् । दृष्टिमात्रेणैव समुद्रताप इति माहात्म्यम् । राजसचरित्रत्वाद्रोषकथा ॥ २४ ॥

एवं राजसचरित्रमुक्त्वा तामसमाह—

वक्षस्थलस्पर्शरुग्णमहेन्द्रवाहदन्तैर्विडम्बितककुब्जयरूढहासम् ।
सद्योऽसुभिः सह विनेष्यति दारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुष उच्चरतोऽधिसैन्ये ॥२५॥

---

१ वनवास इति ग. घ. २ दिकरूपमेव ग. ३ हृदयनिविष्टं ख. ग. ४ संज्ञितं वा ख. ५ दिधिक्षोरिति क. घ. ६ क्रममकृत्वा ख. ग. ७ दधिनीति क. घ.

वक्षस्थलस्पर्शेति । स भगवान् रघुनाथस्तस्य रावणस्य असुभिः प्राणैः सह हासं गर्वं विनेष्यति दूरीकरिष्यति । दूरीकरणे हेतुः **दारहर्तुरिति** । प्राणहरणेऽप्येतदेव हेतुः । आततायित्वात् । नहि तन्मारणार्थं बाणा अपेक्ष्यन्ते किन्तु धनुषो विस्फूर्जितैरेव । धनुषो विशेषणम् **अधिसैन्ये उच्चरत इति** । ऊर्ध्वं चरतः । बाणरूपं मलं वा त्यजतः । अनेन तस्य गतिर्निवारिता । धनुषो माहात्म्यार्थं हासं विशिनष्टि । वक्षस्थलस्पर्शेन भग्ना ये महेन्द्रवाहस्यैरावतस्य दन्तास्तैर्विडम्बितो यः ककुब्जयो दिग्जयस्तेन रूढो यो हासः । तस्य हि सामर्थ्यद्वयं रावणस्य शारीरं शत्रुजयकृतं च । तत्र शारीरेण सामर्थ्येन शत्रुजय उपहस्यते । यतस्तस्य वक्षस्थलस्पर्शमात्रेणैवैरावतदन्ता भग्नाः । तादृशस्य दिग्विजयो नोत्कर्षहेतुः । तेन दिग्विजयिनां सामर्थ्यादप्यस्य महत्सामर्थ्यमिति महान् गर्वः । स गर्वो गच्छन् महाभिमानिनः प्राणैः सह गतः । न हि भगवतो हासस्याग्रेऽन्यो हसति । तस्मात्तदपगमनमुचितमेवेति भावः । एवं रघुनाथचरित्रमुपलक्षणविधया निरूप्य हासत्वं समर्थितम् ॥ २५ ॥

एवं हासपेशलं निरूप्य अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभङ्गसंसूचितभूर्यनुग्रहं निरूपयति—**भूमेः सुरेतरेति** दशभिः । यद्यप्येकैकस्मिन्नवतारे अपरिमितानि चरित्राणि सन्ति तथापि विमर्शे येषामुपयोगस्ते निरूप्यन्ते । यत उद्देशे दशैव पदार्था निरूपिताः—अदीनत्वं, लीलात्वं, हसितत्वं, ईक्षणत्वं, उल्लसत्त्वं, भ्रूत्वं, भङ्गत्वं, संसूचितत्वं, भूरित्वं, अनुग्रहत्वं चेति । अनेन दशविधा अपि लीला अस्मिन्नवतारे सन्तीति यावान्वा अयमात्मा तावानयमिति सूचितम् । अनेन दशविधलीलानामेकमुखत्वेनैकार्थत्वं च सूचितम् । तदुपपत्त्या निरूपणे उद्देशतो निरूपयिष्यति । तत्राऽदीनत्वं सर्गः । दीनो हि वस्त्वभावात् । यथासुखं वस्तुरूपेण स्वयमेव प्रादुर्भावाददीनत्वम् । अभिलषितवस्तुप्राप्तौ दीनत्वं गच्छति । न विद्यन्ते दीना यस्मादिति परार्थसृष्टावपि जीवानां दीनत्वं गच्छति सृष्टावेव । विसर्गो हि लीला स्पष्टा । हसितं स्थानम् । स हि भगवान्नाट्य इव प्रहसनरूपेण तत्तन्मर्यादया तांस्तान् स्थापयति स्वस्य हासार्थमेव । अन्यथा परमार्थे भगवत्स्वरूपे का मर्यादा । ईक्षणं पुष्टिः । भगवदीक्षिता एव हि पुष्टा भवन्ति । भ्रूरूपा ऊतिः । यथाऽन्तःकरणे वासना तथा भ्रुवोश्चलनम् । भङ्गो हि सद्धर्मः । स हि सर्वान् स्वस्थानाद्भञ्जयति । तदग्रे विस्तारयिष्यामः । उल्लसत्त्वमीशानुकथा । स हि वंशो भगवदुल्लासो भवति । यथाक्रमो वा । तदा ऊतिरुल्लासः । यथा प्रह्लादो धर्मश्च प्रमेयप्रमाणोल्लासौ । तदा सद्धर्मो भ्रूरूपो भवति । भङ्गश्च वंशः । आत्मा हि तत्र भग्नो भवति । संसूचनं निरोधः । तदग्रे उपपादयिष्यामः । भूरित्वं मुक्तिः । एको हि भगवानेव मुक्तः । अन्येऽपि तथा भवन्तीति । अनुग्रह आश्रयः । न हि सर्वथा अननुगृहीतः स्वस्मिन्कमपि स्थापयति । इयं च दशविधलीला कृष्णस्यैवेत्यवतारोऽप्ययं भगवानवतारी । अतः सर्गरूपमदीनत्वं प्रथमतो निरूपयति—

भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दितायाः क्लेशव्ययाय कलया सितकृष्णकेशः ।
जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्गः कर्माणि चात्ममहिमोपनिबन्धनानि २६

सर्गो ह्यशरीरस्य शरीरस्वीकारः । तत्र न दीनो यस्मादिति द्वितीयोऽर्थो हेतुत्वेन प्रविशति । तत्र त्रिविधा भक्ता दीनाः भगवदवतारे हेतवस्तदाह । भूमेः पृथिव्याः । सुरेतरा दैत्या दानवा राक्षसाश्च ।

१ स्पर्शेन स्पर्शमात्रेण ख. २ अपरिमितान्येवेति क. ख. ग. ३ विमर्शोपयोगित्वेन दशधर्मा इति ग. ४ अत्र तथा कृष्णावतारेऽप्यपरिमितानि चरित्राणि सन्ति तथापि विमर्शोपयोगित्वेन दश धर्मा निरूप्यन्ते इत्यधिकः पाठः ख. ५ लीला निरूपिता अस्मिन् ख. ग. ६ भवन्तीति ख. ७ अनुग्रहः स्वस्मिन्निति ख. ८ दशविधा ख.

सुरेतरत्वेनैव धर्मप्रतिपक्षाः क्रोडीकृताः[1] । तैर्विमर्दिता[2] । **प्रकटः परमानन्दो यदा भूमेस्तदैव हि । मर्दनक्लेशहानिः स्यादित्यानन्दः समागतः ।** तस्याः क्लेशव्ययाय । कलया बलभद्रेण सह । सितकृष्णौ केशौ यस्य स वैकुण्ठस्थित एव समागत इति कश्चित् । वस्तुतस्तु यः सितकृष्णकेशः स गोविन्दस्य कलया । सङ्कर्षणरूपत्वात् । संहाररूपतामसशक्त्या सितकृष्णरूपस्य सङ्कर्षणस्य कलया कृष्णकेशरूपेणाऽऽपीति वक्ष्यते । इदमप्येकं प्रयोजनं कृष्णः केशो यथाऽवतीर्णो भवतीति । नतु तावन्मात्रम् । मर्दनक्लेशदूरीकरणासमर्थत्वात् । "**ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहाऽऽगताविति**" वाक्यविरोधात् । "**तदा वां परितुष्टोऽहममुना वपुषे**"ति वाक्यविरोधश्च । तस्मान्मर्दनक्लेशाभावार्थं साक्षादानन्दमयः । पुत्रत्वेन वंशजननार्थं प्रद्युम्नः । धर्मरक्षार्थमनिरुद्धो नारायणांशः । भूमिभारनिराकरणार्थं सितकृष्णकेशांशः । **जनानुपलक्ष्यमार्ग इति** प्रद्युम्नो वंशकृत् । **कर्माणि करिष्यतीत्य**निरुद्धः । चतुर्णामपि कार्यचतुष्टयं भारव्ययाय चेति, चकारेण सूचितम् । तेनैकरूपेणैव[3] चतुर्मूर्तेरपि चरित्रं निरूप्यते । एकमेव चरित्रं मोक्षभक्ती निरूपयति । भूमिभारहरणं, वसुदेवदेवकीकामनापूरणं, धर्मरक्षा चेति । विस्तरे तु प्रकरणभेदेन वक्ष्यति । एवं चतुर्मूर्तिर्भगवान् जातः । अनेन सर्वाण्येव वाक्यानि यथाश्रुतं समर्थितानि । अन्यथा प्रत्येकवाक्यानि **तयोरेको बलभद्रो बभूवेत्यादी**नि विरुद्धानि भवेयुः । जन्म कर्म च स्वस्य संपादयिष्यति त्रिविधदुःखदूरीकरणाय । **भूमिर्माता तथा चाऽन्ये दुःखभाजो हरिप्रियाः । कंसादेः कालतो ज्ञानात्त्रिधा दुःखं च तद्गतमिति** वक्ष्यते । भूमिस्तु कार्यरूपापि भवतीति विचारे सैवोक्ता । अदितिर्मातेति तस्या भूमित्वं स्पष्टमेव । अन्येऽपि भूमिसंबन्धादेव दुःखिताः । जनैरनुपलक्ष्यो मार्गो यस्य । जनाः साधारणाः । भगवन्मार्गस्य उपलक्षणमपि ते न जानन्ति । मार्ग एवंप्रकारेण भगवदागमनम् । कर्माणि च करिष्यतीति । चकाराज्ज्ञानं भक्तिं च कथयिष्यति । कर्माण्यनिरुद्धचरित्रत्वाय विशिनष्टि । आत्ममहिम्न[4] उपनिबन्धनं येषु । आत्मत्वाज्ज्ञानजनकत्वम् । महिमपदाद्भक्तिः । उप समीपे नितरां बन्धनाद्धर्मः । त्रिभिस्त्रिविधं दुःखं गच्छति । एवं भगवच्चरित्रं भगवन्माहात्म्यमेव सूचयति । एतावता सर्वे अदीना भवन्ति ॥ २६ ॥

लीलां निरूपयन् पूर्वोक्तस्य हेतुमपि निरूपयति विमर्शमध्यपातात्—

तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः ।
यद्रिङ्गताऽन्तरगतेन दिवस्पृशोर्वा उन्मूलनं त्वितरथाऽर्जुनयोर्न भाव्यम् ॥२७॥

तोकेन जीवहरणमिति । यद्ययं भगवान् चतुर्मूर्तिर्न भवेत्तदैव[5] तच्चरित्रचतुष्टयं न सङ्गच्छेत । पूतनाऽसुपयःपानेन तन्मोक्षः । शकटोपमर्दः । यमलार्जुनमध्यगमनं । तदुन्मूलनं च । न हि वासुदेवादन्यो मोक्षं दातुं शक्तः । न हि सङ्कर्षणादन्यः स्पर्शमात्रेण नाशकः । न ह्यनिरुद्धादन्यो नारदशापविमोक्षार्थं सान्निध्यनिरूपणेन वृक्षयोरन्तरा गच्छति । न हि प्रद्युम्नादन्यः शापजन्ममूलोच्छेदपूर्वकं पूर्वस्थितदेवताजन्म संपादयति । भगवत्त्वं चैतैरेव स्थाप्यते । यतस्तोकेन बालकेन उलूकिकायाः पूतनायाः जीवहरणम् । यत्र हि कार्यं तत्र साधनमवश्यं भावि । यत्र पुनः साधनव्यतिरेकेणैव साध्यमुत्पद्यते तत्परब्रह्मस्वरूपमित्येवाऽवगन्तव्यम् । सर्वभवनसमर्थरूपत्वात्तस्य । किञ्च ।

---

१ क्रीडीभूताः ग. २ विमर्दितायाः ग. ३ नैजरूपेणैवेति ग. ४ आत्मनो महिम्न इति ग. ५ तदैतच्चरित्रेति ख. ग.

उलूकस्य भार्या उलूकिका । उलूकदुहिता वा । उलूकरूपैव[1] वा । सा हि दिवाभीतरूपा भवति । सन्मार्गविमुखा प्रतिपक्षा च । अनेन प्रमाणबलं तस्यौ मुक्तौ[2] निवारितम् । तस्याः जीवानां हरणं स्वस्मिँल्लयप्रापणम् । हृतं हि स्वस्मिन्नाऽऽनीयते । "**इहैव समवनीयन्ते प्राणा**" इति । मुक्तिश्चैषा । तस्मात्प्रमेयबलेन सा मुक्तेति मन्तव्यम् । प्रमेयं च शुद्धं परब्रह्म । न केनाऽप्यंशेन न्यूनम् । तथासति तादृशस्य मुक्तिदानसमर्थत्वं न सम्भवति । अतः साधनव्यतिरेकेणैव साध्यकरणान्मुक्तिदानाच्च साक्षात्पुरुषोत्तमः कृष्णः । किञ्च । **त्रैमासिकस्येति** मासत्रयपरिमितः । कालावयवास्त्रय एव भगवतः परिच्छेदका जाताः । ते हि स्वभावतोऽसमर्था मूर्त्तिभेदं संपादयन्ति । तेन शकटं निर्माय शकटे विहृत्य शकटं नाशितवानिति त्रिमूर्त्तिरुक्तो भवति । त्रयाणामपि नाशने हेतुत्वव्युदासाय पदेत्युक्तम् । संकर्षणेन योग्यत्वात् । अपवर्त्तो विरुद्धतया पतनम् । अनेन महाबलनिरूपणेन पूर्णा क्रियाशक्तिरुक्ता । "**प्रवालमृद्वङ्घ्रिहतमि**"ति वाक्यात्साधनाभावः सूचितः । पूर्ववत्परब्रह्मत्वं[3] पूर्णक्रियाशक्तिं च सूचयति । एवं ज्ञानक्रियाशक्ती प्रतिपाद्य भक्तिमार्गसमर्थनायाऽऽचिन्त्यसामर्थ्यं प्रतिपादयति—**यद्रिङ्गताऽन्तरगतेनेति** । यदेतत्त्रयमितरथा न सम्भाव्यमित्यर्थः । रिङ्गता हस्तपादैश्चलता[4] । तयोरन्तरगतेन तयोरुन्मूलनं परब्रह्मत्वबोधकम् । पूतनायां मुखसम्बन्धोऽपि स्थितः । शकटे पादाग्रमात्रम् । अर्जुनयोस्तदपि न । किन्तु परम्परया दूरसम्बन्धः । उलूखलेन वृक्षयोः सम्बन्धः । रज्वा चोलूखलस्य । भगवता च रज्वाः । यदि बलेन कृतं स्याद्रज्जुत्रोटनं प्रथमं भवेत् । अल्पबलत्वात् । उलूखलस्य वा । भगवत्सम्बन्धे विचारिते सर्वेषां वा । तत्राऽप्युन्मूलनं न सम्भावितम् । तिर्यगञ्चनस्य दृढभूमौ मध्यभङ्गहेतुत्वात् । इदमपि पूर्ववत्परब्रह्मत्वसाधकमिच्छाशक्तिसाधकं च । एषा हि भगवतो लीला ज्ञानक्रिये इच्छा च । इतरथा[5] न भाव्यमिति सर्वत्राऽग्रिमश्लोकेषु केचिद्योजयन्ति । वस्तुतस्त्वत्रैव । अग्रे सम्बन्धबोधकपदाभावात् ॥ २७ ॥

एवं लीलां विनिरूप्य हसितं निरूपयति—

यद्वै व्रजे व्रजपशून् विषतोयपीथान् बालानजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या ।
तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्यविलोलजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् ह्रदिन्याम् ॥२८॥

यद्वै व्रजे व्रजपशूनिति । यद्यस्मात्कारणाद्व्रजे गोष्ठे व्रजपशून् व्रजरूपान्बालकान् पशूंश्च । स्वकीयान्वा । विषतोयपीथान् विषतोयस्य पीथं पानं येषाम् । यथा सोमपीथेन मृत्युग्रस्ता अमरा भवन्ति । तथा विषतोयपीथानप्यजीवयत् । पशून्बालांश्चाऽजीवयदित्येकः पक्षः । **अनुग्रहदृष्टिवृष्ट्येति** साधनम् । तस्या यमुनायाः शुद्धये । अतिविषवीर्येण विलोला जिह्वा यस्य । तं कालियं[6] विहरन्नेवोच्चाटयिष्यन् । अत्रेकारलोपश्छान्दसः । उच्चाटयिष्यतीत्यर्थः । नुमभावो वा । विहरन्नुच्चाटयिष्यन्नजीवयदिति[7] सम्बन्धः । अत्र पशुपालजीवनमनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या साधनेन कार्यं निरूपितम् । इदं त्वल्पालौकिकम् । विहरणं च गरुडादिभिरपि सिद्धं भवति । योगिनोऽपि हि दृष्ट्या जीवयन्ति । उपसर्गनिपातसहितादटधातोर्वा आटयिष्यदिति लृङ्क्रियातिपत्तौ । यदा तं दूरीकरिष्यति तदा अजीवयत् । अन्यथा जीवितमप्यजीवितमेव । हास्यार्थमिदं चरित्रं भवति । वयं कृष्णं पालयिष्याम

---

१ रूपेव वेति ख. २ तस्य मुक्ताविति ख. ३ पूर्ववद्ब्रह्मपरत्वं ख. ४ हस्तपादाभ्यां ख. ५ इतरथर्जुनेति ख. ६ कालीयं घ. ७ नुच... ख. ...

इत्येषां बुद्धिः । तदद्य स्पष्टमेव तान् पालयित्वा स्वयं तत्र प्रविष्टः कथमेते पालयिष्यन्तीति । पश्चात्तानकिञ्चित्करान् दृष्ट्वा हसतीति । अथवा । पशून्पालानिति ये पशुरूपाः पाला आधिदैविकास्तानजीवयत् । ते ह्यपराधिनः कालेन हताः । भगवद्भक्तानां विषपानहेतुत्वात् विषतोयस्य पीथं पानं येभ्य इति । कालस्तानेव ग्रसति नतु भगवदीयान्निरपराधिनः । मण्डूकादयो मृतप्राया वृष्ट्योद्गच्छन्तीति दृष्टैर्वृष्टित्वम् । तेष्वनुग्रहो ब्रह्मत्वबोधकः । न ह्यन्य आधिदैविकेष्वनुग्रहकरणसमर्थः । यदेतन्न भाव्यमिति च संयोजना सङ्गच्छते । लौकिकसाधनेषु मन्त्रादिना विषं दूरीकृत्य पश्चाज्जीवनं प्रसिद्धम् । अत्र सविषाणामेव जीवनं भगवत्कार्यमिति कश्चित् । हास्यमात्रत्वे न काचिच्चिन्ता ॥ २८ ॥

हसितं निरूप्य ईक्षणं निरूपयति—

तत्कर्म दिव्यमिव यन्निशि निःशयानं दावाग्निना शुचिवने परिदह्यमाने ।
उन्नेष्यति व्रजमितोऽवसितान्तकालं नेत्रे पिधाप्य सबलोऽनधिगम्यवीर्यः॥२९॥

तत्कर्म दिव्यमिवेति । तस्य भगवतः कर्म दिव्यमिव । दिवि भवं दिव्यं अलौकिकम् । इवेतीन्द्रादीनामप्यशक्यम् । यद्दावाग्निना ग्रीष्मसम्बन्धिनि वने परिदह्यमाने सति तन्मध्ये निशि निःशयानं व्रजमुन्नेष्यति ततोऽन्यत्र स्थापयिष्यति । इतः अस्मात्स्थानात् । इतो हेतोर्वा । अवसितः अन्तकालो येन । अस्माकमयमन्तकाल इति व्रजस्थैर्विचारितम् । इदं हि चरित्रं दावाग्निविमोचकं वारद्वयनिष्पन्नम् । कालीयह्रदसमीपे, मुञ्जाटव्यां च । तत्रैकत्र नेत्रे पिधाप्य मुञ्जाटवीं त्याजयित्वा समानीताः । अन्यत्र तु निशि निःशयानमिति । अन्यानि साधारणपदान्युभयत्र । ईक्षणमपि द्विरूपं नेत्रद्वयेन जन्यते । तस्मात्सङ्कटादुन्नेष्यतीत्युभयत्र साधारणम् । उन्नयनं हि देवार्थं पृथक्करणम् । तथैते स्वार्थं रक्षिताः । अग्निपानं ब्रह्मधर्मः अन्यत्र नयनं च । यदत्राऽग्निपानं न निर्दिष्टं तत्पुनः प्रश्नव्यावृत्त्यर्थम् । अन्यथा कथमग्निं पीतवानिति प्रश्नः स्यात् । अत एव दिव्यमिवेत्युक्तवान् । नतु स्वरूपम् । देवगुह्यं चैतत् ॥ २९ ॥

एवमीक्षणं विनिरूप्य उल्लसत्त्वं निरूपयति—

गृह्णीत यद्यदुपबन्धममुष्य माता शुल्बं सुतस्य न तु तत्तदमुष्य माति ।
यज्जृम्भतोऽस्य वदने भुवनानि गोपी संवीक्ष्य शङ्कितमनाः प्रतिबोधिताऽऽसीत्

गृह्णीतेति । इदं हि चरित्रं भगवतो ब्रह्मत्वबोधकम् । अन्यत्तु योगमन्त्रमण्यादिभिरपि सिद्ध्यतीति नैकान्तिकं भगवत्त्वसाधकम् । यथैतच्चरित्रद्वयं भगवत्त्वं साधयति तथा भाष्ये निरूपितमधिकरणद्वयेन । न हि यः सर्वात्मको न भवति येन रूपेण स हि तेन बन्धनं नाऽर्हतीति युक्तम् । यदेव बन्धनार्थं उपबन्धं रज्जुं गृह्णीत गृह्णाति तत्तदेव अमुष्य बन्धने न माति । भगवत एवाऽऽद्यन्तयोर्विद्यमानत्वाद्बहवोऽपि योजिता एकमिव भवन्ति । तस्य च परिदृश्यमानमुदरं सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपमेव । आद्यन्तयोश्च विद्यमानं । तस्मादमानं युक्तम् । किञ्च । यस्य भगवतो जृम्भमाणस्य

१ अपराधिना कालेन घ. २ मण्डूकादयो हीति ख. ग. ३ सङ्गच्छन्ते ख. ग. ४ तान्यत्र घ. ५ तत्रैव नेत्रे क. घ. ६ साधारणानि पदानि ख. साधारणान्युभयत्र ग. ७ निर्दिष्टं पुनः ख. ग. ८ सिद्ध्यति नैकान्तिकं ख. ग. ९ द्यन्तयोर्वा विद्येति क. [illegible]

मुखे भुवनानि संवीक्ष्य शङ्कितमनाः प्रतिबोधिताऽप्यासीत् । इदं हि चरित्रद्वयं विश्वाधारत्वमनुभवमोहकत्वं च । यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वाणि भूतान्यन्तरयतीत्यन्तरः । स हि गोकुले तिष्ठन् गोकुलमन्तः स्थापयति । न चैतन्मायिकम् । श्रुतिसिद्धत्वात् । यशोदायाश्च तत्राऽप्यनुभवात् । विचारेणाऽपि **"अथो अमुष्यैव ममाऽर्भकस्ये"**ति वाक्याद्ब्रह्मधर्म एवाऽयम् । अस्तु वा तत् । तदानीमेव शङ्किता प्रतिबोधिताऽप्यासीत् । पुत्र एवाऽयं ममेति ज्ञातवती । नह्यनुभवस्य स्मृतिसंस्काराजनकत्वं भगवन्मायाव्यतिरेकेण सम्भवति । अयमेव हि भगवत उल्लासः । जृम्भा च भगवतैव जनिता मुखविकासहेत्वर्थम् । अतो निमित्तान्तरेऽपि मुखविकासे जगत्प्रदर्शनं तदैव हि प्रतिबोधनम् । प्रथमप्रदर्शने[1] तु **सुविस्मिते**त्येवाऽध्यायसमाप्तिः । **"वैष्णवीं व्यतनोन्मायामि"**ति तत्रैवोक्तत्वात् । एवं चतुर्भिः श्लोकैः चतुर्मूर्तेर्भगवतः सङ्कर्षणा-निरुद्ध-प्रद्युम्न-वासुदेवनिर्णय उक्तः । सर्वे वा सर्वत्र ॥ ३० ॥

एवमुल्लासं निरूप्य भ्रुवं निरूपयति । भ्रूशब्देन हि भगवत्कृतं फलमुच्यते । **"तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्यमि"**[2]ति वाक्यात् । तत्फलं दुःखाभावसुखरूपम् । दुःखस्य परमा सीमा नरकादिः । सुखस्य परमा सीमा वैकुण्ठाख्यम् । तदुभयं भगवान् साधनरहितेभ्यः करोतीति विचारेण भगवत्त्वम् । तत्र दुःखाभावद्वयमाह—

नन्दं च मोक्ष्यति भयाद्वरुणस्य पाशाद्गोपान् बिलेषु पिहितान् मयसूनुना च ।
अह्न्यापृतं निशि शयानमतिश्रमेण लोके विकुण्ठमुपनेष्यति गोकुलं स्वम् ॥३१॥

नन्दं च मोक्ष्यतीति । भयात्सर्परूपात् वरुणस्य पाशाच्च । उभयत्राऽपि नन्दो रक्षितो व्रते[3] यात्रायां प्रवृत्तः । अनेनाऽन्ये धर्मा अस्वधर्माः । भगवद्धर्मा एव स्वधर्माः । अतो भगवानात्मा । तस्मात्परब्रह्मेत्यविवादम् । **नन्दं चे**ति चकारो यशोदाया उद्धारं कृत्वा नन्दस्याऽपि समुद्धारं कृतवानित्युक्तसमुच्चयार्थः । नन्द एव वाँ वारद्वयं मोचित इति । वरुणस्य पाशाद्यद्वयं तस्मात् । अन्येषामपि दुःखदूरीकरणमाह—**गोपान् बिलेषु पिहितान् मयसूनुना चेति** । मयसूनुर्व्योमासुरः । स हि गोपरूपः समागतो बालकान्मेषायितान्नीत्वा गुहायां स्थापितवान् । तत्र च तेनैव मार्गेण पातालगमने बिलानि सन्ति । तत उक्तं—**बिलेषु पिहितानिति** । सर्पादयो वा तत्र निहितान्नयेयुरिति बिलपदम् । चकारादन्येऽप्युपद्रवा अनुक्ताः स्वयमूह्याः । एवं दुःखाभावमुक्त्वा परमसुखमाह—**अह्न्यापृतमिति** । अह्नि दिवसे आपृतं लौकिकक्रियया[5] व्याप्तम् । **निशि शयानमतिश्रमेणेति** निर्भरनिद्रया रात्रौ व्याप्तम् । एवमहोरात्रं परलोकसाधनरहितं स्वमेव वैकुण्ठं व्यापिवैकुण्ठं उप समीप एव नेष्यति । स्वनिकट एव मायाजवनिकां दूरीकृत्य तत्रैव वैकुण्ठे नीतवान् । इदं चरित्रं न योगस्य, न मायायाः, न कालस्य, न मण्यादीनाम् । अतो ब्रह्मचरित्रमेवैतत् । नयने हेतुः **स्वमिति** । आत्मत्वेन भगवांस्तत्परिगृहीतवान् ॥ ३१ ॥

एवं भ्रुवं निरूप्य भङ्गं निरूपयति—

गोपैर्मखे प्रतिहते व्रजविप्लवाय देवेऽभिवर्षति पशून् कृपया रिरक्षुः ।
धर्त्तोच्छिलीन्ध्रमिव सप्त दिनानि सप्तवर्षो महीध्रमनघैककरे सलीलम् ॥३२॥

१ प्रथमदर्शने ख. २ परमेष्ठ्येति क. ग. ३ व्रतयात्रेति ख. ग. ४ वा मोचित ख. ५ क्रियाव्याप्तं ख. ग.

गोपैर्मखे प्रतिहत इति । पूर्वसिद्धफलस्य भङ्गोऽत्र निरूप्यते[1] । मखेन रक्षा । मखभङ्गेन क्लेशः । देवताप्रीतिश्च मखफलम् । नियतफलत्वं च तस्य निरूप्य तत्प्रतिघात उच्यते । गोपाः सर्वदा मखं कुर्वन्ति । तैरेव कृत्वा भगवांस्तं मखं दूरीकृतवान् । तस्मिन्मखे प्रतिहते रक्षकत्वात्तदभावे देवे अभिवर्षति व्रजनाश आरब्धः । अनेन देवताप्रीतिर्यागफलमिति निश्चितम् । समर्थावलम्बन एव मर्यादा त्यक्तव्येति सूचितम् । तदा कृपया रिरक्षुर्भगवान् जातः । तदा सप्तवर्षः सप्तदिनानि महीध्रं गोवर्द्धनमेककरे सलीलं धृतवान् । **अनघेति** सम्बोधनमुक्तविश्वासाय । धर्त्ता धरिष्यति । **उच्छिलीन्ध्रमिवेति** भाराभावाय । वर्षाकाले हि[2] उच्छिलीन्ध्रोद्गमः । अलौकिकवर्षात्वादलौकिकोच्छिलीन्ध्रोद्गम इतीन्द्रो बोधितः । सप्तदिनानीति सप्ततन्तुर्यज्ञो बाधितः सप्तदिनानि दुःखं प्रयच्छतीति । यत्रैव धर्मबाधो दृश्यते तत्रैव सप्तदिनान्युच्यन्ते । निवर्त्त्यं चेद्दुःखं[3] तदा सप्त दिनानि निरन्तरं दुःखं भवति । अग्रे निवर्त्तते । अनिवर्त्त्यं चेत्सप्तम एव दिवसे भवति । स्वयमपि सप्तवर्षः । सप्तधा परिच्छिन्नं कालमतिक्रान्तवान् । अत एव सप्ततन्तुमखभङ्गः अन्यथा फलं च । मर्यादा हि साङ्गेन वेदेन जन्यते । अङ्गानि षट् । आत्मा चैकः । अयं च संवत्सरः प्रजापतिः स साङ्गवेदप्रवर्तक[4] इति तमतिक्रम्य पश्चात्सप्ततन्तुमतिक्रान्तवान् । कालस्य भगवदवच्छेदकत्वाभावात्सप्तधर्मवेष्टनमेव सप्तवर्षत्वम्[5] । अयं च धर्मः सप्तमो भङ्गात्मकः । एककर इति एकां क्रियाशक्तिं स्थापितवान् । **"तैरयं साध्यतां मख"** इति वचनात् । अन्यथा तथैव गोवर्द्धनं स्थापयेत्[6] । **सलीलमिति** । वस्तुतस्तु यागस्य तथात्वाभावाद्भगवतैव तथा संपादनाद्भगवदिच्छयैव गोवर्द्धनः स्थितः । हस्तस्तु केवलं शास्त्रार्थत्वाय प्रदर्शितः । तथापि निरोधोपवासैर्दुःखावश्यकत्वं मत्वा तन्निराकरणाय लीलां कृतवान् । सा[7] हि वेणुवादनरूपा भवति । सप्तरन्ध्रैरमृतपूरकः । तथा सति प्राणाभ्युदयनिःश्रेयसफलसिद्धिः । अतो निरोधदुःखमुपवासदुःखं वा न जातमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं भङ्गं[8] विनिरूप्य संसूचनं निरूपयति—

क्रीडन् वने निशि निशाकररश्मिगौर्यां रासोत्सुकः कलपदायतमूर्च्छितेन ।
उद्दीपितस्मररुजां व्रजभृद्वधूनां हर्त्तुर्हरिष्यति शिरो धनदानुजस्य ॥ ३३ ॥

क्रीडन् वने निशीति । भगवतो हीदं संसूचनं स्वरूपफलार्थं । सम्यक्त्वं चाऽनिष्टनिवृत्तिमपि करोतीति । गोप्यो हि तत्र निदर्शनम् । ता एव हि भगवन्तं प्राप्तवत्यः । तत्सम्बन्धि चरित्रमेव भगवन्मार्गे फलसूचकम् । वने वृन्दावने । निशि रात्र्याम् । लौकिकवैदिकक्रियायां निवृत्तायां लोकेऽपि विनिवृत्ते तदा क्रीडति । तदाह—**क्रीडन् वने निशीति** । तन्निवर्तिका भक्तिरेव । अत एव निशाकरः । तस्य रश्मयो भक्तिप्रकाराः मनोरूपत्वादस्य चन्द्रस्य तदिच्छाविशेषाः । तैं रश्मिभिर्गौरी रञ्जिता सर्वनिवृत्तिः । तादृश्येव निवृत्तिर्भगवत्क्रीडाहेतुः । अतएव भगवान् रासोत्सुकः । रासो नाम रसेन पूर्णः पदार्थोऽन्यसम्बन्धरहितः । स हि विचार्यमाणे प्रियाबहुस्त्रीकर्त्तृको नृत्यविशेषो भवति । तत्र भोगो वा । केवलं शृङ्गाररसाभिनिविष्टः । यथा भक्तगुणसौन्दर्याभिनिविष्टः । तदा अन्तः रसेन पूर्णस्तद्रसाविर्भावार्थं कलपदायतमूर्च्छनां कृतवान् । सा हि मूर्च्छनाऽन्येषां हृदये

---

१ भङ्गो निरूप्यते घ. २ हि नास्ति ख. ३ निवर्त्यते चेदिति ख. ४ प्रवर्तित इतीति क. घ. ५ सप्तवर्षवेदनमेवेति क. ६ स्थापयेत् । अत्र तैरयं साध्यतामिति वाच्यमिति विशेषः ख. ग. ७ स हि वेणुवादनरूपो ग. ८ भङ्गं निरूप्येति ग. ९ रूपस्वरूपस्य तदिच्छेति ग.

रसार्थं विवरं करोति । तस्मिंश्च विवरे भगवत्सम्बन्धाभावेन रसपूरणाभावात्तदर्थं भगवत्स्मरणात्मकः स्मरः प्रविष्टः । स हि विषयाभावाद्रोगत्वेन पर्यवसितः । सर्वो हि रसपूरकः स्वविषयमप्राप्य बुभुक्षादिवद्रोगतामापद्यते । अन्यथा देहनाशं मृत्युं वा न कुर्यात् । अनेन तासां मुख्योऽधिकारो निवारितः । भगवद्विषयकस्य कामस्य भगवद्धर्मप्रवेशाभावात् । अत एव तादृशीनां भगवत्सम्बन्धप्रतिबन्धकः कामाधिष्ठातृदेवतारूपः । अर्थाधिष्ठात्रीदेवताया धनदरूपाया भ्राता । अनुजत्वात्सोऽपि तादृशः । स तासां प्रतिबन्धको जातः । एवमपि सति भगवान् स्वेच्छया प्रवृत्त इति व्रजभृद्वधूनां हर्तुः शङ्खचूडस्य शिरो हरिष्यति । गुणत्रयाविष्टानामेव तादृशरोगरूपकामसद्भावे तत्प्रतिबन्धो भवति नतु गुणत्रयातीते भगवत्यासक्तानामतस्तस्य शिरो हृतवान् । कला अव्यक्तमधुरा अनभिव्यक्तपरमानन्दप्रतिपादकाः शब्दब्रह्मरूपाः स्वराः । तेषां पदं स्थानं गीतादि । तथाभूतानि वा पदानि । वाक्यार्थस्य तत्राऽप्रयोजकत्वात्पदानामेव तत्र स्वातन्त्र्यम् । आयतमूर्च्छनं दीर्घमूर्च्छनम् । मूर्च्छना हि सङ्गीते प्रसिद्धा स्वराणाम् । तस्य आयतत्वं सर्वचित्तप्रवेशयोग्यरूपता । मूर्च्छितशब्दाच्च रसान्तरमविवेकादिकं वा नोत्पत्स्यत इति सूचितम् । उद्दीपितो यथाऽग्निर्दहति तथा स्मरेण तास्तथाभूता इव जाताः । अतएव स्मरस्य रोगत्वम् । व्रजमेव बिभ्रतीति न तद्भर्तॄणां रक्षकत्वम् । वधूत्वात्तासामेवाऽतिस्त्रीभावेन प्रतिबन्धकनिवृत्त्यभावः सूचितः । अतएव स हर्ता जातः । एवं भगवान् मुख्याधिकाराभावेऽपि स्वलक्षणं फलं प्रयच्छतीति गोपिकासम्बन्धिचरित्रं संसूचकं भवति ॥ ३३ ॥

एवं संसूचनं निरूप्य भूरिभावं निरूपयति भूर्यनुग्रहं वा द्वाभ्याम्—

ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः ।
अन्ये च शाल्वकपिबल्वलदन्तवक्रसप्तोक्षशम्बरविदूरथरुक्मिमुख्याः ॥ ३४ ॥

ये च प्रलम्बेति । एते सर्वे दैत्या दैत्यांशराजानश्च भगवता हतास्तदीयं निलयं वैकुण्ठं गताः । ये च पुनः प्रलम्बादयो बलभद्रादिभिर्हतास्तत्रापि ये भगवन्मुखारविन्दं पश्यन्तः प्राणान् जहुः पार्थास्त्रपूता धर्मयुद्धेन हतास्तेऽपि वैकुण्ठमेव गताः । अन्ये ये प्रलम्बादयस्ते अदर्शनं गताः । अव्यक्ते प्रकृतौ लीना इत्यर्थः । अथवा । प्रथमश्लोकोक्ता भूरिरूपं प्रकृतिमेव गताः । तस्या व्यापकत्वाद्भूरित्वम् । द्वितीयोक्ता भगवन्तं गता इति । अथवा । उभये एते आवेशिनः प्रकृतिं गताः । अभिमानिनस्तु तदीयं निलयं गता इत्यर्थः । खरो धेनुकः । दर्दुरः कश्चिदन्यो यथा बकस्तथा सोऽपि । बक एव वा जलवासात् । बकदर्दुरेति पाठे अघासुरो वा दर्दुर इति केचित् । अरिष्टो वृषभासुरः । मल्लाश्चाणूरादयः । इभः कुवलयापीडः । यवनः कालयवनः । यवना वा मुचुकुन्दात्समागत्य ये मथुरायां हताः । कुजो नरकासुरः । पौण्ड्रको मिथ्यावासुदेवः । आदिशब्देन काशिराजप्रभृतयः । एते स्वभावत एव हताः । न तु देवान्तरवरपुष्टाः । अतो वरपुष्टत्वविशेषणेन अन्यत्वम् । ते च शाल्वादयः । कपिर्द्विविदः । स रघुनाथभक्तोऽपि तद्भक्तसङ्गयपि दुःसङ्गाद्धतः । शम्बरस्तु मायाशतवित् । अत्रैव वा बल्वलः । सोऽपि यज्ञविघ्नकर्तृत्वादृषीणामप्यशक्यत्वाद्दूरसिद्ध इति ज्ञातव्यम् । सप्तोक्षाः बलीवर्देषु प्रविष्टा दैत्याः । ते हि भगवत्स्पर्शमात्रेण हताः । अत एव तदर्थं सप्त-

१ धिष्ठात्री देवतेति ख. २ देवतारूपाया इति ख. ग. ३ पितोऽग्निर्यथेति ख. ४ संसूचनामिति ख. ५ मात्रेणैवेति ख.

रूपाणि कृतवान् । ते हि त्रिपुरवदेकक्षणे वध्याः अन्यथा अवध्या इति । बलीवर्दा एव पश्चाद्वा मृता इति । अन्ये वा सप्त बलीवर्दाः । विदूरथो दन्तवक्रभ्राता । रुक्मी शालकः स मुख्यो येषां बिन्दानुबिन्दादीनाम् । एते ह्येकैकशो भगवता सह युद्धे तद्भ्रातृपुत्रैर्वा हताः ॥ ३४ ॥

अतः परं निमित्तान्तरेण भगवत्सारथ्ये युद्धे हतानाह—

ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः काम्बोजमत्स्यकुरुकैकयसृञ्जयार्णाः ।
यास्यन्त्यदर्शनमलं बलपार्थभीमव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् ॥ ३५ ॥

ये वेति । एतेषां भगवतैव सह युध्यमानत्वात् द्वेषभावाच्च मुक्तिर्युक्तापि । अन्ये तु निमित्तान्तरेण हता इति ये वेत्यनादरः । समितिशालिनो युद्धे पराक्रमवन्तः । सप्तम्या अलुक् । अत एव मृधे सङ्ग्राम आत्तचापाः । धर्मनिष्ठता सूचिता । काम्बोजादयोऽर्णान्तास्तत्तद्देशक्षत्रियाः । दशार्णा वा अर्णाः । सृञ्जयाः पाञ्चालाः । **सृञ्जयाद्या इति** पाठे धृष्टद्युम्नप्रभृतयः । एकैकश उभयपक्षेऽपि हताः । अन्यथा पाण्डवानामर्थे मृतानां मुक्तिर्न स्यात् । प्रथमतः अदर्शनं गताः । यावद्भगवानत्र स्थितस्तावददृष्टा भूत्वा अत्रैव स्थित्वा भगवता सह गता इत्यर्थः । अत्र प्रलम्बो बलभद्रेण हतः खरश्च । मल्लयवना यथायथम् । शम्बरः प्रद्युम्नेन । रुग्मी च[1] बलभद्रेण । काम्बोजादयो भीमादिभिः । अत्र सर्वत्र बलपार्थभीमा इति तेष्वाविष्टस्य भगवत एव नाम । परं व्याजेन । बलपार्थभीमेति व्याजाह्वयानि[2] यस्य । एतद्धननं भगवच्चरित्रम् । आत्मत्वात् । अतएव हननादिकमनुक्त्वैव तद्गृहे[3] गमनं निरूपितम् । "**जातः कंसवधार्थाये**"त्यादि तु दृश्यमानाभिप्रायं कल्पान्तराभिप्रायं वा ॥ ३५ ॥

एवं भूर्यनुग्रहं निरूप्य चिन्तामयं निरूपयति—

कालेन मीलितदृशामवमृश्य नृणां स्तोकायुषां स्वनिगमो बत दूरपारः ।
आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्यां वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म ॥३६॥

कालेनेति । भगवतो हि चिन्ता व्यासरूपा । व्यासो हि चिन्तया सर्ववेदार्थं विनिश्चित्य भगवत्स्वरूपं लोकेभ्य उपदिशति । कालेन द्वापरादिना मीलिता आच्छादिता दृष्टिर्येषां एतादृशानां नृणाम् । स्वनिगमो दूरपारः आकलयितुमशक्य इति स्वयमाविर्भूतः । अनुयुगमिति वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यतीत्यनेन सम्बध्यते । प्रतिद्वापरान्तं वेदविभागः । अतः पुराणान्यप्येकस्य चतुर्युगस्य व्यवस्थां कथयन्तीति सूचितम् । **विटपश इति** वेदानां विभागे कृत्रिमत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । शाखास्वरूपं तु निबन्धे निरूपितम् । एकस्या भगवन्मूर्तेः स्वरूपप्रतिपादको वेदराशिः शाखेति । वेदस्य द्रुमत्वमपि पूर्वं निरूपितम् । स्मेति प्रसिद्धे । तस्मादत्र बहु न वक्तव्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

इदानीमेतं निरूपयति—

देवद्विषां निगमवर्त्मनि धिष्ठितानां पूर्भिर्मयेन विहिताभिरदृश्यमूर्भिः ।
लोकान् घ्नतां मतिविमोहमतिप्रलोभं वेषं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यम् ३७

---

१ च नास्ति ख. २ ह्वया यस्येति ख. ग. ३ तद्गृहगमनमिति ग. ४ धियामिति पाठः ख. ग. ५ रूपाचिन्तयेति ग.

देवद्विषामिति । एषो(?) बुद्धः साम्प्रतं विद्यमानत्वात् । तस्य स्वरूपमिदमेव यदिदानीं वर्त्तते । अनेन ब्रह्मणोऽपि निरूपणसमयः कलिरेवेति । **वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि । ते हि पाषण्डिनो ज्ञेया वेदार्थस्य विनिन्दकाः** । देवद्विषां दैत्यानाम् । ते हि देवान् द्विषन्ति । अनेन देवप्रार्थनया दैत्यमोहनार्थं बुद्धावतार इति सूचितम् । निगमवर्त्मनि धिष्ठितानां वेदप्रतिपादितमार्गे व्यवस्थितानाम् । यद्यपि वेद एव दैत्यव्यामोहनार्थं बहव उपाया निरूपिताः । तथापि सामान्यत एव वेदवैमुख्यार्थमयमवतारः । धिष्ठिता अधिष्ठाय स्थिताः । वयमेव वेदप्रवर्त्तका इति लोकानां व्यामोहार्थं आत्मानं वैदिकत्वेन ज्ञापयित्वा समागतान् व्यामोहयन्तीत्यर्थः । पूर्भिः त्रिपुररूपाभिः । अदृश्यमूर्भिः । मूर्माया । अतएव 'स्त्रियां क्तिन्नि'ति मूर्भिरिति भवति । मायाकार्यं किञ्चिदित्यर्थः । अदृश्या मूर्यासु ता अदृश्यमुरः ताभिः पूर्भिस्त्रिपुरैः । ता एव हि मयेन विहिताः कृताः प्रेरिता वा । अनेन मार्गद्वयमपि ते नाशयन्तीति सूचितं वैदिकं लौकिकं च । अनेन सर्वथा तन्नाशः कर्त्तव्य इति भगवदवतारहेतुर्निरूपितः । किञ्च । न केवलं लोकहननमेव देवद्रोहाचरणम् । यज्ञाद्यकरणबोधनेन आत्मन एव वैदिकत्वेन देवत्वसम्पादकत्वं च । तथा चाऽयथा सृष्टिर्निरूपिता भवति । तयोः स्वरूपतो नाशे पुनस्तथैव भवन्तीति बुद्धिव्यामोह एव कर्त्तव्यः । अतो मतिविमोहं कृतवान् । अत्यन्तं प्रलोभो यत्र । अल्पेनैव साधनेन बहुफलनिरूपकं शास्त्रं कृतवान् । वेषं बुद्धवेषम् । अहं सर्वज्ञ इत्यात्मानं ख्यापयित्वा तेषां हृदयवार्त्तामुक्त्वा विश्वासमुत्पाद्य विपरीतोपदेशनं मतिविमोहनम् । मतिविमोहेनेन सहितो मतिप्रलोभो वा । तथा सति विद्यमानाया मतेर्विमोहोऽन्यथाकरणमविद्यमानायाश्चाऽमार्गभूताया उत्पादनमिति । औपधर्म्यं पाषण्डधर्मान् ॥ ३७ ॥

एवमेतं निरूप्य ईश्वरं निरूपयति—

यर्ह्यालयेष्वपि सतां न हरेः कथाः स्युः पाषण्डिनो द्विजजना वृषला नृदेवाः ।
स्वाहा स्वधा वषडिति स्म गिरो न यत्र शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान् युगान्ते ३८

यर्ह्यालयेष्वपीति । बहिः सर्वत्र भगवत्कथा युगान्तरेषु स्थिताः । ततो द्वापरादिषु सतामालयेषु । कलिप्राचुर्ये सतामप्यालयेषु हरेः कथा न भविष्यन्ति, तदा शास्ता कल्किरूपेण भविष्यतीति । कलियुगस्याऽऽरम्भ एव परीक्षिति भगवानाविष्टः कलिनिग्रहं कृतवान् । तथापि तथा न निगृहीतः कलिः । भगवद्धर्माणां प्रवर्त्तमानत्वात् । ते हि कलिमलसंहतिकलनाः । न केवलं भगवद्धर्माभाव एव किन्तु वैदिकोऽपि धर्मो गत इति निरूपयति । धर्मो हि जन्यते ब्राह्मणैः । पाल्यते राजभिः । ते उभये नष्टाः । पाषण्डिनो द्विजजना जाताः । पाषण्डधर्मानेव कुर्वन्ति बोधयन्ति च । नृदेवा राजानश्च शूद्रा एव जाताः । तत्रापि वृषमेव लान्ति आददत इति वृषलाः । म्लेच्छा इति यावत् । धर्ममेव स्वयं गृह्णन्ति नाशनार्थम् । कुर्वन्ति वा प्रमाणनाशनाय । ते हि नृणां देवाः पूज्याः । अनेन पाल्याः पालकाश्च उभये दुष्टा इति ज्ञापितम् । किञ्च । धर्माभासोऽपि गतः । सर्वत्र विधिच्छलरूपेणाऽनुकरणेन धर्माभासानेव कुर्वन्ति । तत्र देवादीनां सान्निध्याभावात् यागाभावेऽपि स्वाहादिशब्दाः श्रूयन्ते । तेऽपि यदा न श्रूयन्ते तदा भगवानवतीर्ण इत्याह—**स्वाहा स्वधेति** ।

१ ब्रह्मणापीति ख. २ मूर्तिरिति ख. ३ अदृश्यमूर इति ख. ४ व्यामोहमिति ख. ग. ५ विमोहेनेति क. ख. ६ न्यथाकरणे अविद्येति ख. ७ ... ८ ...

स्वाहेति होमाः, स्वधेति श्राद्धानि, वषडिति यागाः । राजसतामससात्त्विका एते । स्मेति प्रसिद्धाः । गिर इत्यर्थाभावः । यत्र गृहेषु देशे वा । एवं कल्क्यवतारे हेतुत्रयम् । भक्त्यभावः, धर्माभावः, आभासधर्माभावो वेदाभावो वा । अनेन सत्ययुगे त्रयं प्रवर्तयिष्यतीति ज्ञापितम् । युगान्ते चतुर्युगसमाप्तौ । **भगवानिति** तस्मिन्नवतारे सर्वभगवद्धर्माविर्भावः ॥ ३८ ॥

एवं सर्वमेवान्तर्यामिणं सर्वधर्मसहितमुत्पत्त्या विचार्य **"यावन्मनो धारणयाऽवतिष्ठत"** इत्यंशं विचारयिष्यन् भगवतो माहात्म्यमाह—**सर्गे तपोऽहमिति** त्रिभिः ।

सर्गे तपोऽहमृषयो नव ये प्रजेशाः स्थानेऽथ धर्ममखमन्वमरावनीशाः ।
अन्ते त्वधर्महरमन्युवशासुराद्या मायाविभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः ॥ ३९ ॥

एतादृशभगवन्मूर्त्तिर्ध्यानेन[1] मनसोऽवस्थाने हेतुर्भगवन्माहात्म्यम् । न हि महान् बहुकालं तिष्ठति । अव्यवस्थितमनसा वा महान् चिन्तनीयो भवति । सम्यक्स्फुरणाभावेनाऽपराधप्रसङ्गात् । महतश्च धारणात् वैक्लव्यं भवतीति प्रकारत्रयेण निरूपणम् । तत्र प्रथमं महान् सर्वदा न तिष्ठतीत्यत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायां स[2] हि न सर्वदैकरूपः स्वगुणैः कालभेदेन नानाविधो भवतीति सर्वदा तस्य नैकरूपेणाऽवस्थानम् । तदाह । सर्गे सृष्टिनिमित्तं भगवानेतावन्ति रूपाणि करोतीत्याह । तपः । अहं ब्रह्मा । ऋषयो नव मरीच्यादयः । ये प्रजेशाः प्रजोत्पादने समर्थाः । गुणत्रयेण सृष्टिरिति त्रयो निरूपिताः । ऋषय इति वेदा वा । तथा सति चतुर्मूर्त्तिः[3] सृष्टिं करोतीति । तत्र तपो वासुदेवः । **"यस्य ज्ञानमयं तप"** इति । प्रजेशाः सङ्कर्षणरूपाः । ऐश्वर्यं हि तत्र प्रतिष्ठितमिति । सृष्ट्यपेक्षया स्थाने बहुकार्यमिति तत्र पञ्च रूपाणि निरूपयति । स्थाने मर्यादापालनार्थम् । **अथेति** भिन्नक्रमे । धर्मः प्रथमोऽनिरुद्धः । मखो यज्ञः । धर्मो ह्यत्राऽऽचाररूपः प्रमाणशब्दश्रवणानन्तरभाविनी प्रवृत्तिः । मखस्तु प्रयत्नव्यङ्ग्यो भगवद्रूपोऽनन्तमूर्त्तिः । उत्पत्तौ यो वेदो गृहीतस्तदर्थोऽत्र साङ्गो गृहीतः । मनुर्धर्मप्रवर्त्तकः । तदन्तरस्य सद्धर्मत्वात् । अमरा देवास्ते स्वर्गपरिपालकाः । अवनीशा राजानो भूमिपालकाः । संहारे ततोऽप्यधिकापेक्षायामप्यनादरेण निरूपयति—**अन्त इति** । संहारार्थमधर्मः । हरो यज्ञप्रतिपक्षः । मन्युवशाः[4] सर्पादयो मनुप्रतिपक्षाः । असद्रूपाः असुरा देवप्रतिपक्षाः । आदिशब्देन भूमौ नाशकाश्चोरव्याघ्रादयः[5] । तेषामसुरपक्षपातित्वात्तदादित्वम् । ननु कथमेवमनेकरूपत्वं भगवतस्तत्राऽऽह—**मायाविभूतय इति** । मायायै विभूतयः मायायां[6] मायायाः मायया वा । माया हि पूर्वं निरूपिता । इयं जगत्कारणभूता । स हि यदा जगद्रूपेण भवति । भगवतो वा निमित्तत्वमापद्यते तथाऽऽकृतिसमर्पणाय । भगवतो वा सेवार्थमुत्कृष्टानि साधनानि सम्पादयति । भगवत्कर्त्तृके वा जगति करणत्वमापद्यते । तदा तन्निमित्तमेतावन्ति रूपाणि भगवान् करोति । अन्यथा तस्याः[7] करणत्वादयो नोपपद्येरन् । नन्वेतेषु समागतेषु तस्याः कार्यं नोपपद्यते । तत्राऽऽह—**पुरुशक्तिभाज इति** । सर्वभवनसमर्थाया मायाया एकस्मिन्नपि कार्ये सर्वसामग्र्या विद्यमानत्वात्सर्वं कार्यमेकदैव स्यात् । विलम्बे कारणाभावात् । भगवदिच्छाया निमित्तत्वेऽपि तस्या अदृष्टरूपाया नियामकान्येतानि रूपाणि, बोधकानि वा । एतेषां नियतसामर्थ्यान्न पूर्वोक्तदोषः ॥ ३९ ॥

---

१ ध्याने मनस इति ख. २ स न हि सर्वदेति ग. ३ चतुर्मूर्तिं सृष्टिं ग. ४ मन्युवंशा इति ख. ५ श्चौरेति क. ग. ६ मायायां नास्ति ग. ७ तस्येति ग.

एवं भगवतः प्रतिक्षणं नानारूपत्वादेकविधा धारणा न तिष्ठतीति यावदित्युक्तम् । एवं महान् बहुकालं न तिष्ठतीति निरूपितम् । इदानीं अव्यवस्थितमनसा वा महान्न चिन्तनीयो भवतीतीमं पक्षं विशदयति—

विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि ।
चस्कम्भ यः स्वरहसाऽस्खलताऽऽत्रिपृष्ठं यस्मात्त्रिसाम्यसदनादुरुकम्पयानम् ४०

विष्णोर्नु वीर्यगणनामिति । सर्वेषामेवाऽव्यवस्थितमनस्त्वात् को वाऽर्हतीत्युक्तम् । मनस एव तत्राऽसामर्थ्याद्योग्यताऽपि नाऽस्तीत्युक्तम् । जीवस्य तपोयोगादिभिः सामर्थ्यवृद्धावपि मनसो वा सहायबाहुल्ये स्वाभाविकधर्मस्याऽनिवृत्तत्वादत्यन्तं ब्रह्माऽपि न समर्थ इति तमप्प्रत्ययः । जगदाद्यर्थे सामर्थ्ये वर्त्तमानेऽप्यत्र भगवतः सर्वांशधारणे न सामर्थ्यमित्याह—**इहेति** । नन्वेवंरूपेण मनसा ज्ञानजननान्निश्चितपदार्थबोधकत्वे तत्रापि सामर्थ्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**नु इति** । एतदपि वितर्केणोच्यते नतु निश्चितम् । सामर्थ्ये हेतुमाह—**यः पार्थिवानीति** । कार्यसृष्टौ समर्थजीवानां गणनायां यः सृष्ट्यभिमानी ब्रह्मा । यत्र सहायतामापन्नानि तत्त्वानि ब्रह्माण्डं जनयन्ति स रजोगुणाधिष्ठाता[1] कतमः । तेन हि पूर्वमस्मिन्ब्रह्माण्डे ये जीवा उत्पाद्यन्ते तेषां भोगादृष्टेन संस्कृतान्परमाणून् महाराशेरुद्धृत्य ब्रह्माण्डोपादानापरोक्षज्ञानेन भगवदिच्छयैव तादृशसामर्थ्येन ब्रह्माण्डमुत्पाद्यत इति परमाणुर्गणन[2]सामर्थ्याद्वैलक्षण्यज्ञानाच्च तं तथात्वेनाऽऽशङ्क्य निराकरोति । विवेचनार्थं कविपदम् । रजांसीति दुर्लक्ष्यं सूक्ष्मत्वात्[3] । तादृशस्याऽप्यसामर्थ्ये हेतुः—**चस्कम्भेति** । इयत्तापरिमाणवन्तो हि गुणा गणयितुं शक्यन्ते विवेचयितुं वा । भगवतस्त्वेकोऽपि गुण इयत्तारहितः । मनसोऽपि स्थूलत्वात्, निरवयवत्वाच्चाऽसङ्गित्वाच्च । तदाह । आत्रिपृष्ठं ब्रह्मलोकमभिव्याप्य । अस्खलता स्वरंहसा असाधारणवेगेन सर्वागम्येन वा । उरुकम्पो यानेषु यस्मिंस्तादृशं त्रिपृष्ठं सर्वं च । ततः त्रिसाम्यसदनाद्गुणत्रयसाम्यावस्थसत्यलोकात्सर्वमित्यर्थात् । उरुकम्पयानं[4] वा । चस्कम्भ उपर्येव स्तम्भितवान् । तस्मात्पातकेन गुणेन रक्षणमशक्यमिति मनसोऽप्याकलनाभावादियत्ताभावः । संख्यापरिच्छेदाभावस्त्वग्रे वक्ष्यते ॥ ४० ॥

एवं महद्गुणा अव्यवस्थित[5]मनसा आकलयितुमशक्या इति धारणयेत्युक्तम् । धारणा हि यथाकथञ्चिन्मनसा परिकल्प्य क्रियत इति । महतश्च धारणाद्वैक्लव्यं भवतीत्यवतिष्ठत इति यदुक्तं तदर्थं महत्त्वं निरूपयति—

नाऽन्तं विदाम्यहममी मुनयोऽग्रजास्ते मायाबलस्य पुरुषस्य कुतोऽपरे ये ।
गायन् गुणान् दशशतानन आदिदेवः शेषोऽधुनाऽपि समवस्यति नास्य पारम् ४१

नाऽन्तं विदामीति । अहं ब्रह्मा सर्वदा भगवद्गुणानामेवाऽभिव्यञ्जकजगत्कर्त्ता । यावज्जन्म कार्याणि कुर्वन्नपि पुत्रद्वारा कारयन्नपि स्वतिरोभावे स्वस्य वाऽन्यस्य वा विनियोगादन्तं न विदामीत्यर्थः । मुनयोऽपि तथा । योगोऽपि मदन्तर्गतमेव[6] फलं साधयतीति सुतरां त्वदग्रजा मत्पुत्राः सनकादयो मरीच्यादयो वा । ते हि मदंशभूता मदपेक्षया अल्पमेव विषयीकुर्वन्तीति । तेषां गणनेच्छा-

१ रजोगुणोधिष्ठातेति ख. २ गणकेति घ. ३ सूत्रत्वादिति घ. ४ कम्पमानं क. ५ अव्यवसितेति ख. ६ मदन्तमेवेति ख.

निवृत्तौ हेतुमाह—**मायाबलस्येति** । क्षणमात्रेण ब्रह्माण्डकोटिजननसमर्थाया मायाया अपि बलं यस्मात् । किञ्च । पुरुषस्य मायाभर्तुः । भगवदाहितमेव हि तेजः सा जनयतीति । कुतः अपरे कालादयः । तेषामपि भगवच्चेष्टारूपत्वात् । अस्मदादयो वा । पुरुषापेक्षया अपरत्वे कालादयः । स्वापेक्षया त्वस्मदादयः । अस्मदादीनां प्रथमत एव अनन्तत्वज्ञानान्निवृत्तावपि शेषो वेदाभिमानिनी देवता । सहस्रवदनः सहस्रप्रकारेणैकं पदार्थं वक्तुं शक्तः । अत एव आदिदेवः । तत्प्रतिपाद्या एव हि सर्वे देवाः । यावान् भगवान् तद्व्यतिरिक्तसर्वरूपः शेषः । सृष्टेरनादित्वात्तत आरभ्य गणनायामप्यद्याऽपि नाऽन्तं समवस्यति एतावन्तोऽग्रे गणनीया इति । अनन्तत्वात्सृष्टेरग्रेऽपि । अत आह—**नाऽस्य पारमिति** । अस्य गुणस्य । भगवतो वा । बहून् गुणान् गणयितुं प्रवृत्त एकस्याऽपि पारं न गतवानिति वा । एवं सर्वथा भगवतो महत्त्वं निरूप्य धारणाया अशक्यत्वात् यावदिति निरूपितम् ॥ ४१ ॥

नन्वेतादृशत्वे भगवतः क्षणमपि धारणा न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—

येषां स एव भगवान् दययेदनन्तः सर्वात्मनाऽऽश्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् ।
ते दुस्तरामतितरन्त्यथ देवमायां नैषां ममाऽहमिति धीः श्वशृगालभक्ष्ये ॥४२॥

येषामिति । सर्वमार्गप्रवर्त्तकत्वाद्भगवतो मोक्षदातुः अवश्यं धारणा प्रवर्त्तनीयेति यान् पुरुषविशेषानात्मीयत्वेन गृह्णाति तेषां धारणायोग्यतेत्याह—**दययेदिति** । तेषामपि न साधनत्वेन तथात्वसम्पादनं किन्तु दययैव । **स एव भगवानिति** । यः सर्वमार्गप्रवर्त्तकः । न तु गुर्वादीनामपि क्रिया । भगवत्त्वात्स्वेच्छया तथा करणम् । अनियमेन करणप्राप्तावतिदुःखित्वेन दीनत्वे दयया तानेव योजयतीति दयायाः करणत्वम् । सर्वेषु च दयाभावः अनन्तत्वात् । तथा सत्यन्येषां गुणानामुपमर्दात्सर्वमुक्त्या सृष्टेरन्तवत्त्वे भगवतोऽनन्तत्वं भज्येत । ननु तथाविधानां किं धारणामात्रेण स्वयमेव तथा फलं प्रयच्छत्वित्याशङ्क्य साधनेनैव सर्वं भगवान् करोतीति साधनमुपदिशति—**सर्वात्मनाऽऽश्रितपद इति** । भगवद्दयाया ज्ञापकं धारणम् । तस्मिन् सति भगवदिच्छानुगुण्यादन्यानि साधनानि सिद्धिं प्राप्स्यन्तीति सर्वभावेन भगवत्प्रपत्तिः कर्त्तव्या । तदाह । सर्वात्मना आश्रितः पादो यैः । व्यलीकं कापट्यं फलसम्बन्धो वा । सर्वात्मत्वेन फलार्थस्याऽपि भजनस्य प्राप्तत्वान्निर्व्यलीकमिति तन्निषेधः । तेषां फलसिद्धिमाह—**ते दुस्तरामिति** । अथाऽऽश्रयणानन्तरम् । पूर्वमेव दुस्तरत्वादथशब्दो मध्ये निरूपितः । अथवा । ते दुस्तरां मोहिकां मायां तरन्ति । तदा भगवद्भक्तिर्ज्ञानसिद्धिर्भवति । अथ तदनन्तरम् । देवमायां देवरूपस्य भगवतो द्योतनात्कारणाद्वा क्रीडाद्यर्थं वा या माया तामाधिदैविकीं पश्चात्तरन्ति । भगवति सायुज्यं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तेषां तरणेऽभिज्ञानमिदानीमाह—**नैषामिति** । एषां श्वशृगालभक्ष्ये न ममेति । इदमभिज्ञानं तरणे । स एव तरिष्यतीति ज्ञातव्यम् । अहं ममेति दौर्जन्यं न यस्य देहादौ । सर्वत्रैव हि महत्कार्येऽभिज्ञानेनैव प्रवृत्तिः । "**अद्धा विधास्यामि**"त्यत्रोक्तम् । श्वशृगालभक्ष्य इति पर्यवसानेनाऽन्यदीयत्वनिश्चयार्थमुक्तं तत्तस्य पर्यवसितं फलम् । अन्यानि त्ववान्तरफलानि । तथा

१ वेदा इति ख. २ क्षणमात्रमपीति ख. ३ धारणीया ख. ४ कृपा इति ख. ५ प्राप्तावपीति ख. ६ सृष्टेरन्तत्वे इति घ. ७ धारणमात्रेणेति घ. ८ प्रयच्छतीति ख. ९ प्रतिपत्तिः ख. १० फलं वेति ख. ११ फलस्यार्थस्यापि ख. १२ देवरूपं देवस्येति घ.

देहस्य स्वोपयोगोऽवान्तरफलमेव । तस्मात्स्वोपयोगोऽपि देहादेर्न मुख्यं फलम् । अतः फलार्थे[1] यत्नो न कर्तव्य इति हेतुरपि सूचितः । श्वशृगालेति ग्रामारण्ययोर्भक्षका उपलक्षिताः । तेन यत्राऽयं देहस्तिष्ठति तदाश्रयाः सर्व एव गृह्यन्ते । तेन मत्स्यादीनामपि परिग्रहः । अथवा । तादृशस्य नाऽपमृत्युसम्भावनेति ग्रामारण्यभेदेन तावेव भक्षकौ । ताभ्यामुपरोधान्न काकादीनां प्रवेशः । बहुधा विनियोगसम्भवादुपलक्षणमेवेति निश्चयः ॥ ४२ ॥

एवं "यावन्मनोधारणयाऽवतिष्ठत" इति सुनिरूपितम् । "एकैकशोऽङ्गानि धियाऽनुधारयेदि"ति निरूपयति—वेदाऽहमङ्गेति चतुर्भिः ।

वेदाऽहमङ्ग परमस्य हि योगमायां यूयं भवश्च भगवानथ दैत्यवर्यः ।
पत्नी मनोः स च मनुश्च तदात्मजाश्च प्राचीनबर्हि ऋभुरङ्ग उत ध्रुवश्च ॥४३॥
इक्ष्वाकुरैलमुचुकुन्दविदेहगाधिरघ्वम्बरीषसगरा गयनाहुषाद्याः ।
मान्धात्रलर्कशतधन्वनुरन्तिदेवदेवव्रतो बलिरमूर्त्तरयो दिलीपः ॥ ४४ ॥
सौभर्युतङ्कशिबिदेवलपिप्पलादाः सारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः ।
येऽन्ये बिभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ॥ ४५ ॥

तत्र त्रिविधा भक्ताः श्लोकत्रयेण सङ्गृहीताः । भक्तभक्तास्त्वेकेन । एते हि भगवदंशधारकाः । एतादृशत्व एकांशधारणासिद्धिः । पूर्वाधिकारे सम्पन्ने उत्तराधिकारार्थं प्रयत्नः कर्तव्य इति । प्रथमं ब्रह्मा । अन्तिमः शुकः पक्षी । तत्र प्रथमं शुकाधिकारे सम्पन्ने तदनन्तरं क्रमेण ब्रह्मपर्यन्तमधिकारा भवन्ति । इदमेव पादादित्वेनोच्यते । अथवा । चरणसेवा ब्रह्मण एव सिद्धा । स एव हि तच्चरणक्षालनादिना पूजां विधाय गङ्गामुत्पादितवान् । हसितं शुकादयो भगवतश्चित्ररूपाः । तत्र प्रथमं परमसात्त्विका निरूपिताः । तदनु राजसास्तामसाश्च । भगवज्ज्ञाने भक्तिमार्गस्य मुख्यत्वात् भक्ता एव गण्यन्ते । तत्राऽऽपाततः किञ्चित्स्वरूपमहं वेद । परमस्य पुरुषोत्तमस्य । योगमायां जगज्जननार्थमाज्ञापितां मायाम् । सा हि प्रथमतो ह्याज्ञाकारिणी । तस्याः स्वरूपे ज्ञाते भगवान् ज्ञातो भवति । तद्वारैव हि लोके भगवदाविर्भावात् । ब्रह्मा जानातीत्यत्र गुणानां सृष्टिहेतुत्वात्सर्वगुणसिद्ध्ये[2] ब्रह्मा सर्वं करोतीति हेतुर्हिशब्देन सूचितः । मायाया आधिदैविकत्वज्ञापनार्थं योगपदम् । आध्यात्मिकत्वमिति केचित् । यूयं नारदेन सहिता मरीच्यादयः । भवश्च महादेवः । एते त्रयः सात्त्विकादयः । भवस्य भगवत्त्वं भक्तिविरुद्धाचारस्याऽभक्तत्वबोधनव्यावृत्त्यर्थम् । ज्ञाननिष्ठान् सनकादीन् गणयत्येकरूपेण—अथ दैत्यवर्य इति । अनेन दैत्यवर्यः सनकादिरेवेति विचारितम् । अन्यथा राजसेषु गणनीयः स्यात् । दैत्यवर्यः प्रह्लादः । अथेति भिन्नप्रक्रमं[3] प्राप्तः । भक्तमुख्यत्वात् । मनोः पत्नी शतरूपा निरूपिता । कायमित्यत्र[4] स्त्रीलिङ्गस्य प्रथमनिर्देशात् । सर्वत्र चकारास्तदीयानां संग्राहकाः । तदात्मजाः प्रियव्रतोत्तानपादावाकूतिदेवहूतिप्रसूतयः । ऋभुर्विष्णुपुराणे प्रसिद्धः । अङ्गो वेनपिता । उतेति ध्रुवसिद्धिः[5] स्पष्टेति । इक्ष्वाकुप्रभृतयो राजसाः । नाहुषो ययातिः । यदुप्रभृतय आदिशब्देनोच्यन्ते । मान्धात्रादिरन्तिदेवान्तैः सहितो देवव्रतो भीष्मः । एकवद्भावो वाऽनपुंसकश्च । सौभर्यादयस्तदनन्तरभा-

१ परार्थे इति ख. २ गुणप्रसिद्ध्य इति ख. ३ भिन्नक्रममिति ख. ४ कार्यमित्यत्रेति ग. ५ ध्रुवे फलसिद्धिरिति ख.ग.

विनः । मत्स्यसङ्गादिना तथात्वम् । उतङ्को भारते प्रसिद्धः । पिप्पलादः कश्चित् । सारस्वतो दधीचिः । उपेन्द्रदत्तः परीक्षित् । पार्थोऽर्जुनः । अन्ये च यथायथं प्रसिद्धाः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तेषां फलमाह—

ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः ।
यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तीर्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणा ये ॥ ४६ ॥

ते वै विदन्त्यतितरन्ति चेति । तां मायां ज्ञात्वा तामेव तरन्तीति । अस्मदादीनामपि तरणोपायमाह—**स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपीति** । तामसेषु स्त्रियः सात्त्विक्यः । शूद्रो राजसः । हूणस्तामसः । शबरादयस्ततोऽप्यधमाः । पापेनैव जीवन्तीति पापजीवाः । एते विदन्ति तरन्ति च । यदि अद्भुतक्रमस्य भगवतः परायणाः सेवकाः तेषां यदि शीलेन शिक्षिता भवेयुः । अद्भुतः क्रमः पादविक्षेपः क्रियाशक्तिर्यस्येति भगवतः सामान्यतः परायणत्वं यस्य कस्यचित्सुलभम् । तस्य परायणास्तु क्षणमात्रमप्यन्यचित्ता न भवन्ति । अन्यथाऽद्भुतक्रमत्वाद्भगवानन्यत्र गच्छेत् । तेषामपि न वचनमात्रेण शिक्षितं प्रयोजकं किन्तु शीलेन सह । यथा ते भगवत्परास्तथा चेत्तदाज्ञया तेऽपि भवन्ति । किञ्च । स्त्रियादिषु नासम्भावना कर्त्तव्या । यतस्तिर्यग्जना अपि मुक्ता भवन्ति । यथा नामादिपाठनेन शुकादयः । श्रुतधारणाः श्रुतार्थालोचनसमर्थाः । तस्मादंशतो ज्ञाने सर्व एवाऽधिकारिणः । सर्वथा ज्ञाने न कोऽपि । भगवद्भक्तसङ्गाभावे तु न किञ्चिज्जानन्ति ॥ ४६ ॥

एवमेकैकशो धारणस्य स्वरूपमुत्पत्त्या[1] विनिरूप्य "**जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेदि**"त्यस्याऽर्थमुत्पत्त्या विचारयति—**शश्वदिति** द्वाभ्याम् ।

शश्वत् प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् ।
शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना ॥ ४७ ॥
तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकम् ।
सध्यङ् नियम्य यतयो यमकर्त्तहेतिं जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः ॥ ४८ ॥

स एव भगवदंशः स्वाधीनो भवति यः स्वात्मत्वेन स्वयमेव स्फुरति । अन्यथा बुद्ध्या व्यवस्थापितस्तदपगमेऽपगच्छेत् । पादादीनां च स्वरूपमेतदेव । तत्र प्रथमं पादस्वरूपे विचारितेऽन्यत्स्वयमेव ज्ञास्यतीति लक्षणेन प्रथमं पादस्वरूपं निरूपयति—**तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंस इति** । दश धर्मा भगवतश्चरणारविन्दे निरूपिता दशलीलारूपाः । तथा सति प्रत्येकावयवे दशलीला उक्ता भवन्ति । तत्र भगवच्चरणारविन्दं[2] कीदृशमित्यपेक्षायां यत्सर्वदा तच्चरणारविन्दं । यत्तु कदाचित्तन्न । अनेन कालेन भगवत्स्वरूपं निर्धारितं कालापरिच्छिन्नं तदिति । यत्कालेन परिच्छिन्नं तन्न तत् । प्रशान्तं गुणत्रयक्षोभरहितम् । सत्त्वस्याऽपि दयादिना क्षोभात्तदभावाय[3] प्रशब्दः । एवं प्रेर्यप्रेरकयोरपरिच्छेदो निरूपितः । इदानीं सर्वपरिच्छेदकस्य कालस्याऽत्रापरिच्छेदकत्वमाह—**अभयमिति** । भयरहितम् । एवं संसारधर्माभावनिरूपणेन दोषाभावमुक्त्वा स्वरूपमाह—

---

१ मुत्पत्त्या निरूप्य ख-ग. २ भगवच्चरणारविन्दं ग. ३ क्षोभमात् क. ख. क्षोभणादिति ग.

प्रतिबोधमात्रं शुद्धं सममिति । प्रतिबोधमात्रमनुभव[1]रूपम् । मात्रशब्देन प्रमातृप्रमाणप्रमेयसम्बन्धो निवारितः । त्रितयसम्बन्धरहिता या प्रमा तद्भगवत्पदमित्यर्थः । मात्रपदेनैव शुद्धताया उक्तत्वात् शुद्धमानन्दरूपम् । समं सद्रूपम् । एवं सच्चिदानन्दरूपमित्युक्तं भवति । अस्य पदस्य सर्वव्यवहारातीतत्वं वदति चतुर्भिर्विशेषणैः । व्यवहारो[2]ऽपि हि चतुर्द्धा भवति । प्रपञ्चत्वेन आत्मीयत्वेन शब्दत्वेन शब्दार्थत्वेन च । तत्र व्यवहारातीतत्वमाह—**सदसतः परमिति ।** कार्यकारणभावात्परम् । प्रकृतेर्वा । आत्मीयो न भवतीति आत्मव्यवहारोऽपि नास्तीत्याह । आत्मनस्तत्त्वं परमार्थस्वरूपम् । व्यवहारस्तत्कृतस्तदन्यस्मिन्भवति । आत्मनः सिद्धत्वान्न तत्र व्यवहारः । शाब्दिकं व्यवहारं निराकरोति—**शब्दो न यत्रेति ।** भगवत्पदे कर्मत्वाद्यभावान्न कारकत्वम् । अक्रियारूपत्वात् तदव्यञ्जकत्वाद्वा न धात्वर्थत्वम् । अप्रयत्नरूपत्वान्न प्रत्ययार्थत्वम् । अनेन शब्दे[3] प्रधानरूपत्वाभावे नामाख्यातार्थत्वाभावादुपसर्गनिपातार्थत्वं दूरादेव निवारितम् । **कारकवान् क्रियार्थ इति ।** नामाख्यातयोः सम्बन्धकथनाद्वाक्यार्थोऽपि न भवतीत्युक्तम् । भगवदाज्ञया मायाव्यवहार्यत्वे जीवानामिवाज्ञानादिनिवृत्तिद्वारा व्यवहार्यत्वं स्यात् । तदपि नास्तीत्याह—**माया परैति** दूरादेवापगच्छति । तस्याँ[4] गमने हेतुः—**विलज्जमानेति ।** इयं चरणदासी । ज्ञानरूपत्वाच्च भगवतः । इयं मोहिका । अत एव तस्या जनव्यामोहकत्वं भगवान् जानातीति । ये वा अभिमुखाश्चकारादनु[5]चराश्च ज्ञानिनो भक्ताश्च तत्र सर्वत्रैव विलज्जमाना । विशेषतो लज्जा अंशतोऽपि कार्याकरणं द्योतयति । एवं दशभिर्विशेषणैर्भगवत्पदं लक्षयित्वा तस्य प्रसिद्धिमाह—**ब्रह्मेति यद्विदुरिति ।** यद्भगवत्पदं सर्ववेदान्तविचारका ब्रह्मेति विदुः । तस्मिन्नेव ब्रह्मणि ईश्वरत्वेन कश्चिदुद्भच्छेत्तदा स भगवान् । पूर्वोक्तं तु पदम् । स एव चेन्नियामको भवे[6]त्तदा परमः । तत्पदम् । स एव चेद्भोक्ता तदा पुमान् । एवं विचारेण ब्रह्मविदोऽपि ब्रह्मेति तद्वदन्ति । एवं तस्य प्रसिद्धिमुक्त्वा तस्य सहजं फलमाह—**अजस्रसुखं विशोकमिति ।** परमानन्दो दुःखाभावश्च फलं तदुभयरूपं तदि[7]त्यर्थः । तत्र साधनान्याह—**सध्र्यङ्नियम्येति ।** सम्यगञ्चतीति सध्र्यङ्मनः । यदात्मानं संसारेऽञ्चति तादृशं मनो नियम्य । तद्भावं तस्य दूरीकृत्येत्यर्थः । इदमान्तरं साधनम् । बहिःसाधनं संन्यासः । तदाह—**यतय इति ।** एवं दोषाभावप्रभृति फलपर्यन्तं पदं निरूप्य विजितार्थो विचारितः । जितं जितं स्थानमपोह्येति विचारयति । तत्र जितानां स्वाधीनीकृतानां पदानां न परित्यागः । तथा सति पूर्वप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः । किन्तु जितं स्थानं भगवच्चरणारविन्दाश्रयभूतं साधनसमुदायमपोह्य दूरीकृत्येत्याह । ससाधनस्य पदस्य जितत्वात्पदं स्थापनीयम् । साधनं त्यक्तव्यमित्यर्थः । नन्वस्य त्यागस्य किं प्रयोजनं तत्राऽऽह—**धारयेत्परम्परमिति ।** अग्रिमावयवस्वाधीनीकरणार्थमुत्तरोत्तरसम्बन्धिनां धारणमिति दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**स्वराडिव निपानखनित्रमिति ।** यथा स्वराट् स्वर्गाधिपतिर्मेघादीनां स्वामी । निपानखनित्रं कूपखननसाधनं कुद्दालादि त्यजति । एवं भगवत्पदप्राप्त्यर्थं कृतानि क्षुद्राण्यपि साधनानि पदमाहात्म्यात् महाफलत्वेन पदे सम्पन्ने पूर्वमज्ञानात्क्षुद्रपदार्थसाधकानि सङ्गृहीतानि त्यजतीत्यर्थः । स्वराट् साधकानि तु गृह्णात्येव । एवमुत्तरत्र सर्वांशे फले निष्पन्ने इन्द्रो भूत्वा परमैश्वर्यं प्राप्य सर्वमेव त्यजतीति भावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

---

१ मनुभवस्वरूपमिति ख. २ व्यवहारो हीति ख. ३ शब्देनेति ग. ४ तस्या अपगमने इति ख. ५ दनुवशाश्चेति ख. ६ तदा स परम इति ख. ७ तदित्यर्थः ख. ८ महाजतीति ख.

एवमुद्देशाध्याये निरूपितस्य भगवत्स्वरूपस्योत्पत्त्या विचारमुक्त्वा साधनाध्याये "**अकामः सर्वकामो वे**"ति वाक्ये तदेव स्वरूपं पुनः फलसाधकत्वेनोक्तम् । तमंशमत्रोत्पत्त्या विचारयति—

स श्रेयसामपि विभुर्भगवान् यतोऽस्य भावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः ।
देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणे व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यतेऽजः ॥४९॥

स श्रेयसामपि विभुरिति । स वस्तुतः स्वतः परमपुरुषार्थरूपः । एतादृशोऽपि यदि कश्चित्कामयते स्वर्गादिकमपि तदपि प्रयच्छति । यतः सर्वेषामपि श्रेयसां फलानामयमेव विभुः समर्थ उत्पादयितुं दातुं च । यतोऽयं भगवान् परमानन्दरूपोऽपि षड्गुणान् बिभर्तीति । तत्र हेतुमाह । यतः अस्य जगतः भावस्वभावविहितस्य सतो भगवतः सद्रूपादेव प्रकर्षेण सिद्धिरुत्पत्तिः । सर्वमेव हि जगद्विरूपम् । एकं भावविहितमन्यत्स्वभावविहितम् । भावो धात्वर्थः क्रिया तदभिव्यङ्ग्यो वा । तेन निष्पद्यते किञ्चिज्जगत् । सामान्यक्रियाभावः । तद्विकाराः भावविकारा उत्पत्त्यादयः । तेन ये केचनोत्पद्यन्ते प्राप्यन्ते अभिव्यज्यन्ते वा ज्ञायन्ते वा ते सर्वे भावविहिताः । ये तु नित्यनिरतिशयादिरूपा अक्षरकालादयस्ते स्वभावविहिताः । तेषां स्वरूपमेव भावः क्रियादिरूपस्तेन विहिताः । स्वतःसिद्धा इत्यर्थः । एवं क्रियातः स्वतश्च सिद्धाः सर्वे ब्रह्मणः सद्रूपादेव प्रसिद्धाः लब्धसत्ताकाः । अन्यस्य सत्संपादकत्वाभावात् । तस्माद्भगवानेव सर्वफलानामुत्पादको दाता चेति युक्तम् । एवं स्वरूपादिफलान्तं भगवत्स्वरूपं विचार्य फलदानप्रस्तावे फलं कस्येत्याकाङ्क्षायां तच्चेत्फलं भगवत एव भवेत्तदा विचारप्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तिरिति जीवस्य फलमिति वक्तव्यम् । तत्र जीवो नाम कः पदार्थ इति जिज्ञासायां यो देहवान् स जीव इति लोकवेदप्रसिद्ध्या देहसम्बन्धी जीव इति निश्चीयते । तत्र सन्नियोगशिष्टत्वे देहेन सह उत्पद्यते । देहे लीयमाने विलीयत इति मन्तव्यम् । अन्यथा पृथगपि तस्य प्रतीतिः स्यात् । "**अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत**" इति देहाभावे न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध्यतीति देहान्वयव्यतिरेकानुविधानादस्मिन्नेव देहे यदात्मनः फलं तत्फलं नाऽन्यदिति मतं निराकरोति—**देहे स्वधातुविगम इति ।** अयं हि देहो नाऽऽत्मा । किंत्वात्मन आवरणरूपः । तत्सम्बन्धेनैव तस्य सुखदुःखजननात् । "**नित्यः सर्वगतः स्थाणुरि**"ति वाक्येन तस्य सर्वगतत्वादिश्रवणाच्च । तस्माद्यथा घट आकाशपरिच्छेदकस्तथा देहोऽप्यात्मपरिच्छेदकः । एवं यथा नोत्पत्तिस्तथा देहनाशेऽपि न तस्य नाशः । तथा च यदाकदाचित्तस्य फलं फलमेव । देहस्तु स्वधातुविगमेन विशीर्यते । तस्योत्पादका ये धातवः संस्कृतभूतावयवाः । अन्नादयस्तु तदुपष्टम्भकाः । ते हि धातवः स्वसमवेतं फलं जनयित्वा कृतार्थाः सन्तो निवर्त्तन्ते तदा तैः सह जातो निवर्त्तते । तथाऽयमात्मा देहेन सह जातः । यथा देहो धातुभिः । तस्मात्फले न काऽप्यनुपपत्तिरिति ॥ ४९ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति—

सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः ।
समासेन हरेर्नाऽन्यदन्यस्मात्सदसच्च यत् ॥ ५० ॥

---

१ वा नास्ति ख. २ सर्वेषामुत्पादक इति ग. ३ स्वभावादीति ख. ४ ते धातव इति ख. ५ न देहेनेति ग.

सोऽयं तेऽभिहित इति। मयैतावता कालेन भगवानेव निरूपितो दशविधलीलायुक्तः। भगवत्त्वेन षड्गुणाः। विश्वभावनत्वेन चत्वार उत्पत्त्यादयो मोक्षश्च। धर्मादयो वा। तैरेव हि विश्वं भाव्यते। एवं विश्वभावनो भगवानेतावता प्रबन्धेन निरूपितः। श्रवणं तव सम्पादितमिति भावः। विस्तरेण निरूप्य सङ्क्षेपेण निरूपयति बुद्धिसौकर्यार्थम्—**समासेनेति**। यावानर्थो मया विस्तरेण निरूपितस्तस्याऽयं समासः सङ्क्षेपो भगवानेव सर्वं भगवत एव सर्वमिति। उपचारव्यावृत्त्यर्थं निषेधमुखेनाऽऽह—**हरेर्नान्यत्**। हरिरेव सर्वं हरेरन्यन्न। हरेरेव सर्वं नत्वन्यस्मात्। सदसत् उत्कृष्टमपकृष्टं च। चकारात्कालादिकमपि। **यदिति** प्रसिद्धम्॥ ५०॥

एवं सङ्क्षेपविस्तराभ्यां निरूप्य शास्त्रमुपसंहरति—

इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम्।
सङ्ग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु॥ ५१॥

इदमिति। यदिदं मया निरूपितं तद्भागवतम्। भगवता प्रोक्तं भगवत्फलकं भागवतं नाम। तत्र तृतीयार्थमाह—**यन्मे भगवतोदितमिति**। यन्मे मह्यं भगवता उदितं[१] स्वयमिति। अस्माद्धेतोः इदं भागवतं नाम। ननु भगवता हि स्वरूपं सर्वमेवोपवर्णितम्। तत्कथमेतावदेवेत्याशङ्क्याऽऽह—**सङ्ग्रहोऽयमिति**। अयं विभूतीनां सङ्ग्रहः सङ्कोचः। सङ्क्षेपविस्तरौ ह्यधिकारानुसारेण[२] निरूप्येते। तत्र त्वमुत्तमोऽधिकारी। अतस्तुभ्यं सङ्क्षेपेण निरूपितम्। त्वं त्वन्येषामर्थ एतद्विपुलीकुरु विस्तरेण वर्णय॥ ५१॥

विस्तारकथने हेतुः—

यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति।
सर्वात्मन्यखिलाधार इति सङ्कल्प्य वर्णय॥ ५२॥

यथा हरौ भगवतीति। माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढसर्वतोधिकस्नेहस्य भक्तित्वान्माहात्म्यज्ञानव्यतिरेकेण तस्या अनुदयान्माहात्म्यज्ञाने विस्तारकथनस्य हेतुत्वान्माहात्म्यज्ञापनेन भक्तिजननार्थं विस्तारो वक्तव्यः। किं बहुना। यथैव भक्तिर्भविष्यति तथैव वक्तव्यः। अनेनाऽधिकारानुसारेण पदार्था वक्तव्या इत्युक्तम्। ननु निरूपितेऽपि माहात्म्ये सम्बन्धाभावात्[३] कथं भक्तिर्भविष्यति। "**आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती**"ति श्रुतेरात्मैव परमप्रेमाश्रयः। अन्यत्र तु तदुपाधिकं प्रेम। तद्भगवति कथं निरुपाधिकं प्रेमेत्याशङ्क्याऽऽह—**सर्वात्मनीति**। अयं भगवान् सर्वेषामात्मा। यथा सर्वात्मत्वं तदुपादितम्। एवमात्मत्वेन स्नेहविषयत्वं प्रतिपाद्य पुत्रादिसर्वविषयस्नेहप्रतिपादनार्थं भगवत्कृतमुपकारं दर्शयति—**अखिलाधार इति**। सर्वेषामाधारभूतो भगवान् सर्वप्रकारेण। अतस्तस्मिन्नुचितः स्नेह इति। यदा लोकेभ्यो भगवद्गुणा विस्तरेण वक्तव्यास्तदा फलान्तरं नोद्देश्यं किन्तु भगवद्भक्तिरेव सर्वेषां भवत्विति मनसि निश्चित्य गुणा वक्तव्या इत्याह—**इति सङ्कल्प्येति**। वर्णय। एकैकं पदार्थं बहुभिः प्रकारैः कथयेत्यर्थः॥ ५२॥

---

१ उदितमितीति ख. २ विस्तरौ अधिकारेति ग. ३ सम्बन्धात्मभावात् क. घ. त्मसाम्याभावात्कथमिति ख.

ननु विस्तारकथने तेषां भवति भक्तिः । मम किं स्यात्तत्राऽऽह—

मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्याऽनुमोदतः ।
शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययाऽऽत्मा न मुह्यति ॥ ५३ ॥

मायां वर्णयत इति । एषा हि भगवतो माया । सर्वसामर्थ्यानामेव वर्णनीयत्वात् । दशविधलीलानां भगवच्छक्तित्वात् । मायां वर्णयत आत्मा न मुह्यतीति सम्बन्धः । ननु मायावर्णनेऽन्तःकरणस्य मोहो भवेन्न त्वमोह इति । तत्राऽऽह—**अमुष्य ईश्वरस्य मायामिति** । अन्येन वर्ण्यमानां वा अनुमोदतः । सम्यङ्निरूप्यत इति वस्तुतः शृण्वतोऽपि । यद्यपि मुख्यं फलं भक्तिस्तदभावे अन्तःकरणस्य मायया मोहस्तु सर्वथा न भवति तस्माल्लोकोपकारार्थं स्वार्थं च श्रवणादिकं कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

एवं निर्द्धारभजनमुत्पत्त्या च विमर्शनम् ।
द्वयं सिद्धं विराड्ब्रह्मरूपयोस्तत्त्वनिश्चये ॥ १ ॥
उपपत्त्या विमर्शस्तु त्रिभिरद्य निरूप्यते ।
आक्षेपसिद्धान्तफलैः सोपपत्तिस्त्रिधा यतः ॥ २ ॥
अष्टमे सन्दिहानस्य प्रश्न आक्षेपगर्भितः ।
राज्ञो निरूप्यते प्रश्नास्तन्मूला अपरेऽपि च ॥ ३ ॥

उक्तप्रकारकस्थूलसूक्ष्मरूपाक्षेपे सर्वानुपपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कां वक्तुं कथायां प्रोत्साहयति षड्भिः—**ब्रह्मणा चोदित इति** ।

राजोवाच ।

ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन् गुणाख्यानेऽगुणस्य च ।
यस्मै यस्मै यथा प्राह नारदो देवदर्शनः ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते त्वमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्तम् । तत्सङ्क्षेपश्रवणेनैव यदा महती भक्तिरुत्पद्यते तदा विस्तरे किं भविष्यतीति परमादरेण पृच्छति—**ब्रह्मन्निति** सर्वज्ञत्वाय सम्बोधनम् । ब्रह्मणा प्रेरितो नारदो भगवद्गुणकथनार्थं यस्मै यस्मै यथा प्राह तत्कथयेत्यग्रेण सम्बन्धः । अगुणस्य च

---

१ सर्वेषामिति ग. तेषां भक्तिर्भवतीति ख. २ दोषो भवेदिति ग. ३ निर्द्धार्य भजनं ख. ४ प्रकारस्य ग. ५ कथयेति क. घ. ६ नोदित इति मूलव्याख्यायोः ग. ७ एवं पूर्वोक्ति ग. ८ विस्तारेणेति ग. ९ तथा कथयेति ग.

गुणाख्याने। सूक्ष्मरूपं त्वगुणम्। चकारात्स्थूलरूपं च। तस्य गुणानामुत्कर्षबोधकधर्माणामाख्याने कथने कथनार्थं ब्रह्मणा नोदितः। नानाधिकारेण वर्णनीयत्वाद्यस्मै **यस्मै यथा प्राहे**त्युक्तम्। अन्यथा कस्मै प्राहेत्येव ब्रूयात्। तस्य तथा कथने सामर्थ्यमाह—**देवदर्शन इति**॥ १॥

नन्वनेन भवतः कोपयोगस्तत्राऽऽह—

एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वं वेदविदांवर।
हरेरद्भुतवीर्यस्य कथा लोकसुमङ्गलाः॥ २॥
कथयस्व महाभाग यथाऽहमखिलात्मनि।
कृष्णे निवेश्य निःसङ्गं मनस्त्यक्ष्ये कलेवरम्॥ ३॥

एतद्वेदितुमिच्छामीति। इदं हि तत्त्वं कीदृशे अधिकारे कीदृशं वक्तव्यमिति। ज्ञातव्यं चैतत्स्वाधिकारार्थं परबोधनार्थं च। नन्वेतन्मया कथं ज्ञातव्यं, मया तु स्वाधिकारेण ज्ञातव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**वेदविदांवरेति**। वेदे हि स्वाधिकारेणाऽन्याधिकारेण च पदार्था निरूप्यन्ते। ते च सर्वे ब्राह्मणैर्ज्ञायन्ते। वसन्तादयः कालाः। यथर्ष्याधानमन्त्राः। अश्वमेधादयः क्रतवः। पुनःस्तोमादयश्च नैमित्तिकाः। तथैतदपि शास्त्रं सर्वाधिकारेण प्रवृत्तं तत्तदधिकारभेदेन पदार्थान्निरूपयति। वेदानुसारेण च तत्तदधिकारानुसारेण व्यवस्था। तत्सर्वं वेदविद्भिर्ज्ञायत इति सम्बोधनम्। एवं पूर्वोक्तार्थसम्बन्धिप्रश्नमुक्त्वा स्वाभिप्रेतं प्रश्नान्तरमाह—**हरेरद्भुतवीर्यस्येति** सार्द्धेन। हरेः कथाः कथयस्व। आत्मनेपदेन स्वार्थमपि तद्भविष्यतीति ज्ञापितम्। ननु सर्वदुःखहर्तुर्भगवतः कथाः सर्वपुराणप्रसिद्धास्तत्किमद्य विशेषकथनेनेत्याशङ्क्याऽऽह—**अद्भुतवीर्यस्येति**। न हि भगवच्चरित्रं सुगमम्। अन्यथा करोत्यन्यथा च सम्पद्यते। तस्मात्स्वरूपतः पर्यवसानतश्च नानारूपत्वाद्भगवद्गुणा विविच्य ज्ञातव्याः। किञ्च। भगवत्कथा लोकसुमङ्गलाः। किञ्चिद्वस्तु पुरुषमात्रं सुमङ्गलं भवति यथा रक्षाबन्धनं अलङ्कारा वा। किञ्चिद्गृहमङ्गलं यथा गृहालङ्काराः। किञ्चिद्वंशस्य यथा पुत्रजन्म। किञ्चिद्ग्रामदेशानां यथा रक्षा वृष्ट्यादिर्वा। कथास्तु सर्वलोकसुमङ्गलाः। प्राणिनां भुवनानां च परमकल्याणं कुर्वन्ति। **महाभागेति** सम्बोधनं। तवैवैतादृशार्थकथनेऽधिकारो नत्वन्यस्य। अन्ये तु भगवता तुच्छफलेऽधिकृतास्त्वं तु महाफल इति सम्बोधनम्। पूर्वं यथाधिकारेण वक्तव्यमित्युक्तत्वान्ममैतादृशोऽधिकारोऽस्ति तत्र यदुचितं तद्वक्तव्यमित्यभिप्रायेण स्वाधिकारमवस्थाभिप्रेतयुक्तं निरूपयति—**यथाऽहमखिलात्मनीति**। मम मनोरथ एतावान्। यदैहिकामुष्मिकसर्वविषयेभ्यो मन आकृष्य एकत्र भगवत्येव निवेश्य पश्चात्प्राणांस्त्यजामीति। एतस्मिञ्जन्मन्येतावत्कर्त्तव्यम्। एवं कृते यद्भविष्यति तदग्रे निरूपयिष्यति। नन्वेतत्सुलभं नाऽत्र शास्त्रमपेक्ष्यते। दृष्ट एव कृष्णो मनश्च महतां स्वाधीनमतः कृष्णे निवेश्यतां किं विलम्बेनेत्याशङ्क्याऽऽह—**अखिलात्मनीति**। कृष्णोऽस्माभिर्ज्ञातोऽप्यज्ञातोऽस्ति। परिच्छिन्नो वा ज्ञातः। स हि सर्वात्मना सर्वात्मत्वेन ज्ञातव्यः। तत्तु न पूर्वं वृत्तम्। **"तं यथायथोपासते"** इति श्रुतावुपासनानुसारेण फलस्योक्तत्वात्सर्वं फलं तदैव भवति यदि सर्वात्मत्वेनैवोपास्यते। अन्यथा त्वकृत्स्नो भवेत्। **तद्धैतान्भूत्वाऽवती**"ति च सर्वतो

१ चोदित इति ख. २ ज्ञातव्यमित्याशङ्क्येति ग. ३ दधिकारेणेति ग. ४ प्रश्नसम्बन्धमिति ग. ५ मपि भविष्यतीति ग. ६ तत्करोतीति ग. ७ च कल्याणमिति ग. ८ सर्वत्वेनेति घ. ९ तद्धैनानिति ख.

रक्षा च सिद्ध्यति । न केवलं साधारणं मनो भगवति निवेशनीयम् । तथा सत्यशुद्धमनसः[1] अशुद्धमेव फलं भवेत् । तस्माद्यथा मनो निःसङ्गं भवति । यथा वाऽसम्भावना-विपरीतभावनाव्युदासेन सर्वात्मकत्वं हृदये स्फुरति तथोपायो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

मनसो निवेशने अग्रिमं कार्यं स्वयमेव सेत्स्यतीत्याह—

शृण्वतः श्रद्धया नित्यं गृणतश्च स्वचेष्टितम् ।
कालेन नाऽतिदीर्घेण भगवान् विशते हृदि ॥ ४ ॥

शृण्वतः श्रद्धयेति । यदा यस्मिन् यस्य मनो भवति कामात्प्रेरणया वा तदा[2] तं शृणोति कीर्त्तयति च । श्रद्धा च तत्रोत्पद्यते । अतः श्रवणादिनिर्वाहकं मनोनिवेशनम् । श्रद्धा हि श्रवणकीर्त्तनयोरङ्गम् । दीर्घकालादरनैरन्तर्येण क्रियमाणस्यैव श्रवणादेः फलसाधकत्वात् । तदा दीर्घकालो नैरन्तर्यं च नित्यपदेनोच्येते । **गृणतश्चेति** चकारात्स्मरणादिकमपि सङ्गृहीतम् । धर्मिव्यतिरेकेण[3] धर्माणां प्रवेशाभावात्स्वगुणैः सह भगवान् शीघ्रमेव प्रविशति हृदयमिति । स्वानां यतोऽयं भगवान् । भगवतैव शास्त्रस्याऽस्य कृतत्वात् ॥ ४ ॥

ततः किमत आह—

प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम् ।
धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् ॥ ५ ॥
धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति ।
मुक्तसर्वपरिक्लेशः पान्थः स्वशरणं यथा ॥ ६ ॥

प्रविष्ट इति । कीर्त्तनेऽपि श्रवणस्य विद्यमानत्वात् मुखस्य गुणनिर्गमनहेतुत्वात्[4]कर्णरन्ध्रेणेत्युक्तम् । रन्ध्रशब्दः प्रवेशहेत्वर्थः । एकवचनमतिसावधानश्रवणार्थम्[5] । यतो लोके सावधानश्रवणे एकैव कर्णशष्कुली व्याप्रियते तदेन्द्रियमेकमुखमेव भवति । **स्वानामिति** कृतात्मनिवेदिनाम् । न केवलं हृदयमात्रे प्रविशति । किन्तु भावसरोरुहे । भावो रतिरिति केचित् । धातुसामान्यार्थः सत्तारूपो भगवानित्यपरे । कारणरूपस्त्वविनाशीभावः । स[6] निरन्तरश्रवणेन हृदयरूपो जात इति । स पुनर्भक्त्या विकाशं प्राप्तः सरोवररूपो भवति । साधनरूपभक्तिः श्रवणसम्पुटिता यदि तस्मिन् बीजतामापद्यते । प्रेम्णा च हृदयं पूरितमेव तिष्ठति तदा बीजवृद्धौ श्रवणादिना कमलं भवति । तदेव हि भगवदासनं गृहं च भगवतः । तदा तत्र प्रविष्टो भगवान् शमलं सर्वमेव धुनोति । यद्यपि पापक्षयः[7] सर्वोऽपि पूर्वमेव जातस्तथापि शमलं तिष्ठति । शं अलं यस्मादिति शमलम् । ऐहिकामुष्मिकफलानि शंशब्देनोच्यन्ते शमादयश्च । केवलपुण्येन च भोगाभावात्तत्र नान्तरीयकपापसहितमेव पुण्यं भोगसाधनमिति तस्मिन् मूलभूते पापे विद्यमाने वैराग्यं कदापि न भवतीति तदा तद्भगवान् दूरीकरोति । ननु शमा-

१ मनसा अशुद्धमिति क. ख. २ तत्रेति ग. ३ धर्मव्यतिरेकेणेति ख. घ. ४ निर्गमने हेतुत्वादिति क. ख. ५ मपीति ख. ६ स्वनिरन्तरेति क. घ. ७ पापक्षयः पूर्वमेवेति ग.

दिसाधकस्याऽपि गतत्वात् ज्ञानाभावे कथमग्निमकार्यसिद्धिरिति। तत्राऽऽह—**कृष्ण इति**। सदानन्दरूपो भगवान् स्वयमेव पुरुषार्थरूपो न ज्ञानादिसाधनमपेक्षत इत्यर्थः। अत्र दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**सलिलस्य यथा शरदिति**। सरःशब्देन यत्सलिलं तदत्रोच्यते। यथा शरदित्येव दृष्टान्तः। यथा लौकिकं जलं शरदा निर्मलं क्रियते न तु वर्षासु कथमपि निर्मलं भवति। तथा प्रेमरूपं यज्जलं तदपि भगवता निर्मलं भवतीत्यर्थः। यदाऽन्तःकरणं सर्वदोषरहितं भवति तदा नीरोगः पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति। न हि कश्चिन्नीरोगः सदानन्दं त्यजति। तस्य ग्राहक आत्मैव नीरोगः। यथा बुभुक्षाऽन्नस्य। अत एव भगवानन्तःकरणस्य आत्मेत्येव नाम धृतवान्। अतः स तदेकग्राहकः दोषवशादन्यान् गृह्णाति। यथा चक्षुः। तदा भक्तिमार्गानुसारेणैव मनः पदार्थान् गृह्णातीति कृष्णपादमूलेति पदम्। मूलपदेन चाऽयं सर्वोऽपि विलासस्तन्मूलक इति ज्ञापयति। ततो व्यापिवैकुण्ठे श्रीकृष्णचरणारविन्दे तद्रसामृततृप्तः सुखेन तिष्ठतीति फलितम्। परावृत्तिशङ्का तु नास्ति मुक्तपरिक्लेशत्वात्। अविद्यादिवशादेवाऽहरहर्ब्रह्मलोकं गता अपि निवर्त्तन्ते। परिशब्देन तत्रापि क्लेशशङ्का निवारिता। सर्वपदेन स्वाभीष्टसिद्ध्या नान्तरीयकोऽपि क्लेशो निवारितः। पन्थाः केवलमार्गदर्शी। शरणं गृहम्। स्वशब्देन पराधीनक्लेशो निवारितः। भगवदधीनत्वेन क्लेश इति शङ्का दृष्टान्तेन निवार्यते॥ ५॥ ६॥

एवं स्वार्थं मनोनिवेशनोपायं पृष्ट्वा सन्दिग्धान्साधारणानन्यान्पृच्छत्यसम्भावनादिव्युदासार्थम्—**यदधातुमत** इत्यादिभिः। अत्र पूर्वं पदार्थत्रयं निरूपितम्। भगवतो रूपद्वयं फलार्थं जीवश्च। तत्र जीवे एकः प्रश्नः। सूक्ष्मे भगवति निःसन्दिग्धं पदार्थानां निरूपितत्वात् विशेषतो बुद्ध्यगोचरत्वाच्च शङ्कैव नोदेति। स्थूले रूपे तु सर्वे प्रश्नास्तद्याथात्म्यज्ञापकाः। तस्मात्प्रश्नद्वयम्। अत एवोत्तरे अध्यायद्वयमेव। तत्र जीवे सन्देहात्पृच्छति—

यदधातुमतो ब्रह्मन् देहारम्भोऽस्य धातुभिः।
यदृच्छया हेतुना वा भवन्तो जानते यथा॥ ७॥

यदधातुमत इति। अयं जीवो वस्तुतोऽधातुमान् धातुसम्बन्धरहितः। धातवः पूर्वदेहसम्पादका निरूपिताः। तैः सहाऽस्य नाऽदृष्टद्वारकः सम्बन्धः। प्रथमसृष्टौ तदभावात्। अनादित्वे भगवच्छास्त्रविरोधात्। किञ्च। असङ्गश्रुत्या नाऽयं वस्तुतः सम्बध्यते। भगवदिच्छापक्षे हिताकरणादिदोषाः। तस्मात्केनाऽप्युपायेन धातुसम्बन्धनिरूपणस्याऽशक्यत्वात्प्रश्नः। **ब्रह्मन्निति** सम्बोधनं तदुपादानोच्छेदकपरिज्ञानार्थम्। अस्य जीवस्य देहारम्भः। यदृच्छया भगवदिच्छया। अकस्मात्पक्षेण वा। हेतुना वा अनाद्यविद्यादिना वा। अत्र निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः। परमार्थे बहुवादिविप्रतिपत्तित्वाद्भवन्तो यथा जानते तथा वक्तव्यमित्यर्थः॥ ७॥

---

१ सिद्ध्यतीति ख. २ तदेवि ग. घ. ३ करण आत्मन्येव ख. ४ मूलेतीति पदमिति ग. ५ मुक्तसर्वपरिक्लेशत्वात् ख. ग. ६ स्वाभीष्टसर्वसिद्ध्या ख. सर्वसिद्धौ ग. ७ मनोव्युदासार्थं ग. ८ स्थूलरूपे त्विति ग. ९ दोष इति ख. १० पक्षे नवेति ख.

जीवस्य देहसम्बन्धः कथमिति प्रश्नार्थः । ईश्वरस्याऽपि देहसम्बन्धः किमर्थ इति । इच्छया देहग्रहणं तु सम्भवति । परं किमर्थमितीमं प्रयोजनप्रश्नं वक्तुं देहसम्बन्धस्थिरीकरणे कार्यहेतुकमनुमानं प्रमाणत्वेन निरूपयति—

आसीद्यदुदरात्पद्मं लोकसंस्थानलक्षणम् ।
यावानयं वै पुरुष इयत्तावयवैः पृथक् ॥ ८ ॥
तावानसाविति प्रोक्तः संस्थावयववानिव ।
अजः सृजति भूतानि भूतात्मा यदनुग्रहः ॥ ९ ॥

आसीद्यदुदरात्पद्ममिति । प्रतिष्ठामात्रत्वं त्वस्य नाऽस्तीत्याह । लोकानां संस्थानमेव लक्षणं चिह्नं यस्य । लोकस्थित्यर्थमेव पद्मोत्पत्तिः । अनेन लोकस्थितिलक्षणस्य कार्यस्य विद्यमानत्वात्तदाधारपद्मकारणत्वेन शरीरसिद्धिः । नच तत्साकारमेव ब्रह्म केवलमाविर्भूतमिति मन्तव्यमिति शङ्कां वारयति— **यावानयं वै पुरुष इति** । अयं प्राकृतः पुरुषो यावान् करचरणाद्यवयवैः यावत्परिमाणवान् तावानसावपि । यदि तस्याऽऽविर्भावस्तदा अस्याऽपि सङ्घातस्य तथात्वे सति तस्य तिरोभावे फलानुपपत्तिस्तदवस्था[1] । इयत्ता एतावत्त्वं हस्तद्वयं पादद्वयमित्यादि । पृथक् देहात् अन्योन्यं ब्रह्मणो वा । तथा भगवतोऽपि देहः तावान् तावत्प्रमाणकस्त्वया निरूपितः । ननु सहस्रोर्वङ्घ्रिबाह्वक्षोऽयं निरूपितः कथं प्राकृतवद्भविष्यति । तत्राऽऽह—**इवेति** । यद्यपि बाह्वादीनां सहस्रं निरूपितं तथापि बाहुत्वान्नातिरिच्यत इति प्राकृततुल्यता । किञ्च । नाऽयं देहरूपः किन्तु देहाद्व्यतिरिक्तः । ब्रह्मणः प्रसादहेतुत्वात् । तदाह—अजो ब्रह्मा । यदनुग्रहः यस्याऽनुग्रहयुक्तः । अनुग्रहादेव भूतात्मत्वम् । व्यष्टीनामात्मा । भूतानि व्यष्टिरूपाणि सृजति ॥ ८ ॥ ९ ॥

अस्य सामर्थ्यस्य स्वतस्त्वशङ्कां वारयति—

ददृशे येन तद्रूपं नाभिपद्मसमुद्भवः ।
स चाऽपि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः ॥ १० ॥
मुक्त्वाऽऽत्ममायां मायेशः शेते सर्वगुहाशयः ।
पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः ॥ ११ ॥
लोकैरमुष्याऽवयवाः सपालैरिति शुश्रुम ।
यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनुमीयते ॥ १२ ॥
भूतभव्यभवच्छब्द आयुर्मानं च यत्सतः ।
कालस्याऽनुगतिर्या तु लक्ष्यतेऽण्वी बृहत्यपि ।
यावत्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम ॥ १३ ॥

ददृशे येनेति । तस्य स्वकारणभूतस्य नारायणस्य रूपं येन प्रसादेन ददृशे । प्रसादादेव नाभि-

[1] नुपपत्तिरव्यवस्था ख.

पद्मे समुद्भवो यस्य । एवं ब्रह्मण उत्पत्तिस्थिती भगवदनुग्रहेणैवेति निरूप्य तस्य शयनमपि तस्मिन्नेव रूप इति प्रतिदिनमुद्गमनतिरोभावाभ्यां तदनुग्रहस्तस्मिंस्थिर इति ब्रह्मणः शयनं निरूपयति । स चाऽपि ब्रह्माऽपि यत्र शेते तत्र ब्रह्मणो माहात्म्यमाह । विश्वस्य स्थित्युत्पत्त्यप्यया[1] यस्मात् । पूर्वं भूतानां सृष्टिरेवोक्ता । इदानीं प्रलयान्ताः सर्वे भावविकारास्तत एवेति विशेषः । आत्मनो मायां सर्वकरणसामर्थ्यं निशायां तत् त्यक्त्वा शेते । निशा पुनस्तत्त्यागादेव भवति । तथा करणे हेतुः—**मायेश इति** । मायाया नियन्ता । तस्या नियमनार्थमेव तां त्यजतीत्यर्थः । पतिरूपत्वं वा ईशत्वम् । तथा सति कार्यावस्थां तां त्यक्त्वा तया सह क्रीडार्थं शेत इत्यर्थः । मायात्यागे वा सामर्थ्यं बोध्यते—**मायेश इति** । नियामकस्त्वन्तर्याम्येवेति कथमस्य मायेशत्वम्? तत्राऽऽह—**सर्वगुहाशय इति** । सर्वेषां गुहासु हृदयेषु आशयः स्थानं यस्य । अन्तःकरणप्रेरणं वा । तस्मात्सर्वान्तर्यामित्वान्मायेशत्वम् । तस्मात्तस्य देहसम्बन्धः किमर्थ इति प्रश्नः । सचाऽपीति वा नारायण एवोच्यते । यत्र प्रलयजले शेते प्राकृतवत्तस्याऽप्यवस्थानां विद्यमानत्वात्तस्य देहवत्त्वम्[2] । एवं जीवब्रह्मणोर्देहनिमित्तं पृष्ट्वा शुकब्रह्मवाक्ययोरवान्तरवैलक्षण्यं दूरीकर्तुं पृच्छति—**पुरुषावयवैरिति** । "**भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यामि**"ति वाक्यात्पुरुषावयवैर्लोककल्पना निरूपिता । त्वया पुनः "**पातालमेतस्य हि पादमूलमि**"ति वाक्याल्लोकैरमुष्याऽवयवा निरूपिताः । तत्र निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः । यद्यपि भवतां ब्रह्मणश्च एकवाक्यतैव तथाऽस्माभिः श्रुतमिति स[3] सन्देहो निवारणीय इत्युक्तं **शुश्रुम इति** । अतःपरं तदनुगुणा एव पदार्थाः पृच्छ्यन्ते—**यावान् कल्प इति** । कल्पः प्राकृतः । विकल्पो वैकृतः । यस्मिन् कल्पे ब्रह्मा उत्पद्यते यत्र च प्रतिबुध्यते तेषां प्रमाणं स्वरूपं च[5] वक्तव्यमित्यर्थः । कालानुमानज्ञानं घटिकापरिज्ञानम् । यथा वक्ष्यति "**द्वादशार्द्धपलोन्मानमि**"ति । यावान्यथेति यथायोग्यं सर्वत्रैवाऽनुषज्यते[4] । तेन[6] भूतभव्यभवच्छब्दो यावान् यथेति वाक्यं भवति कालस्य विशेषणम् । **भूतभव्यभवच्छब्द इति** । भूतं भव्यं भवत् एते शब्दा यस्मात्स कालः कथमनुमीयत इति पूर्वेणैव सम्बन्धः । भूतादिपदानां प्रयोगनिमित्तं स्वरूपं पृच्छ्यत इति वा । आयुषः परिमाणं यत्तद्वक्तव्यमित्यग्रेण सम्बन्धः । सतो देवतिर्यङ्मनुष्यादीनाम् । **सत इति** पदं विद्यमानत्वधर्मं सूचयति । अनेनाऽऽविर्भूतः कः कियत्कालं तिष्ठतीति प्रश्नः सङ्गच्छते । अन्यथा वैनाशिकप्रक्रियाया अनङ्गीकारात्सर्व एव कालः सर्वस्याऽऽयुर्भवेत् । प्रश्नान्तरमाह—**कालस्याऽनुगतिरिति** । कालस्य अनु अण्वी[7] गतिः बृहती च । अणुः कालो महान् कालश्च कथं ज्ञायत इत्यर्थः । स्वभावतः कालो न ज्ञायते किन्तु कार्यद्वारा । इदमिदानीमिति कार्यद्वारा । सैव कालस्याऽनुगतिः कार्ये गच्छति तदनुवर्त्तनम् । तत्र स्थूलसूक्ष्माणां कार्याणां नित्यत्वात् । अवान्तराणामनियतकालत्वात्[8] । कालस्याऽनुगतिर्या तां कथयेत्यर्थः । सूर्यगत्या तां वक्ष्यति । ननु कालस्य भेदा एव न सन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—**या तु लक्ष्यत इति** । सर्वत्र इदानीमिति प्रतीतेः पदार्थाऽनुवृत्तिः कालस्य लक्ष्यते । अन्यथा आकाशादिवत्तस्याऽप्यभिलापो न स्यात् । तस्या[9] अण्वी बृहत्यपि । क्षणमात्रेण गतो महता कालेन गत इति । तथा च कालानुगतिरस्ति परं तत्र नियामकं वक्तव्यमिति प्रश्नः । कर्मणां नानाविधानां गतयः प्रवृत्तिप्रकाराः नानाविधयोनिसम्पादनेन सुखदुःखप्रदानेन च

१ स्थित्युद्भवाप्यया इति ख. २ देहत्वमिति ग. घ. ३ च नास्ति ग. घ. ४ सर्वत्रानुषज्यते ग. ५ स्वरूपं चेति ग. ६ तेनेति ख. ग. ७ अनुगतिः ख. घ. ८ मनियमित ग. ९ तथा अण्वीति ख. ग.

यावत्यो यादृशीरिति परि[1]माणप्रकारौ प्रश्नविषयौ । द्विजसत्तमेति सम्बोधनं महत्या कर्मगत्येति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तज्ज्ञानावश्यकत्वं सूचयति—

यस्मिन्कर्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते ।
गुणानां गुणिनां चैव परिणाममभीप्सताम् ॥ १४ ॥
भूपातालककुब्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृताम् ।
सरित्समुद्रद्वीपानां सम्भवश्चैतदोकसाम् ॥ १५ ॥
प्रमाणमण्डकोशस्य बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
महतां चाऽनुचरितं वर्णाश्रमविनिश्चयः ॥ १६ ॥
अवतारानुचरितं यदाश्चर्यतमं हरेः ।
युगानि युगमानं च धर्मो यश्च युगे युगे ॥ १७ ॥
नृणां साधारणो धर्मः सविशेषश्च यादृशः ।
श्रेणीनां राजर्षीणां च धर्मकृच्छ्रेषु जीविनाम् ॥ १८ ॥
तत्त्वानां परिसङ्ख्यानं लक्षणं हेतुलक्षणम् ।
पुरुषाराधनविधिर्योगस्याऽऽध्यात्मिकस्य च ॥ १९ ॥
योगेश्वरैश्वर्यगतिर्लिङ्गभङ्गस्तु योगिनाम् ।
वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयोः ॥ २० ॥
सम्प्लवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसङ्क्रमः ।
इष्टापूर्त्तस्य कामानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥ २१ ॥
यो वाऽनुशायिनां सर्गः पाषण्डस्य च सम्भवः ।
आत्मनो बन्धमोक्षौ च व्यवस्थानं स्वरूपतः ॥ २२ ॥
यथाऽऽत्मतन्त्रो भगवान् विक्रीडत्यात्ममायया ।
विसृज्य वा यथा मायामुदास्ते साक्षिवद्विभुः ॥ २३ ॥

यस्मि[2]न्निति । यस्मिन्क[3]र्मसमा[4]वाय इति प्रश्नान्तरम् । गुणानां सत्त्वादीनां परिणामं देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपं अभीप्सताम् । गुणिनां कार्याणां गुणसमुदायरूपाणां मध्ये । यस्मिन्कर्मसमावायः । कर्मणां शुक्ललोहितकृष्णानां समवायो मेलनमित्येकः प्रश्नः । शुक्लं कर्म दे[5]वेष्वेव । कृष्णं पातालवासिनाम् । अन्तरिक्षस्थानां वा । समा[6]वायो मनुष्येष्विति वक्ष्यते । किञ्च । यथा कर्मसमवायः किं

१ परिणाम घ. २ यस्मिन्धर्मसमवाय इति ख. ३ कर्मणीति घ. ४ समवाय इति ख. ग. ५ दैवेष्विति ख. ६ समवाय इति ग.

गुणानां समशो मेलनं न्यूनाधिकभावेन वा। किञ्च। येन कर्मसमवायः। केन वा कर्माणि योज्यन्ते उपगृह्यन्ते स्वीक्रियन्ते। जीवेन भगवता कालादिना वा। गुणिनामपि परिणाममभीप्सतामिति कथनार्थं गुणगुणिनोः सह निरूपणम्। यथा देवावतार इन्द्रावतार इति। भूपातालादीनां तदोकसां च सम्भवः यथा यावानिति प्रश्नः। अण्डकोशस्य प्रमाणं ब्रह्माण्डं कियत्प्रमाणकमिति। कोशशब्देन पत्राणां विकाशाभावात् पत्रस्थानीयलोकपरिमाणमपि लोकानामुपर्यधोभावोऽपि निरूपणीय इति सूचितम्। बाह्यतः कियत्। आन्तरतः कियत्। यथाऽन्तरप्रमाणं वक्ष्यति **सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिरि**"ति। "**तथा बाह्यं दशोत्तरैरि**"ति। महतां सताम्। तेषामनुचरितं भक्तिः। चकाराज्ज्ञानिनाम्। विपरीतं वा। वर्णानामाश्रमाणां च विनिश्चयः आचारतः स्वरूपतश्च। अवताराणामनुचरितम्। तत्रापि यदाश्चर्यतमं कालियदमनगोवर्द्धनोद्धरणादि। युगानि कानि कियन्तीति। युगमानं संवत्सरभेदेन। नृणां साधारणो धर्मः सत्यवचनादिः। सविशेषः यागादिसहितः। श्रेणीनामेकशिल्पोपजीविनाम्। राजर्षीणां राजानो भूत्वा ये ऋषयः। यथा मन्वादयः। तेषां साधारणो धर्मो विशेषधर्मश्च कथनीयः। धर्मकृच्छ्रेषु धर्मसङ्कटेषु। आपत्स्वित्यर्थः। जीविनां केवलजीववतां धर्मकरणासमर्थानां को धर्म इति प्रश्नः। तत्त्वानां प्रकृत्यादीनाम्। परिसङ्ख्यानं गणना। सांख्यमिति यावत्। तेषामेव लक्षणं व्यावर्त्तको धर्मः। तेषामेव हेतुपूर्वकं च लक्षणं तथात्वं तस्य कुत इति। पुरुषाराधनविधिः भगवत्परिचर्याप्रकारः। तथा योगस्य विधिः। योगविशेषस्याऽऽध्यात्मिकस्य च विधिः। योगस्त्वष्टाङ्गः साधारणः। आध्यात्मिकस्तु श्रवणमनननिदिध्यासनैरधिकः। चकाराद्राजयोगादीनां लक्षणं कथयेति प्रश्नः। योगेश्वराणामैश्वर्यगतिं यथा कर्दमस्य। **लिङ्गभङ्गस्तु योगिनाम्**। लिङ्गशरीरस्य भङ्गः। यथा "**न देहं बुबुधे गतम्**"। "**देहं तु तन्नचरमः स्थितमुत्थितं वे**"ति। वेदाश्चत्वारः। उपवेदाश्चत्वार आयुर्वेदादयः। धर्माणि धर्मशास्त्राणि। इतिहासो भारतादिः। पुराणं ब्राह्मादि। एतेषां लक्षणं परिमाणं च वक्तव्यमिति प्रश्नः। सम्प्लवो नाशः। यावान् यथेति प्रश्नः। सर्वभूतानां महतां भौतिकानां च विक्रमः पराक्रमः। कार्यकरणं भूतानामेव। प्रतिसङ्क्रमः कारणेऽनुप्रवेशः पूर्ववत्। इष्टं यागादि कर्मरूपेण क्रियमाणम्। पूर्त्तं खातादि। तयोरेकफलत्वात्सहप्रयोगः। कामानां अन्येषां काम्यकर्मणाम्। अथवा। कामानां विषयाणां यो भोगप्रकारः सः विधिः के विषया भोक्तव्याः के नेति। त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामाख्यस्य। स्वतन्त्रपुरुषार्थपक्षेण त्रिवर्गनिरूपणान्न पौनरुक्त्यम्। एतेषां स्वरूपमुत्तरत्र वक्ष्यति। विधिः प्रकारः। नित्यनैमित्तिकादिविषयो वा। यश्चाऽनुशायिनां सर्गः। अनुशायिनो जीवविशेषाः। ये भगवच्छयनमनु शेरते त्रैलोक्यकर्मानुवर्त्तिनः। दैत्याः ज्ञानिनश्च तदनुवर्त्तिनश्च नाऽनुशायिनः। अन्ये जीवास्त्वनुशायिनः। अनुशायिनां यः सर्गः स यावान् यादृश इति प्रश्नः। पाषण्डस्य वेदमार्गविरोधिनः। चकाराद्विधर्मादेः सम्भव उत्पत्तिर्यादृश इति प्रश्नः। आत्मनो जीवस्य अनुशायिव्यतिरिक्तस्य बन्धमोक्षौ ज्ञानिनां मोक्षो दैत्यानां बन्ध उभयमुभयेषामिति वा प्रश्नः। **व्यवस्थानं स्वरूपतः**। बन्धमोक्षव्यतिरेकेण आत्मा कथं तिष्ठति कीदृग्रूप इति प्रश्नः। अस्योत्तरं—"**अशरीरं वाव सन्तमि**"ति भविष्यतीति। भगवान् वा अत्र ब्रह्माण्डे अवतीर्णः स्वतन्त्रोऽपि यथा आत्ममायया विक्रीडति। अवतीर्य भगवान् कथं क्रीडतीत्यर्थः। अथवा। वैकुण्ठेऽन्यत्र वा कथं

१ धिक्यभावेनेति ग. २ परिणाममपीति ख. ३ यथा बाह्यतिति ग. ४ अध्यात्मिक इति घ. ५ तन्नैवि ग.
६ पुरुषार्थक्षेपणादिति ग. ७ [illegible] इति ख. ग. ८ [illegible] ख.

क्रीडतीति। मायासम्बन्धे कीदृशं भगवच्चरित्रमित्यर्थः। मायां विसृज्य वां यथा भगवानुदास्ते। साक्षिरूपं हि सर्वं पश्यत्युदासीनं साङ्ख्यसिद्धान्तगम्यं तदेकं भगवतो रूपम्। तद्वन्मूलरूपमप्याहोस्विन्नेति प्रश्नः। उभयकरण[२]समर्थत्वात्सन्देह इति विभुरित्यनेनोक्तम्॥ १४–२३॥

एवमत्यन्तोपयोगिनः प्रश्नान्निरूप्य सामान्यतोऽन्यान्पृच्छन्नुपसंहरति—

सर्वमेतच्च भगवन् पृच्छतो मेऽनुपूर्वशः।
तत्त्वतोऽर्हस्युदाहर्तुं प्रपन्नाय महामुने॥ २४॥

सर्वमेतच्चेति। एतत्पूर्वोक्तम्। चकारादपृष्टमपि। भगवन् भवान् पृच्छतो मे मम[३] कार्यार्थम्। अनुपूर्वशः प्रश्नानुपूर्व्येण। यथाजिज्ञासमत्र प्रश्नाः कृताः। क्रमेणोत्तरे[४] तथा तथा चित्तं समाहितं भवतीत्यानुपूर्व्येणैव वक्तव्यमित्युक्तम्। अस्मदधिकारानुसारेण वा न वक्तव्यं किन्तु तत्त्वतः। अनेन मतान्तराण्यपि व्युदस्तानि। यद्यपि ममाऽधिकारो नास्ति श्रवणे तथापि त्वमुदाहर्तुमर्हसि। श्रोतुरप्यधिकारोऽपेक्ष्यत इति चेत्तत्राह—**प्रपन्नायेति**। प्रपन्नाय हि सर्वं वक्तव्यम्। नचैतदुपचारवचनम्। तद्भवानेव जानातीत्याह—**महामुन इति**। मुनिरन्तःकरणस्थितं जानाति। महामुनिस्तु भाव्यमपीति। मम यत्तत्त्वज्ञानं भाव्यं मम या वा प्रपत्ति[५]स्तदुभयं भवान् जानातीति सम्बोधनम्॥२४॥

ननु सर्वे मुनयः। सर्वे च सर्वज्ञाः। ते च नानाविधवक्तारः। यथा तेषां पाक्षिकं प्रामाण्यं तथा ममाऽपि भविष्यतीति न शङ्कनीयम्। तदाह—

अत्र प्रमाणं भगवान् परमेष्ठी यथाऽऽत्मभूः।
परे चेहाऽनुतिष्ठन्ति पूर्वेषां पूर्वजैः कृतम्॥ २५॥

अत्र प्रमाणं भगवानिति। प्रमाणशब्दः अबाधितज्ञाने वर्त्तते। बाधयोग्यव्यतिरिक्ते वा। तत्सम्बन्धी यः प्रमाता प्रमाकरणं वा प्रमाविषयो वा तत्सर्वं प्रमाणमित्युच्यते। केचित्तु प्रमाणशब्दं नानार्थमाहुः। तत्र येषां ज्ञान[६]प्रामाण्यं न व्यभिचरति उत्पत्तिप्रभृत्यामरणं ते प्रमाणशब्देनोच्यन्ते। यथाऽस्मिन्नर्थे वेदव्यतिरिक्ते प्रमेये यथा आत्मभूः प्रमाणम्। यथा ऋषीणामन्योन्यं विरोधाः, न तथा कस्यचिदपि ब्रह्मवाक्ये। तस्य परमप्रामाण्ये हेतुः—**आत्मभूरिति**। **परमेष्ठीति**। परमे तिष्ठतीति। उत्पत्त्या स्थित्या च भगवत्पर इति तत्प्रामाण्यम्। एवं भगवानपि प्रमाणमित्यर्थः। ननु केवलं भगवद्वचनेन[७] कथं प्रामाण्यं भविष्यति, जायमानं वा कथं सर्वजनीनं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**परे चेहाऽनुतिष्ठन्तीति**। परे च मत्तोऽपि ये महान्तः अधिगतपरमार्थास्तेऽपि त्वदुक्तेऽर्थे विश्वासं कुर्वन्त्यनुतिष्ठन्ति च तं पदार्थम्। इह अस्मिन् भक्तिमार्गे। तेषामपि पूर्वेषां पूर्वजैः कृतम्। त्वदुक्तोऽर्थः सर्वैरेवाऽनुष्ठितः सर्वैरेव क्रियते। अतस्त्वद्वाक्यं सर्वत्र प्रमाणम्। अथवा अस्माकं साक्षाद्भगवानेव प्रमाणम्। परे अन्ये तु स्वपूर्वेषामपि ये पूर्वजास्तैर्यत्कृतं तदेवाऽनुतिष्ठन्ति। चस्त्वर्थे। न तु प्रमाणं किञ्चिद्विचारयन्ति। अस्माकं तु त्वदुक्ते न सन्देह इत्यर्थः॥ २५॥

१ वा नास्ति ग. २ सामर्थ्यादिति ग. ३ मत्कार्यार्थमिति ख. ४ णोत्तरेणेति ग. ५ प्रतिपत्तिरिति ग. ६ ज्ञानमिति ख. ग. ७ भगवद्वचनेनेति ख. ग.

किञ्च । त्वद्वचनादेव जीवामि । अन्यथा मरणमेव स्यात् । तक्षकाख्यमहाभयस्य श्रुतत्वात् । तदाह—

न मेऽसवः परायान्ति ब्रह्मन्ननशनादमी ।
पिबतोऽच्युतपीयूषमन्यत्र कुपिताद्विजात् ॥ २६ ॥

न मेऽसवः परायान्तीति । मे असवः प्राणाः अनशनादपि न[1] परायान्ति नाऽपगच्छन्ति । **ब्रह्मन्निति** सम्बोधनं तज्ज्ञानाय । अनशनं हि प्राणनिवारकम् । **अमीति** बाधितप्राणानां प्रदर्शनम् । राजत्वादेकेनैवोपवासेन क्लिष्टः । अगमने हेतुमाह—**पिबतोऽच्युतपीयूषमिति** । अच्युतस्य सम्बन्धि कथारूपं पीयूषम् । अच्युत एव वा पीयूषम् । अनेन स्वस्योत्तमाधिकारो द्योतितः । ननु यथेदममृतं क्षुधं[2] निवारयति तथा शापमपि निवारयिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**अन्यत्र कुपिताद्विजादिति** । अनेन कथामृतेन सर्व एव प्राणोपघातका निवर्त्तन्ते । परं यः कुपिताद्विजात् तक्षकाख्यो यः प्राणोपघातकः स न निवर्त्तते । अन्यथा स कोपस्तमेव द्विजं नाशयेत् । मृत्युना ह्याक्रान्तः कोप एकं सर्वथा नाशयति । तत्र ब्राह्मणमरणापेक्षया स्वमरणमेव वरमित्यस्मत्कामनया सर्वनिवारकमपीदममृतं तन्न निवारयिष्यतीत्यर्थः ।

एवमापाततः प्रश्नार्थो निरूपितः । अस्याऽध्यायस्य विमर्शमध्यपातात् विमर्शोपयोगी कश्चन पदार्थो वक्तव्यः । तत्रोपपत्तिविमर्शस्योपक्रान्तत्वादुपपत्तेस्त्रिरूपत्वादाक्षेपसिद्धान्तफलेषु प्रथममाक्षेपो वक्तव्यः । स सर्वाक्षेपकश्चेत् श्रोतुरधिकारं प्रच्यावयेदिति सप्ताध्याय्यां यत्प्रमेयं निरूपितं तत्र सम्मतस्य पर्यवसानपर्यन्तं स्वबोधं निरूप्य यत्रैव पर्यवसानज्ञानं तद्यथाश्रुतमाक्षिपतीति पूर्वपक्षाध्यायोऽयमिति मन्तव्यम् । अन्यथा पूर्वाध्यायानां स्वस्य[3] वा वैयर्थ्यमापादयेत् । प्रश्नैतावत्त्वं चाऽसङ्गतं स्यात् । अनन्ता एव प्रश्नाः कर्त्तव्याः स्युः । ते आक्षिप्यन्ते । अन्ये च पर्यवसितार्थकथनेन स्वबोधविषया जाता इति बोध्यन्ते । अन्यथा शृण्वत इत्यादिश्लोकैर्निरूपितं प्रमेयं शुकेनाऽनिरूपितमित्यप्रामाणिकं स्यात् । गुरोर्वा शङ्कामुत्पादयेत् । तस्मात्सप्ताध्याय्येवात्र पूर्वपक्षेण विचार्यते । तत्र प्रथमं श्रोतव्यादीनीति श्लोकत्रयेण साधारणाधिकारं निवार्य अभयमिच्छतां य उपायः कथितः सोऽनुपपन्नः । ब्रह्मणा नानाधिकारेण प्रमेयवक्तव्यत्वोपदेशात्[4] । तदाह—**ब्रह्मणा नोदित इति** । इदमेव हि तत्त्वमधिकारभेदेन सर्वं निरूपणीयमिति । अतः केषाञ्चिदधिकारः केषाञ्चिन्नाऽऽधिकार इति पक्षो न सम्भवति । "**सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृपे**"ति वाक्यविरोधश्च । अतः—**एतद्वेदितुमिच्छामीति** वचनम् । यदप्युक्तं केवलं भगवान् श्रोतव्य इति । तदप्यनुपपन्नम् । अद्भुतवीर्यस्यैव श्रोतव्यत्वात् । अन्यथेदं वक्ष्यमाणं फलमनुपपन्नं स्यात् । चरित्रमात्रत्वे भगवान् स्वभावत एव प्रविष्ट इति कस्याऽपि संसारो न स्यात् । शास्त्रवैफल्यं च । तदाह—**हरेरद्भुतवीर्यस्येति** । अद्भुतवीर्यस्य कथा अद्भुतवीर्यरूपाः । तथा सति श्रवणादीनां दृष्टमेव द्वारं स्यात् । अन्यथा त्वदृष्टकल्पना प्रसज्येत । दोषाणां प्रतिबन्धकत्वाच्च न फलम् । "**गुणानुरक्तं व्यसनाय जन्तोरि**"ति वाक्यविरोधश्च । तदाह—**यथाऽहमखिलात्मनीति** । श्रवणादिना भगवति मनोनिवेशेने[5] अस्मिन् जन्मन्येतावदेव फलम् । जन्मान्तरे त्वन्यत् । यदुक्तं अल्पेनैव कालेन कार्यं सिद्ध्यतीति । तदप्यसङ्ग-

१ न यान्तीति घ. २ क्षुधामिति घ. ३ स्वस्य वैयर्थ्यमिति ग. ४ वक्तव्योपदेशादिति ख. ५ निवेशेऽस्मिन्निति ख.

तम् । दृष्टोपाये भगवतो बहुकर्त्तव्यत्वात् । तदाह—**शृण्वत इति** । स्वार्थं तु मनोनिवेशनमेव । अत एव निर्धार्य वदति—**त्यक्ष्ये कलेवरमिति** । ततो भगवान् मनसा गृहीत इति जन्मान्तरे भगवत्सेवौपयिकं शरीरं निष्पादयति तदानीं स्नानामिति भविष्यति भावसरोरुहत्वं च । बहिःस्थितस्यैवाऽन्तःप्रवेशने कार्यसिद्धिर्न त्वन्तःस्थितेन कार्यम् । यथा दार्वग्निना । तदाह—**विशत इति** । अन्यथा प्रक्रियान्तरे रागाभावो जन्मशतेऽनापि न स्यात् । शरीरेन्द्रियाणां गुणकार्यत्वात् । अस्यां प्रक्रियायां तु प्रकर्षेण आग्रहेण प्रविष्टः शमलं धुनोति । तदा च शिथिलावयवत्वे मूलबन्धात्प्रच्यावे गुणैरेवाऽग्रिमकार्यं स्यात् । अतो धुनोतीत्येवोक्तम् । तदा द्वितीयमभयं भवति । न भयं यस्मादिति अभयरूपो भगवान् मनसा प्राप्तः । अतो मृत्युगृहीतशरीराद्यभावात् न विद्यते भयं यस्येति द्वितीयं फलति । सिद्धान्तफलैरग्रिमदशमस्कन्धार्थेऽवगते न भयमस्मादिति भयनाशक एव स्वयं भविष्यति । तद्वक्ष्यति—"**मृत्यवो नैव धक्ष्यन्ति मृत्यूनां मृत्युमीश्वरमि**"ति । अन्यथा प्रथमपक्ष एव पर्यवसाने गुरोरप्रयोजकता स्यात् । तस्मादेतस्यैव त्रयं भवति । यदप्युक्तं जीवानां स्वभावक्रियया-ऽनर्थो भवतीति । तदप्यसङ्गतम् । जीवानां किं स्वभावत एव देहादिसम्बन्ध ईश्वरेच्छया वेति । आद्ये सर्वेषामेवाऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः । द्वितीये न ते पर्यनुयोगमर्हन्ति । भगवतैव तथा सम्पाद्यमानत्वात् । एतदभिप्रेत्याह—**यद्धातुमत इति** । यदप्युक्तं श्रोतव्यं भगवद्विशेषणचतुष्टयं सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वर इति । तदप्यसङ्गतम् । तदाह—**आसीद्यदुदरात्पद्मभिति** । सर्वात्मा भगवान् श्रोतव्यत्वेन निरूपितः । तस्योदराच्च पद्मजननं निरूपितम् । पद्माधारत्वेन तस्य पद्माद्भिन्नत्वात् जगतश्च पद्माधारत्वात् सर्वात्मत्वं नोपपद्यते । औपचारिकप्रयोगस्तु न फलजनक इति सिद्धम् । किञ्च । भगवत्त्वं च नोपपद्यते । तदाह—**यावानयं वै पुरुष इति** । प्राकृततुल्यत्वादित्यर्थः । हरित्वं च नोपपद्यते । तदाह—**अजः सृजतीति** । भगवदनुग्रहमपि प्राप्य यतोऽयमजः सर्वभूतजातं सृजति । महति कर्मणि व्यापृतोऽतिखिन्नः । भूतात्मा च जायते तत्तत्स्वभावं प्राप्नोति । एतदेवाऽग्रे वक्ष्यति—"**शयानो बहुचिन्तये**"ति । ईश्वरत्वं च नोपपद्यते । तदाह—**स चाऽपि यत्र पुरुष इति** । अस्याऽपि प्राकृततुल्यत्वं जगत्कार्यव्यापृतत्वं मायाग्रहणपरित्यागक्लेशः शयनं गूढस्थानस्थितिरिति । यदप्युक्तं पातालमेतस्येत्यादि । तदप्यसङ्गतम् । तदाह—**पुरुषावयवैरिति** । अन्योन्यविरोधादुभयमप्यसङ्गतमिति भावः । यदप्युक्तं इन्द्रादयो बाहव आहुरिति । तदप्यसङ्गतम् । कल्पभेदानां विद्यमानत्वात् प्रतिकल्पमिन्द्रादीनां नानात्वात् बाहूनामनियतत्वापत्तिः । अधिकारशब्दत्वेऽप्यधिकृतानां भेदात् स दोषस्तदवस्थः । इन्द्रत्वधर्मस्याऽबाहुत्वात् । यदप्याहुरित्युक्तं प्रमाणं । तदप्यसङ्गतम् । विकल्पानां विद्यमानत्वात् । विकल्पा युगभेदाः । ब्रह्मकल्पान्तरकल्पा वा । उभयेषामपि प्रतिकल्पं भिन्नत्वान्न बाहुप्रमाणयोर्व्यवस्था । किञ्च । यदप्युक्तं कर्णौ दिश इति । दिशामव्यवस्थितत्वात्कर्णत्वं नोपपद्यते । दिशस्तु सूर्येण क्रियन्ते । "**सूर्येण हि विभज्यन्ते दिश**" इति वाक्याद्यत्रोदेति सा प्राचीत्यादि । अतः कालानुमापके सूर्ये विचार्यमाणे दिशो न सन्त्येव कुतस्तासां कर्णत्वम् । व्यवहारस्त्वौपचारिकैरपि भवति । पदार्थनिर्णयस्तु नैवंविधः । यदप्युक्तं श्रोत्रममुष्य शब्द इति । तदपि नोपपद्यते । कालभेदेनैव शब्दानां प्रवृत्तत्वात् । तदाह—**भूतभव्यभवच्छब्द इति** । एते ह्येकदा न प्रवर्त्तन्त इति श्रोत्रं नियतं न स्यात् । शब्दविशेषस्य श्रोत्रत्वे तु

१ तदा स्नानामिति ख. २ दशस्कन्धेति घ. ३ तस्य नास्ति घ. ४ प्रयोजकस्तु घ. ५ व्यावृतत्वं ख. ६ त्यागः क्लेश इति ख. ७ मेतस्य हि पादेत्यादि ख. ८ हि नास्ति ख.

सर्वरूपत्वमुपसंह्रियमाणमसङ्गतं स्यात्। यदप्युक्तं नासत्यदस्रौ परमस्य नास इति। अश्विनीकुमारयोरायुर्वेदप्रवर्तकत्वं वक्तव्यम्। तदाऽऽयुषः स्वरूपं विचारणीयम्। किं भगवद्दत्तमायुः प्राणिनां नियतमनियतं वेति। उभयथाऽपि नासत्ययोरप्रयोजकत्वम्। अतः स्वत आयुर्माने विचार्यमाण अश्विनयोरेवाऽनिरूप्यत्वात् नासिकात्वं दूरे। एवं घ्राणोऽस्य गन्धो मुखमग्निरिद्ध इति। गन्धश्चाऽग्निश्च त्रिक्षणावस्थायां। अतः कालस्याऽनुगतिः स्थूला वा सूक्ष्मा वा यदि विचार्येते तदा गन्धाग्नी द्यौश्च न सङ्गच्छन्त इत्यर्थः। किञ्च। चक्षुरभूत्पतङ्गः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे चेति पूर्ववत्। यतः कर्मगतिषु विचार्यमाणासु केनचित्कर्मणा सूर्यस्य परावृत्तौ सूर्यानन्तत्वे च दिनरात्रिव्यवस्थायाः सूर्यगतिकृतत्वात् तस्याश्च कर्मरूपत्वात्। भगवच्चक्षुरेव नोपपद्यते न वा पक्ष्माणि। यादृशीरिति तस्यैवाऽवान्तरभेदः। किञ्च। यदुक्तं तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठ्यधिष्ण्यमिति[1]। तदपि कर्मसाध्यमेव। तदाह—**यस्मिन् कर्मसमावाय इति**[2]। अयं ब्रह्मा गुणानां गुणिनां च कर्मसमावायं उक्तः। तत्र का भगवद्भ्रूविजृम्भा। एतेनैव आपोऽस्य तालू रस एव जिह्वेत्याक्षिप्तमेव[3]। अनेन यानि कानि गोलकत्वेन निरूपितानीन्द्रियत्वेन च तानि सर्वाण्याक्षिप्तानि वेदितव्यानि। किञ्च। आपोऽस्य तालू इत्यारभ्याऽसुरानीकवर्य इत्यन्तेनोक्ताः पदार्था विशेषसामान्यविचारेण[4] गतार्था भविष्यन्तीति विशेषपदार्थानाधाराधेयभावापन्नान् दशपदार्थान्निरूपयति—**भूपातालेति**। एतेषां दशपदार्थानां स्वकार्यसहितानां विचारे क्रियमाणे सामान्यतो ब्रह्माण्डे च विचार्यमाणे ब्रह्माण्डमेवाऽऽयाति। न भगवान् भगवदवयवा वा केनाऽपि प्रकारेण सङ्गच्छन्ते। तस्मात्सिद्धं ब्रह्माण्डं दूरीकृत्य पुरुषत्वकल्पना व्यर्थेति भावः। असुरानीकवर्य इत्याक्षिपति—**महतां चाऽनुचरितमिति**। ब्रह्माननमित्यादि वर्णाश्रमविनिश्चयेन। यदुक्तं नानाभिधाभीज्यगुणोपपन्न[5] इति। अत्र यो यज्ञो निरूपितो भगवत्कर्मत्वेन तस्याऽप्राकृतत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वोक्तदोषसम्बन्धाभावात्तदेकमुपपद्यत इत्याशङ्क्य नवपदार्थविचारेण तदपि प्रत्युक्तं भविष्यतीति नवपदार्थान्पृच्छति—**अवतारानुचरितमिति** द्वाभ्याम्। यागो हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकः। तत्र देवता द्रव्यं क्रिया चेति त्रयं देशादयः षडङ्गानि एवं नव। तत्र देवता भगवदवतारेण विचारिता भवति[6]। स चाऽवतारो लोक इति लौकिकः। युगानि तु विचारणीयानि। तेषु विचारितेषु द्रव्यमपि निराकृतं भविष्यति। यथा "**यज्ञवास्त्वभ्यवायन्[7] ते पश्यन् पुरोडाशं कूर्मभूतं सर्पन्तमि**"ति। एतत्कर्म कदा। युगेषु वा युगेभ्यो भिन्नकाले वा। युगविशेषे चेत्ततः पूर्वं द्रव्याभावाद्यागो न स्यात्। एवमन्यत्राऽपि। युगमाने च विचार्यमाणे यागानामन्यथात्वात्क्रियैव न सङ्गच्छते। यथा त्रेतामुखे यज्ञोत्पत्तिः। किञ्च। युगधर्मः कालः। नृणां साधारणो धर्म इति देशः। सविशेषो यादृश इति द्रव्याणि गुणभेदभिन्नानि द्विधा निरूपितानि। श्रेणीनामिति कर्त्तारः। राजर्षीणामिति मन्त्राः। धर्मकृच्छ्रेष्विति कर्माणि। अत एव षट्सु धर्मप्रयोगोऽङ्गत्वख्यापनाय। यदप्युक्तं इयानसावीश्वरविग्रहस्येति। तदपि तत्त्वविचारेण प्रत्याख्यातं भविष्यति। तत्त्वानामेकदेशेन ब्रह्माण्डनिर्माणम्। तत्र "**न यतोऽस्ति किञ्चिदि**"ति वचनमनुपपन्नं स्यात्। अतःपरं द्वितीयाध्यायारम्भः। तत्रादावेव यदुक्तम् एवं पुरा धारणयेति। तदसङ्गतम्। तत्त्वानां लक्षणविचारेण। लक्षणं तेषां सृष्टिकरणसामर्थ्यम्। तस्यैवाऽसाधारणधर्मत्वात्। तस्मिन् ज्ञाते तदंशैरेव ब्रह्मणि प्रविष्टैः कार्यसिद्धेस्तस्य ज्ञानादीनां वैयर्थ्यापत्तिः। यदपि शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था इत्यादिभिर्वैराग्य-

---

१ परमेष्ठिधिष्ण्यं इति ख. २ समवाय इति ख. ३ त्यादिक्षिप्तमेवेति ख. ४ विशेषस्येति घ. ५ भिधोपपन्नमिति ख. ६ भवन्तीति ख. ७ वायं ते पश्यन् पुरोडाशमिति ख. ८ कारणेति ख.

पुरःसरं स्वचित्ते स्थितं भगवन्तं चिन्तयेदिति। तदपि[1] तत्त्वानां हेतुपूर्वकलक्षणे विचार्यमाणे पूर्ववद्भविष्यति। तत्र चित्तस्य महत्तत्त्वरूपत्वान्महति विद्यमान एव भगवांस्तत्र भवतीति स्वचित्ते कः सिद्धः। आत्मनश्च[2] सिद्धिस्तत्र दूरापास्ता। **"चित्तं तन्महदात्मकमि"**ति हेतुलक्षणम्। यदप्युक्तं केचित्स्वदेहान्तर्हृदयावकाश इति। तदपि पुरुषपूजायां विचार्यमाणायां **"मनोमयी मणिमयी"**ति वाक्यान्मानसी मूर्त्तिः सा। स कथं भगवान् भवेदिति। स्थूलसूक्ष्मधारणासिद्ध्यर्थं योगद्वयं निरूपितम्। तदपि योगस्वरूपे विचार्यमाणे चित्तवृत्तिनिरोधत्वादसङ्गतमेव भविष्यति। यदप्युक्तं स्थिरं सुखं चाऽऽसनमास्थितो यतिरिति। तदप्यसङ्गतम्। जीवत एव योगिनः सर्वलोकगमनसम्भवात् किं मरणेन। यथा[3] कर्दमस्य। ऐश्वर्यपदेन चाऽर्जुनादयोऽप्यनेनैव देहेन स्वर्गं गताः परिगृहीताः। यदप्युक्तं आनन्दमानन्दमयोऽवसान इति। तदपि योगिनो लिङ्गभङ्गे विचार्यमाणे असङ्गतं भवति। यदप्युक्तं भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येनेति। तदपि वेदविचारे क्रियमाणे असङ्गतं भवति। यदि भगवानात्मा। सिद्धमेव तस्मिन् प्रेम। उपदेशश्च व्यर्थः। नाऽस्ति चेत्प्रेम तदा न स आत्मा। अज्ञानादात्माप्यात्मत्वेन न ज्ञात इति चेत्परात्मवत्। तदाप्यात्मत्वमेवोपदेष्टव्यम्। न च प्रेमार्थं यत्नः कर्तव्यः। यदपि कामनाभेदेन देवतान्तरभजनमुक्तं तदपि वेदादिविचारे असङ्गतमिति तृतीयादिः। वेदे हि तदर्थमन्यदेव साधनं निरूपितमिति। भक्त्यर्थनिरूपणं तु भक्तिनिराकरणेनैव निराकृतम्। यदप्युत्पत्त्या विमर्शनमुक्तं तदपि सम्प्लवादिविचारेण निराकृतं भविष्यति। यदिदं जगत् प्रलयं यास्यति प्रवृद्धं वा भविष्यति कारणे वा लीनं भविष्यति। तदा किं भगवतः सकाशादुत्पत्त्या। स्वत एवोत्पद्यतां अन्यथा वा। विशेषाभावात्। यदपि यज्ञादीनां स्वरूपनिर्वाहार्थं भगवदवयवकल्पना निरूपिता। सापि इष्टापूर्त्तादिविचारेण निवारिता भवति। लौकिकैरलौकिकैर्वा पदार्थैर्योगे निष्पन्ने भूतसंस्कारे आत्मसंस्कारे वा[4] भगवत्संस्कारे वा फलतो वा न कश्चिद्विशेषः। भगवदीयत्वादेस्त्वन्यथैव सिद्धेः। यदप्युक्तमात्मानं सृजतीति, तदप्यनुशायिनां सर्गे विचार्यमाणे निराकृतं भविष्यति। यतस्ते भगवद्विलक्षणा वक्तव्याः। यदप्युक्तं तत्त्वं परं रूपं[5]वदस्वरूपमिति। तदपि पाषण्डधर्मे विचार्यमाणे निराकृतं भविष्यति। दैत्यानां व्यामोहनार्थे पाषण्डोत्पत्तिः। दैत्याश्च के भगवानन्यो वा। भगवांश्चेत् सापि भगवल्लीलेति पाषण्डत्वमेव न स्यात्। भक्तिरपि निराकृता भवति। पाषण्डत्वेऽपि स्थिरीभूते न दैत्यानां भगवत्त्वम्। यदप्युक्तं कर्णकषायशोषानिति। तदप्यसङ्गतम्। चिदात्मनो बन्धमोक्षौ विचार्येते। बन्धो भगवदिच्छया मोक्षश्च। तत्र किं कर्णकषायशोषणेन। भिन्नतया चा[6]ऽवस्थाने निरूपिते सर्वमेव साधनं व्यर्थं स्यात्। भगवद्रूपत्वात्तस्य। अवतारवर्णनं च व्यर्थम्। भगवतो मायायां क्रीडनमेव तादृशमिति सर्वमेव जगदवतारो भवति किं विशेषेण। मायापरित्यागे[7] अवतारलीलामपि परित्यजेत्। यदप्युक्तं त्वमेतद्विपुलीकुर्विति। तदपि न वक्तव्यम्। यथा भवान् भक्तिरसेन वदति तत्किं कस्यचित्प्रेरणया। प्रामाण्यं च त्वय्येव सिद्धम्। तदाह—**अत्र प्रमाणमिति**। यदप्युक्तं मायां वर्णयत आत्मा न मुह्यतीति। तदप्यल्पमसङ्गतं च। यतो मम प्रायेणाऽपि प्राणा न गच्छन्ति श्रूयमाणमपि तक्षको भक्षयिष्यति ॥ २६ ॥

---

१ तदपीति नास्ति ख. २ स्वात्मनश्चेति ख. ३ यदेति ख. ४ वा नास्ति घ. ५ रूपमिति ख. ६ वावस्थाने ख. ७ त्यागे वा ख.

एवं पूर्वपक्षे कृते भगवन्माहात्म्ये स्थिरीकृते शुकस्य सन्तोष एव जातो न क्रोध इत्याह—

सूत उवाच ।

स उपामन्त्रितो राज्ञा कथायामिति सत्पतेः ।

ब्रह्मरातो भृशं प्रीतो विष्णुरातेन संसदि ॥ २७ ॥

स उपामन्त्रित इति । स शुकः । उपामन्त्रितः प्रार्थितः । "**उपामन्त्रयन्त राज्येन पितरो यम्**" इत्यत्र तदर्थनिर्द्धारात् । **इति** एवंप्रकारकथायाम् । युक्तिपूर्वं भगवद्गुणा निरूपणीया इति । तथा सति भगवतो महत्सुखं भवति । सत्पतित्वात् । तथा सति निःसन्दिग्धो भगवल्लीलाप्रत्ययो भवतीति भगवत्तोषहेतुरयं प्रश्न इति भावः । तत्राप्ययं ब्रह्मरातः ब्रह्मणा वेदेन रक्षितः । अस्मदर्थे युक्तिमयं कथयिष्यतीति । अत एव भृशं प्रीतः । मम जन्मसाफल्यं जातमिति । राजा च विष्णुरातः । विष्णुना एतदर्थमेवाऽयं संरक्षितः । यदयं क्षोदपूर्वं निःसन्दिग्धं मां ज्ञास्यतीति । अत एव स्वजन्मसाफल्यार्थं सभायामेव पृष्टवान् ॥ २७ ॥

एवं युक्तिपूर्वकं भगवत्कथायां वक्तव्यायां लौकिकी युक्तिरप्रयोजिकेत्युपपत्तिरूपं भागवतमेवोक्तवानित्याह—

प्राह भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।

ब्रह्मणे भगवत्प्रोक्तं ब्रह्मकल्प उपागते ॥ २८ ॥

प्राह भागवतं नामेति । पुराणमिति प्रमाणम् । **ब्रह्मसम्मितम्** इति युक्तिसहितम् । ननु कति भागवतानि सन्ति । बहुषु स्थलेषु भिन्नप्रकारेण भागवतकथनाच्छङ्का । तत्राऽऽह—**ब्रह्मणे भगवता प्रोक्तमिति ।** विषयात्मकं तु भागवतमनेकधा । विमर्शात्मकं तु द्वेधा । तत्रोत्पत्तिप्रकारेण निरूपितं ब्रह्मणा नारदायोक्तम् । उपपत्तिप्रकारेण तु ब्रह्मणे भगवता प्रोक्तम् । अत्र स्थूले भागवते सर्वे प्रकारा उपनिबध्यन्ते । भागवतप्रवृत्तेरनेकधात्वज्ञापनाय । तत्राऽन्यस्य पदार्थस्य ब्रह्मणा स्वयमेव ज्ञातत्वादुपपत्तिः परं वक्तव्या नान्यदिति वक्तुं ब्रह्मकल्प उपागत इत्युक्तम् । ब्रह्मकल्पे समागते । तत्र हि शब्दब्रह्मण एव सर्वोत्पत्तिः । या उपपत्तिर्भागवते वर्तते ॥ २८ ॥

ततोऽन्यविषयोऽपि प्रश्न इति भागवतात्पृथगेव तं परिहृत्य पश्चाद्भागवतोपपत्तिं वक्ष्यतीत्याह—

यद्यत्परीक्षिदृषभः पाण्डूनामनुपृच्छति ।

आनुपूर्व्येण तत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ २९ ॥

यद्यत्परीक्षिदिति । पाण्डूनामृषभः भगवद्भक्तानां मध्ये मुख्यः । यद्यदनुपृच्छति पूर्वोक्तहेतुप्रश्नादिरूपम् । आनुपूर्व्येणैव तत्सर्वं वक्तुमुपक्रमं कृतवान् । यथाकाङ्क्षमुत्तराणि दत्तवानित्यर्थः । चकारादधिकामपि युक्तिमुक्तवानिति भावः ॥ २९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे अष्टमाऽध्यायविवरणम् ॥ ८ ॥

---

१ न्महात्मनेति ख. २ इतीति एवमिति घ. ३ युक्तिपूर्वकमिति ख. ४ सतामिति घ. ५ पूर्वकमिति ख. ग.
६ अप्रयोजकेति घ. ७ [illegible] ग. ८ [illegible] ग. ९ [illegible]रिति घ.

नवमोऽध्यायः ।

नवमे तूत्तरं प्राह जीवब्रह्मस्वरूपयोः ।
सन्देहवारकं पूर्वंकथनस्याऽपि वस्तुताम् ॥ १ ॥
पारम्पर्यकथा चाऽस्य शुद्ध्यांधिक्यवेगम्यते ।
नाऽन्यथेत्यस्य सन्देहनाशनाय निरूपिता ॥ २ ॥

अन्येषां सन्देहानां जीवब्रह्मसन्देहमूलत्वात्प्रथमं जीवसन्देहं वारयति—**आत्ममायामृत इति** त्रिभिः । यत्तेनोक्तं यदधातुमतो ब्रह्मन्निति । अस्य जीवस्य देहसम्बन्धः कथमिति । जीवत्वं कथमिति अन्यशब्देन प्राप्तम् । तत्र जीवत्वे जाते बहवो हेतवो भविष्यन्ति देहसम्बन्धे इति प्रथमं जीवत्वमुपपादयति—

श्रीशुक उवाच ।

आत्ममायामृते राजन् परस्याऽनुभवात्मनः ।
न घटेताऽर्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाऽञ्जसा ॥ १ ॥

आत्ममायामृत इति । तत्र सदानन्दरूपो भगवानेककोटिनिविष्टः । चिद्रूपश्चाऽपरः । तस्य मा२या द्विविधेति पूर्वं निरूपितम् । तत्र चिद्रूपस्य मा३या व्यामोहिका । सा स्वपुरुषं व्यामोहयित्वा जीवतामापादयतीति । जीवतीति जीवः केवलं प्राणधारणप्रयत्नवान् । स हि मायया व्यामोहितो व्याकुलः सन् सदानन्दकृतसृष्टौ यः सूत्रात्मक आसन्यो दशविधप्राणरूपस्तमवलम्ब्य तिष्ठति तदा जीव इत्युच्यते । **"जीव प्राणधारण"** इति धातोः कर्त्तरि अच्प्रत्ययः । बोधरूपोऽप्ययमानन्दरूपस्य पृथग्भूतत्वादानन्दार्थं तया व्यामोहितत्सम्बन्धादानन्दो भविष्यतीति बुद्ध्या तया सम्बध्यते । अयं च विभागो **"बहु स्यां प्रजायेये"**तीच्छया । इच्छाऽपि सर्वभवनसमर्थं४ स्वरूपमेव धर्मरूपेण भवत् इच्छारूपेणाऽपि भवति । तत्र सदंशस्य क्रियारूपा शक्तिः । चिदंशस्य व्यामोहिका माया । आनन्दरूपस्य जगत्कारणभूता । एतत्त्रितयरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भा५वत्वतलादिवाच्या । तथा भगवतो भावस्तु स्वरूपादेव निर्मि६तात् । न च सर्वदा भवतीति शङ्कनीयम् । आपादकहेतुभूतस्य कालस्याऽभावात् । जाते पुनः काले तस्यैव नियामकत्वान्न सर्वदा भविष्यति । पूर्वमेव जातत्वात् तत्सङ्गे इच्छादीनामपि जातत्वादिच्छादयस्तदंशभूतास्तान् सदैकरूपान् स्थापयन्ति । तथा च तस्या अंशं परिगृह्णाति भगवानिच्छारूपम् । स एव कामः **"सोऽकामयते"**ति श्रुत्युक्तः । तया कृत्वा भेदरूपया सच्चिदानन्दा धर्माः स्वयं भिद्यमानाः स्वाश्रयमपि भिन्दन्ति । तदा स भगवान् सर्वतःपाणिपादान्तो भवति साकारतां चाऽऽपद्यते । भिन्नोऽपि तया मिलितः अभिन्न इवाऽखण्डो भवति । तदपेक्षया कार्यरूपस्याऽल्पत्वात् । तानि त्रीण्यपि रूपाणि पूर्णशब्देनोच्यन्ते । अत एव सद्रूपस्य कार्ये प्रत्येकपर्यवसायित्वम् । **"प्रजायेये"**तीच्छया उत्कर्षापकर्षरूपेण जाताः । तत्र आनन्द

१ शुद्धाधिको ग. २ मायापीति ख. ३ या माया सेति ख. ४ समर्थस्वरूप इति ख. ५ भावः स्वतलादिवाच्यः ख. ६ निर्मितत्वादिति ख.

१२।त्ते : better reading

उत्कृष्टः। तदेतरौ तं सेवमानौ जातौ। ततश्च तयोर्धर्मौ ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते। तदा स आनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः। तदा चिदंशस्य शक्तिरानन्दे गतत्वात् ज्ञानधर्मस्य तं व्यामोहयति तदा तस्य जीवत्वम्। सदंशस्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वादव्यक्ततामापद्यते। पश्चान्मूलभूतक्रियांशाभिः क्रियाभिर्यथायथमभिव्यज्यते। पश्चात्तस्यां तत्कृतधर्मे वा तिरोभूते स्वयमपि तिरोभवति। तदा तस्यां मूलेच्छया जातः शब्दोऽभिव्यक्त एव तिष्ठति जीवभगवद्बुद्धिषु। जीवे भगवति वा। एवं चिद्रूपोऽपि ज्ञानशक्त्यंशभूतैर्ज्ञानैरभिव्यज्यते तिरोभवति च। प्रयत्नस्तु तस्याऽपराधीन इति स जीवग्रहणार्थं सर्वदा तिष्ठति। स चेद्भगवांस्तस्मै तां पूर्णां ज्ञानशक्तिं प्रयच्छेत् तदा तां मोहिकां मायां त्यजति। प्रयत्नं च त्यजति। स्वरूपे चिद्रूपे चाऽवतिष्ठते। अपराधीनश्च भवति। जगत्कर्तृत्वं तु न भवति। [1]तस्य सा माया शक्तिर्न भवति। उत्कर्षोऽपि न भवति। आनन्दस्यैवोत्कृष्टत्वात्। हीनता त्वापाततो वर्त्तते। आनन्देन सह मिलितस्त्वानन्दोऽपि भवति। स चेत्स्वधर्मेण [2]संगृह्णीयात्। इयं प्रक्रिया सर्वश्रुतिवाक्यानुरोधेन श्रुतार्थापत्तिसिद्धा सर्वत्रैवोपयुज्यते। अन्यथा प्रक्रिया तु वाक्यानि बाधते। जीवभेदं त्वग्रे निरूपयिष्यामः। एतदेवाऽऽह—आत्ममायां आत्मनः स्वस्य चिद्रूपस्य मायां व्यामोहिकामृते। अस्य चिद्रूपस्य। **राजन्निति** सम्बोधनं राजसत्वात्तव स्वरूपाज्ञानमिति दयां बोधयति। व्यामोहानन्तरमेव देहसम्बन्ध इति तादृशं विशेषमाह—**अनुभवात्मन इति**। वस्तुतस्त्वनुभवात्मा परं सामर्थ्यं भगवति गतमस्ति यतो व्यामोहो भविष्यति। अन्यथाऽर्थसम्बन्ध इव व्यामोहोऽपि न भवेत्। व्यामोहव्यतिरेकेण केवलशक्त्यभावेनार्थसम्बन्धो निरूपयितुमशक्यः। सहजशक्तिश्च सा। तस्या दोषत्वेन पर्यवसानं हीनभावात्। जीवस्य सामर्थ्यलाभेऽपि तस्या हीनभावाप[3]गमः पृथग्भूताया न भविष्यति। तया व्यामोहे तु [4]अर्थेन देहादिना सम्बन्धः सुखेन घटते। मोहितस्याऽर्थसम्बन्धं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**स्वप्नद्रष्टुरिवेति**। निद्रया व्यामोहितो भगवत्कृतां मायिकीं सृष्टिं पश्यत्यभिमन्यते च। निद्रायाः [5]सर्वत उद्गमाभावात् मूलभगवन्मायया कृत्वा सा शीघ्रं तिरोभूता भवति तदा स जागर्त्ति। एवं स्वप्नदृष्टान्तेन तस्य व्यामोहं निरूप्य दार्ष्टान्तिके विशेषमाह—**अञ्जसेति**। सामस्त्येन। स्वप्नकोटयोऽत्र मध्ये भवन्ति। इदं त्वेकमेव जन्मकोटिष्वनुवर्तते॥ १॥

एवं तस्याः सम्बन्धमात्रं निरूप्य कार्यं निरूपयति—

बहुरूप इवाऽऽभाति मायया बहुरूपया।
रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति मन्यते॥ २॥

बहुरूप इवेति। सा ह्याभासमूल[6]माया बहुरूपा भवति। तया सम्बद्धोऽयं स्वयमपि बहुरूपो भवति। **इवेति** वचनं तस्याः सम्यक्स्वरूपसमर्पकाभावात्। तदा आनन्दार्थं तस्या गुणेषु रममाणः। तस्याः गुणान् गृहीतुमिच्छुः। **ममाहमिति**। ममेति गुणेषु। अहमिति मायायाम्। सम्बन्धप्रतिपादकावेतौ शब्दौ तस्य स्वरूपेऽर्थं समर्पयतः॥ २॥

---

१ तस्या इति ख. २ तं गृह्णीयादिति ख. ३ भावोपगत इति ख. ४ अनर्थेनेति ख. ५ सर्वदोद्गमेति क. ख.
६ मायारूपा बहिति घ.

एवं तस्याः कार्यमुक्त्वा तत्परित्यागोपायमाह—

यर्हि वाव महिम्नि स्वे परस्मिन् कालमाययोः ।
रमेत गतसम्मोहस्त्यक्त्वोदास्ते तदोभयम् ॥ ३ ॥

यर्हि वावेति । यर्हि कदाचिन्मूलभूतस्य इच्छावशात् । **वावेति** निश्चयेन । **स्वे** महिम्नि स्वस्य महिमरूपे भगवति आनन्दे । गुणक्षोभककालस्य मोहिकाया जगत्कर्तृकाया मायाया नियन्तरि । तयोः कार्यं स्वेच्छया दूरीकृत्य प्रसन्नतया स्थिते यदि रमेत । तत्रापि भगवानेनं प्रति सर्वथा स्वमाहात्म्यं न बोधयतीति तस्य स्वामित्वे यदि सन्देहं न कुर्यात्, तदा गतसन्देह उभयं त्यजति । व्यामोहिकां मायां, गुणान्, तत्कार्यं देहादिकं वा, ममाहमिति भावं वा त्यक्त्वा उदास्ते तस्यामासक्तिं न करोति तदा निस्तार इति भावः ॥ ३ ॥

एवं जीवसन्देहं परिहृत्य ब्रह्मसन्देहं निवारयति—**आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थमित्यारभ्य न विमुह्यति कर्हिचिदित्यन्तेन**—

आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं यदाह भगवानृतम् ।
ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकव्रतादृतः ॥ ४ ॥

अत्राऽपि मुक्तिरस्माभिः प्रक्रियया निरूपितैव । स्वरूपमेऽवाग्रे निरूप्यते । तत्र प्रथमं ब्रह्मणोऽपि देहसम्बन्धाज्जीवतुल्यं[२] इति यद्दूषणं सर्वात्मकत्वानुपपत्तिर्वा तदत्र निराक्रियते । आत्मनस्तत्त्वं यथार्थं रूपं तस्य विशुद्ध्यर्थम् । लौकिकानां ज्ञानेन लौकिकभावेनाऽन्यथा प्रतिभा[३]नलक्षणां शुद्धिं दूरीकृत्य विशेषशुद्धिं सम्यग्बोध[४]लक्षणां जनयितुम् । यदाह । न केवलं वचनं किन्तु ऋतं सत्यं स्वस्याऽऽनन्दरूपं ब्रह्मणे प्रदर्शयन् यदाहेति सम्बन्धः । प्रदर्शने कथने च हेतुः—**अव्यलीकव्रतादृत इति ।** निष्कपटव्रतेन आदृतः सेवितः सन्तुष्टो वा ॥ ४ ॥

एवं भगवद्वचनं वक्तव्यत्वेनोपक्षिप्य सन्तोषार्थमव्यलीकव्रतं ब्रह्मणो निरूपयति—

स आदिदेवो जगतां परो गुरुः स्वधिष्ण्यमास्थाय सिसृक्षयैक्षत ।
तां नाऽध्यगच्छद् दृशमत्र संमतां प्रपञ्चनिर्माणविधिर्यया भवेत् ॥ ५ ॥

स इति । नियमविशेषे व्रतशब्दः प्रवर्त्तते । सत्वत्र सर्वेन्द्रियाणां प्राणस्य च सर्वविषयपरित्याजनेन निरोधात्मकः । स चेत्स्वरूपतः फलतश्चैकविषयो भवति तदा निर्व्यलीकः । अयं च ब्रह्मा भगवदर्थं सृष्टिं करिष्यामीति सङ्कल्प्य पश्चात्साधनान्यालोचयितुं प्रवृत्तस्तानि साधनानि भगवदात्मनि भगवदिच्छानुसारेण[५] कार्यं कुर्वन्तीति यादृशमयं चिकीर्षति तादृशं भगवतो नाऽभिप्रेतमिति ते पदार्था न स्फुरिताः । तदा सन्निकर्षाभावात्तद्विषयकः साक्षात्कारो न जात इत्याह—**स** ब्रह्मा । यतोऽयं[६] स्वयमेव प्रसिद्धः । तस्मात्प्रसिद्धस्याऽन्यस्याऽभावान्न ततः सन्देहनिवृत्तिः । **आदिदेव इति** देवतान्तरोपासनापि निवारिता । गुरुरप्यन्यो नास्ति यतस्तदुपदेशेन वा कार्यं सिद्ध्यति । यतोऽयमेव

१ सन्देहः भयमिति ग. २ तुल्यता इति ग. ३ भावनेति ग. ४ बोधनलक्षणामिति ख. ५ दात्मकानीति ख. ग. ६ यमेव प्रसिद्ध इति ख. ग.

सर्वस्याऽपि गुरुः । तीर्थाद्याश्रयणमपि नाऽस्तीत्याह—**स्वधिष्ण्यमास्थायेति** । अथवा । सर्वैरेतैर्विशेषणैरहमेव महान् किं ममाऽन्येन साधनेनेति मङ्गलादिकमप्यकृत्वा केवलं सिसृक्षया स्रष्टुमिच्छया साधनान्यैक्षत । तदा पूर्वोक्तन्यायेन साधनोपस्थित्यभावात् तादृशं नाऽध्यगच्छत् । आलोचनादिकं त्वनुमानतर्कादिरूपं प्रकृतोपयोगि न भवति । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानस्यैव साधनत्वात् । तदाह—**प्रपञ्चनिर्माणविधिर्यया भवेदिति** । यया दृशा प्रपञ्चस्य निर्माणमुत्पादनं तत्र विधिः प्रकारो यया भवति तां न प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकारः सर्वोऽपि ज्ञानेनैव सम्पाद्यते तदा तमेवाऽर्थं चिन्तयामास । यथा भगवच्चिन्तया भगवान् प्रत्यक्षो भवति तथा[1] साधनचिन्तया साधनान्यपि प्रत्यक्षाणि भविष्यन्तीति । अनेन यः साधनमेव चिन्तयति न तु साधनसाधनं स भ्रान्तो भवतीति ज्ञापितम् । तदा भगवान्[2] मदर्थमयं प्रयासं करोतीति तस्मै साधनमुपदिष्टवान्[3] । तद्भगवन्मुखनिर्गतं वाक्यं मन्त्ररूपमिति मन्त्रोद्धारप्रकारेण तन्निरूपयति—

स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाऽम्भस्युपाशृणोद्द्विर्गदितं वचो विभुः ।
स्पर्शेषु यत् षोडशमेकविंशं निष्किञ्चनानां नृप यद्धनं विदुः ॥ ६ ॥
निशम्य तद्वक्तृदिदृक्षया दिशो विलोक्य तत्राऽन्यदपश्यमानः ।
स्वधिष्ण्यमास्थाय विमृश्य तद्धितं तपस्युपादिष्ट इवाऽऽदधे मनः ॥ ७ ॥

स चिन्तयन्निति । पूर्वोक्तप्रकारेण स ब्रह्मा चिन्तयन् । अम्भसि जलमध्ये लीनो यथा वदति तद्वाक्यमिव द्व्यक्षरमुपाशृणोत् । द्वे अक्षरे यस्मिन् पदे तादृशमेकं पदमशृणोत् । तदपि द्विर्गदितं वारद्वयमुच्चारितम् । अनेन पदभेदो निवारितः । पदनित्यता च निरूपिता । तदा द्विरुक्तं[4] पदं वाक्यरूपं जातमिति वच इत्युक्तम् । ननु व्याकुलश्चिन्ताकुलितश्च कथं जल उत्पन्नं तं शब्दमर्थादिपुरस्सरेण निर्धारितवांस्तत्राऽऽह—**विभुरिति** । अक्षरद्वयस्योद्धारमाह—**स्पर्शेषु यत्षोडशमेकविंशमिति** । स्वराणां द्विरूपता । स्वतन्त्रता इतरप्रधानाङ्गता च । तत्राऽक्षरद्वयस्य स्वतन्त्रतया निरूपणात्साङ्गमेव स्पर्शद्वयं भवति । तत्रापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादकारसहितं भवति । तत्र कादयो मावसानाः स्पर्शाः पञ्चविंशतिः पञ्चवर्गात्मकाः । तत्र चतुर्थपञ्चमयोरादिवर्णौ षोडशैकविंशरूपौ भवतः । तकारपकारावित्युक्तं भवति । तत्र साङ्कस्यैवाऽर्थसमर्थकत्वात्[5] निर्णयार्थं तदर्थमाह—**निष्किञ्चनानामिति** । अदृष्टजनकतापस्य कृच्छ्रादेस्तपधात्वर्थत्वात्तज्ज्ञापकाऽऽप्रत्ययाभावेऽपि धातुमात्रं लक्षणयाऽर्थपरमित्यभिप्रेत्याऽऽह । न विद्यते किञ्चन येषाम् । किञ्चित्तु तापस्य निवारकम् । अतः स्वरक्षितस्य पदार्थस्य प्रतिबन्धकनिवृत्तेरावश्यकत्वात् तपःकर्तारो निष्किञ्चना एव भवन्ति । तदाह—**निष्किञ्चनानां धनमिति** । **नृपेति** सम्बोधनं तस्य धनस्य माहात्म्यदर्शित्वात् । **यदिति** प्रसिद्धम् । सर्वप्रकारेण तद्रक्षणीयमिति धनम् । धनकार्यकर्तृत्वाद्वा । तत्र प्रमाणमाह—**विदुरिति** । यतो लोके तपोधना इति प्रसिद्धाः । तद्धि पदमवश्यं स्पष्टवर्णात्मकमिति न वायुजलसम्बन्धादुत्पद्यते किन्तु वक्त्रा केनचिदुक्तमिति निश्चित्य तद्वक्तृदिदृक्षया दिशो विलोक्य तत्राऽन्यम-

१ तथा साधनान्यपीति ख. २ भगवता ख. भगवान्स्वार्थमयं ग. ३ मुपदिष्टमिति ख. ४ तद्द्विरुक्तमिति ग.
५ समर्पकत्वादिति ख. ६ अन्तःस्थेति ख.

पश्यमानः स्वयं तु नोक्तवानिति ज्ञात्वा अन्यं चाऽपश्यन् तदन्वेषणार्थं स्थलान्तरेऽपि गत्वा परितो वा भ्रमणं विधाय१ पुनः स्वधिष्ण्यमास्थाय वक्तृचिन्तां परित्यज्य पदं विचारितवान्। तत्र पदचतुष्टयमध्ये आख्यातमेव तद्भवतीति निश्चित्याऽन्यस्य तादृशरूपाभावाल्लोट् परस्मैपदमध्यमपुरुषैकवचनं द्विरुक्तमिति निश्चित्य लोडर्थविचारे विध्यादिष्वर्थेषु प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् विध्यर्थ एवाऽयमिति निश्चित्य आज्ञैव विध्यर्थ इति परोक्षापरोक्षभेदेन क्रियाया लिङ्लोटोर्विधानात्। प्रेर्यपरोक्षापरोक्षभेदेन च प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषयोर्विधानात् भवच्छब्देऽप्याज्ञापरोक्षत्वबोधनात्। प्रत्यक्षतया प्रत्यक्षं मां पश्यन् मदग्रे तपः कुर्विति तपस्युपादिष्ट इव तपसि मन आदधे॥ ६ ॥ ७ ॥

तदा तपः कृतवानिति—

दिव्यं सहस्राब्दममोघदर्शनो जितानिलात्मा विजितोभयेन्द्रियः।
अतप्यत स्माऽखिललोकतापनं तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः॥ ८ ॥

दिव्यं सहस्राब्दमिति। सन्तापजनका योगज्ञानप्राणाः। तस्य त्रयमपि सम्पन्नमिति वक्तुं त्रयं विशेषणतया निरूपयति। **अमोघदर्शन** इति ज्ञानम्। अथवा। यस्तेन पदार्थनिर्धारः कृतः स तस्य इति वा निरूप्यते। **जितानिलात्मेति** योगजनिततपःशुद्धिर्वा। विजितोभयेन्द्रिय इत्यपि। जितोऽनिल आत्मा अन्तःकरणं येन। विशेषेण जितानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि येन। अतप्यत आहारपरित्यागेन प्राणनिरोधेनाऽऽत्मानं संतप्तं कृतवान्। तदा तस्मिन् विद्यमाना लोकाः संतप्ता जाताः। यथा घर्मेण वस्त्रशोषणे जाड्यं गच्छति तथा लोकानाम्। तदाह—**अखिललोकतापनमिति।** अखिललोकस्य तापनं यस्मात्। तपसि सहजा ये दोषाः क्रोधग्लान्युद्वेगादयस्ते तस्य न जाता इति तदर्थं विशेषणं तपतां मध्ये अतितपीयानिति। **समाहित इति** सावधानः फले। यथा पाचको रसनिष्पत्तिं ज्ञात्वा पश्चान्न तपति। तदर्थं च दत्तदृष्टिर्भवति। तथाऽयमपीत्यर्थः॥ ८॥

एवं क्रियमाणे फलं जातमित्याह—

तस्मै स्वलोकं भगवान् समाहितः संदर्शयामास परं न यत्परम्।
व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसं स्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम्॥ ९ ॥

तस्मै स्वलोकमिति। स हि भगवदर्थं सृष्टिं कर्तुं विचारयति। भगवांस्त्वेतादृशे लोके तिष्ठति न ह्येतादृशो ब्रह्मशक्यः। अतस्तस्य गर्वपरिहारार्थं स्वलोकं प्रदर्शितवान्। अन्यथा आत्मानमेव प्रदर्शयेत्। कृत्रिमवैकुण्ठस्य लक्ष्म्या अधिकृतत्वात् स्वलोकपदेन व्यापिवैकुण्ठमेवोच्यते। यद्यपि तमेव प्रदर्शयति तथापि तत्प्रदर्शनं न भगवतः किञ्चित्कार्यं जनयति किन्तु तस्यैव भक्तिजनकम्। अत आह—**तस्मा इति। भगवानिति** प्रदर्शनसामर्थ्यार्थमुक्तम्। अन्यथा तदद्दृश्यं कथं दृश्यं भवेत्। **समाहित इति।** स्वदृष्टिं तद्दृष्टौ योजयित्वा लोकं प्रदर्शयन्नप्यग्रे स्वदृष्टेः पृथक्करणार्थं यथा तद्दृष्टैकं न प्राप्नोति तथा सावधान इत्यर्थः। लोकस्य वा तिरोभावस्वभावात्तद्दृष्टिस्पर्शेऽपि यथा न तिरोहितं भवेत् तदर्थं वा सावधानः। परं कृत्रिमवैकुण्ठात्। ब्रह्मस्वरूपं वा। **प्रभुत्वेन हरेः**

१ वक्तृविचारमिति ख. २ द्वयमिति ख. ३ जनिततप इति ख. ग. ४ तददृश्यं भवेत् ख. तादृशं ग. ५ यथा यथेति ख. ग. ६ तदर्थं सावधानं इति ख. ग.

स्फूर्त्तौ लोकत्वेन तदुद्भव इत्यक्षरस्वरूपं वा। **न यत्परमिति।** न विद्यते यतः परमुत्कृष्टमन्यत्। अक्षरस्याऽप्यनेकधा प्रदर्शनसंभावनयाऽप्येतदुक्तम्। तस्य गुणातीतत्वकथनार्थं गुणासाधारणधर्मान्निवारयति—**व्यपेतेति।** विशेषेणाऽपेताः संक्लेशादयो यस्मात्। सम्यक् क्लेशा अविद्यादयस्तमसः। विशेषेण मोहो रजसः। साध्वसं सत्त्वस्य। साधु रस्यते क्षिप्यतेऽनेनेति साध्वसम्। सर्वस्मादेवाऽकार्यात् साधुस्तेन भयेन पृथक् क्रियत इति। व्यवहारेणाऽपि तस्य सगुणत्वं निवारयति—**स्वदृष्टवद्भिरिति।** स्वस्यैव स्वस्मिन् वा दृष्टं दर्शनमात्मज्ञानं तद्वद्भिः। ब्रह्मविद्भिरेव तत्रापि स्तोत्रेण व्यवह्रियत इति न ब्रह्मत्वक्षतिः। तद्द्वाराऽन्यव्यवहारोऽपि भविष्यतीत्याशङ्क्य विशेषेण बुधैरित्युक्तम्। अभितः स्तुतिः सर्वोऽपि परिकरस्तादृश इति॥ ९॥

एवं गुणकार्यं निवार्य गुणानपि निवारयति—

प्रवर्त्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः।
न यत्र माया किमुताऽपरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः॥ १०॥

प्रवर्त्तते यत्रेति। यत्र लोके रजस्तमश्च न प्रवर्त्तते। सत्त्वं च न ताभ्यां मिश्रम्। अनेन शुद्धं सत्त्वं तत्र प्रवर्त्तत इति ज्ञापितम्। तदपि ब्रह्मत्वबाधकमिति चेत्। न। वासुदेववदक्षरस्याऽप्युद्भवे शुद्धसत्त्वस्याऽऽधारत्वेनाऽपेक्षितत्वात्। अन्यथा निराकारे साकारता न सम्पद्येत। तावताऽपि न तस्मिन् गुणसम्बन्धः। आकारसमर्पणार्थमेव तत्सम्बन्धात्। यथा प्रतिकृतिसम्बन्धः पित्तलादीनाम्। तथापि प्रतिमादौ तदाकृतिव्यतिरेकेण न तत्राऽन्यो धर्मोऽस्ति। न च तत्राऽन्तर्बहिः पित्तलस्य व्यतिरेकेणाऽन्यः पदार्थो विद्यते। तस्माद्ब्रह्मत्वमविरुद्धम्। सम्बन्धश्च भगवदिच्छयेति न तद्गतो दोषः। अक्षरस्वरूपं च निबन्धे निरूपितम्। किञ्च। गुणास्तत्रैव भवन्ति यत्र तत्क्षोभकः कालो भवति। अन्यथा तेषां स्थितिर्व्यर्था स्यात्। कार्यार्थमेव हि तेऽङ्गीक्रियन्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह—**न च कालविक्रम इति।** कालस्याऽपि तत्र विक्रमो नास्ति। कालस्तु वर्त्तते सत्त्ववत्। अन्यथा कदाचिदेव कथमभिव्यज्येत। **आनन्दांशतिरोभावः सत्त्वमात्रेण तत्र हीति** निरूपणाच्चिद्रूपं तदित्युक्तं भवति। गणितश्चाऽऽनन्दस्तत्रोपपद्यते। अतो मोहिका माया तत्र सम्भविष्यतीत्यत आह—**न यत्र मायेति।** माया ह्यानन्दार्थं परिगृह्यते। अक्षरस्य च सामर्थ्यं न भगवता गृहीतम्। "**एतस्याऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि**"त्यादिश्रुतेः। "**ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः। स एको ब्रह्मण आनन्द**" इति च। तस्मादस्य सालोक्य एव ब्रह्मभावः। अतस्तस्य तत्रत्यानां च मायाकार्याभावान्न तत्र व्यामोहिका माया। यत्र माययैव नास्ति तत्र किमुतापरे बद्धा जीवाः। ननु भगवत्सेवकानां पराधीनत्वादिभिर्बन्धसम्भवात्कथं ते निषिध्यन्त इत्यत आह—**हरेरनुव्रता यत्रेति।** हरेरनु पश्चाद्व्रतं येषाम्। यथा हरिस्तथा ते। अनशनात्मकं शरणागतपालनात्मकं व्रतं येषाम्। यथा भगवानुद्गच्छति सर्वोद्धारार्थम्, तथा तेऽपि लोकेभ्यो भक्त्युपदेशार्थं स्वावेशेन भक्तिजननार्थं चाऽऽविर्भवन्ति। किञ्च। यत्र वैकुण्ठे ते विद्यमानाः सुरासुरार्चिता भवन्ति। सत्त्वरजःपरिणामा ह्येते। तमसस्तत्र सम्भावनैव नाऽस्ति। यदि ते राजसतामसा वा भवेयुस्तदा तादृशैरर्चिता न भवेयुः। न ह्युत्कर्षाभावे समानैरर्चनं सम्भवति। असुरा

---

१ तदुद्भम इति ख. २ स्वरूपं वेति ख. ग. ३ आकारस्येति ख. ४ व्यज्यते इति क. घ. ५ हरेः पश्चादिति घ.

Ref. to निबन्ध See ५०४।

अप्याविर्भूतेन भगवता सह युद्धार्थमागताः कियत्कालं भगवत्सम्बन्धे परमं सुखमनुभूय पश्चात्पराजिता अपि कदापि तादृशसुखस्याऽननुभवात्तत्र नित्यसम्बन्धान् स्तुवन्ति धन्या एत इति । साक्षादपि पूजनं प्रह्लादादिभिः । सुरैस्त्वावरणत्वेन पूज्यन्त एव ॥ १० ॥

तेषां भगवत्तुल्यरूपं निरूपयितुमनुवर्णयति—

श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः ।
सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ।
प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसः परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनः ॥ ११ ॥

श्यामावदाता इति। भगवतः षोडशगुणाः प्रसिद्धाः । सच्चिदानन्दानां प्रत्येकं पञ्च गुणाः समुदायस्यैक इति । तत्र भगवत्सेवकानां दश गुणाः । अक्षरस्य सच्चिद्रूपत्वात् । तान् दश गुणान्निरूपयति—**श्यामावदाता इति ।** लोकत्वेन तदुद्गमान्नाऽत्र श्यामादीनामुपपत्तिर्वक्तव्या । श्यामाश्च तेऽवदाताश्च । इन्द्रनीलमणिवत् । मध्यन्दिनसवितृमण्डलमध्यवत् । यथा वीतार्चिषोऽग्नेर्नीलोपकाशो(?)र्चिस्तद्वद्वा । एवं शुद्धरूपता निरूपिता । सौन्दर्यं निरूपयति—**शतपत्रलोचना इति ।** कमलनयनाः । एवं स्वरूपतस्तुल्यत्वमुक्त्वा सामग्र्यापि तुल्यतामाह—**पिशङ्गवस्त्रा इति ।** सर्वे पीताम्बराः । सूर्यमण्डलस्याऽपि श्यामावदातत्वात्तस्य यथाऽशीतला रुक् तद्वन्न भवति । न वा चन्द्रस्येवाऽल्पा रुक् । किन्तु सुरुचः । शोभना रुचो[1] येषाम् । न च तद्दर्शने घटादिवद्विषयसंस्कारकं[2] तेजोऽपेक्ष्यते । किञ्च । **सुपेशसः** अतिकोमलाः । **रूपं गन्धश्च शब्दश्च रसश्च स्पर्श एव च । सत्त्वस्यैते पञ्च गुणाः सर्वोत्कृष्टा निरूपिताः । चिदंशस्याऽपरे पञ्च सर्वोत्कृष्टा भुजादयः ।** सर्वे चतुर्बाहवः । धर्मार्थकाममोक्षास्तेषां हस्तप्राप्ता इति निरूपणार्थं चतुर्भुजत्वम् । उन्मिषन्तो मणिप्रवेका मण्युत्तमाः निष्कादिपदकाद्याभरणेषु येषाम् । यद्यपि गृहादिष्वलङ्कारा भवन्ति तथापि पदकादयश्चेतनानामेव । **सुवर्चसः** । वर्चश्चेतनकान्तिः । यथा महापुरुषाणां दिव्यस्त्रीणां वा तदेव वर्चःशब्देनोच्यते । सुष्ठु वर्चो येषाम् । सर्वोत्तमदेहकान्तयः । सर्वेषामेकरूपत्वं प्राप्तं विशेषेण निवारयति—**प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चस इति ।** यथा प्रवालेभ्योऽन्तःस्निग्धा गौरकान्तिर्निर्गच्छति तथा तेभ्योऽपि श्यामावदातेभ्यो गौररूपा कान्तिर्निर्गच्छति । ते बहुभिर्विषयैर्भगवद्भक्तिकर्त्तारस्तथात्वं बोधयितुं तत्र तादृशकान्तिमन्तो भवन्ति । एवं वैडूर्यस्य स्निग्धार्धपीतश्याममच्छविकान्तिः । व्रततीर्थादिभिः सेवया च ये पूर्वं भक्ताः ये ज्ञानेन भक्तास्ते मृणालवर्चसः । एवमेकरूपत्वेऽपि पूर्वकृतभक्तिप्रकारभेदादनेकरूपास्त इति निरूपितम् । परमोत्साहयुक्तास्त इति तेषामन्तःकरणधर्मनिरूपणार्थं विशेषणान्तरमाह । परितः[4] स्फुरतां कुण्डलानां मौलीनां च या मालास्ता विद्यन्ते येषु । कुण्डलपरिभ्रामणेन मुकुटपरिभ्रामणेन च सोत्साहभगवत्परिचर्याकर्त्तार इति भजनानन्दस्तेषु निरूपितः ॥११॥

एवं तत्रत्यानां भगवत्सेवकानां निर्दोषत्वमुक्त्वा लोकत्वाय वैकुण्ठस्य गुणानाह—**भ्राजिष्णुभिरिति** द्वाभ्याम् ।

भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ।
विद्योतमानः प्रमदोत्तमाद्युभिः सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः ॥ १२ ॥

१ संबद्धा इति ख. संबद्धामिति ग. २ रुक् येषामिति ख. ३ संस्कारकतेज इति ग. ४ परिस्फुरतामिति ग.

सेवकानां भगवतश्च क्रमेण विषयानन्दो निरूप्यते। तत्रापि भगवान् प्रथमं सेवकानेव सानन्दान् करोतीति तेषामेव विषयानन्दनिरूपणम्। विषयेषु तावदबला इति तदाधारेषु विमानमिति स्वस्य च परिज्ञानमितीश्वरकृतभयाभाव इति चतुर्भिर्गुणैर्विषयोत्कर्षः। अन्नादीनां तु दोषाभावे प्रवेशः। रसादीनां त्वेतदङ्गत्वम्। तदाह। भ्राजिष्णुभिः कान्तिमद्भिर्विमानावलिभिर्विमानपङ्क्तिभिर्यो लोकः परितो विराजते। वैकुण्ठशोभाधायकानि विमानानि भगवतैव निरूपितानीति न तत्र कापि शङ्का। लसन्तीति सर्वोत्कृष्टानि। महात्मनामिति सर्वज्ञानाम्। परिच्छेदं परित्यज्य पूर्णत्वं वा प्रापितानाम्। किञ्च। प्रमदोत्तमाद्युभिः। प्रमदोत्तमास्तेषां भोगहेतवः। अन्यथा भोगरागो न भवेत्। किन्तु विषयकृतरागेणैव रागवत्त्वमिति भगवदिच्छयैव तथात्वमिति निरूपितम्। तासां कान्तिभिरयं लोको विद्योतमानः। लोकापेक्षयाऽपि तासामतिकान्तित्वं निरूपितं भोगार्थमेव। तासामपि कान्तिः पुरुषसहितानामेव न केवलानामिति दृष्टान्तेनाऽऽह—यथा विद्युत्सहिताभिरभ्रावलिभिर्मेघपङ्क्तिभिर्नभ आकाशं सर्वतो व्याप्तं तद्वदित्यर्थः॥ १२॥

एवं सेवकानां महाभोगमुपपाद्य तत्र भगवतो महाभोगोपपादनार्थं लक्ष्मीमनुवर्णयति—

श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः।
प्रेङ्खं श्रिता या कुसुमाकरानुगैर्विगीयमाना प्रियकर्म गायती॥ १३॥

श्रीर्यत्रेति। यदा भगवान् स्वशक्तिरूपेणाऽऽविर्भूतस्तदा शक्तीनां मध्ये श्रीः प्रथमा। सा शरीर एव बलवत्पूर्वं स्थिता। यदा भगवान् प्रभुत्वेनाऽऽविर्भूतस्तदा साऽपि भोग्यत्वेनाऽऽविर्भूता भार्यैव। तदाह—**रूपिणीति**। साऽपि सच्चिद्रूपा स्वार्थम्। तस्याः शरीरं तु ब्रह्मानन्दरूपम्। अत एवोरुगायपादयोर्विभूतिभिर्मानं करोतीति। सा ह्यक्षरस्याऽऽनन्दरूपा। अक्षररूपौ च पादौ। अतः सा स्वात्मचरणावेवाऽऽनन्दयुक्तौ करोति। इदमेव हि सन्माननम्। **उरुगायेति**। उरुभिर्मन्त्रैर्गीयत इति। **"तद्विष्णोः परमं पदम्"**। **"विष्णोर्नु कं वीर्याणि"**त्यादि **"त्रेधोरुगाय"** इत्यादिभिः सर्वश्रुत्यर्थ उरुगायः पुरुषोत्तमः। तस्य तु चरणावक्षरमिति निरूपितम्। बहुधेति पञ्चभिरेव गुणैर्भक्त्या च। एवं तस्या भगवदर्थमानन्दरूपायाः प्रयोजनमुक्त्वा स्वार्थं चिद्रूपायाः प्रयोजनमाह—**प्रेङ्खं श्रितेति**। या लक्ष्मीः प्रेङ्खं हिन्दोलां श्रिता तत्रोपविश्य सर्वथा चित्तनिवृत्त्यर्थं कुसुमाकरानुगैर्वसन्तसेवकैर्भ्रमरैः स्वयं गीयमानाऽपि। सर्वावयवस्थितपुष्पाद्यामोदार्थं समागता भ्रमरा बहुकालं निकटस्थित्यर्थं तां वस्तुतो गायन्ति। स्वयं तु भगवत्कर्माणि गायति। अन्यथाऽक्षरे लीना स्यात्। अत एव साक्षात्सम्बन्धाभावाय प्रेङ्खं श्रिता। तस्यालयव्यावृत्त्यर्थं सैव गुणान् गायति। तत्रत्यः कुसुमाकरः फलपूर्वावस्थारूपः परमनिवृत्त्यात्मा। तस्याधिष्ठात्र्यो देवता एनामानन्दरूपां स्तुवन्ति। स्वस्याऽपि फलरूपत्वात्। अनेनाऽक्षरकृतं भयं व्यावृत्तम् यतस्तदीया मन्यन्त इति। यदा मानावसरो नास्ति तदा स्वरक्षार्थं प्रियकर्माणि गायति। एकवचनं तु स्वोद्धाराभिप्रायम्॥ १३॥

१ क्रमेण नास्ति ग. २ ज्ञातमिति ग. ३ यथा इति ख. ४ आविर्भूतः शक्तीनामिति ख. ग. ५ सा चेति ख. ग. ६ स्वरूपमिति ख. ७ निरूपयन्तीति ख. ८ कर्माणीति ख.

एवं भोग्यरूपां तां निरूप्य तस्या भोक्तारं भगवन्तं निरूपयति—

ददर्श तत्राऽखिलसात्त्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् ।
सुनन्दनन्दप्रबलार्हणादिभिः स्वपार्षदमुख्यैः परिसेवितं विभुम् ॥ १४ ॥
भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं प्रसन्नहासारुणचारुलोचनम् ।
किरीटिनं कुण्डलिनं चतुर्भुजं पीताम्बरं वक्षसि लक्षितं श्रिया ॥ १५ ॥

ददर्श तत्रेति । पूर्वोक्तमपि सर्वं ब्रह्मा दृष्टवान् । लोकस्य प्रदर्शितत्वात् । तत्र स्थितं भगवन्तं सर्वसामग्रीसहितमनुवर्णयति । तत्र सच्चिदानन्दरूपो भगवान् यदाविर्भूतस्तद्ब्रह्मणे तत्तत्प्रयोजनपरिज्ञानार्थमेव । तत्र प्रथमं सर्वे ये सात्त्वता भगवत्सेवकाः देवा धर्मपराः सात्त्विकाश्च त्रयाणामपि पतिः । अनेन यदा कदाचिद्भगवानवतरति तदैतेषामेव कार्यार्थेऽवतरतीति ज्ञापितम् । किञ्च । **श्रियः पतिं**[2] लक्ष्म्याः पतिम् । यदा भगवान् स्वभोगार्थं जगत्करोति तदा सर्वं लक्ष्मीरूपमेव करोतीति बोधितम् । अनेनाऽवतारेषु भोग्या लक्ष्मीरूपा एवेति । स्वरूपत आवेशतो वा । किञ्च । यज्ञानां पतिर्भगवान् । यदा भगवान् वेदान् करोति तदा स्वस्य भोगार्थं[3] करोति । अनेन सर्वे यज्ञा भगवदर्था एवेति । किञ्च । जगतः पतिर्भगवान्[4] जगद्यत्करोति तत्तत्र क्रीडार्थमेव करोति । तस्यैव पतित्वात् । वैकुण्ठे पुनस्ते मूर्तिरूपाः सच्चिद्रूपा इति ज्ञापनार्थाः[5] । अखिलसात्त्वताः लक्ष्मीर्यज्ञो जगच्चेति चत्वार एते भगवद्भोग्याः । एतदनुप्रवेश एव भगवति सम्बन्ध इति सर्वत्र ज्ञेयम् । अत एव निरोधे जगत्सात्त्वतयज्ञलक्ष्मीरूपाः[6] पूर्वलीलासमसङ्ख्ययाऽऽभिर्मूर्त्तिभिरध्यायार्थाः सन्तो भगवद्भोगायोपयुक्ता निरूपिताः । ते चत्वारो मूर्त्तिरूपाः भगवता परिगृहीता ब्रह्मणे प्रदर्शिताः । किञ्च । सुनन्दनन्दादयो भगवद्भक्तिरूपाः । ते सख्येन सहिताऽष्टविधाः श्रवणाद्यधिष्ठातारः । पार्षदाः सर्वे तदधिष्ठिताः श्रवणादयः । तत्र चत्वारो नामतो गणिताः । लोके त एव प्रभविष्यन्तीति । तत्र सुनन्दनन्दप्रबलाः कीर्त्तनश्रवणस्मरणात्मकाः[7] । श्रवणादयो वा विपर्ययेण । चतुर्थस्तु अर्हणरूपः । नामसामान्यात्स एव गृह्यते । आदिशब्देन चाऽन्ये । एतेषु सिद्धेषु पुनर्वैकुण्ठे गतानामितरसिद्धिर्ज्ञापिता । विभुं प्रभुरूपम् । एवं सर्ववेष्टितोऽपि भृत्येभ्य एव प्रसादं दातुमभिमुखः सर्वापेक्षया भृत्या एव प्रिया इति । अनेन सहजप्रसादो भृत्येषु । अन्येषु तु धर्मार्थकाममोक्षरूपेषु चतुर्षु क्रमेण प्रसादः । तत्र धर्मो यज्ञः, अर्थो जगत्, कामो लक्ष्मीः, सन्त इति, भृत्या भक्तिरिति, पञ्च पदार्था निरूपिताः । पञ्चानां[8] भोगो नियामकत्वं च । विशेषस्तु भृत्यप्रसादाभिमुखत्वम् । किञ्च । अन्येषु चतुर्षु सर्वेषु वा दृगासवं दृगेव आसवो मादको यस्य । भगवता दृष्टा आत्मानं न स्मरन्ति । अनेन ज्ञानस्य यत्प्रपञ्चविस्मारकत्वं तद्भगवदृष्टिरूपस्यैव नाऽन्यस्येति सूचितम् । एते पदार्था ब्रह्मणो बोधार्थं निरूप्यन्ते मूलोपपत्तिरेतादृशीति । अथवा । भक्तेषु प्रसादः कामिषु माद इति । किञ्च । **प्रसन्नहासारुणचारुलोचनम्** । प्रसन्नो यो हासस्तद्युक्तं अरुणवर्णं चारु मनोहरं लोचनं यस्य । भगवति हासः प्रसन्नः । हासो हि जनोन्मादकरी माया निरूपिता । इयमागन्तुकशक्तिरन्यैव । सा हि प्रसन्ना स्वकार्यकरणेऽतिसमर्था । तेन भगवन्मायया

१ दिभिः पार्षदेति घ. २ श्रियः पतिः लक्ष्म्याः पतिरिति क. ग. घ. ३ यज्ञभोगार्थमेवेति ख. ग. ४ पतिर्भवान् ख. ग. ५ ज्ञापनार्थः ख. ज्ञापनार्थं ग. ६ जगत् सत् यज्ञेति ख. ७ कीर्त्तः श्रवणेति ख. ८ पञ्चसु भोग इति ख.

सुतरामुन्मत्ताः सन्तो ब्रह्मणः कार्यतामापत्स्यन्त इति सूचितम्। अरुण इत्यारक्तिमा अल्पप्रकाशः। तदेव चारु मनोहरम्। जगद्धि आपाततो ज्ञातं सुखकरं भवति। न तु सर्वथा ज्ञातमज्ञातं वा। ज्ञातोत्तमत्वे पुनर्भगवन्नेत्रनिष्ठे। कालवशादेव ज्ञातः समीचीनश्च भवतीति ज्ञापितं न तु सर्वथाऽज्ञातः कश्चित्समीचीनो वा भवतीति सूचितम्। किञ्च। भगवानाधार आधेयश्च। तत्र पञ्चानामाधारोऽन्येषामाधेय इति। तत्राऽऽधाररूपाणि पञ्च गणयति—**किरीटिनं कुण्डलिनं चतुर्भुजं पीताम्बरं वक्षसि लक्षितं श्रियेति**। किरीटं शिरसि धार्यम्। कुण्डले कर्णधार्ये। ततोऽधस्ताच्चत्वारो भुजाः। ततोऽप्यधस्तात्पीताम्बरम्। एवं ये भगवदवयवभूता लोकास्ते चतुर्मूर्तेर्भगवत आश्रिता इति। तावता सर्वमेव कार्यं भगवदाश्रितमिति ज्ञापितम्। एतावता विराङ्भगवानिति ब्रह्मा बोधितः॥ १४॥ १५॥

आधेयं निरूपयति—

अध्यर्हणीयासनमास्थितं परं वृतं चतुःषोडशपञ्चशक्तिभिः।
युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाऽध्रुवैः स्व एव धामन् रममाणमीश्वरम्॥ १६॥

अध्यर्हणीयासनमास्थितमिति। अधि अधिकं अर्हणीयं सर्वैरेव धर्मादिभिः पूज्यम्। तत्सम्बन्धेन वा पूज्यम्। तादृशमासनमास्थाय स्थितम्। तदधिष्ठातृदेवताव्युदासायाऽऽह—**परमिति**। तेभ्य उत्तमम्। नियन्तारं वा। मुख्यं तदक्षरात्मकम्। अक्षरं हि लोकात्मकमासनात्मकं चरणात्मकं चेति। आधिभौतिकमाध्यात्मिकमाधिदैविकमिति। तस्यांऽशाः पञ्चविंशतितत्त्वानि। तान्यग्रे निरूपयिष्यन्ते। पीठांशत्वेन च। तदाह—**वृतं चतुःषोडशपञ्चशक्तिभिरिति**। तत्र चत्वारः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्काराः प्रथमावरणरूपाः चतुर्दलकमलवत्। ततः षोडश एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राश्चेति द्वितीयावरणम् षोडशदलकमलवत्। ततः पञ्चभिर्महाभूतैर्वृतम्। एवमावरणत्रयं निरूपितम्। तान्यतिक्रम्य यो भगवत्समीपे गच्छति स गच्छति। एवं सर्वतत्त्वसहितमक्षरमासनमिति निरूपितम्। किञ्च। **युक्तं भगैः स्वैः**। ऐश्वर्यादयः षड्गुणा मूर्त्तिमन्तो भगवन्तमावेष्ट्य तिष्ठन्ति। ते चैश्वर्यादयो भगवदेकनिष्ठा नाऽन्यत्राऽऽविष्टा भवन्ति। इतरत्र च पार्षदादिषु अध्रुवैः। चकाराद्राजादिष्वपि। एतावता भगवच्छब्दप्रयोगः सर्वत्र। तथापि ध्रुवा ऐश्वर्यादयो भगवत्येव। अध्रुवास्त्वन्यत्र। तेन तरतमभावेनैव भगवत्त्वम्। अनेन "**ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति**"। "**यो यच्छ्रद्धः स एव सः**"। "**स आत्मानं यच्छती**"ति सर्वे पदार्था व्याख्याताः। अतः असाधारणानि भगवत्येव। मुक्तापेक्षयाऽपि भगवान् महानिति ज्ञापितम्। न हि तदानीं कृपया जाता ऐश्वर्यादयो नित्या भवन्ति। एवं सर्वसामग्र्यां विद्यमानायामपि स्वस्मिन्नेव रमते। आनन्दमयत्वात्। ननु सुखानुभवः फलम्। स्वस्यत्वानन्दत्वेऽप्यनुभावाभावात्कथं भोगस्तत्राऽऽह—**धामन्निति**। तेजोरूपे प्रकाशके स्वस्मिन्। अप्रकाशे हि ज्ञानं प्रकाशकमपेक्ष्यते। न तु स्वप्रकाशे। अनेन जीवानां भगवान् भोग्य इति पक्षो व्युदस्तः। एवमपीश्वरं नियन्तारम्। यद्यपि स्वस्य क्वापि रमणापेक्षा नास्ति तथापि सर्वनियन्ता॥ १६॥

---

१ भगवान्विराडिति ख. ग. २ मास्थितं अधीति ग. ३ मावेश्येति घ. ४ अननुभवादिति ग. अनुभवादिति ख. ५ मपेक्षत इति ख. ग.

तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुतान्तरो हृष्यत्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः ।
ननाम पादाम्बुजमस्य विश्वसृग् यत्पारमहंस्येन पथाऽधिगम्यते ॥ १७ ॥

एवं सर्वसन्देहनिवर्त्तकं भगवत्स्वरूपं दृष्ट्वा तद्दर्शनेन य आह्लादः आनन्दानुभवेन यः सन्तोषः तेन परिप्लुतमन्तरं यस्य तादृशो भूत्वा ननामेत्यग्रेण सम्बन्धः । तपो हि किञ्चित्कामनार्थं करोति । तया च कामनया हृदयं साकाङ्क्षमपूरितं तिष्ठति । तदानन्दानुभवेन फलरूपेण कामितापेक्षयाऽप्यधिकफलत्वादन्तःकरणं परिप्लुतम् । यथा महापूरे सर्वमेव गर्त्तजातं पूर्णं सत् उच्छलितं भवति । तथा ब्रह्मणोऽपि चित्तं जातमित्यर्थः । अत एव तस्याऽग्रे वचनासामर्थ्यम् । किञ्च । अन्तःपूर्ण आनन्दो बहिरप्युद्गत इत्याह—**हृष्यत्तनुरिति** । तदा ज्ञानशक्तिरप्यानन्दे निमग्ना न फलान्तरं बोधयतीति ज्ञापयितुं **प्रेमभराश्रुलोचन** इत्युक्तम् । प्रेमभरेण जातानि यान्यश्रूणि तानि लोचनयोर्यस्येति । पूर्वं भगवति प्रेम स्थितं तदाधारे परिप्लुते ततो निर्गतं सन्नेत्रयोर्ज्ञानजनकत्वात्तत्र परिचयमिव प्राप्य तद्द्वारा जलरूपेण निर्गतमिति । भरो भारः । भाराक्रान्ते स्वेदो भवत्येव । तदाह । प्रेमभरेणाश्रूणीति । स्वभावतो न स्रवन्तीत्यश्रुत्वम् । तदा कर्त्तव्यान्तराभावात् **ननाम पादाम्बुजमिति** भक्तिप्रकारेण । **अस्येति** पूर्वोक्तरूपस्य ब्रह्मणोऽपेक्षितरूपस्य । अपेक्षामेव बोधयति—**विश्वसृगिति** । विश्वं सृजतीति । नन्वेवं दर्शने नमनमेव कुतः कृतवान् सायुज्यं कुतो न प्राप्तवानितीयमपि शङ्का निवारिता । यतोऽयं विश्वकृत् । अधिकारित्वान्न प्राप्तवानिति भावः । ननु चरणारविन्दस्य तुल्यत्वात् समर्थत्वाच्चाऽधिकारे कुतो न सायुज्यमत आह—**यत्पारमहंस्येन पथाऽधिगम्यत इति** । परमहंसमार्गेणैव दृष्टं चेत् तदैव पादाम्बुजं प्राप्यते । ननु प्रकारान्तरेण दृष्टं सायुज्यहेतुर्भवति ॥ १७ ॥

एवं नमनं कृत्वा ब्रह्मणि तूष्णीम्भूते किञ्चिदपि वक्तुमसमर्थे स्वयमेव भगवांस्तदभीप्सितमुक्तवानित्याह—

तं प्रीयमाणं समवस्थितं तदा प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणम् ।
बभाष ईषत्स्मितशोचिषा गिरा प्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्पृशन् ॥ १८ ॥

तं प्रीयमाणमिति । यत्र साधनमभीप्सितं फलं च तत्र प्रकारान्तरव्यावृत्त्यर्थं प्रारब्धफलसिद्ध्यर्थमेव तस्य प्रोत्साहनम् । अन्यथात्वे तु भगवतस्तूष्णीम्भावः । प्रसन्नत्वाद्यथाभिलषितदानम् । अत्र तु साधनमपि स्वोपदिष्टमिति तस्या वरयाचनप्रेरणम् । अन्यथा स्वाभिलषितमात्रत्वे निर्बन्धेन करणे पदार्थज्ञानेऽप्यन्यथाकरणमापद्येत । अतः स्वयं स्वेच्छासमानविषयां तदिच्छामुत्पाद्य तद्द्वारेणैव स्वाभिलषितं करिष्यामीति भगवदिच्छया ब्रह्मणस्तूष्णीम्भावः । भगवत्याविर्भूते वस्तुमाहात्म्यात्सम्बन्धाद्वा अभिलषितार्थसिद्धिहेतुत्वाद्वा भगवद्दर्शनेन प्रीयमाणः परमप्रीतियुक्तो ब्रह्मा । सम्यक् चाऽवस्थितो नतु तपसा क्लिष्टः । अन्यथा आज्ञापि न देया स्यात् । दोषरहितो वा । तदेत्युभयत्र सम्बन्धः । पूर्वं क्लिष्टोऽपि तदा न क्लिष्टः । अत एव तदैव प्रजानिर्माणार्थं निजाज्ञाकरणसमर्थः । एतादृशं ब्रह्माणं ज्ञात्वा स्वरूपयोग्यतामवगत्य तस्य सहकारियोग्यतासम्पादनाय बभाषे उक्तवान् । भाषणमेव प्रयोजनं न भवतीति वाचः करणतामाह—**गिरेति** । भगवद्रूपे दृष्टे उत्तमे चाऽधिकारे

१ ब्रह्मणश्चित्तमिति ख. २ योग्यतां संपादयितुमिति ख.

सम्पन्ने भगवद्वाक्यात्तत्त्वज्ञानमेव भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**ईषत्स्मितशोचिषेति**। सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपं यत् तदज्ञानार्थं मोह इति ईषत्पदेनोक्तम्। यद्यपि तदेव महत् तथापि ब्रह्मण इच्छामात्रेणैतद्भविष्यतीति तत्कार्यस्याऽल्पत्वम्। स्मितमपि मन्दहासस्तस्याऽपि ज्ञानम्। परं न फलपर्यवसायि। भवत्वस्य वस्तुस्वरूपज्ञानं तथापि यत्तस्य फलं तदिदानीं मा भवत्विति स्मितम्। फलेऽपि मोक्षलक्षणमेव फलं मा भवतु सर्वज्ञत्वमलौकिकतेजस्त्वं भवत्विति शोचिषेत्युक्तम्। स्मिते[1] एव शोचिर्यस्येति। स्मितमिव[2] वा। यदसाधारणं स्वकर्त्तव्यं तदन्येन न कर्त्तव्यमित्याशङ्क्य प्रियेण तदपि कर्त्तव्यमिति **प्रियमित्युक्तम्**। तस्य प्रियत्वं भगवतः सम्बन्धात् स्वभावतो वा यदि स्यात् तदा शास्त्रं[3] विरुद्धेतेति ब्रह्मगतं स्नेहं स्वस्नेहे[4] हेतुत्वेन निरूपयति—**प्रिय इति**। **"ये यथा मां प्रपद्यन्त"** इत्ययमर्थः सूचितः। भगवद्वाक्ये भगवन्मन उत्पादकमिति तस्याऽप्रसादे वागप्यप्रसन्ना स्यात्। तथा च **"उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमि"**तिवद्ब्रह्मणो वाक्यार्थप्रतीतिर्न स्यात्। अत आह—**प्रीतमना इति**। प्रीतं मनो यस्य। स्वकार्यं ब्रह्मणा जन्यत इति। **करे स्पृशन्निति** क्रियाशक्त्याधानम्। ज्ञानशक्तिस्तु वाक्यात् एवमुभयसम्पन्नं स्वाभीष्टं करिष्यतीति॥ १८॥

मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् वाचमाह—

श्रीभगवानुवाच—

त्वयाऽहं तोषितः सम्यग्वेदगर्भ सिसृक्षया।
चिरं भृतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनाम्॥ १९॥

त्वयाऽहं तोषित इति। सृष्ट्यर्थं तपःकरणे भगवतो वरदानं कुत्रोपयुज्यत इत्याशङ्क्य तेन तपसा अहमेव प्रीत इत्याह। अयमेवाऽस्मिन् शास्त्रे मुख्यः सिद्धान्तः। यो भगवत्कर्त्तव्यं करोति महता प्रयत्नेन स मुख्यः। यस्तु भगवत्सेवां करोति स मध्यमः। यस्तु स्वार्थं भगवन्तं सेवते सोऽधम इति। ब्रह्मणा त्वाद्यः पक्षः कृत इति भगवानतितुष्टः[5]। तदाह—**सम्यगिति**। कथं ब्रह्मणाऽयमर्थो ज्ञात इति तत्राऽऽह—**वेदगर्भेति**। वेदा गर्भे यस्य। वेदानामिदमेव तात्पर्यं यद्भगवत्कार्यं कर्त्तव्यमिति। अत एव सर्वत्र—**"प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति"**। **"ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाऽविन्दन्त तेऽकामयन्त प्रजाꣳ सृजेमहि प्रजामवरुन्धीमहि प्रजां विन्देमहि प्रजावन्तः स्यामे"**ति। **"अग्निहोत्रं जुहोति"**। **"यदेव किञ्च यजमानस्य स्वं तस्यैव तद्रेतः सिञ्चति प्रजनन"** इति। अन्यथा लौकिकार्थपरत्वे वेदानामनुवादकत्वेनाऽप्रामाण्यं स्यात्। अत एवाऽऽपाततो ये वेदज्ञास्ते नेममर्थं जानन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं गर्भपदप्रयोगः। तत्र हि वेदाः स्थिराः बुद्धौ तु त्रिक्षणावस्थायिन इति। सिसृक्षयैवाऽहं तोषितः। तत्रापि तदर्थं महान् क्लेशः कृत इति सुतरामेवाऽहं तुष्ट इति हेत्वन्तरमाह—**चिरं भृतेन तपसेति**। यद्यपि सिसृक्षासम्बन्धव्यतिरेकेण केवलतपसा तोषो न भवति। तथा सति सिसृक्षा तत्रैवाऽङ्गं भवति। तथापि मुख्या सेति पृथग्घेतुत्वम्। तपस्तु सन्तापात्मकं सकृदेवोत्पद्यते। तदेव यदि प्रयत्नेन तिरोभावमप्रापयत् ध्रियते तदोत्कर्षो भवति। विरम्य विरम्य प्रारम्भैस्तु[6] प्रथमतुल्य एव।

१ स्मितमेवेति ख. २ स्मितमेवेति ख. ३ शास्त्रे विबुध्येतेति ख. ४ स्नेहहेतुत्वेनेति ग. ५ सन्तुष्ट इति ख.
६ प्रारम्भः प्रथमेति ख.

अभ्यासेन संस्कारः परं वर्द्धते न तु फलम् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—**चिरं भृतेनेति**। एकमेव तपो मध्ये प्रयत्नान्तररहितं सङ्घातस्य शोषकत्वेनाऽधिकारं सम्पादयत् तोषहेतुर्भवति । सामर्थ्यविशेषं वा । अतो दीर्घकालधरणैकवचनानि तपसि युक्तानि भवन्ति । केवलतपसैव भगवत्तोषमाशङ्क्य प्ररोचनार्थमेव भगवान्वदतीति ब्रह्मणो बुद्धिं परिहर्तुमाह—**दुस्तोष इति**। तपोधारकत्वेन योगोऽपेक्ष्यते । तपःस्वरूपं चाऽग्रे वक्ष्यते । अतो ये भगवत्कार्यं न कुर्वन्ति ते तपस्विनो न भवन्ति । तेषां योगे तपसोऽभावात् शून्य एव स योगस्तपःसहित इति भ्रमाद्भासते । अतस्ते कूटयोगिन इत्युक्तम् । तेषां दुस्तोषः दुःखेन तोषो यस्य । योगस्य निर्बन्धात्मकत्वात् ते स्वात्मानं पीडयन्तीति तद्दयया निर्बन्धेन सन्तोषः । यथा प्रायोपवेशिनः ॥ १९ ॥

एवं स्वसन्तोषमुपपाद्य वरार्थं प्रेरयति—

वरं वरय भद्रं ते वरेशमभिवाञ्छितम् ।
ब्रह्मन् श्रेयःपरिश्रामः पुंसां मद्दर्शनावधिः ॥ २० ॥

वरं वरयेति। अन्यकामनयैव कार्यं कर्तव्यमिति भगवदिच्छा । वरस्तु स्वकामितपदार्थः । कामनया च नाश इति न शङ्कनीयमित्याह—**भद्रं त इति**। वृतेऽपि वरे मदर्थमेवोपयोगात्तव न कापि चिन्ता । अतस्तव भद्रमेव । **वरेशमिति**। वरस्तु भगवत्स्वरूपावधिः । तत्राऽन्यस्याऽसामर्थ्यमतोऽहमेव वरेशः । अन्ये तु वराभासेशाः कूटयोगिवत् । तत उक्तमभितो वाञ्छितमिति । सर्वथा वरत्वेन प्रतिपन्नम् । ननु पूर्वकृततपसा भवान्प्रसन्नः । एवं पुनस्तपसाऽभीप्सितार्थसिद्धिरपि भविष्यति । किं वरेण ? तत्राऽऽह—**ब्रह्मन् श्रेयःपरिश्राम इति** । ब्रह्मन्निति सम्बोधनमुक्तार्थसम्बोधाय । श्रेयोनिमित्तं यः परिश्रामः[3] स तु मद्दर्शनमेवाऽवधिर्यस्य तथोक्तः । पुंसामित्यन्येषामपि। मच्छब्देन च पुरुषोत्तमोऽभिप्रेतो न त्ववतारः । तेन तृतीयस्कन्धे "**भूयस्त्वं तप आतिष्ठे**"ति-वचनं न विरुद्धम् । तस्य पुरुषावतारत्वात् । एवमन्यत्राऽपि ॥ २० ॥

नन्वन्यथाऽर्थे सिद्धे ईश्वरप्रार्थना न क्रियते । लोके हि कष्टेनाऽपि पदार्थाः साध्यन्त इत्याशङ्क्य न प्रकारान्तरेणाऽयमर्थः सेत्स्यतीति वक्तुं पूर्वं जाता अपि पदार्था न केवलं तपसा जाताः किन्तु मदिच्छयेत्याह—

मनीषितानुभावोऽयं मम लोकावलोकनम् ।
यदुपश्रुत्य रहसि चकर्थ परमं तपः ॥ २१ ॥

मनीषितानुभावोऽयमिति। मनीषितस्य अनुभावः । ममैवैषेच्छा यदयं वैकुण्ठं पश्यत्विति । अन्यथा अक्षरात्मकस्य चक्षुषा दर्शनमुपायसहस्रेणाऽपि न भवति । "**पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूरि**"ति श्रुतेश्च । बहिः स्थितोऽपि पदार्थो योग्य एव गृह्यते नाऽयोग्यः । न हि योगिनोऽपि चक्षुषा आकाशं पश्यन्ति । सामर्थ्याधानमप्यर्वाक्पदार्थेषु न त्वक्षरेऽपि वा । ननु मनीषितेऽपि कथमेवम्? । तपस इच्छायाश्च भगवच्छक्तित्वेन तुल्यत्वात् । तत्राऽऽह—**अनुभावोऽयमिति** । न केवलं मनीषया शक्तितुल्यत्वादिदं कार्यं किन्तु तस्या अनुभावः । सर्वासां शक्तीनां

१ दयत्तोषे इति ख. २ भरणेति ख. ग. ३ परिश्रमः क. ख. घ.

मध्ये इच्छाशक्तिरुत्कृष्टा । सर्वमूलत्वात् । अन्यास्तु तत्साध्याः । अतस्तस्या एवाऽयमनुभावो मम लोकस्य वैकुण्ठस्याऽवलोकनं दर्शनम् । नन्वेवं सति तपो व्यर्थं स्यात् । तथा सति पूर्वमेव कथं न दर्शनं लोकस्य । अत इच्छोत्पादकत्वेन साक्षाद्दर्शनहेतुत्वेन वा तपोऽवश्यं वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**यदुपश्रुत्येति**। तपो हि मयैवोपदिष्टं। यतस्तपतपेति मद्वाक्यं श्रुत्वा । रहसि एकान्ते । उभयत्रैतद्विशेषणम् । परमं तपश्चकर्थ । पूर्वत्र विशेषणत्वे एकान्तवचनत्वात्तत्कथनं विश्वासाय । उत्तरत्र तु गुप्ततयैव तपःकरणं कीर्त्तनेन क्षरणशङ्काभावाय । **परममिति** स्वरूपतः फलतश्चोत्कृष्टम् । इदमपि मनीषितानुभावरूपम् ॥ २१ ॥

नन्वेवं सति मनीषा अप्रयोजिका तपसः कृतत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—

प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते ।
तपो मे हृदयं साक्षादात्माऽहं तपसोऽनघ ॥ २२ ॥

प्रत्यादिष्टमिति। कर्मणा विमोहितः कर्मविमोहितः । सृष्टीच्छया व्याप्तो ब्रह्मा प्रयोजनसन्देहेन विमोहितः किं स्वार्थं परार्थं वा कर्त्तव्यमिति । तदा कर्मजनितमोहव्यावृत्त्यर्थं तप उपदिष्टं न तु कार्यार्थम् । कार्यविलम्बस्तु मोहाभावार्थः । एवं तपःप्रयोजनमुक्त्वा तपःस्वरूपमाह—**तपो मे हृदयमिति**। यथा भगवान् षड्गुणस्तथा तपोऽपि षड्गुणम् । तथा सति तस्य षड्गुणत्वे ज्ञाते तपसैव कार्यं भविष्यति किं भगवतेत्याशङ्का निवृत्ता भविष्यति । तपसः षड्गुणानाह । तपो मे हृदयमन्तरङ्गा शक्तिः । हृदयमेव वा । **साक्षादिति** उपचारनिवृत्तिः । "**यस्य ज्ञानमयं तप**" इति श्रुतेः । ज्ञानात्मकत्वं हृदयस्यैव । मद्धृदयत्वं तस्यैश्वर्यम् । किञ्च । अहमेव तस्यात्मा । मदात्मकत्वं[३] तस्य वीर्यम् । यद्यपि भगवान् सर्वस्याऽऽत्मा तथापि न स्वरूपात्मत्वमत्र विवक्षितं किन्तु कार्यात्मत्वम् । ततश्च यत्किञ्चिदहं कर्तुं शक्तस्तत्सर्वं तपसाऽपि भवति। अतोऽवतारवद्रूपान्तरं तप इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु तथापि न भगवत्तुल्यता तपसो जगदकर्तृत्वादित्याशङ्क्य उत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तृत्वं तस्याऽऽह—**सृजामीति**। **बिभर्मि तपसा विश्वमित्यन्तेन**।

सृजामि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः ।
बिभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुःसहं तपः ॥ २३ ॥

यद्यपि करणत्वं सृष्टयादौ, तथापि "**स्वव्यापारे हि कर्तृत्वं सर्वत्रैवाऽस्ति कारक**", इति न्यायेन कर्तृत्वमपि। एवं स्वरूपगुणकार्याणि तस्य निरूपितानि। तथा सति भगवतस्तस्य वा वैयर्थ्यमाशङ्क्याऽऽह—**वीर्यमिति**। तपस्तु मम पराक्रमो धर्मरूपः । न हि कार्यसाधकधर्मेण धर्मी धर्मो वाऽन्यथासिद्धो भवति। आश्रयस्य प्रयोजकस्य चाऽवश्यमपेक्षणात् । अतस्तपसो मद्रूपत्वात्पूर्वमपि मया स्वस्वरूपमेवोपदिष्टम् । परमेतावान्विशेषः । किञ्चिन्मम स्वरूपं क्रिययाऽभिव्यज्यते किञ्चिज्ज्ञानेनेति । तपस्तु क्रियया । तस्माद्यत्तपसा जायते मदुपदिष्टेन तन्मयैव जायत इति वैलक्षण्यार्थं नाऽतीवाऽऽग्रहः कर्त्तव्यः ॥ २३ ॥

---

१ भावः लोकस्येति ग. २ विशेषणं त्वेकान्तेति ख. ३ मदात्मकं तस्येति ग.

एवं सोपपत्तिकवरप्रार्थनायामाज्ञप्तो ब्रह्मा आज्ञापने प्रतीतं दोषं परिहृत्य वरं प्रार्थयते—**भगवन् सर्वभूतानामित्यादि** पञ्चभिः ।

ब्रह्मोवाच ।

भगवन् सर्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितो गुहाम् ।
वेद ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितम् ॥ २४ ॥
तथापि नाथमानस्य नाथ नाथय नाथितम् ।
परावरे यथा रूपे जानीयां ते त्वरूपिणः ॥ २५ ॥
यथाऽऽत्ममायायोगेन नानाशक्त्युपबृंहितम् ।
विलुम्पन् विसृजन् गृह्णन् बिभ्रदात्मानमात्मना ॥ २६ ॥
क्रीडस्यमोघसङ्कल्प ऊर्णनाभिर्यथोर्णुते ।
तथा तद्विषयां धेहि मनीषां मयि माधव ॥ २७ ॥
भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतन्द्रितः ।
नेहमानः प्रजासर्गं बध्येयं यदनुग्रहात् ॥ २८ ॥

चत्वारोऽर्थाः प्रार्थनीयाः । दोषपरिहारार्थं चाऽऽद्यः । तमाह—हे भगवन् । पूर्वं सहसा भगवद्दर्शनेनाऽऽगतसाध्वसोऽसमर्थो जातः । इदानीं भगवद्वाक्येन स्पर्शेन च सावधानः सोपपत्तिकं वदति—**भगवन्निति** सम्बोधनं स्वरूपपरिज्ञापकम् । त्वं हि सर्वान्तरात्मा सर्वेषां हृदयं जानासि । अतो यन्ममाऽभिप्रेतं तत्तव ज्ञातमेव । तथा च ज्ञातृज्ञापनं पिष्टपेषः । तथापि याचितमेव देयमिति यदि । अथवा । न ज्ञायतेऽस्य तत्त्वं किमित्येवमाह भगवानिति । तस्मिन्नपि पक्षे भगवदाज्ञा कर्त्तव्येति प्रार्थनमावश्यकम् । तद्वक्ष्यति—**तथापीति** । सर्वभूतानामध्यक्षः । सर्वकार्येषु प्रेरको नियामको वा । यथा लोके कर्माध्यक्षस्तथा भगवान् सर्वाध्यक्षः । अनेन भगवदाज्ञाव्यतिरेकेण न कस्याऽपि कोऽपि धर्मोऽन्तर्बहिर्वोत्पद्यते । अतः कामनाऽप्युत्पन्ना त्वयैवोत्पादितेति तत्पूरणमपि त्वयैव कर्त्तव्यमिति न मम भारः । स्वपुत्रान् हि सर्वे एव पुष्णन्ति । किञ्च । **गुहामवस्थितः** हृदयाकाशमधिष्ठाय स्थितः । अतः सर्वं तव विदितम् । किञ्च । चिकीर्षितमपि भवान् वेद । यतोऽप्रतिरुद्धेन कालादिभिः प्रतिरोधो यस्य ज्ञानस्य नास्ति । कार्यबोधने उत्पत्तौ वा प्रत्यासत्त्यर्थं वा केनाऽप्यंशेन प्रतिरोधो नास्ति । अतो ज्ञातत्वात् ज्ञानोत्पत्तिस्थान एव विद्यमानत्वादिच्छायाश्चोत्पादकत्वाद्भगवता न प्रष्टव्यं न वा वक्तव्यं तथापि तवाऽऽज्ञापरिपालनार्थं कथयिष्यामीत्याह—**तथापीति** । परमेकमेव प्रार्थ्यते । याचितं देयं न तु युक्तमयुक्तं वेति विचारणीयम् । तदाह—**नाथितं नाथयेति** । "नाथृ" याच्ञायाम् । अतो नाथितं याचितम् । नाथय प्रयच्छ । अवश्यदाने हेतुः—**हे नाथेति** । स्वामी हि सेवकेभ्यः प्रयच्छत्येव । अनन्यगतिकत्वात्तेषाम् । एवं प्रार्थयित्वा प्रथमं द्वयं प्रार्थयते—**परावरे यथा रूपे इति** । ममाऽयं महान् सन्देहः कस्त्वं परः कोऽपर

१ श्चोदकत्वा।दिति घ.

इति । किंवा तव पुरुषोत्तमरूपं किंवेदं परिदृश्यमानमिति । एते परावरे रूपे । पुरुषोत्तमाक्षररूपे आविर्भूतानाविर्भूतरूपे अवतारावतारिरूपे वा यथा जानीयां तथा वरो देयः । नन्वेतानि रूपाणि वेद एव प्रसिद्धानि वेदानुसन्धानादेव ज्ञातव्यानि किमिति वरत्वेन प्रार्थ्यंते? तत्राऽऽह— **ते त्वरूपिण इति** । तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न तद्रूपमस्तीश्वरे यन्न वेदे श्रुतमस्तीत्येकस्येश्वरस्य सर्वाणि रूपाणि वेदे प्रतिपाद्यन्ते । अन्ये वीर्यादयः पञ्च । भगवांश्चाऽनुक्त एव तिष्ठति । तस्मादेतानि षडपि न पृच्छ्यन्ते साम्प्रतम् । किञ्च । मूलरूपस्य धर्माकारेणाऽप्यजातस्य यत्परं रूपं, यद्वा सर्वरूपेण जातस्य पश्चाज्जायमानमवरं रूपं ते ज्ञातुं प्रार्थयामीत्यर्थः । अनेनाऽऽद्यन्तरूपपरिज्ञानं भवति । तथा च सत्येतावत्कर्त्तव्यमिति ज्ञातं स्यात् । तच्च ज्ञानं कर्माङ्गमिति प्रसिद्धम् । एवमाद्यन्तरूपज्ञानं प्रार्थयित्वा मध्यस्थानि सर्वाण्येव रूपाणि ज्ञातुं प्रार्थयते । तथा सति तत्तदुपयोगार्थं सृष्टिकरणं सुगमं स्यात् । सृष्टिज्ञानं तु पूर्वमेव वर्त्तत इति न तत्प्रार्थयते । सिसृक्षायां वा प्रार्थयिष्यते अंशभेदेन । यथा आत्मनः स्वस्य पुरुषोत्तमस्य माया कार्यकारणरूपिण्यनन्ता । तस्याः सर्वतो योगेन तस्यास्त्रिगुणत्वात्तत्सम्बन्धेन नानाभावमुत्पत्त्यादिरूपं शक्त्यादिरूपं च तेनोपबृंहितमात्मानं विसृजन् विशेषेण कुर्वन् । गृह्णन् बिभ्रत् । आत्मानमेव गृह्णन्नुत्पन्नमात्मसात्कुर्वन् । बिभ्रत् आत्मानमेवोत्पन्नं भाररूपं स्वयमेव धारयन् । यदा पुनर्भारं वोढुं नेच्छति तदा विशेषेण लुम्पन् स्वयमेव कर्त्तृकर्मकरणरूपः क्रीडसि । तथा क्रीडाज्ञानं ममाऽस्त्विति प्रार्थना । तथा सति कृतिः सुगमा भवति । ननु भगवानेव यदि सर्वं करोति तदा ब्रह्मणा किं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**अमोघसङ्कल्प इति** । अमोघः सङ्कल्पो यस्य । सङ्कल्पमात्रेणैव भगवान् करोति । कृत्या तु मया कारयतीत्यर्थः । नन्वेक एव कथमनेकानि रूपाणि करोत्यतो ब्रह्मादिरूपाणि स करोतीति मन्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह दृष्टान्तेन— **ऊर्णनाभिरिति** । यथोर्णनाभिः साधनान्तरनिरपेक्षः स्वरूपभूतयैवोर्णया क्रीडति ऊर्णामेवोत्पादयति स्थापयति भक्षयति च । तथा भगवानप्यात्मानं करोति । कृतिमात्रे दृष्टान्तः । स्वरूपं त्वज्ञातमेव । दृष्टान्ते तु ऊर्णारूपमेव सृज्यादिभावं प्राप्नोति न तूर्णनाभिः । आश्रयं चाऽपेक्षते[4] । दुष्टत्वं चोत्पादितस्य भवति । अतस्तस्य स्वरूपं ज्ञातव्यम् । अन्यानपेक्षतामात्रे[5] दृष्टान्तः । नाऽपि तस्य सर्वानपेक्षता । देशादीनामपेक्षितत्वात् । अतो दृष्टान्तमात्रेण ज्ञानं न भवतीति भवानेव तत्सम्पादयत्विति प्रार्थयते—**तथा तद्विषयां धेहीति** । भगवान्करोतीत्यविवादम् । श्रुतिरपि कृतिमेवाऽऽह ननु स्वरूपम् । अतस्त्वमेव तां मनीषां बुद्धिं धेहि मयि स्थापय । न तूपदेशेन तत्सिद्धिरिति भावः । मदुक्तं पित्रा भवता कर्त्तव्यमेवेति सम्बोधयति— **माधवेति** । यथा लक्ष्मीपतिर्भार्योक्तं करोति तथा पुत्रोक्तं कर्त्तव्यमिति । एवं ज्ञाने वरद्वयं प्रार्थितं निरूप्य क्रियायामपि वरद्वयं प्रार्थयते शिक्षां गर्वाभावं च । तत्र प्रथमं शिक्षामाह—**भगवच्छिक्षितमिति** । भगवता अहं शिक्षणीयः एवंप्रकारेण सृष्टिं कुर्विति । शिक्षा नाम बोधिका क्रिया विषयान्तरव्युदासेनाऽभीष्टविषयपरा । तस्याः कर्त्ता शिक्षकः । शिक्षितस्त्वाश्रयः । तत्र क्रियाया गुणभूताया अपि कर्मत्वेन विवक्षितायाः कर्मभावं परित्यज्य आश्रयभावमेवाऽवलम्बते सैव क्रिया । तस्यास्त्वाश्रयः कर्मभावमवलम्बते[6] । पठने शिक्षितो देवदत्तो लिखने शिक्षित इति । प्रकृते तु क्रियायाः कर्मत्वेनैव विवक्षितत्वात्तद्विषय एवाऽऽश्रयतां प्राप्तः । न तु तदाश्रयो ब्रह्मा । स च

१ किन्त्विति क. ख. २ लोकप्रसिद्धमिति ख. ३ शिक्षायां वेति ख. ४ चापेक्ष्यत इति ख. ५ मात्रेणेति घ. ६ भावमालम्बत इति ख.

विषयो जगद्रूपः । तथा सति तस्मिन् जगति यथा शिक्षोचिता तथा कुर्वित्यर्थः । पश्चात्तथा शिक्षां प्राप्य यथोचितं मया कर्तव्यम् । यथा फलकादावतिबालकशिक्षायां गुर्वादिरेव प्रथमतोऽक्षराणि लिखति तदुपर्येव बालकस्तथाऽङ्गुलिचालनं करोति । हस्ते धृत्वाऽङ्गुलिचालनं गुरोः प्रयासाधिक्यजनकं भवति । फलके तु सुगमम् । संस्कारेण हृदये तदुल्लेखापेक्षया जगत्येव तदुल्लेखनं सुगमं ममाऽपि हितकरम् । अद्याऽपि मानेन पदार्थकर्त्तारो न बध्यन्ते । तथा अहमपि भगवता येन प्रकारेण निष्पादितं जगत्तेनैव प्रकारेण स्वक्रियामपि तत्र सम्पादयिष्याम्यग्रे शिक्षार्थम् । नन्वेवं करणे आलस्यं भवति, ज्ञात्वा करणे त्वनालस्यमत आह—**अतन्द्रित इति** । तन्द्रामप्राप्त[1] एवाऽहं करिष्यामि । युक्तोऽयमर्थः । भगवता शिक्षिते न कस्यचित्तन्द्रा भवति । ननु किमित्येवं प्रार्थ्यते ? तत्राऽऽह—**नेहमान इति** । प्रजासर्गमीहमानो निष्पादनार्थं व्यापृतः यस्य शिक्षणस्य भगवतो वा अनुग्रहान्न[2] बध्येयम् । अन्यथाकरणादेव बन्धः । वैषम्यनैर्घृण्ये प्रजासर्गे भगवतस्ततो बन्धः । शिक्षायां तु नाऽस्य वैषम्यं न नैर्घृण्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

एवं क्रियायां शिक्षां प्रार्थयित्वा तथाकरणे यो दोषस्तदभावं च प्रार्थयते—

यावत्सखा सख्युरिवेश ते कृतः प्रजा विसर्गे विभजामि भोजनम् ।
अविक्लवस्ते परिकर्मणि स्थितो मा मे समुन्नद्धमदोऽजमानिनः ॥ २९ ॥

यावत्सखेति । सखा सख्युर्यावत्करोति तथा भगवान्मां कृतवान् । मम पुरस्कारं वा । किमतो यद्येवं तत्राऽऽह—**प्रजाविसर्गे विभजामि भोजनमिति** । यदा सख्युः स्वसाम्यमापादयति सखायं स्वसमानं करोति । वस्तुतश्चिदानन्दयोः समानता । तत्र भगवानानन्दो ब्रह्मा चिद्रूपः । एवं वस्तुतः सख्येऽपि क्रियाज्ञानशक्ती भगवत्येव सिद्धे इति । इदानीं भगवान् क्रियाज्ञानादिभिः स्वसमानं कृतवान् । तदा सर्वशक्तिसम्पन्नो विविधसर्गे प्रजाः विभजामि । सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन, ऐश्वर्यादिधर्मेषु उच्चावचभेदेन, धर्मादिपुरुषार्थोपयोगिभेदेन च प्रजा विभजामि । तेषां भोजनं भोग्यवस्तूनि[3] च विभजामि । प्रजासृष्टिसमय एव वा तेषां भोजनं विभजामि । यद्यप्यत्र तथा ते त्वया कृत इति नास्ति तथापि अर्थात् यावत्सखा सख्युरित्युक्ते करोतीति प्राप्यते । तथा **इवेति** पदेनाऽपि तावत्प्राप्यते । अतो न न्यूनता । केचित्तु यावद्विभजामीति योजयन्ति तावन्मदो मा समुन्नद्ध इति सम्बन्धं च वदन्ति । तत्रापि तावदित्यध्याहारस्तुल्यः । कालावच्छेदेन च मदाभावप्रार्थनाऽयुक्ता । ततोऽपि किमत आह । ते परिकर्मणि[4] अविक्लवश्च स्थितः त्वत्सेवारूपे आज्ञारूपे वा कर्मणि स्थितः । एवमेते[5] त्रयः पदार्थाः । सख्येन तच्छक्तिलाभः[6] । प्रजादिविभागसामर्थ्यम् । तव सेवायां चाऽविक्लवः अवैक्लव्यम्, एतत्त्रयं यद्यपि गुणभूतं तथापि मादृशस्य तुच्छत्वाद्दोषरूपं भवति । अतस्त्रिभिर्दोषैरजमानिनः अहं न कस्माज्जातोऽतोऽज एवाऽहमिति । भगवत्सकाशात्प्राप्ता एते गुणा दूरे । भगवतः सकाशात्स्वस्य जन्माऽपि न मन्यते । तादृशस्य सम्यगुन्नद्धो मदो भवति । स मे मा भवत्विति प्रार्थना ॥ २९ ॥

---

१ प्राप्त इवेति ख. २ नचेति ख. ३ वस्तूंश्चेति क. ख. ४ परिकर्मणे इति घ. ५ एवमेवेति ख. ६ तव भक्तीति ख.

एवं परावरज्ञानं, क्रीडाज्ञानं, शिक्षा, गर्वाभावश्चेति चत्वारः प्रार्थिताः। तत्र क्रमाज्ज्ञानद्वये श्लोकद्वयम्। शिक्षायां चतुःश्लोकी। अनेनैव गर्वाभाव इत्यन्तिमः श्लोकः। एवं सप्तभिः श्लोकैश्चतुर्णामुत्तरं भवति। तत्र प्रथमं ज्ञानद्वये उत्तरमाह—

श्रीभगवानुवाच—

ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम्।
सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया॥ ३०॥

ज्ञानमिति। मे पुरुषोत्तमस्य यज्ज्ञानं, तत्परमगुह्यं वक्तव्यं न भवति। यादृशं मां पश्यसि तादृश एवाऽहं पुरुषोत्तमः। इदमेव ममाऽऽदिरूपं अन्तिमं रूपं च। इदं मदन्यः कोऽपि न जानाति। अतो मयैव गदितं सामान्यतो निरूपितं त्वं गृहाण। भगवद्बुद्धौ सिद्धं भगवद्गुणज्ञानावताररूपं भगवज्ज्ञानं गृहाणेत्यर्थः। भगवतो हि ज्ञानं गदितमपि कृपाव्यतिरेकेण न प्राप्यत इति सिद्धवत्कारेण ददाह—**गृहाणेति।** उपदेशपूर्वकं ब्रह्मणे ज्ञानं दत्तवानित्यर्थः। तस्य ज्ञानस्य परिकरमाह—**यद्विज्ञानसमन्वितमिति।** विविधं ज्ञानं विज्ञानम्। अस्याऽनुभवस्य जातत्वादस्यैव ज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानं नाऽनुभवः किन्तु अखिलसात्वतां पतिमित्यादि पतिचतुष्टयज्ञानं विज्ञानं तेन समन्वितं ज्ञानम्। तस्य रहस्यं सुनन्दनन्दादिवेष्टितत्वम्। भक्तिरिति[1] यावत्। तस्याऽङ्गं "भृत्यप्रसादाभिमुखमि"त्यादिभिर्निरूपितानि प्रसादादीनि। चकारस्त्वनुक्तसर्वसमुच्चयार्थः। किं बहुना। यत्किञ्चित्त्वया वैकुण्ठे दृष्टं तस्य सर्वस्य ज्ञानं तव भवत्वित्यर्थः॥ ३०॥

द्वितीयं ज्ञानमाह—

यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्॥ ३१॥

यावानहमिति। प्रमाणतो यावानहं परिमाणतोऽपि। यथाभावः यादृशो मम कारणभूतो भावः सर्वकार्यकरणाय सर्वशक्तिरूपः। यावन्ति रूपाणि गुणाः कर्माणि च यस्य। यानि वा गुणादीनि। एतदपि पूर्ववत्। तदाह—तथैव ते मदनुग्रहात्तत्त्वविज्ञानमस्तु। तत्त्वतो विशेषेण ज्ञानं सर्वेषां याथार्थ्यं तव स्फुरत्वित्यर्थः॥ ३१॥

एवं ज्ञानद्वयं निरूपयितुमशक्यत्वान्निरूपणे वा ब्रह्मणो हृदये स्फुरणासम्भवात् स्वयमेव दत्त्वा शिक्षार्थं चतुःश्लोकीमाह—

अहमेवाऽऽसमेवाऽग्रे नाऽन्यद्यत्सदसत्परम्।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्॥ ३२॥

अहमेवाऽऽसमेवाऽग्र इति। यादृग्रूपं भगवान् जगत्करोति तच्छिक्षायां[3] प्रार्थितम्। तत्राऽऽह। अहमेव तद्रूपो जातः नाऽन्यदिति। अन्यथाभानं च मन्मायेयेति[4]। जडे देहादौ मध्ये जीव-

---

१ अन्तिमश्लोक इति क. २ भगवद्भक्तिरिति ख. ग. ३ तदिच्छायामिति ख. ग. ४ मायेतीति ख.

प्रतीतिश्च घटादावाकाशप्रतीतिवत्। आधाराधेयभावो बाह्याभ्यन्तरभेदहेतुश्चाऽहमेवेति। स्वरूपतो मूलभूतं जगत्। प्रतीतितो मायारूपं अनुप्रवेशको जीवः इति सर्वं जगत्सर्वप्रकारेणाहमेवेति ज्ञात्वा स्वस्वरूपमपि तथा ज्ञातव्यम्। इयमेव शिक्षा। एवं मद्रूपो भूत्वा मद्रूपं चेज्जगत्करोति तदा गर्वो न भवतीति तद्धेतुभूतो मोहोऽपि न भवतीति पञ्चश्लोकानामर्थः। तत्र सर्वं जगत्कथं भगवानित्याकाङ्क्षायां तज्जलानिति हेतुं विस्तरेण वदति। सृष्टेः पूर्वं अहमेव। **"एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः।" "वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्कर"** इति श्रुतेः सृष्टेः पूर्वमहमेव। किञ्च। मत्तोऽपि पूर्वमिति नाऽऽशङ्कनीयम्। यथा जगतः पूर्वमहं मत्तोऽपि पूर्वमन्यदिति तदैवं भवेत् यदि कदाचिदप्यहं नाऽऽसम्। तत्तु मम न सम्भवति। सद्रूपेणैव निरूपणात्। **"सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयमि"**ति श्रुतेरासमेव। अग्रे सृष्टेः पूर्वम्। **"असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते"**त्यादीनां पश्चात् प्रतीयमानजगतः पूर्वमेतादृशरूपेणाऽनवस्थितत्वप्रतिपादकत्वात्। अन्यथा असतः सत्ताबोधकत्वे विरोधः। **"नाऽसतो विद्यते भाव"** इति वाक्यात्। **"नाऽसदासीन्नो सदासीत्तदानीमि"**त्यादेस्तु स्थूलसूक्ष्मकार्यपरत्वम्। **"आपो वा इदमग्रे सलिलमासीदि"**ति त्ववान्तरकल्पाभिप्रायेण। आपो नानाविधानि जलानि इदं तत्कार्यं च जगत्सर्वं सलिलं प्रलयोदकरूपमेवाऽऽसीदित्यर्थः। **"अव्यक्तादीनि भूतानी"**ति तु अव्यक्तरूपं ब्रह्मैव। लीनत्वकल्पकस्य पश्चादेव सिद्धेः पश्चादेव पूर्वलीनत्वं सिध्यति। न पूर्वम्। अनेन **"प्रकृतिं पुरुषं चे"**त्यपि निरस्तम्। मतान्तरत्वात्। **"आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ"** इति वाक्यविरोधाच्च। **"तम आसीदि"**ति तमोऽपि ब्रह्मैव। सर्वतः सुप्तत्वेन साम्यात्। न प्रकृतिः। **"किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नि"**ति कार्याश्रयप्रयोजनाभावात् तस्याः कार्यैकोन्नेयस्वरूपाया अभावात्। एवमन्यान्यपि वाक्यानि तत्तद्भावप्रकारेण बोधयन्ति पूर्वमेकरूपे भगवति न बाधकानि भवन्ति। अत एव श्रुतिसिद्धत्वादन्यानि तत्काले निषेधति—**नाऽन्यदिति।** सदसतोः श्रुतौ पूर्वसिद्धत्वेऽपि न तयोरन्यत्वम्। तदाह—**सदसदिति।** सच्छब्देनाऽसच्छब्देन च ब्रह्मैवोच्यत इत्यर्थः। **"योऽस्मात्परस्मात्पर"** इति परशब्देनापि न कालादिरुच्यते। किन्त्वहमेव। तस्मात्पूर्वमहमेवेति सिद्धम्। अभावास्त्वन्मते तिरोभावातिरिक्ता न भवन्तीति तस्य च भगवच्छक्तित्वात् **"पूर्ववद्वे"**ति न्यायेन शक्तिधर्मिणामपि तदोद्भूतत्वाभावेन कालस्याऽपि निरूपणसमय एव तथावचनात्प्रकृतितुल्यत्वेन भगवानेक एव सिद्ध इत्यविवादम्। किञ्च। पश्चादहं। सर्वभवनसमर्थात्स्वरूपादेव चेष्टावत्प्रादुर्भावः कालस्य पश्चाद्गुणरूपेण शक्तिरूपेण च पश्चात्कार्यरूपेण। **"स आत्मानं स्वयमकुरुते"**ति श्रुतेः। असतः सत्तानङ्गीकाराच्च। **यदेतदिति** परिदृश्यमानं सर्वम्। चकारादपरिदृश्यमानमप्रसिद्धं च। अनेन जीवा अपि सङ्गृहीताः। **त्वमेतच्चेति** पाठे जीवजडात्मकं सर्वमहमेवेत्यर्थः। अयं मुख्यो ब्रह्मवादः। ननु पदार्थविरोधे शब्दो न प्रमाणम्। भगवांश्च सर्वदोषरहितः। विकारादयश्च दोषाः। सर्वशब्दे सङ्कोचाभावादुपदेश्याभावः शास्त्रोच्छेदश्च। प्रयोजनाभावात् हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः। पुरुषोत्तमत्वाभावश्च। तस्मादनेकदोषदुष्टत्वाद्ब्रह्मवादोऽनुपपन्न इति चेन्मैवम्। **प्रत्यक्षादृष्टविषये पदार्थाः श्रुतिबोधिताः। परस्परं विरुद्धास्ते नैकशेषं भजन्ति हि। उभयोर्वैदिकत्वेन कः स्यादत्र नियामकः। विचार-**

---

१ बाह्यान्तरेति क. घ. २ भेदे हेतुरिति ख. ग. ३ जीवरूपमिति ख. ग. ४ जलानीति ख. ग. ५ सुप्तत्वेनेति घ. ६ पायाः भा...

काणां बुद्धिस्तु सोपजीव्या श्रुतेः सदा। क्रियाविद्यापरत्वे तु विकल्पेनैकवाक्यता। दुष्टोऽप्याश्रीयते पक्षो विकल्पाख्यः श्रुतेर्बलात्॥ तथैव भगवद्रूपं यथा हस्तादयः पृथक्। यथा सर्वाविरोधः स्यात्तथैवाऽत्र विचारणम्। सर्वरूपसमर्थत्वमतो ब्रह्मणि गीयते। अन्यथा प्रतिभानं यदुच्चनीचादिभेदतः॥ तज्ज्ञानं तस्य कर्त्ता च हरिरेव तथाविधः। यत्किञ्चिद्दूषणं त्वत्र दूष्यं चाऽपि हरिः स्वयम्॥ विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि सर्वमत्रैव शोभते। योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहमिति॥ उद्धृतस्य सर्वस्य तिरोभावप्रापणे यत्तिरोभूतं न भवति, तिरोभावस्तदाश्रयो वा, अंशभेदेन वा तदप्यहमस्मीत्यनेन सर्वा एव क्रियास्तद्विषयश्चाऽहमिति ज्ञापयति॥ ३२॥

एवं तज्जलानिति हेतुं विविच्य सर्वमात्मैवेति प्रमेयं विनिश्चित्य प्रमाणवैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रवृत्तिसङ्कोचपरत्वात् गुणदोषविषयत्वात् सोऽप्येका भगवल्लीलेति मायां निरूपयति—

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चाऽऽत्मनि।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः॥ ३३॥

ऋतेऽर्थमिति। यद्वस्तु स्वरूपे अन्यथा प्रतिभासते तत् आत्मनां जीवानां व्यामोहिका[1] या माया पूर्वं निरूपिता तस्याः कार्यम्। सा हि जीवं व्यामोहयित्वा तत्सम्बन्धिनमन्तःकरणबुद्ध्यादिकमपि व्यामोहयति। तया व्यामोहिता बुद्धिः पदार्थानन्यथा मन्यते। न तु पदार्था अन्यथा भवन्ति। बुद्ध्यर्थमेव हि प्रमाणानि साधनानि च। कानिचिद्बुद्धिजनितदोषनिवर्त्तकानि। कानिचिद्गुणाधायकानि। माया च द्विधा भ्रमं जनयति। विद्यमानं न प्रकाशयति। अविद्यमानं च प्रकाशयति देशकालव्यत्यासेन। तदाह—**अर्थमृते यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत च**। अर्थादर्थः। अर्थो न प्रतीयते। अर्थमृते प्रतीयत इति। तस्मात्पदार्थानां याथात्म्यज्ञापनार्थं प्रमाणमित्युक्तं भवति। ननु वस्त्वेव कुतो न तथास्तु। कैश्चिद्वादिभिर्जगतो मायिकत्वस्वीकारादिति चेत्। भवेदेतदेवं यदि विचारे पर्यवस्यति। प्रमाणभूतो वेदः "**सर्वं खल्विदं ब्रह्मैव**"त्याह। ब्रह्मविदां प्रतीतिरपि तथा। भ्रान्तप्रतीतेस्तु नाऽर्थनियामकत्वम्। अन्यथा भ्रमदृष्ट्या गृहीतं जगद्भ्रम[2]रूपमेव स्यात्। अतो विषये विषयता काचित्स्वीकर्त्तव्या यया दृष्टिः सविषया भवति। अन्यथा पदार्थानां स्थिरत्वाद्भ्रमदृष्टिर्निर्विषया स्यात्। अतोऽन्यत्रैव सिद्धभ्रमिर्मायया पुरःस्थिते विषये समानीयते। दृष्ट्यनुरोधित्वात्तस्याः। अतो यथाऽधिकारं जीवसृ[3]ष्टिं पुरस्कृत्य व्यामोहिकया मायया व्यत्यासेन पदार्थाः सम्पाद्यन्ते। एवं सर्वत्र जगति सा बुद्धिभ्रमं जनयति अन्यत्राऽन्यविषयतां सम्पादयति। विषयता मायाजन्या। विषयो भगवान्। मायायामेव विषयतारूपं भगवतः स्वरूपं प्रकटितमिति। तदपि न निःस्वभावम्। आत्मशक्तित्वान्मायाऽपि न निःस्वभावा। चिद्विलासत्वाद्बुद्धेः परं तामेव व्यामोहयति यावन्न ब्रह्मभावः। सा हि भगवदीयैः सर्वैरेव पदार्थैर्विरुध्यते। ते हि भगवद्विषयकं ज्ञानं जनयन्ति। अतो विषयताजनितं ज्ञानं भ्रान्तं, विषयजनितं प्रमेति। एवं यथा जगति, आत्मन्यपि तथेत्याह—**चाऽऽत्मनीति**। आत्मनि च विद्यमानं न प्रकाशयति। अविद्यमानं प्रकाशयति। ननु सर्वजनीनप्रतीत्यनुरोधेन जगद्रूपोऽयं विषयो ब्रह्मणो भिन्न एव कुतो नाऽङ्गीक्रियते तत्रा-

१ मोहिकाय इति [illegible]

ऽऽह—तद्विद्यादात्मनो मायामिति । यस्मात्कारणादविद्यमानमेव बोधयति विद्यमानं न बोधयति तस्मात्कारणात्तां मायामेव विद्यात्[1] । न हि विषयश्चक्षुर्वा जडं नियतस्वभावमन्यथाप्रतीतिहेतुर्भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथाऽऽभासो तथा तम इति । यया द्विचन्द्राद्याभासो माययैव जन्यते । न तु प्रतीत्यनुरोधेन चन्द्रद्वयं कल्प्यते । एवं विषयताऽपि मायया जन्यते । बुद्धिस्तु चिद्विलास इति न मायाजनिता । अन्यथा ब्रह्मविदोऽपि बुद्धिस्तथा स्यात् । ततश्च सर्वविप्लवः । सा च विषयता द्विधा[3] । आच्छादिकैका । अन्यथाप्रतीतिहेतुश्चाऽपरा[4] । सा उभयविधाऽपि माययैव जन्यते यथाऽऽभासः । ननु मायायाः कथमेवं पदार्थजनकत्वम् । व्यामोहजनकत्वमेव तस्याः । न च विषयातिरिक्ता विषयता क्वचिदुपलब्धेत्याशङ्क्याऽऽह—यथा तम इति । यथाऽन्धकारः पदार्थस्तेजोऽभावे जन्यते । यत्रैव तेजोऽभावस्तत्रैवाऽन्धकारं जनयति माया । इयमेव व्यामोहिका । अत एव दिवाभीतान्प्रति नाऽन्धकारं जनयति । ते तु तेजोऽभावमेव गृह्णन्ति । तेषां दृष्टेः कोमलत्वाद्बलवत्तेजो दृष्टिप्रतिबन्धकं भवति । तदभावे सुखेन विषयान् गृह्णन्ति । अस्मदादीनामपि तेजो न विषयसंस्कारकं । न वा चक्षुषः । किन्तु तेजोऽभावे मायया तमोजननात् सैव दृष्ट्या विषयीक्रियते न तु विषयः । अतस्तमोनिवृत्त्यर्थमेव तेजः । तथैव लोकप्रतीतिः । सा च विषयता चक्षुषा गृह्यते । विषयाद्भिन्नतया स्वात्मसात्क्रियते । परिभ्रमणे तथा सिद्धेः । "यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषामि"ति वाक्ये चक्षुःसम्बन्धिन एव तमसो नाशकत्वम् । न तु स्वभावत एव किञ्चित्तमः । अन्यथा स्पर्शेनाऽपि ज्ञाने[5] तत्प्रतिबन्धकं स्यात् । स्पर्शेन वा तद्गृह्येत । तम इति चोपलक्षणम् । आदर्शे च मुखं जनयति । न च परावृत्तं चक्षुर्मुखमेव गृह्णातीति मन्तव्यम् । तथा सति दर्पणान्तरे साभासस्य प्रतीतिर्न स्यात् । न चेदमेव मुखमुभयत्र प्रतिबिम्बत इति वाच्यम् । असम्मुखदिक्कानामपि प्रतिबिम्बदर्शनात् । अयमेव वा आभासः । तस्माद्दर्पणे मुखजननवत्तेजोऽभावेऽन्धकारजननवन्माया मोहितपुरुषबुद्धावपि विषयताद्वयं जनयतीत्यर्थः । तत्रैका ब्रह्मरूपतां न प्रकाशयति । एका तु जगद्रूपा विषयता । तदुभयव्यावृत्त्यर्थं सर्वाणि प्रमाणानीति भावः ॥ ३३ ॥

एवं प्रमेयं प्रमाणं च निरूप्य विषयं निरूपयति—

यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥ ३४ ॥

यथा महान्ति भूतानीति । वेदेन हि प्रकारद्वयेन पदार्था निरूप्यन्ते—साकारो निराकारः, सावयवो निरवयवः, पूर्णः परिच्छिन्न इत्यादिप्रकारेण । तदुभयमपि यथा विषयो भवति तदर्थमिदमारभ्यते । अन्यथैकपक्षो विषयता स्यात् । तथा सति वेदानामंशतोऽप्रामाण्यं भवेत् । अतः सर्ववेदप्रामाण्यसिद्ध्यै[6] उभयविधो विषयो निरूप्यते । यथा महान्ति भूतानि आकाशादीनि भूतेषु घटादिषु उच्चावचेष्वनेकरूपेषु स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्ववक्रर्ज्वादिभिन्नेषु कारणत्वेन प्रविष्टानि, पुनरनुप्रविष्टानि भवन्ति, ततोऽप्यप्रविष्टानि[7] भवन्ति । तथा अहं सर्वत्र कारणभूतः सर्वत्राऽनुप्रविष्टोऽपि न कारणभूतो नाऽनुप्रविष्ट इत्यर्थः । तेष्विति पुनर्वचनं वाक्यद्वयबोधार्थम्[8] । अन्यथा नकारः पूर्ववाक्य एव सम्बध्येत । कारणं हि कार्येऽनुप्रविशति । कार्यं च कारणे समवेतमुत्पद्यते । अन्यथा पटस्य निरा-

१ तद्विन्द्यादिति ख.　२ विन्द्यादिति क. घ.　३ द्विविधेति ग.　४ प्रतीतिश्चापरेति ग.　५ ज्ञानेनेति ख.
६ सिद्धे उभयेति ख.　७ विष्टानि चेति ख. ग.　८ बोधनार्थमिति ख. ग.

धारतयोत्पत्तिः स्यात् । तथा सति नोत्पद्येत । उत्पद्यमानं वा सर्वत्रोत्पद्येत । यथा घटो भगवान्[1] यथा शब्दः । कुम्भकारकृत्या प्राकृत एव घट उत्पद्यते । विषयतावत् । ननु भगवद्रूपः सिद्धत्वात् । शब्दोऽपि ताल्वोष्ठपुटव्यापारेणोत्पद्यमानः सर्वत्रैव श्रोत्रेभूत्पद्यते । एवं निराधारः पटोऽपि भवेत् । तथा सति तन्त्वाधारतयोत्पन्ने पटे यदि तन्तवो न प्रविशेयुस्तदा पटे तन्तुप्रतीतिर्न स्यात् । जायमाना वा भ्रान्ता स्यात् । अबाधितत्वाच्च न भ्रान्ता । शुष्का तु युक्तिः क्वापि पदमलभमाना स्वयमेव भ्रान्ता भवति । अत एकस्यैवाऽऽधारत्वमाधेयत्वं च[2] कारणकाले कार्यकाले च व्यवस्थितं भवति । एवं महाभूतेषु त्रयम् आधारत्वं, आधेयत्वं, विशेषत आधेयत्वमिति । तदाह—**प्रविष्टान्यप्रविष्टानीति** । अथवा । महाभूतेषु पञ्चधा कारणत्वेन पूर्वमेव तत्र विद्यमानत्वेन महाभूतत्वेन चेत्प्रवेशस्त्रेधा । कारणप्रवेशवत्प्रवेशत्वेन पृथक्प्रवेशत्वेन च प्रवेशो द्वेधा । तथा तेष्विति पञ्चधाऽपि । न[3] तेष्विति पुनः पञ्चधा । एवं भगवति दशधा भवति । तथा सति सर्वत्र जगति भगवान् दशविधलीलायुक्तो दशधा ज्ञातव्यः ॥ ३४ ॥

एवं प्रमेयं प्रमाणं विषयं च निरूप्य निरूप्यान्तरशङ्कां वारयन् त्रिष्वप्युपपत्तिं वदति—

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥ ३५ ॥

एतावदेव जिज्ञास्यमिति । निरूपणं तु जिज्ञासानुरोधेन । जिज्ञासा तु त्रिष्वेव न तु शास्त्रान्तरवत् षोडशधा । तस्यात्मोपयोगाभावात् । आत्मार्थमेव हि जिज्ञास्यम् । तदाह—**तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मन इति** । प्रमेयं ज्ञानम्, प्रमाणं वैराग्यम्, विषयो दशविधलीलाभक्तिः । आत्मनस्त्वेतावदेवोपयुज्यते । अन्यत्तु देहाद्यर्थम् । एवं निरूप्याऽऽन्तरं निराकृत्य त्रिष्वप्युपपत्तिमाह—**अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदेति** । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्युपपत्तिः । यदित्यादि त्रयमुद्देश्यम् । तत्र सर्वं भगवान् कथमित्याकाङ्क्षायामन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । सर्वत्र भगवतोऽन्वयोऽस्ति । घटः सन् पटः सन् भासत इति प्रियमिति च सर्वत्रैवैकस्याऽन्वयः । अन्यथा एकशब्दानुवृत्तिः प्रतीत्यनुवृत्तिर्वा न स्यात् । विशेषेणाऽतिरिच्यत इति व्यतिरेकः । घटादिभ्यः किमतिरिच्यते । घटस्तु घटान्नाऽतिरिच्यते तथा पटः पटात् । किन्तु सद्घटादप्यतिरिच्यते पटादपि । एवं सर्वत्र यत्सर्वं सत्सर्वस्मादतिरिच्यते तद्ब्रह्मैव । नन्वेकमेव ब्रह्मत्वसाधकमस्तु[6] किं द्वाभ्यामितिचेन्न । अन्वयेन ब्रह्मत्वं न सिद्ध्यति । जगति जगतोऽप्यन्वयात् । यद्यपि घटादेर्व्यतिरिच्यते जगत्तथापि जगतो न व्यतिरिच्यते । खपुष्पादिकं तु जगतो व्यतिरिच्यते परं नाऽन्वेति । सत् जगतो व्यतिरिच्यते । भगवतोऽपि सत्त्वात्कारणस्याऽपि सत्त्वात् । अतो यस्याऽन्वयव्यतिरेकौ तदेव सर्वम् । किञ्च । यत्सर्वत्र स्यात् । यद्वा सर्वदा देशकालौ यस्य परिच्छेदकौ न भवतः । तत्राप्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । माया ह्यन्वयेन परिच्छिद्यते । न हि मायाविषये आभासे सदन्वयोऽस्ति । न चाऽऽभासः सतो न व्यतिरिच्यते स्वस्यैवाऽसत्त्वात् । भगवांस्तु मायायामप्यस्ति । अतिरिक्तेऽपि । एवं कालेऽपि । विषये घटे सत्कारणम्, सत्कार्यम्, सदाधारः, सदाधेयम् । सत्त्वेऽप्यतिरिक्तता । न हि मृदेव घटः । तदा मृदवस्थायामपि घटप्रतीतिः स्यात् । घटशब्दप्रयोगश्च । एवं कार्ये सर्वदा पञ्चधा

१ भगवान्शब्द इति घ. २ च नास्ति ख. ३ न पुनरिति ग. ४ सर्वत्रेति ग. ५ त्यनुपपत्तिर्वेति ख. ग. ६ ब्रह्म साधकमिति ग. ७ [illegible] ८ [illegible]

भगवानन्वेति । पञ्चधा च[१] व्यतिरिच्यते । घटो हि पटादिभ्यो व्यतिरिच्यते । कारणादपि व्यतिरिच्यते । घटान्तरादपि व्यतिरिच्यते । आविर्भावात्तिरोभावाच्च व्यतिरिच्यते । घटस्य ह्याविर्भावस्तिरोभावश्च । अत एकस्मिन्घटे आविर्भावतिरोभावाभ्यां दशधा भगवानस्ति । एवं सर्वत्र दशलीलायुक्तो भगवान् । अनेन स्वरूपं भगवान् । देशप्रतीतिस्तु मायिकी । कालप्रतीतिस्तु लीलया । एवं देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नं देशकालवस्तुरूपं चाऽहमेवेति । एतावदेव जिज्ञास्यम् । इदमेवोपपत्त्या विचारितम् । उत्पत्त्या च । **"पुरुष एवेद्ँ सर्वम्" "वितस्तिमधितिष्ठती"**ति । उद्देशे च **"न यतोऽस्ति किञ्चित्" "प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तमि"**ति च । एवं भगवतो ब्रह्मणः शिक्षा निरूपिता । ब्रह्मरूपं जगज्ज्ञातव्यं जगतो व्यतिरिच्यत इति न तत्राऽऽसक्तिः कर्त्तव्या । एकस्मिन्नपि पदार्थे सर्वलीलासहितो भगवानस्तीति च देशकालवस्तुरूपः सन् देशकालवस्तुभ्यो व्यतिरिच्यत इति ॥ ३५ ॥

एवं शिक्षां निरूप्य गर्वाभावे एतदनुसन्धानमेव कारणमित्याह—

एतन्मतं [३]समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥ ३६ ॥

एतन्मतमिति । सर्वं भगवान् । अन्यथाप्रतीतिर्मायया । सर्वत्र भगवान् सर्वलीलासहितः सर्वदोषविवर्जित इति एतन्मतं मम भगवतः । इदं हि भगवच्छास्त्रं मम आतिष्ठ । यथा तत्तन्मतानुसारिणस्तत्र तत्र प्रतिष्ठितास्तथा भवा[४]नप्यस्मिन्मते प्रतिष्ठितो भवतु । अतः कुतर्का बहव उत्पत्स्यन्ते ते सर्वेऽनुभवेनैव दूरीकर्त्तव्याः । तदाह—**परमेण समाधिनेति** । समाधिश्चित्तैकाग्र्यम् । सूक्ष्मदृष्ट्यैतज्ज्ञातव्यम् । आपाततो दृष्ट्या विचारेण वा नैतन्मतं ज्ञातं भविष्यति । ज्ञाते त्वस्मिन्महाकल्पेऽवान्तरकल्पेषु च सृष्टिप्रलययोर्न मुह्यति । किञ्च । कर्हिचिदपि न मुह्यति । कदाचिदपि माया तं न व्यामोहयति । अस्य मतस्य मायायाश्च विरोधात् । तत्रैव माया य[५]त्रैवैतन्मतं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवमुपदिश्य यत्कृतवांस्तदाह—

श्रीशुक उवाच—

संप्रदिश्यैवमजनो जनानां परमेष्ठिनम् ।
पश्यतस्तस्य तद्रूपमात्मनो न्यरुणद्धरिः ॥ ३७ ॥

संप्रदिश्यैवमिति । एवं सम्यक्प्रकारेणाऽनुभवारूढपर्यन्तं स्वमतमुपदिश्य स्वयं तिरोदधे बाह्यतः । ननु सर्वरूपो भगवान् सर्वप्रति[६]कृतिवत् तत्कथं न स्थापितवान् । तथा सति सृष्टिः सुगमा भवति ? तत्राऽऽह—**अजन इति** । न जनः अजनः । जनाद्व्यतिरिक्तः । इदं हि रूपं न विश्वरूपं किन्तु तस्माद्व्यतिरिक्तं तस्याऽऽधिदैविकम् । अत एतद्ध्यानादेव कार्यं न[७]त्वेतद्दृष्ट्वा कर्त्तव्यम् । अप्रतिकृतिरूपत्वात् । जनस्तु जनस्य प्रतिकृतिर्न त्वजनः । तर्हि कथमयं [८]जनसृष्टिं ज्ञास्यति ? तत्राऽऽह—**जनानां परमेष्ठिनमिति** । जायन्त इति जनास्तेषां परमो नियामको भावः । यतस्ते

१ च नास्ति ग. २ तिष्ठेतेति ख. ग. ३ समातिष्ठेति पाठः ख. ग. ४ भगवानपीति ग. ५ यत्रैतदिति ख. ६ प्रकृतिवदिति ख. ग. ७ त्वेतद्दृष्ट्येति घ. ८ जनदृष्टिमिति ख.

जायन्ते तिष्ठन्ति तदधीनाश्च भवन्ति तस्मिन्पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी जनोत्पादनाद्यधिकारी । तस्येदं रूपं ध्यानेनोपयोगि न तु साक्षात् । तादृशनिर्माणे त्वस्य न सामर्थ्यम् । यतः पश्यत एव तस्य तद्रूपं न्यरुणत् आवृतवान् । ननु परमकृपालुः किमिति तद्रूपमावृतवान् ? तत्राऽऽह—**हरिरिति** । ब्रह्मणो जनानां च सर्वदुःखहर्त्ता । अतो निर्बन्धनिवृत्त्यर्थमुपसंहृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ततो यज्ञातं तदाह—

अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय हरये विहिताञ्जलिः ।
सर्वभूतमयो विश्वं ससर्जेदं स पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

अन्तर्हितेन्द्रियार्थायेति । इन्द्रियाणामर्थ इन्द्रियार्थः । अन्तर्हितश्चाऽसाविन्द्रियार्थश्च । भगवान् सर्वेन्द्रियातीतोऽपि स्वेच्छया भक्तेन्द्रियाणामर्थरूपो जातः । सर्वेषामपि भगवानर्थ इति सुतरां भक्ताश्रयाणामिन्द्रियाणां चेतनसृष्टिपक्षे तेषामेव मुक्त्यर्थं, जडपक्षे तदधिष्ठातॄणां कृतार्थत्वाय भगवानर्थो भवति । एवं सति ब्रह्मणः समष्टित्वात् तस्य तदंशानां[१] व्यष्टीनां च निरिन्द्रियत्वं स्यात् । अतस्तेषां दुःखनिवृत्तये पूर्वमिन्द्रियार्थोऽपि सन्निदानीमन्तर्हितः इन्द्रियाविषयो जातः । एवंभवनं ब्रह्मण उपकारायेति ज्ञापयति—**हरय इति** । अत एव विहितोऽञ्जलिर्येन । विशेषेण हितो[२]ऽञ्जलिर्वा यस्य । भगवांश्चेज्जीवेभ्य उपकरोति तदा जीवैः स उपकारोऽञ्जलिना ग्राह्यः । अयमेव जीवानां विहितः । नत्वन्यः कश्चनोपकारः सेवा वा भगवतः कर्त्तुं शक्या । भगवत्स्वरूपस्य दृष्टत्वात् । इदमेव तेषां बहु यद्भगवता क्रियमाणं न निषेधन्ति[३] । शास्त्रतो विहितोऽपि ब्रह्मणा स्वयमप्यनुष्ठित इति विहितः कृत इत्यर्थः । ततो भगवदुक्तार्थानुसन्धानेन स्वयं सर्वभूतमयो जातः । आत्मनोऽपि तथाभावस्य विहितत्वात् । भूतशब्देन प्रादुर्भूतमात्रमुच्यते । भगवदाज्ञया वा यावत्प्रादुर्भूतं तत्सर्वं ब्रह्मणि प्रविष्टमिति वा । तदनन्तरं विश्वं सृष्टवान् । तदा आत्मसृष्टेर्वैषम्यं न भविष्यति । अत एव ब्रह्मा[४] सः पूर्ववदेव जातः । जगच्च पूर्ववदेव कृतवान् । यथा भगवता सृष्टं, यथा वा स्वेनैव सृष्टमिति ॥ ३८ ॥

एवमुपदेशं कार्यपर्यवसायिनं निरूप्य तस्योपदेशस्य प्रचारं[५]माह—

प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदा नियमान्यमान् ।
भद्रं प्रजानामन्विच्छन्नाऽऽतिष्ठत्स्वार्थकाम्यया ॥ ३९ ॥

प्रजापतिरिति । यथा स्वयं भगवदुपदेशेन कृतार्थः एवं सर्वे कृतार्था भवन्त्विति प्रजानां भद्रमन्विच्छन् तेषामधिकाराभावमाशङ्क्य, अधिकारसम्पादने अशक्तिमप्याशङ्क्य, पित्रा कृतं[६] पुत्राणाम[७]र्थे भवतीति **"यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपती"**ति श्रुतौ तथा सिद्धत्वात् स्वयं तदर्थं नियमान् यमांश्चाऽऽतिष्ठत् कृतवान् । तत्र विहित एव धर्मः पुत्राणामर्थे भवतीति प्रकारान्तरमाह—**प्रजापतिरिति** । यथा पतिकृतं भार्यायै भवति तथा प्रजानामपि भविष्यतीति । नन्वेतदपि स्त्रीपरमेव न त्वन्यपरमित्याशङ्क्य धर्मनियामकत्वेन यथा धर्मं प्रेरयेत्तथा तत्र गच्छेदिति स्वयं कृत्वा प्रजाभ्यो दत्तवानिति ज्ञापयितुमाह—**धर्मपतिरिति** । **एकदेति** । निश्चिन्ततादशायां भावार्थज्ञाने[८] प्रचरण[९]-

१ शानां चेति ग. २ रचित इति ग. ३ निषेधयन्तीति ख. ४ ब्रह्मसर्ग इति ग. ५ प्रकारमिति ख. घ. ६ कृते इति घ. ७ पुत्रार्थे इति ग. ८ ज्ञानेनेति ख. ९ प्रचारणेति ग.

काले वा । नियमा अब्भक्षादयः । यमा अहिंसादयः । इन्द्रियान्तःकरणनियमनमेव यमनियमात्मकम् । यथेन्द्रियाणि लौकिकक्रियायां प्रवृत्तानि ततो नियम्य वैदिकक्रियापराणि क्रियन्ते । एवमन्तःकरणमपि लौकिकज्ञानान्नियम्य वैदिके ज्ञाने योज्यते । तदुभयमपि ब्रह्मा प्रजानामर्थे कृतवानित्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मणो निर्बन्धे को हेतुस्तत्राऽऽह—**स्वार्थकाम्ययेति** । स्वस्य अर्थः प्रयोजनमिति यावत् । **"एतन्मतं मर्माऽऽतिष्ठे"**ति भगवदाज्ञया मतेऽवस्थितिः कर्त्तव्या । सा च प्रचारणादेव भवति । अतः प्रचारणार्थं तथा कृतवान् । किञ्च । **"न पतिश्च स स्यादि"**ति वाक्यात् प्रजानां कृतार्थत्वाभावे स्वस्य तत्पतित्वमनर्थायेति स्वार्थमेव तथा कृतवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तस्य तथा करणं फलपर्यवसायि जातमित्याह—

तं नारदः प्रियतमो रिक्थादानामनुव्रतः ।
शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्रयेण दमेन च ॥ ४० ॥

तं नारद इति । तं पूर्वोक्तधर्मवन्तम् । नारं द्यति खण्डयतीति नारदः । ददातीति वा । नराणां जीवानां[2] समूहो नारम् । नारदो हि सर्वेषां जीवानां जीवभावं दूरीकरोति । नारायणस्याऽऽधारभूतं हृदयं वा सम्पादयति । अतो नारदोऽत्राऽधिकारी[3] । किञ्च । प्रियाय पुत्राय तद्देयमिति[4] नारदो रिक्थादानां पुत्राणां मध्ये प्रियतमो भवति । रिक्थं धनमाददत इति रिक्थादाः । रिक्थं हि बहुविधम् । तत्रेदं मताख्यं परमं रिक्थम् । अतः प्रियतम एवाऽर्हति । यथाऽयं प्रियतमस्तथैव रिक्थमिति । किञ्च । न केवलं प्रीतिविषयः किन्त्वनुव्रतः अनु पश्चाद्व्रतं यस्येति । सेवक इत्यर्थः । सेवको हि स्वामी यत्करोति तदनुगुणं सर्वं करोति । अतो ब्रह्मणा यत्कर्त्तव्यं तत्र साधकोऽयम् । किञ्च । शुश्रूषमाणः सेवां कुर्वाणः । शुश्रूषाभिरताय देयम् । तस्यैव च फलति । शुश्रूषाऽपि न स्वेच्छया कर्त्तव्या किन्तु शीलेन । यथा स्वामिनः शीलं भवति स्वभावो भवति । तद्रोचकेन वा स्वस्यैव सुस्वभावेन विहितमपि तदेव भवति । तदपि न साहङ्कारेण कर्त्तव्यं किन्तु प्रश्रयेण विनयेन । विनीतस्यैव हि सेवा फलपर्यवसायिनी भवति । किञ्च । दमेन इन्द्रियदमनेन । इन्द्रियलोलुपेन कृतं शङ्कोत्पादनान्न प्रसादहेतुर्भवति । चकारादन्येऽपि स्तुत्यादयः प्रजापतितोषहेतवः परिगृह्यन्ते । सा सेवा न स्वतो धर्मरूपा नारदेन क्रियते । किन्त्वितरशेषा ॥ ४० ॥

तदाह—

मायां विविदिषुर्विष्णोर्मायेशस्य महामुनिः ।
महाभागवतो राजन् पितरं पर्यतोषयत् ॥ ४१ ॥

मायां विविदिषुरिति । मायेशस्येति सम्बन्धिनिर्देशान्माया जगत्कारणभूता गृह्यते । नतु व्यामोहिका । स हि पूर्वं माययैव तथा भगवान् भवतीति ज्ञातवान् । पूर्वकल्पे तथैव जातत्वात् । एतावानेवाऽत्र विशेषः क्वचित्कदाचित्कारणत्वेन तां स्वीकरोति कदाचिन्नेति । उभयथाऽपि पदार्थे न कोऽपि विशेषः । बुद्धिगम्या च सा भवति प्रष्टुं[5] च शक्यते । व्यवहारस्तु केवले ईश्वरे अयुक्तः

१ ममेति भगवदिति ग. २ जीवानां नास्ति ख. ३ नारदोऽधिकारीति घ. ४ चैतदिति ग. ५ द्रष्टुमिति ख.

अशक्यश्च । अतो विष्णोर्व्यापकस्य त्रितयपरिच्छेदरहितस्य मायां त्रितयरूपां सर्वत्र करणभूतां[1] स्वांशमायया मोहिकां दशप्रकारहेतुभूतां च । तदाह—**मायेशस्येति** । मायां नियमयतीति मायायाः करणता । **महामुनिरिति** अत्यन्तं मननशीलः । स हि द्वितीयां मायां जानाति । अतस्तामपि निवर्त्तयितुं योग्यो भवतीति तथोक्तम् । मुनिरेव स्वहितं जानाति । महामुनिस्तु परमहितम् । किञ्च । **महाभागवत इति** दशविधलीलाश्रवणाधिकारी । अत्र **राजन्निति** सम्बोधनं भवानपि तादृश इति ज्ञापनार्थम् । **पितरमिति** विश्वासाय । परितस्तोषणं फलपर्यवसायि ॥ ४१ ॥

ततः किमत आह—

तुष्टं निशम्य पितरं लोकानां प्रपितामहम् ।
देवर्षिः परिपप्रच्छ भवान्यन्माऽनुपृच्छति ॥ ४२ ॥

तुष्टं निशम्येति । निशम्य[2] ज्ञात्वा । शमस्य ज्ञानपरत्वमुक्तम् । तस्योत्कृष्टत्वं सम्यग्ज्ञाने भवति । प्रश्नयोग्यतार्थमाह—**पितरमिति** । न केवलं स्वार्थम्, किन्तु सर्वार्थमित्याह—**लोकानां प्रपितामहमिति** । "**अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेण** ।" अतः पिता मां चेच्छिक्षयेन्मया पुत्रप्राया लोकाः शिक्षणीया इति वक्ष्यतीत्यपि ज्ञातवान् । देवऋषित्वाद्देवानामप्युपास्यं मन्त्रं यः पश्यति स ब्रह्मणो हृदयं जानातीत्यविवादम् । परितः प्रश्नः ससाधनः । यथा त्वया पूर्वपक्षेण पृष्टं तथा तेनाऽपि पृष्टमित्याह—**भवान्यन्माऽनुपृच्छतीति** ॥ ४२ ॥

तदा तस्याऽर्थत्रयं पूर्वमेव ज्ञातमिति सर्वसन्देहनिवारकं तृतीयमेवोक्तवान् । तदाह—

तस्मा इदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम् ।
प्रोक्तं भगवता प्राह प्रीतः पुत्राय भूतकृत् ॥ ४३ ॥

दशलक्षणमिति । दश लक्षणान्यन्यानि पुराणान्तरे भवन्ति । तानि लोकप्रसिद्धानि । तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—**भागवतमिति** । भगवता प्रोक्तं भगवत्स्वरूपं[3] प्रतिपाद्यमिति । अनेन प्रथमसिद्धान्तोऽपि कथितः । **पुराणमिति** लोकप्रतीतिसिद्धत्वात् द्वितीयोऽपि । **इदमिति** स्वप्रतीतिसिद्धमङ्गुल्या निर्दिशति । अनेन चतुर्थोऽपि कथितः । अनेन चतुःश्लोकोक्तं सिद्धान्तचतुष्टयमपि कथितवान् । प्रामाण्यार्थं परम्परामाह—**प्रोक्तं भगवतेति** । नन्वेतद्गूढं परमसमाधिगम्यं कथमुक्तवान् । अत आह—**प्रीत इति** । पुत्रत्वादावश्यकमपि । ननु मायाज्ञानार्थं स प्रवृत्तो मायिकीं भगवल्लीलां तस्मा अनुक्त्वा किमिति सिद्धान्तं कथयति । तत्राऽऽह—**पुत्रायेति** । अमार्गेणाऽपि गच्छन्पुत्रो निवार्यते । मार्ग एवोपदिश्यत इति । किञ्च । सर्वाण्येव भूतान्ययं करोति । अतः सर्वार्थमेतद्द्वारा प्रकाशितवानित्याह—**भूतकृदिति** ॥ ४३ ॥

ब्रह्मणोऽभिप्रेतमपि[4] कृतवानित्याह—

नारदः प्राह मुनये सरस्वत्यास्तटे नृप ।
ध्यायते ब्रह्म परमं व्यासायाऽमिततेजसे ॥ ४४ ॥

१ कारणभूतामिति ख. २ निशाम्येति ख. ३ स्वरूपप्रतिपाद्यमिति ख. ४ मेवेति ख. ग.

नारदः प्राहेति। व्यासस्य तांदृशश्रवणयोग्यतायै चत्वारि विशेषणानि। तत्र प्रथमं चतुर्थयोग्यता। मुनिर्हि स्वस्वरूपं भगवत्त्वेन ध्यायति। दशलीलापरिज्ञानार्थं परब्रह्म ध्यायत इति। यस्तु पुरुषोत्तमं ध्यायति स हि तस्य दशविधां लीलां ज्ञातुं शक्नोति। **व्यासायेति।** वेदविस्तारकर्तृत्वेन सर्वबुद्ध्यनुरोधित्वात् व्यामोहिकां मायां ज्ञातुं शक्तः। **अमिततेजस इति** भगवत्स्वरूपं ज्ञातुं शक्तः। अलौकिकं हि तेजो ब्रह्मज्ञाने प्रयोजकं भवति। ब्रह्मज्ञानसाध्यं हि तत्। तथाभूतमत्र भगवज्ज्ञाने उपयुज्यते ॥ ४४ ॥

एवं परम्परामुक्त्वा सामान्यतः सर्वदूषणानि परिहृत्य प्रश्नत्वेन पृष्टानर्थान्निरूपयितुमाह—

यदुताऽहं त्वया पृष्टो वैराजात्पुरुषादिदम्।
यथाऽऽसीत्तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः ॥ ४५ ॥

यदुताऽहमिति। उतेति दूषणव्यतिरेकेण केवलं प्रश्नरूपेणाऽपि पृष्टम्। तदपि पृष्टे मया वक्तव्यमिति तदुपाख्यास्ये। तत्र प्रश्ने सामान्यविशेषभेदेन रूपद्वयम्। तत्र सामान्यं रूपं वैराजात्पुरुषात्कथमेतज्जातमिति। विशेषस्तु तत्तद्भेदेन। तदाह—**प्रश्नानन्यांश्चेति।** **अन्या**नित्यनेन तदुपयोगिनोऽपि ये अन्येऽपृष्टाः। सर्वमेतच्चेति चकारेण तेऽप्युच्यन्ते। चकारेण ततोऽप्यन्ये अन्यैरपि कृताः। **कृत्स्नश इति** एकैकः प्रश्नो बहुधा निरूप्यत इत्युक्तम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां द्वितीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः।

इत्याक्षेपसमाधाने निरूप्य हरिजीवयोः।
उपपत्त्या तयोरेव रूपदेहाविहोदितौ ॥ १ ॥
दशधा ज्ञायते रूपं हरेरन्यत्त्रिधा मतम्।
आध्यात्मिकादि[२]भेदेन गुणतः कर्मतोऽपि हि ॥ २ ॥

एवं पूर्वाध्याये उपदेशे पदार्थचतुष्टयं निरूप्य तृतीयव्यतिरिक्तानां पक्षाणां श्रुत्यादिषु प्रसिद्धत्वा[३]त्तद्विस्तारमनुक्त्वैकस्मिन्पदार्थे दश लीला अलौकिका इति ताः स्वरूपतो लक्षणतश्च निरूपयति। यद्यपि ते लौकिका दश पदार्था बहिर्मुखतया पुराणान्तरेषु सिद्धास्तथाप्यत्र भागवते ते न भवन्ति। किन्त्वेत इत्याह—

श्रीशुक उवाच—

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ १ ॥

---

१ तादृशलीलाश्रवणेति ग. २ अध्यात्मिकेति क. ग. घ. ३ त्वात्तत्तद्विस्तारमिति ग.

अत्रेति। अत्र भागवते। आश्रयान्ताः सर्गादयो दश पदार्था निरूप्यन्ते। अत्र सिद्धान्ते वा। एतेषां दशानामर्थस्तत्तत्स्कन्धे विस्तरेण कथयिष्यते। तथापि सामान्यतो निरूप्यन्ते। तत्राऽशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारः सर्गः। पुरुषाद्ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः। उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया पालनं स्थानम्। स्थितानामभिवृद्धिः पोषणम्। पुष्टानामाचार ऊतिः। तत्रापि सदाचारो मन्वन्तरम्। तत्रापि विष्णुभक्तिरीशानुकथा। भक्तानां प्रपञ्चाभावो निरोधः। निष्प्रपञ्चानां स्वरूपलाभो मुक्तिः। मुक्तानां ब्रह्मस्वरूपेणाऽवस्थानमाश्रय इति। प्रत्येकपदार्थे तु सर्गः कारणत्वेन तत्र भगवत्स्थितिः। विसर्गः कार्यत्वेन पूर्वमेव तत्र विद्यमानत्वम्। पटे तन्तुषु सिद्धे हि तन्तवः पटे प्रतीयन्ते। स्थानं सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपेण मूलरूपेण च तत्तन्मर्यादारूपम्। पुष्टिः कार्यसिद्ध्यर्थं सर्वसमर्थस्य तत्र प्रवेशः। ब्रह्मज्ञानिनः प्रतीतिसिद्ध्यर्थं तत्र तादृशलीलाप्रदर्शनमूतिः। एवं पञ्चधा भगवदन्वयेन सर्ववस्तुषु भगवल्लीला। व्यतिरेकेणाऽपि पञ्चधा। तत्र कारणाद्भिन्नरूपेण घटरूपमभिन्नभावेन सतां धर्महेतुः प्रापञ्चिकोऽपि विधिविषयो भवतीति स्वरूपाद्व्यतिरिक्तो मन्वन्तराणि। स एव पुनर्भक्तिविषयत्वेन भगवत्सेवैकरूपेण धर्मेण लौकिकवैदिकव्यतिरिक्ततामापद्यत इतीशानुकथारूपो भवति। स एव पुनर्लौकिकवैदिकभक्तानां स्वरूपेच्छूनां परित्यागरूपेण पूर्वोक्तान्निरुणद्धीति निरोधरूपो भवति। तादृशोऽपि सन्नात्मानं परित्याजयित्वा तानपि तादृशस्वस्मात् परित्याजनरूपो भवतीति मुक्तिरूपो भवति। घटादिषु वा भगवतोऽसङ्गोदासीनरूपता मुक्तिः। आश्रयस्तु नव प्रकाराणामपि स्वरूपाणामाधारो भवतीति। एतदज्ञाने सर्वाण्येव शास्त्राणि व्याकुलानि भवन्ति। अतो भागवतशास्त्रं सर्वोद्धारकं सर्वनिर्वाहकं च ॥ १ ॥

नन्वत्र दश पदार्थाः कथं निरूप्यन्ते? शास्त्रभेदप्रसङ्गात्। एकस्मिन् शास्त्रे ह्येकं प्रतिपाद्यं नतु समप्रधानतया बहूनि प्रतिपाद्यानि भवन्तीत्याह—

दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम्।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनाऽर्थेन चाञ्जसा ॥ २ ॥

दशमस्य विशुद्ध्यर्थमिति। दशमोऽत्राऽऽश्रयः। तस्य विशेषेण शुद्धिः। सर्वत्रैव हि पदार्थे दश धर्माः सन्ति भगवद्रूपाः। तत्रैको ग्राह्योऽन्ये तु त्याज्याः। तत्र ते यदि न निरूपिता भवन्ति ग्राह्यत्याज्यविवेको न भवति। अतो यावद्दूरं गुणसम्बन्धः स त्याज्यः। भगवदाश्रये व्यभिचारापत्तेः। अनन्याश्रयभङ्गश्च। तत उत्तरोत्तरा एते धर्मा भवन्तीति यः पर्यवसानेऽवशिष्यते स ग्राह्य इति तुषादिवदाश्रयावरकत्वेनैते धर्माः प्रतिपाद्यन्ते। अत एतैर्निरूपितैराश्रयः पदार्थान्तरात्स्पष्टः शुद्धो निरूपितो भवति। अत एतेषामपि स्वरूपज्ञानार्थं लक्षणानि निरूपणीयानि। तदाह—**लक्षणमिति**। यथा गोः सास्ना असाधारणो धर्मस्तथा सर्गादीनां लक्षणमत्रोच्यते नतु स्वरूपम्। स्वरूपं त्वग्रे वक्ष्यामोऽग्रिमस्कन्धैः। तेषां लक्षणमेतदित्यत्र प्रमाणमाह—**वर्णयन्तीति**। तेषां भगवत्त्वात्तल्लक्षणमल्पेन वक्तुमशक्यमित्यत आह—**महात्मान इति**। महानात्मा अन्तःकरणं येषाम्। अन्तःकरणे भगवच्चरणारविन्दविक्रमो यदा तदा महत्त्वम्। तदैव हि भगवत्स्वरूपाणि

१ निरूप्यते इति क. निरूपयिष्यते इति ख. २ निरूप्यते इति घ. ३ मपीति ख. ४ ऊतीरिति ग. घ. ५ रूपधर्मभावेनेति क. ६ तादृशस्तस्मादिति क. ७ उत्तरोत्तरमेत इति ख. ८ यत्पर्यवसान इति ख.

ज्ञातानि भवन्ति । ननु भगवान् प्रमेयं तत्सामर्थ्येन ज्ञातं प्रमेयबलमेव भवति नतु प्रमाणस्येत्यत आह—**श्रुतेनाऽर्थेनेति** । यः सर्वत्र वेदादौ पदार्थः श्रुतः स सर्वोऽपि भगवदीय इति **"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"**ति वाक्यात् । **"शतं शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति । सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्ती"**ति श्रुतेः । अनुग्राहकप्रमाणप्रमेयानामेकपर्यवसानविधानात् यत्र त्रयोऽप्येते पर्यवस्यन्ति स आश्रयः । एते त्रयोऽन्योन्यप्रवेशान्नव सर्गादीनां लक्षणरूपा भवन्ति । तत्र सर्गादिषु प्रमेयं लक्षणम् । कारणप्राधान्यात् । पुष्ट्यादिषु प्रमाणम् । ईशानुकथादिषु ज्योतींषीति । अर्थादेते उत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मानो भवन्ति । उत्पत्तिर्हि कारणतः कार्यत आधारतश्च । स्थितिरपि पोषणतो विलासतो धर्मतश्च । प्रलयोऽपि अहन्ताममतारूपस्य ईशानुकथया लक्षणम् । सङ्घातस्य प्रलयो नि[1]रोधः । न मुक्तजीवानां ब्रह्मणि प्रवेशलक्षणया । तस्माच्छ्रुतेनैवाऽर्थेन चका[2]रात्तत्साधनयुक्त्या च वर्णयन्तीत्यर्थः । तत्राऽप्यञ्जसा सामस्त्येन । नतु क्लिष्टकल्पनया किन्त्वार्जवेनैव ॥ २ ॥

तानि लक्षणान्याह—

भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्मसर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः स्मृतः ॥ ३ ॥
स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्मवासनाः ॥ ४ ॥

भूतमात्रेन्द्रियधियामिति । भूतानि महाभूतानि । पञ्च तन्मात्राणि च । शब्दादीनि पञ्च । इन्द्रियाणि दश । धीर्बुद्धिः अन्तःकरणात्मिका चतुर्द्धा । एवं चतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि भवन्ति । तेषामपि कारणत्वेन त्रयो गुणाः । तेषां वैषम्यात् गुणत्वेनाऽऽविर्भावात् । तेषामपि कारणं ब्रह्म । अतः परम्परया अष्टाविंशतिभेदा भवन्ति । तेषां जन्म सर्गः । सर्गोऽपि द्विविधः । प्रत्येकं समुदायेन च । वैषम्यं च चतुर्विधं भवति । ते हि प्रत्येकं विषमाः समुदायेऽनापि विषमा भवन्ति । त्रिविध एव वा । एवं सर्गस्त्रयस्त्रिंशचतुस्त्रिंशद्भेदभिन्नो वा भवति । विसर्गस्य लक्षणमाह—**विसर्गः पौरुषः स्मृत इति** । पुरुषाद्ये जातास्ते विसर्गशब्देनोच्यन्ते । तत्र प्रमाणं स्मृतिर्महताम् । पुरुषाल्लोकत्रयभेदेन तद्भेदा एकत्रिंशद्भवन्ति । **"अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या"** इति । स्थितिं लक्षयति—वैकुण्ठस्य विशिष्टो जयो यत्रेति । प्राकृतेषु चतुर्विंशतिधा । जीवब्रह्मभेदेन आत्मनि द्विधेति[3] षड्विंशतिभिन्ना । पुष्टिं लक्षयति—**तदनुग्रह इति** । तस्य वैकुण्ठस्य जितेषु स्वाधीनीकृतेषु योऽयमनुग्रहः तेषु मर्यादा[4]र्थं सप्त पृथक्कृत्य शिष्टेष्वनुग्रहः । महाभूतेष्वात्मद्वये च नानुग्रहः । तत्र मर्यादैव । ऊतिसद्धर्मयोर्वासनाधर्मरूपत्वात् धर्मजनिता वासनेति विपरीततया लक्षयति—**मन्वन्तराणि सद्धर्म इति** । सतां धर्मस्त्रिविधो भवति कायवाङ्म[5]नोभिः कृतः । कायिको दशधा । वाचनिकश्च दशधा । इन्द्रियोपलक्षकत्वात् । मानसश्चतुर्द्धा । अन्तःकरणोपलक्षकत्वात् । इष्टं चिन्तयति, इष्टमावापोद्वापाभ्यां विचारयति, इष्टमाशंसते, इष्टं करिष्यामीत्यध्यवस्यति । एवमन्तःकरणे चतुर्द्धा सद्धर्मः । सर्वेन्द्रियैश्च सद्धर्मकरणम् । रेतोपाननिरोधेन

१ निरोधेनमुक्तेति ख. २ चकारात्साधनेति ख. ३ द्वेधेति क. घ. ४ मर्यादार्थं पृथगिति ख. ५ मनोभिः । तत्र कायिक इति ग.

धर्महेतुत्वं तयोः । आश्रयादानतृप्तिप्रजननजाड्यतापनिर्बन्धदूरीकरणैः शब्दादिदानेन च सद्धर्मः शरीरे दशधा । एवं चतुर्विंशतिभेदो भवति । ऊतीर्लक्षयति—**कर्मवासना इति** । कर्मजनिता वासनाः कर्मवासनाः । तत्र शरीरस्य कर्मेन्द्रियाणां च सम्बन्धिनः सद्धर्मा वासनाजनकाः । ननु ज्ञानेन्द्रियान्तःकरणानाम् । अतः पञ्चदशधा भवन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥

ईशानुकथां लक्षयति—

अवतारानुचरितं हरेश्चाऽस्यानुवर्त्तिनाम् ।
पुंसामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः ॥ ५ ॥

अवतारानुचरितमिति । ईशानुकथा द्विविधा । ईशस्य तदनुवर्तिनां च कथा । तदुभयं लक्षयति । तत्र ईशकथामाह—**अवतारानुचरितमिति** । सर्वभूतदुःखदूरीकरणार्थमाविर्भूतस्य भगवतश्चरित्रमीशानुकथा । अस्याऽनुवर्त्तिनामिति द्वितीयस्य लक्षणम् । यथा भगवान् सर्वदुःखनिवारकस्तथा ये दुःखनिर्वारकाः ते तदनुशब्देनोच्यन्ते । तत्रेशस्य हरेरिति विशेषणात् दुःखदूरीकरणं सुखप्रापणं चेति । अतो दुःखनिवारणे गुणभेदेन तदनुवर्त्तिनो नवधा भवन्ति । ईशस्याऽपि चरित्रं कर्मज्ञानभक्तिभेदैस्त्रिधा भवति । तथाऽनुवर्त्तिनोऽप्यविद्यालक्षणदुःखदूरीकर्त्तारो ज्ञानिन एकविधा भवन्ति । एवं दुःखदूरीकरणे त्रयोदश भेदाः । सुखप्रापणे दशधा सर्वेन्द्रियसुखप्रापकास्तदनुवर्त्तिन एकश्च भगवानित्येवमेकादश उभये चतुर्विंशतिः । तेषां प्रत्येकनिरूपणार्थं नानाख्यानोपबृंहिता इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

निरोधं लक्षयति—

निरोधोऽस्याऽनुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः ।
मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ॥ ६ ॥

अस्याऽनुशयनमिति । अस्य भगवतः अनु पश्चाच्छयनं शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं स्वस्य शयनम् । अस्येति पुरोवर्त्ती आत्मत्वेन प्रकाशमानोऽङ्गुल्या निर्दिश्यते । आत्मनो देहस्य । सहेत्युभयत्र । देहशक्तयो द्वासप्ततिभेदा नाडीरूपाः । स्वस्य श्रियादयो द्वादश । शयनं च त्रिविधं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन । अतः सप्ताशीति भेदा भवन्ति । मुक्तिं लक्षयति—**हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति** । अन्यथारूपं तत्त्वरूपं तस्य परित्यागः स्वरूपमेकम् । अवस्था द्विविधा सामान्यविशेषभेदेन । उभयत्र लक्षणं मिलितम् । तत्रापि पूर्वं तत्त्वपरित्यागः । तत्त्वान्यष्टाविंशतिः । एवमेकत्रिंशद्भेदा भवन्ति ॥ ६ ॥

आश्रयं लक्षयति—

आभासश्च निरोधश्च यतश्चाऽध्यवसीयते ।
स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते ॥ ७ ॥

---

१ आप्तिजाड्यता इति ख. २ दाने चेति घ. ३ ऊतिं लक्षयतीति क. ऊतिर्लक्षयतीति ख. ४ निवारिका इति क. ५ श्र्यादय इति ख. श्रियाश्रय इति घ.

आभासश्चेति । आश्रयो द्विविधः । शास्त्रमार्गेणाऽऽश्रीयत इति प्रपत्त्या, सायुज्येन वा, उत्पत्तिस्थितिप्रलयैर्वा । क्रियया आश्रयणं पञ्चधा । ज्ञानेनाऽऽश्रयणमष्टधा । मनसो द्विःस्वभावत्वात्तस्योभयत्र सम्बन्धः । अन्तःकरणानां मध्ये अहङ्कारस्य नाऽऽश्रयहेतुत्वम् । एवं त्रयोदशधा भवति । एवमपि राशिद्वयात्मको भवति क्रियाज्ञानभेदेन । तत्र प्रथमतः क्रियया आश्रयं प्रतिपादयति—**आभासश्चेति** । आभास उत्पत्तिः । चकारात्तमश्च । आभासशब्देन च उत्पत्त्यादयः सर्वे । वस्तुतो मायिकानामेव न स्वस्येति विषयताया आश्रयत्वं बोधयति । निरोधस्तयोरेव । इदमाश्रयत्वं कर्तृत्वेन । तदेव क्रियया आश्रयत्वं भवति । आभासनिरोधावुत्पत्तिप्रलयौ । अन्ये विकारा एतदन्तर्भाविनः । **पूर्वरूपपरित्यागो द्वितीयस्याऽऽदिमस्तथा । उभावेकीकृतौ लोके वृद्ध्यादिभिरुदीरिताविति । अध्यवसीयत इति** । यतो भगवतः सकाशान्न केवलमेते विकारा जायन्ते किन्तु प्रकाश्यन्ते च भगवतैव । चकारात्तेषु स्वभावोऽपि सम्पाद्यते । अतोऽस्ति भाति प्रियमिति त्रयं भगवत्कार्यं तत्कारणत्वेनाऽऽश्रयः । एतदेव तस्याऽधिष्ठानत्वम् । तदाह—**स आश्रय इति** । स भगवानाश्रय इत्यर्थः । यतः सच्चिदानन्दरूपत्वात्पूर्वोक्ता धर्मा भवन्ति । अयमेव भगवान् शास्त्रान्तरे नामान्तरेण व्यपदिश्यत इति सर्वसमन्वयार्थं नामान्तरमाह । परं ब्रह्मेति वेदे । परमात्मेति स्मृतौ । शब्द्यत एव । शब्दमात्रं भिद्यते । अर्थस्त्वेक एव । वेदचतुर्मुखवर्णव्युदासार्थं परशब्दः । जीवव्युदासार्थं द्वितीयः ॥ ७ ॥

एवं क्रियाश्रयं निरूप्य ज्ञानाश्रयं निरूपयति—**योऽध्यात्मिकोऽयमिति** द्वाभ्याम् ।

योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाऽऽधिदैविकः ।
यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः ॥ ८ ॥

ज्ञानमग्रे निरूपयितुं ज्ञेयमत्र निरूप्यते । ज्ञेयं त्रिविधमाध्यात्मिकादिभेदेन । आत्मानमध्यध्यात्मम् । आत्मा देहस्तमधिष्ठाय ये तिष्ठन्तीन्द्रियान्तःकरणानि प्राणाश्च तेऽध्यात्मानः । तानधिष्ठाय यस्तिष्ठति शारीर आत्मा स आध्यात्मिकः । सोऽयमेव पुरुषो यः श्रोतृवक्तृत्वेन व्यवह्रियते । यस्त्वेतदन्तर्यामी स आधिदैविकः। अधिदेवानामिन्द्रियाधिष्ठातृदेवानां नियामकत्वेन तानधिष्ठाय[1] यः स्थितः स आधिदैविकः । सोऽप्ययमेव । एक एवेन्द्रियाणीन्द्रियाधिष्ठातृदेवांश्चाऽधितिष्ठन् शब्दद्वयेनोच्यते । अतएव देवाधिष्ठानसामर्थ्यमन्तर्यामिण इति स एतस्याऽपि पूज्यत्वेन निरूप्यते । एकस्यैव उभयविधविच्छेदकर्ता शब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तभूत आधिभौतिकः । भूतान्यधिष्ठाय ये तिष्ठन्ति रूपादयस्तेऽधिभूतास्तत्समुदायोऽवयवी आधिभौतिको देहः । देहे विद्यमान एवेन्द्रियाभिमानित्वमिन्द्रियप्रेरकत्वं च । नोचेदेक एवाऽऽत्मा । अस्योभयविच्छेदकत्वे महतां स्मृतिः[2] स्मरणं प्रमाणम् । तदाह—**स्मृत इति** ॥ ८ ॥

एवं ज्ञेयं निरूप्य तद्विषयकज्ञानाधारत्वेनाऽऽश्रयं निरूपयति—

एकमेकतराभावाद्यदा नोपलभामहे ।
त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ॥ ९ ॥

१ ष्ठाय स्थित इति ख. २ स्मृतिः प्रमाणमिति ख.

एकमेकतराभावादिति । त्रितयं तत्र यो वेद स आश्रय इति । ननु जीवोऽपि त्रितयं वेद। अन्तर्याम्यपि । अत आश्रयलक्षणमतिव्यापकमित्याशङ्क्याऽऽह । एकं त्रयाणां मध्ये एकतरस्य स्वातिरिक्तस्य अभावाद्धेतोः एकं नोपलभामहे किन्तु भावेनैवोपलभामहे । एकमप्यन्ययोर्भावेन उपलभ्यते नत्वभावेन । तदा **"सापेक्षमसमर्थं भवती"**ति न तेषामन्यतरस्त्रितयं ज्ञातुं शक्तः । अन्तर्याम्यपि स्वव्यापारे व्यापृतस्त्रितयमध्ये प्रविष्टो न त्रितयं जानाति । यथा देहजीवयोस्त्रितयाज्ञानं सर्वजनीनं तथाऽन्तर्यामिणोऽपि ज्ञेयम् । एवं सति यस्त्रितयं वेद स आश्रयः । तस्य नामान्तरमप्याह— **आत्मेति ।** अतति व्याप्नोतीत्यात्मा । अत एवाऽस्य लीलात्वादात्मा विभूतित्वेन गणितः । **"अहमात्मा गुडाकेश"**ति । इदमेकं भगवतो रूपम् । भगवानेव वा ज्ञानाश्रयत्वे[1] य आत्मत्वेन निरूपितः । ननु तस्याऽपि स्वज्ञानाभावात् स्वाधिष्ठातृज्ञानाभावाच्च तस्याऽप्यन्य आश्रयः स्यादत आह— **स्वाश्रय इति ।** स तु स्वात्मानमेवाऽऽश्रित्य तिष्ठति न तस्याऽऽश्रयान्तरापेक्षा । अनेन स्वप्रकाशः स इत्युक्तं भवति ॥ ९ ॥

एवं दश लक्षणानि निरूप्य त्रितयनिरूपणार्थं पूर्वोक्तं विराजमुपपत्त्या सह निरूपयति—

पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदादौ स विनिर्गतः ।
आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिः शुचीः ॥ १० ॥
तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासु सहस्रं परिवत्सरान् ।
तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः ॥ ११ ॥

पुरुषोऽण्डमिति । "यावानयं वै पुरुष" इत्यत्र नामरूपे तस्याऽऽक्षिप्ते जीवतुल्यतया । तत्र जीववैलक्षण्यं निरूपयितुं स्वेच्छयैव तस्य नाम इन्द्रियाणि चेति जीवसाम्यं निराकरोति । तत्र प्रथमं नामनिरुक्तिमाह—**पुरुषोऽण्डमिति** द्वाभ्याम् । पुरुषो विराट् । ब्रह्माण्डं विनिर्भिद्य कटाहात्पृथक्कृत्य नारिकेलगोलकवत् यदा विनिर्गतः स्वैसर्वे[2]कार्ये[3] समर्थो जातः । अथवा । अण्डमेव वा भित्त्वा निर्गतः । तदा अण्डे न जलाद्यावरणव्यवस्था । पुराणान्तरानुरोधेन परमण्डे स्थित इति व्याख्यायते । वस्तुतस्तु कटाहं विनिर्भिद्यैव निर्गतः । अत एवाऽऽत्मन आश्रयापेक्षा । पूर्वमण्डमेवाऽऽश्रयत्वेन स्थितम् । तस्मिन् भग्ने आश्रयान्तरमन्विच्छन् अपोऽस्राक्षीत् । स्वयं शुद्धो ज्ञानपूर्णो भगवदवतारः स्वाश्रयं शुद्धमेव सृष्टवान् । सर्वस्याऽपि शुद्धिर्जलेनेति जलं सृष्टवान् । अपामपि शुद्धिः फेनतरङ्गादिराहित्येन । ततस्तास्वेवाऽप्सु स्वसृष्टास्ववात्सीत् । न ह्यन्य एवमपः स्रष्टुं तत्र स्थातुं वा शक्नोति । स्वसृष्टास्वित्यनेनाऽपां महत्त्वेन स्वमहत्त्वं बोधयन् जीवाद्यन्तराभावेन च तत्कृतं भयमशुद्धिं च निवारयति । अत्र वासस्तूष्णींभावेन । **सहस्रं परिवत्सरानिति ।** स नारायणावतारो ब्रह्म[4]मानेन सहस्रपरिवत्सरमात्रं तिष्ठतीति ज्ञायते । शयनार्थं वा । सहस्रपरिवत्सरं शयनं कृत्वा पश्चात् सृष्टिं करोति । एतावान् कालः स्वदेहे निष्पाद्यमानानां सर्वेषां जीवानां सर्वनिर्वाहार्थे । एवं सति तस्य नारायणेति नाम जातमित्याह—**तेन नारायणो नामेति ।** नारमयनं यस्येति नारायणः । नन्वस्य जलमयनं तत्कथं नारायण इति । तत्राऽऽह—**यदापः पुरुषोद्भवा इति ।** यद्यस्मादापः पुरुषशब्दवाच्यान्नरादेवोत्पन्नाः । पूर्वं हि पुरुषः । स एव नारायण[5]पूर्वभावित्वान्नर इत्युच्यते । भगवदा-

१ श्रयत्वेनात्मत्वेनेति ख. २ स सर्वेति घ. ३ कार्यसमर्थ इति ख. ४ ब्रह्मभावेनेति ख. ५ नारायणः पूर्वेति ख.

वेशात् । तस्माज्जाता आपः तेन नाराः । ता अयनं यस्येति भवत्येव नारायणः । एवं स्वनिर्मितेनैव कार्येण स्वस्य नामानि भवन्तीति न प्राकृततुल्यता ॥ १० ॥ ११ ॥

किञ्च । अस्मादपि हेतोर्न प्राकृततुल्यतेत्याह—

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ १२ ॥

द्रव्यं कर्म च कालश्चेति । द्रव्यमधिभूतं महाभूतादि । कर्माऽध्यात्ममदृष्टादि । काल आधिदैविको नियन्ता सर्वनिमित्तभूतः । स्वभावः परिणामहेतुः । जीवो भोक्ता । **उपादानं निमित्तं च क्षोभको हेतुरेव च । भोक्ता चेति समस्तार्थे समर्थाः कृपया हरेः** । तदाह—**यदनुग्रहत इति** । एवकारेण जीवानां विशेषाकारेण भगवत्कृपाधीनत्वं बोधितम् । चकारादन्यान्यपि साधनानि दण्डादीनि भगवत्कृपयैव । सन्ति आविर्भूतानि तिष्ठन्ति । कार्यक्षमाणि च भवन्ति । अन्यथाऽव्यक्तमेतानपकर्षति । यथा व्याघ्रः पशुम् । तदाह—**न सन्तीति** । नाऽत्र भगवतः क्रोधोऽप्यपेक्ष्यते[1] । किन्तूपेक्षामात्रेणाऽव्यक्तस्तानुपसंहरति[2] । अनेन "**यावान् कल्प**" इत्यादिषु ये कालादय आक्षिप्तास्ते सर्वे समाहिता ज्ञेयाः ॥ १२ ॥

किञ्च । भगवाननन्तः कथं सृष्ट्यादि करोतीति न शङ्कनीयम् । यतस्तस्य सृष्टिप्रकार[3] एवमित्याह—**एको नानात्वमन्विच्छन्नित्यादिभिः** ।

एको नानात्वमन्विच्छन् योगतल्पात्समुत्थितः ।
वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजत्त्रिधा ॥ १३ ॥

भगवानेक एव जले शयानोऽनेकरूपो भविष्यामीतीच्छां कृतवान् । ततः शयानस्तल्पादुत्थितो यथा पुरुषः शय्यात उत्तिष्ठति । ततस्तस्य स्वात्मनो बहुधेच्छायां तस्य वासुदेवस्य मायारूपा या भार्या तया हेतुभूतया तस्याः सन्निधिमात्रेणैव स्वस्मिन्नेव विद्यमानं बीजात्मकं[4] वीर्यं सच्चिदानन्दरूपं त्रिधा सद्रूपचिद्रूपानन्दरूपभेदेन त्रिधा असृजत् ॥ १३ ॥

भेदत्रयमपि गणयति—

अधिदैवमथाऽध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः ।
यथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधाऽभिद्यत तच्छृणु ॥ १४ ॥

प्रथमतः अधिदैवं[5] आनन्दांशभूतम् । अथ तदनन्तरं अध्यात्मं चिद्रूपम् । ततः अधिभूतं सद्रूपम् । कथं कृतवानित्यपेक्षायामाह—**प्रभुरिति** । सर्वसमर्थः । इतिशब्दः प्रकारे । यथैतत्त्रयं निर्मितं तथाऽन्येऽपि प्रकारा निर्मिता इति । अनेन सर्वे त्रिविधा उत्तरिताः । प्रकारविशेषेणाऽपि त्रैविध्यं जातं[6] निरूपयति—**यथैकमिति** । प्रकारव्यतिरेकेणेच्छयैव त्रैविध्यं भवति तथापि प्रकारेणाऽपि निरूप्यते । यथा एकमभिद्यत । अखण्डस्य यथा भेदस्तथा शृण्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

---

१ क्रोधोऽपेक्ष्यत इति ख. २ अव्यक्तं तानुपेति ख. ३ प्रकारमेवमिति घ. ४ जीवात्मकं घ. ५ आधिदैवमिति घ. ६ ज्ञातमिति ख.

तदेवाऽऽह—

अन्तःशरीर आकाशात्पुरुषस्य विचेष्टतः।
ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः॥ १५॥

अन्तःशरीर इति। शरीरमध्ये हृदयस्थाने य आकाशस्तस्मादाकाशाद्धेतोः पुरुषश्चेष्टां कृतवान्। निरवकाशश्चेष्टितुं न समर्थ इत्यधिकरणेऽप्याकाशस्य हेतुत्वम्। पुरुषस्य नारायणस्य। विचेष्टतः शरीरमध्य एव चेष्टां कुर्वतः। इदं तु तस्यैव शक्यम्। तदा तस्य चेष्टात इन्द्रियान्तःकरणदेहानां सामर्थ्यानि जातानीत्याह—**ओजः सहो बलं जज्ञ इति**। ततः तदनन्तरं प्राणो जातः। तस्य प्राणस्य वायुत्वं निराकरोति—**महानिति**। महत्तत्त्वांशभूतः सूत्रात्मा। न तु भौतिको वायुः। अन्येऽपि प्राणाः सन्तीति विशेषणमाह—**असुरिति**। सुरित्यनुकरणशब्दः श्वासवायुः। स न भवतीत्यसुः। भौतिकादतिरिक्त इति यावत्॥ १५॥

भगवच्चेष्टामात्रेणैवेन्द्रियादिशक्तयः प्राणाश्च जाताः। तस्य प्राणस्य माहात्म्यमाह—

अनु प्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु।
अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवाऽनुगाः॥ १६॥

अनु प्राणन्तीति। पूर्वं राजसाहङ्कारात्प्राणादीनामुत्पत्तिरुक्ता। ते आधिदैविकरूपाः[2]। एते त्वाध्यात्मिकरूपाः। यं प्राणन्तमनु[3] प्राणन्ति कार्यं कुर्वन्ति। प्राणाः इन्द्रियाणि। तत्रापि न स्वरूपस्थमनु किन्तु प्राणन्तमनु। क्रियाया अपि क्रियापेक्षा सूचिता। तदा तस्य सर्वत्रैव तथात्वं जातमित्याह—**सर्वजन्तुष्विति**। आब्रह्मतृणस्तम्बेषु। अपानन्तमपगच्छन्तमनु इन्द्रियाण्यप्यपगच्छन्ति। तस्योपलक्षकत्वं वारयति दृष्टान्तेन—**नरदेवमिवाऽनुगा इति**। राजानमनु सेवका इव॥ १६॥

एवं तस्य माहात्म्यमुक्त्वा ततोऽग्रे सृष्टिमाह—

प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडन्तरा जायते प्रभोः।
पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत॥ १७॥
मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायत।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते॥ १८॥

प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडिति। प्राणः कँरणम्[4]। क्षिपता क्षेपयुक्तेन। अन्तःस्थितानि वस्तूनि मलादीनि क्षिपता इतस्ततो विक्षिपता। क्षुत्तृट् अग्निविशेषावित्येके। मृत्युरित्यपरे। ऊष्मविशेष इत्येके। भगवानेव वैश्वानररूपः क्षुत्तृड्वृत्तिद्वयात्मकः। अन्तरा उदरमध्ये। ततस्तद्वशात् पिपासा जिघृक्षा च जाता। ततो बहिःस्थितपदार्थान् जलान्नरूपान्। पिपासतो जक्षतश्च पातुमिच्छोर्भोक्तुमिच्छोश्च। प्राक् पूर्वभागे। पुरुषेणैव हि विभज्यन्ते दिशः। मुखं विवरात्मकम्। निरभिद्यत भिन्नं जातम्। तथापि न स्फुटितमिव किन्तु द्वारमिव। तत्रैव मुखे विवरात्मके। तस्मादेव मुखाद्धेतुभू-

१ निर्विकाशश्चेष्टितुमसमर्थ इति ख. २ दैविकभूताः घ. ३ प्राणमनु इति ख. ४ कारणमिति ख.

तात् । तालु लोके जिह्वेति प्रसिद्धं तन्मध्ये निर्गतम् । उपर्यधो देवा अंशत एकीभूताः पदार्थादानार्थं तालुरूपेण निर्गता इत्यर्थः । तत्र जिह्वेन्द्रियं उपजायत आविर्भूतमित्यर्थः । तत इन्द्रियान्निमित्तभूतात्तदनन्तरं वा । नानारसो जज्ञे मधुरादिः । **सर्वोऽपि विषयस्तत्र जायते कारणत्वतः । बहिःस्थितो वा तस्येच्छावशतो जायते रसः ।** अनेनाऽन्नादीनामप्येषैव व्यवस्था ज्ञापिता । अन्तःस्थितिपक्षेऽपि तालुव्यापारेणैव तालुद्वारा क्षुत्तृड्डर्शामकं भवतीति मुखादिनिर्माणम् । उपदीका(?) गजादिवत् । बहिर्विषयपक्षे तु न सन्देहः । रसाः शृङ्गारादयोऽपि भवन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह— **जिह्वया योऽधिगम्यत इति** । अधिगम्यते ज्ञायते, विषयतया स्वीक्रियत इति वा ॥ १७ ॥ १८ ॥

ततस्तस्मिन्नेव स्थान इन्द्रियान्तरं जातमित्याह—

विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयोः ।
जले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत ॥ १९ ॥
नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वति ।
तत्र वायुर्गन्धवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः ॥ २० ॥

विवक्षोरिति । वेदरूपां वाणीं वक्तुमिच्छोः । मुखतः विवरात्मकाद्धेतुभूतात् । भूम्नो व्यापकस्य आकाशरूपस्य । मुखत इत्येतस्य विशेषणम् । आकाश एव यतः शब्दो भवति । यथा तालुरूपे जिह्वा तिष्ठति तथा मुखमध्ये य आकाशस्तस्मिन्वागिन्द्रियं तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र प्रथमं वह्निर्देवता वाक् स्त्रीरूपा न भर्तारं विना निर्गच्छतीति ततोऽत्र देवता प्रथमं निरूपिता । ततो वाक् इन्द्रियम् । ततोऽन्यत्राऽपि प्रथमं देवता पश्चादिन्द्रियमिति ज्ञापितम् । **व्याहृतं तयोरिति** । तयोः सम्बन्धि व्याहृतं वाग्व्यापारो देवताधिष्ठितेन्द्रियसाध्यो न केवलसाध्यः । एवमन्यत्राऽपि । ततश्चालमेनाऽन्तर्वायुरुद्गतः । स चाऽन्तःपूर्णः क्षोभं जनयतीति तन्निवृत्त्यर्थं नासिके नासापुटे निरभिद्येताम् । तस्य बहिःपदार्थग्रहणावश्यकत्वाभावेऽप्यन्तःस्थितवायोरेव निमित्तत्वमाह—**दोधूयति नभस्वतीति** । नभस्वान्वायुस्तस्मिन्नत्यन्तं कम्पमाने सति । अथवा नासिकायां चलनात्मको वायुरेव गोलकरूपः । तत्र वायुर्देवता । गन्धं वहतीति गन्धवहो वायुर्घ्राणो वा । उभयोर्मध्ये विशेषणं गन्धस्य विषयत्वबोधकम् । घ्राण इन्द्रियम् । **नसि जिघृक्षत इति** । नासिका गोलकस्थानीया । गोलकाधाररूपा वा । गन्धं जिघृक्षतः आघ्रातुमिच्छतो भगवतः । निरभिद्यत उद्गतं जातं गृहीतुमिति यथायोग्यं क्रियां अनुसन्धेयाः ॥ १९ ॥ २० ॥

एवं मुखनासिके उपपाद्य अक्षिणी निरूपयितुमाह—

यदात्मनि निरालोकमात्मानं च दिदृक्षतः ।
निर्भिन्ने अक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ॥ २१ ॥
बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः ।
कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः ॥ २२ ॥

---

१ पदार्थास्ताल्विति घ. २ क्षामकमिति ख. ३ तत्रातो देवतेति ख. ४ क्रियानुसन्धेयेति ख.

यदात्मनि निरालोकमिति। आसीदित्यर्थः। आत्मा देहः। तत्र कीदृशोऽहमिति यदा न ज्ञातवान्। कीदृशे च स्थाने तिष्ठामि। अन्यच्च स्वसम्बन्धिनं दिदृक्षतः। अक्षिणी निर्भिन्ने। चक्षुरादीनामालोकापेक्षा नाऽस्तीति पूर्वमेवोक्तम्। तस्य तु मायामोहो नाऽस्तीति न मायाऽकृतप्रतिबन्धः। निरालोकस्त्वदर्शनकृतः। तत्र देवता ज्योतिः। सूर्य इति यावत्। सूर्यस्य ज्योतीरूपं आधिदैविकम्। आध्यात्मिकं तु मण्डलं सूर्यशब्दवाच्यम्। किरणास्त्वाधिभौतिकाः। अतोऽत्र आधिदैविकमेवेति ज्योतिःशब्दप्रयोगः। चक्षुरिन्द्रियम्। गुणो रूपम्। पञ्चानां मध्ये रूपस्यैव प्रसिद्धत्वाद्देवतेन्द्रियाभ्यां गुणज्ञानं भवतीत्यर्थः। तदनन्तरं भगवन्तं महापुरुषं ऋषयो मन्त्राः स्तोतुमारब्धवन्तस्तदा। ऋषिभिः स्तूयमानस्य साक्षात्त्वं परब्रह्मेति बोध्यमानस्य। आत्मनः पूर्वोक्तस्य। देहव्यावृत्त्यर्थं वा। तज्जिघृक्षतः तैरुच्यमानं स्वरूपं गृहीतुमिच्छतः। कर्णौ निरभिद्येतां गोलकरूपे। दिशो देवताः। श्रोत्रमिन्द्रियम्। गुणग्रहः शब्दग्रहणम्। शब्दस्य पूर्वसिद्धत्वात्॥ २१॥ २२॥

एवं त्रीणीन्द्रियाणि द्विगोलकानि निरूपितानि। व्यापकमिन्द्रियमाह—

वस्तुनो मृदुकाठिन्यं लघुगुर्वुष्णशीतताम्।
जिघृक्षतस्त्वङ्‌ निर्भिन्ना तस्यां लोम महीरुहाः॥ २३॥

वस्तुन इति। वस्तुनो घटपटादेर्लघ्वादीन् जिघृक्षतः त्वक् निर्भिन्ना। तस्यां लोम इन्द्रियम्। महीरुहा देवाः। लघु सूक्ष्मम्। लघुशब्दो धर्मवाची धर्मिणमपि प्रचुरप्रयोगाद्बोधयति। तदभिप्रायेण लाघवादिशब्दाः। अत एव चातुर्यादौ लाघवशब्दः। अत्र लघुशब्दः स्पर्शविशेषवाची। यथा सूक्ष्मवायुस्पर्शः। मृदुत्वं तु गाढस्पर्शे नाऽवगम्यते। सर्वत्र स्पर्शविधाने लघुस्पर्श एव विधीयते कर्णादिषु। काठिन्यं कठिनस्पर्शः पाषाणादिषु। मृदुस्तु कोमलः। पिच्छिलताऽपि तस्यैव भेदः पट्टवस्त्रादिषु। गुरुत्वमपि स्पर्शः। यद्यपि शास्त्रान्तरे भिन्नो धर्म उत्तोलनादिनाऽवगम्यते। तथापि सोऽस्मिन् शास्त्रे स्पर्श एव। स्पर्शसहितेनैव तोलनादिनाऽवगमात्। स्पर्शरहितं तोलनमनुमानम्। अन्यथा कारणे गुरुत्वस्याऽभावात् कार्ये कथं भवेत्। बहुत्वं तु महत्त्वबोधकमेव। न गुरुत्वबोधकम्। केचित्तु शिथिलावयवयोगेन लघुत्वं श्लिष्टावयवयोगेन गुरुत्वमाहुः। तदप्यसङ्गतम्। स्पर्शातिरिक्तस्य संयोगस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्। स्पृष्टमेव संयुक्तमुच्यते लोके। अन्यथा स्पर्शातिरेकेण चाण्डालादिसंयोगे प्रायश्चित्तमन्यत्स्यात्। तस्मात्तत्रशिथिलावयवसंयोगादिनिरूपणेऽपि लघुत्वं गुरुत्वं स्पर्श एव। श्लेषस्तु विभागाभाव एव। अनेनाऽपि संयोगो नाऽतिरिच्यते। संयुक्ता अप्यङ्गुलयश्चतस्रो भवन्ति। संश्लेषे तु न तथा यथा मिलिताङ्गुलेः। तस्मान्न स्पर्शातिरिक्तः संयोगः। न च गुरुत्वादयः। उष्णं ईषदुष्णस्पर्शः। अत्युष्णस्य स्पर्शायोग्यत्वात्। त्वचो दाहसम्भवात्। शीतता शीतस्पर्शः। अथवा। लघुकाठिन्यं लघुकठिनयोर्भावः। लाघवं काठिन्यं च। मृद्वाद्यन्ते तल्प्रत्ययः सर्वत्रैव सम्बध्यते। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्। ततो मृदुत्वं गुरुत्वमुष्णत्वं शीतत्वमिति। यः शब्दो यद्धर्मपुरःसरेण धर्मिणि प्रवर्त्तते तस्य भावः स एव धर्मः। अतः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव भाव इति केचित्। सर्वत्राऽनुस्यूतः सत्तापरपर्यायः। तदंशा एव सर्वैः शब्दैरुच्यन्त इति सर्वशब्दवाच्यो भाव इति शास्त्रार्थः। अभावशब्देऽपि निषेधपूर्वको भावः प्रतीयते। अन्यथा अभावो निःस्वभावः स्यात्। अत्र त्वगिन्द्रिये

---

१ वायुः स्पर्श इति ख. २ [illegible]

भेदद्वयमस्ति । कण्डूः स्पर्शश्च तयोर्विषयः । बहिःस्पर्श एव कण्डूः । अन्तस्तु स्पर्शोऽपि । सच लोमशब्दवाच्यः कण्डूग्राहकः । तत्र महीरुहा देवाः । अधिष्ठानं तूभयोरेकम् ॥ २३ ॥

द्वितीयमाह—

तत्र चाऽन्तर्बहिर्वायुस्त्वचाऽऽलब्धगुणो वृतः ।
हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया ।
तयोस्तु बलवानिन्द्र आदानमुभयाश्रयम् ॥ २४ ॥
गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम् ।
पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः ॥ २५ ॥

तत्र चाऽन्तर्बहिर्वायुरिति । चकारेण त्वचो लोमव्यतिरिक्तस्थानमप्यस्त्यन्तरिति सूचितम् । तत्र वायुर्देवता । **अन्तर्बहिरिति** पूर्वदेवताया अधिकविषयत्वं सूचितम् । **त्वचाऽऽलब्धगुण इति** त्वगिन्द्रियेण स्पर्शग्रहणम् । अत्र देवतायाः प्राधान्यम् । अन्यथायोगे वायुग्रहणेन गृहीतं न स्यात्[1] । **वृत इति** । अन्तर्बहिरावृतो वायुरित्यर्थः । अनेन बहिर्वायुर्न देवतेत्युक्तम् । एवं त्वचं निरूप्य ज्ञानेन्द्रियाणि समाप्य कर्मेन्द्रियाणि निरूपयति—**हस्तौ रुरुहतुरिति** । नानाकर्माणि कर्तव्यानीतीच्छया । अत्र प्ररोहात्मकावेताविति शाखारूपत्वं सूचितम् । एतयोरुभयोर्गोलकद्वयम् । तयोस्तु बलवानिन्द्रः । तयोर्हस्तयोर्बलमिन्द्रियम् । इन्द्रो देवता । आदानं कर्म । उभयाश्रयं देवतेन्द्रियाश्रयम् । पूर्ववन्न देवताप्राधान्यम् । अभिकामिकां गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहाते । पद्भ्यामितीन्द्रियम् । यज्ञो देवता स्वयमिति विष्णुः । अभिकामिका अभीष्टा नानादेशगमनेच्छाविषया । तादृशस्य पादौ हस्ताविव शाखारूपेण रुरुहाते । अपदानामपि गतिरस्ति । चतुष्पदामपि । तथापि द्विपदां यथा सर्वत्र गमनं न तथाऽन्येषामिति पादद्वयकामना । ननु विराट्पुरुषस्य स्थिरत्वात् किं पद्भ्यां कार्यम् । अस्थिरत्वे वा लोकेषु व्याकोपः स्यात् । रूपान्तरकल्पनायां च प्रक्रमविरोध इत्याशङ्क्याऽऽह—**स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिरिति** । हव्यस्य पुरोडाशादेर्भगवत्त्वं निरूप्यते—**स्वयं हव्यमिति** । तथा सति तस्याऽवश्यं फलसाधकत्वं वक्तव्यम् । यतः कारणान्नृभिः कर्मभिस्तद्धव्यं क्रियते । तदेव पुरोडाशादिकं देवतोद्देशेनाऽग्नौ प्रक्षिप्तं सत् यागरूपतामापद्य तं जीवं गृहीत्वा लोकान्तरे गच्छति । तत्रावश्यं गत्यर्थं पादावपेक्ष्येते । अन्यथा जीवगतौ कर्मरूपतया वा गमनसाधकत्वे यत्र क्वचिद्गमनं स्यात् । न च तद्रूपान्तरम् । अस्यैव तत्राऽऽविष्टत्वात् । न वा एतदधिष्ठातृदेवता । तस्या अभावात् । भावे वा तस्या एतदेकनिष्ठत्वात् । यज्ञस्यैव हि स्वर्गबोधकत्वात् । "**स्त्री विचक्रमे विष्वङ्**"ति वाक्याच्च । किञ्च । भूमावेव यागो हविश्च क्रियते । पादौ चेन्न भवेतां तद्रूपा भूमिरेव न भवेत् । स्वर्गादिगतिश्च । अतः स्वयमेव यज्ञः स्वयमेव हव्यं चेत्यभीष्टगतिसिद्ध्यर्थं पशुपुत्रस्वर्गादिभावापत्त्यर्थं पादावपेक्ष्येते । किञ्च । यज्ञो हि पादयोरधिष्ठात्री देवता । तदभावे सोऽपि न भवेत् । स च लोके प्रसिद्धः । तस्यालौकिकत्वेऽपि तदर्थं क्रियमाणपुरोडाशादेः प्रत्यक्षसिद्धस्याऽपलापाशक्तेः । अतो लोके नृभिर्द्रव्यात्मकयागकरणात् तदन्यथानुपपत्त्या भगवतः पादौ वर्तेते इति सिद्धम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

---

1 स्यात् । अन्तरिति क

आदौ वाग्लक्षणमेकं कर्मेन्द्रियं निरूपितम्। हस्तपादाविदानीं निरूपितौ। अवशिष्टे निरूपयति—**निरभिद्यतेति** द्वाभ्याम्।

निरभिद्यत शिश्नो वै प्रजानन्दामृतार्थिनः।
उपस्थ आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम्॥ २६॥

शिश्नो गोलकं तस्य रूपान्तराभावात्तदभावमाशङ्क्य वै इति निश्चयमाह। कारणे चेत्तन्न स्यात् तद्बीजे कार्ये पुरुषादिषु तत्कथं भवेत्। अतस्तत्र सन्देहो न कर्त्तव्य इत्यर्थः। प्रजारूपो योऽयमानन्दः सम्भोगसुखं प्रजाजनको वा। प्रजा च आनन्दश्चेति अमृतं च वा। "**प्रजामनु प्रजायन्ते तदु ते मर्त्याऽमृतमि**"ति श्रुतेः। अमृतं मोक्षो वा। ऋणत्रयापाकरणसाध्यः। "**नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ती**"ति च। "**अष्टाशीतिसहस्राणी**"त्यादिवाक्यान्यूर्ध्वरेतसां प्रशंसापराणि। त्रैविद्यवृद्धानां तु वेद एव प्रमाणम्। अतो मोक्षो वा अमृतम्। त्रितयप्रेप्सोरिन्द्रियं निर्गतमित्यर्थः। उपस्थ इन्द्रियम्। कामानां प्रियं स्त्रीसम्भोगानां सम्बन्धि यत्सुखं तदुभयाश्रयं देवतेन्द्रियाश्रयम्। अथवा। कामानां स्थानं पूर्वोक्तमासीदित्यर्थः। कामो देवता। तदभिमानी इत्येके। काम एव देवतेति मुख्यः सिद्धान्तः। तदभावे केवलेन्द्रियेण सुखाजननं प्रत्यक्षसिद्धम्॥ २६॥

अवशिष्टमाह—

उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम्।
ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः॥ २७॥

उत्सिसृक्षोरिति। धातूनां मलम्। धातवो हि त्वगादयो मज्जान्ताः। ते कालादिना निरन्तरं पच्यन्ते। अन्नादीनां तु पोषकत्वम्। अतस्तत्पोषणेऽन्नादिभिः क्रियमाणे रसस्य तत्र प्रवेशे योऽसारो भागोऽवशिष्यते तन्मलं न त्वन्नस्य। तस्य स्वकार्यकरणात्। अतो धातोरेव मलम्। गुदमिति पायुस्थाने मांसविशेषः। स रोगादिना निर्गतः प्रत्यक्षो भवति। तदनन्तरं पायुस्तत्रेन्द्रियम्। मित्रो देवता। न हि सर्वमित्रव्यतिरेकेण तादृशे कश्चिद्देवो भवेत्। उत्सर्गः कर्म। उभयाश्रयः पूर्ववत्॥ २७॥

एवं नवद्वाराणि निरूपितानि। दशेन्द्रियाणां मध्ये त्रयाणां न द्वाराणि। उभयं त्वेकत्र। त्रयाणां द्वयं द्वयम्। एवमिन्द्रियाणां द्वाराणां च न समसङ्ख्या। अतो द्वारान्तरमाह प्राणादीनां नियामकत्वाय—

आसिसृक्षोः पुरः पुर्या नाभिद्वारमपानतः।
तत्राऽपानस्ततो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयम्॥ २८॥
आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्त्रनाडयः।
नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये॥ २९॥

---

१ तु तत्पोषकत्वमिति ख.

निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत।
ततो मनश्चन्द्र इति सङ्कल्पः काम एव च ॥ ३० ॥

आसिसृक्षोरिति। मलं हि द्विविधम्। प्रत्यहं जायमानं प्रतिजन्मनि जायमानं च। तत्र प्रत्यहं जायमानस्य मलस्य परित्यागार्थं पायुः। सम्पूर्णजन्मनि[1] जायमानस्य देहरूपस्य मलस्य परित्यागार्थं नाभिद्वारम्। पुरः शरीराणि। पुर्याः शरीरात् उत्सिसृक्षोः नाभिद्वारं जातमिति सम्बन्धः। यथा आमरणं धातवोऽनुवर्त्तन्ते। तस्य पोषकमन्नं। मलं तु प्रसिद्धम्। एवं "**बहु स्यामि**"ति भगवदिच्छामारभ्य भगवत्प्रवेशपर्यन्तं भगवच्चिदंशस्य[2] जीवस्य एकमेव शरीरमनुवर्त्तते। तस्य पोषकान्यन्यानि शरीराण्यन्नवत् अन्नमयानि। तानि भोजनवदुत्पत्तौ गृह्यन्ते। मलपरित्यागवन्मरणे त्यज्यन्ते। प्राणो ह्युत्पादकः। अपानो मारकः। अतस्तद्द्वारमपानादुत्पन्नम्। तत्राऽपान इन्द्रियं मृत्युर्देवता। पृथक्त्वं प्राणापानयोर्विश्लेषो मरणात्मकः। तदुभयाश्रयमिति पूर्ववत्। नाभिद्वारेण तच्छरीरं निर्गच्छति। तस्य नाभिद्वारेण वा प्रयत्नेन मलवदिदं शरीरं त्यजति। यथेदं शरीरं बहुकालं तिष्ठति तस्य पोषादिकं जनयति। तथाऽन्नपानादिकमपि कियत्कालं स्थितमेव धातुपोषं जनयतीति अन्नपानानामादित्सुः स्थापनेच्छुर्भगवान् जातः। ततस्तस्य कुक्ष्यन्त्रनाडय आसन्। तत्र कुक्षिर्गोलकमुदराभ्यन्तराकाशः। अन्त्राण्यन्नस्थापनार्थमिन्द्रियाणि। नाड्यः पानार्थम्। नद्यः समुद्राश्च तयोर्देवते। नद्यो नाडीनाम्। अन्त्राणामुदरस्य च समुद्राः। अत एव चकार उभयार्थः। "**नाडीर्नद्यो लोहितेने**"ति वाक्यात्। "**क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुरि**"ति च। तुष्टिराप्यायनम्। पुष्टिर्देहवृद्धिरन्नस्य। तुष्टिपुष्टी तदाश्रये इन्द्रियदेवताश्रये। आत्मनो मायां जगत्कर्त्रीम्। कीदृश्येषा कथमहमेतत्प्रतिकृतिरूपो भविष्यामीत्यात्ममायाया निदिध्यासनम्। तदा हृदयं गोलकं निरभिद्यत। ततो मनइन्द्रियम्। चन्द्रो देवता। सङ्कल्पो ज्ञानरूपः। कामः क्रियारूपः। मनस्तूभयात्मकमित्युभयं कार्यं निर्दिष्टम्। सङ्कल्पस्य कार्यं काम इति तु ज्ञानस्य क्रियां प्रति कारणत्वेन। अत[3] एवेत्यवधारणे। चकारेणेन्द्रियानुरोधः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥

एवं सर्वस्य त्रैविध्यं निरूप्य गोलकानामाधिभौतिकत्वमिन्द्रियाणामाध्यात्मिकत्वं देवतानामाधिदैविकत्वमिति समुदितस्य त्रिरूपत्वम्। त्वगादीनां केवलान्नमयत्वेनाऽत्रैविध्यमाशङ्क्य त्रैविध्यमाह—

त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः।
भूम्यप्तेजोमयाः सप्त प्राणो व्योमाम्बुवायुभिः ॥ ३१ ॥

त्वक्चर्ममांसेति। त्वगुपरितना। चर्म स्थूलम्। रुधिरस्य पूर्वभावेऽपि मांसभावात्[4]प्रथमतो मांसनिरूपणम्। मेदो वृद्ध्यादिषु प्रसिद्धम्। मज्जाऽस्थ्यन्तर्गता। अस्थि प्रसिद्धम्। स्नायवप्रसिद्धं तस्य मेदोमध्येऽन्तर्भावः। तदस्थ्नामावरणरूपम्। एते सप्ताऽपि तेजोबन्नमयाः। तदाह—**भूम्यप्तेजोमया इति**। भूमिरन्नस्थानीया। पाञ्चभौतिकत्वेऽपि त्रिरूपत्वं क्रमात्। त्रिरूपा एव वा। प्राणस्य त्रैविध्यमाह—**व्योमाम्बुवायुभिरिति**। सर्वदेहव्यापकत्वेनाऽऽप्यायकत्वेन वायुस्वरूपत्वेन च प्राणोऽपि त्रिविधो व्योमाम्बुवायुभिः ॥ ३१ ॥

---

१ संपूर्णे इति ख. २ भगवति तदंशस्येति ख. ३ अत एव। एवेति क. ४ मांसाभावादिति ख.

इन्द्रियाणामपि त्रैविध्यमाह—

गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः।
मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ॥ ३२ ॥

गुणात्मकानीन्द्रियाणीति। त्रिगुणमयानीन्द्रियाणि सर्वाण्येव। अत एव लौकिकीं प्रवृत्तिं धर्मं भक्तिज्ञाने च जनयन्ति। अहङ्कारस्याऽपि त्रैविध्यमाह—**भूतादिप्रभवा गुणा इति**। भूतादिरहङ्कारः। भूतादीनां प्रभवो यत्र। भूतादेर्वा प्रभवो येषाम्। अहङ्कारस्य त्रैविध्यं स्पष्टमेव भूताद्यादिभेदात्। भूतादिशब्देनाऽहङ्कार एव वा। तस्माद्गुणत्रयोत्पत्तिः स्पष्टैव। तेन गुणजनकत्वेन त्रिगुणत्वं स्पष्टम्। मनसोऽपि त्रैविध्यमाह—**मनः सर्वविकारात्मेति**। सर्वे हि विकारास्त्रिविधाः। तन्मयत्वान्मनोऽपि त्रिविधम्। बुद्धिरपि त्रिविधेत्याह—**बुद्धिर्विज्ञानरूपिणीति**। विविधं ज्ञानं विज्ञानम्। तत्त्रिविधमिति तद्रूपिणी बुद्धिरपि त्रिविधा ॥ ३२ ॥

एवं सर्वस्य[1] त्रैविध्यमुपपाद्य उपसंहरति—

एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया।
मह्यादिभिश्चाऽऽवरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ॥ ३३ ॥

एतद्भगवतो रूपमिति। एतत्पूर्वनिर्दिष्टं सर्वमेव त्रिविधं भगवतो रूपं स्थूलो देहः। ते तुभ्यं त्वदर्थं मया व्याहृतमित्यर्थः। त्रिगुणत्वेन यन्निरूपणं[2] तत्तवाऽधिकारेण निरूपितम्। भगवतो हि रूपं सर्वेषामधिकारानुसारेण सर्वरूपत्वेन भासते। "**तं यथायथोपासत**" इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

एवं राज्ञे त्रैविध्यं निरूप्य सूक्ष्मं रूपं ततोऽप्युत्तमाधिकार्यर्थं अव्यक्तरूपं निरूपयति—

अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणम्।
अनादिमध्यनिधनं नित्यं वाङ्मनसः परम् ॥ ३४ ॥

अतः परमिति। मह्यादिसप्तावरणसहितात्स्थूलरूपात्परं व्यतिरिक्तमुत्कृष्टमेतन्नियामकम्। सूक्ष्मतमं आकाशाद्यपेक्षयाऽप्यतिसूक्ष्मम्। तस्य रूपविशेषनिरूपणं न कर्त्तव्यम्। यतस्तदव्यक्तं केनाऽपि धर्मेण न प्रकटम्। ततस्तस्य विशेषाः प्रकटा भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—**निर्विशेषणमिति**। सर्वविशेषणरहितम्। सर्वव्यावर्त्तकधर्मरहितमित्यर्थः। तस्योत्पत्त्यादिकं नाऽस्तीत्याह—**अनादिमध्यनिधनमिति**। आदिमध्यावसानरहितम्। नित्यं सदैकरूपम्। वाङ्मनसः परं सर्वव्यवहारातीतम् ॥ ३४ ॥

एवं स्थूलसदृशं सर्वप्रकारेण सूक्ष्ममिति निरूपितम्। उभयमप्युपसंहरति—

अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते।
उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चितः ॥ ३५ ॥

---

१ सर्वैत्रैविध्यमिति ख. २ निरूपणं तवेति ख.

अमुनी भगवद्रूपे इति । मया ते त्वदर्थमेवाऽनुवर्णिते पूर्ववत् । अस्माकं तु नाऽनेनोपयोगः । तदाह—**उभे अपि न गृह्णन्तीति** । तत्र हेतुः—**मायासृष्टे इति** । मायायाः कार्यकारणरूपायाः[1] सम्बन्धेनैवंरूपो जात इति । यतस्ते विपश्चितः साक्षात्स्वरूपज्ञातारः ॥ ३५ ॥

ननु तर्हि भगवान् कथमेवंरूपं करोतीत्याशङ्क्याऽऽह—

स वाच्यवाचकतया भगवान् ब्रह्मरूपधृक् ।
नामरूपक्रिया धत्ते सकर्माऽकर्मकः परः ॥ ३६ ॥

स वाच्यवाचकतयेति । स भगवान् । वाच्यवाचकत्वं अनामरूपात्मनि नामरूपे विधाय तादृशो भूत्वा जगतः पालनादिकं करोतीति वाच्यवाचकतया स्वरूपाप्रच्युत एव ब्रह्मरूपं सच्चिदानन्दं बिभ्रत् सर्वेषामपि जीवानां नामरूपक्रिया धत्ते । नामानि रूपाणि क्रियाश्च स्वसदृशान्करोतीत्यर्थः । स्वयं च सकर्मा । न च पुनरेतादृश एव । यतो वस्तुतोऽकर्मकः सर्वकर्मरहितः । सर्वेषां नियामकश्च । एतादृशोऽपि सर्वानुत्पादयितुं त्रिगुणात्मकं अव्यक्तं च रूपं करोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु के ते येषामर्थे स्वयं त्रिविधो जात इति । तत्राऽऽह—**प्रजापतीनित्यादिभिस्त्रिभिः**—

प्रजापतीन् मनून् देवान् ऋषीन् पितृगणान् पृथक् ।
सिद्धचारणगन्धर्वविद्याध्रसुरगुह्यकान् ॥ ३७ ॥
किन्नराप्सरसो नागान् सर्पान् किम्पुरुषानपि ।
मातृरक्षःपिशाचांश्च प्रेतभूतविनायकान् ॥ ३८ ॥
कूष्माण्डोन्मादवेतालान् यातुधानान् ग्रहानपि ।
खगान् मृगान् पशून् वृक्षान् गिरीन्नृप सरीसृपान् ।
द्विविधाश्चतुर्विधा येऽन्ये जलस्थलनभौकसः ॥ ३९ ॥

एके प्रत्येकगुणप्रधानाः । एके मिश्राः । तत्र प्रत्येकान् श्लोकत्रयेण गणयति । तत्राप्युत्तरोत्तरहीनता । प्रथमं प्रजापतयो मरीच्यादयो गुह्यकान्ताः सत्त्वापकर्षरूपाः । किन्नरादयो विनायकान्ता राजसाः । कूष्माण्डादयः सरीसृपान्तास्तामसाः । अन्ये तत्तद्भेदेषु मिश्रा इति तानेकेन गणयति—**द्विविधा इति** स्थावरजङ्गमभेदेन । चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः । ये पूर्वोक्तादन्ये ते सर्वे सङ्करजाता इति ज्ञेयाः । तथापि स्थानतस्त्रैगुण्यं तदाह—**जलस्थलनभौकस इति** । जलादयः स्थानानि येषाम् । तत्र जलस्था राजसाः । स्थलस्थाः सात्त्विकाः । नभस्थास्तामसाः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

---

[1] कार्यकरणेति ख.

एवं स्वरूपतः स्थानतश्च सर्वेषां त्रैविध्यमुपपाद्य फलतोऽपि त्रैविध्यमाह—

कुशलाकुशला मिश्राः कर्मणां गतयस्त्विमाः ।
सत्त्वं रजस्तम इति तिस्रः सुर-नृ-नारकाः ॥ ४० ॥

कुशलाकुशला मिश्रा इति । कर्मणां त्रिविधा गतिः सात्त्विकादिविभेदेन । सात्त्विकं कर्म शुभफलं कुशलशब्देनोच्यते । तामसं कर्माऽऽशुभफलमकुशलशब्देनोच्यते । राजसं कर्मोभयफलं मिश्रशब्देनोच्यते । एवं कर्मगतयः कर्मसाधनफलप्रकारास्त्रिविधाः । कुशलाश्चाऽकुशलाश्च कुशलाकुशलाः । मिश्रा अभिन्नाः । कर्मणामिमा एव गतयो न त्वन्याः । तासां मूलनामान्याह—**सत्त्वं रजस्तम इति ।** कुशलाकुशलमिश्राणामेतानि मूलनामानि । सत्त्वं कुशलनाम । तमोऽकुशलनाम । रजो मिश्रनाम । तत्कृतदेहा अपि त्रिविधा इत्याह । सुरनृनारकाः । सत्त्वं रजस्तम इति तिस्र इत्युभयत्र सम्बध्यते । सुराः सत्त्वम् । नरा रजः । नारकास्तम इति तिस्र एव । पश्वादयो नारकमध्य एव ॥ ४० ॥

ननु त्रिविधा एव गतय उच्यन्ते । प्रकारास्तु कोटिशो भवन्ति । तत्राऽऽह—

तत्राप्येकैकशो राजन् भिद्यन्ते गतयस्त्रिधा ।
यदैवैकतरोऽन्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते ॥ ४१ ॥

तत्राप्येकैकशो राजन्निति । बहवो मया त्रिविधा गणिताः । तेष्वेकैकशस्त्रिविधा ये प्रजापतयो गणितास्तेऽपि त्रिविधाः । ये वा सरीसृपास्तेऽपि । **राजन्निति** सम्बोधनं पुरुषाणां नानाविधत्वज्ञापनार्थम् । ननु कथमेकमनेकधा भवति ? तत्राऽऽह—**यदैवैकतर इति ।** यदा एकतरः स्वभावः सात्त्विकादिः अन्याभ्यां स्वव्यतिरिक्ताभ्यां उपहन्यते बलवद्भ्यामभिभूयते । तत्र बलाभिभवतारतम्येनैकस्याऽनेकरूपाणि भवन्ति ॥ ४१ ॥

एवं कार्यत्रैविध्यमुपपाद्योपसंहरन् भगवतः सात्त्विकीं लीलां पालनाख्यामुपपादयति—

स एवेदं जगद्धाता भगवान्धर्मरूपधृक् ।
पुष्णाति स्थापयन्नित्यं तिर्यङ्नरसुरात्मभिः ॥ ४२ ॥

स एवेदमिति । स एव त्रिविधजगत्कर्त्ता तदर्थं त्रिविधश्च । सृष्टमिदं जगत् भगवान् भगशब्दवाच्यैः स्वगुणैः पालनसमर्थैर्धर्मरूपधृक् । धर्मेण च स्थापयन् तत्तन्मर्यादायां पुष्णाति अभिवृद्धं करोति । नित्यमित्युत्पत्तिक्षणमारभ्य अन्तपर्यन्तं प्रतिक्षणं पुष्णाति । तदुपघातकासुराविर्भावे तिर्यङ्नरसुरात्मभिः त्रिविधैर्मत्स्यादिरूपै रामादिरूपैर्वामनादिरूपैश्च सर्वं जगत् परिपालयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तृतीयां लीलामाह—

ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत्सृष्टमिदमात्मनः ।
संनियच्छति कालेन घनानीकमिवाऽनिलः ॥ ४३ ॥

---

१ मिश्रा भिन्नाः इति क. २ यदैकैकतर इति ख.

कालाग्निरुद्रात्मेति । कालः प्रलयकालः । तत्साधकोऽग्निः सङ्कर्षणमुखानलः । तत्राऽनले यो रुद्ररुग्यक्षस्त्रिशिखं शूलमुत्तम्भयन्नुदतिष्ठत् तद्रूपो भूत्वा आत्मनः सकाशादेव यत्सृष्टमूर्णातन्तुवत् सन्नियच्छति उपसंहरति । कालेन करणेन । यथोत्पादने माया करणं पालने चाऽवतारास्तथा संहरणे कालः करणम् । उत्पत्त्यादिभिः संहारान्तैः कृतैरप्याधारे न किञ्चिद्विकृतता जायेत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—**घनानीकमिवाऽनिल इति** । मेघानां समूहं यथा वायुरपकर्षति । वायुनाऽपकृष्टा मेघा यथा न ज्ञायन्ते क्व गता इति तथा संस्कारं सर्वमेव नाशयतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं भगवत्कृतानुत्पत्तिस्थितिप्रलयान्निरूप्येदं भगवत्कर्तृकं जगदुत्पत्त्यादि ब्रह्मवादिसम्मतमित्याह—

इत्थम्भावेन कथितो भगवान् भगवत्तमाः ।
नेत्थम्भावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरयः ॥ ४४ ॥

इत्थम्भावेन कथित इति । हे भगवत्तमाः । राजानं बोधयितुमेवंप्रकारेणाऽस्माभिर्जगदुत्पत्तिस्थितिकर्त्ता भगवानुक्तस्तदाह—**इत्थम्भावेन कथित इति** । पूर्वोक्तप्रकार एवेत्थम्भावः । **भगवानिति** तथा कथनेऽप्यदोषाय । स हि सर्वैः स्वाधिकारेण बुध्यते बोध्यते च । **भगवत्तमा इति** अत्यन्तमधिकारिणः । भवदर्थं त्वग्रे निरूप्यते । तदाह—**नेत्थम्भावेनेति** । परं मायातीतं भगवन्तं स्वत एव सर्वं पूर्वोक्तप्रकारेण सूरयो ब्रह्मविदो द्रष्टुं नाऽर्हन्ति ॥ ४४ ॥

तत्र हेतुमाह—

नाऽस्य कर्माणि जन्मादौ परस्याऽनुविधीयते ।
कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं माययाऽऽरोपितं हि तत् ॥ ४५ ॥

नाऽस्य कर्माणीति । अस्य जन्मादौ कर्माणि । मायानियन्तुः परस्य । नाऽनुविधीयते अनुविधानं न क्रियते । परः सम्बन्धिरूपेण नाऽनुविधानं करोतीत्यर्थः । कुत इत्यपेक्षायामाह—**माययाऽऽरोपितं हि तदिति** । जगद्भावादयः सर्वे व्यामोहिकमायाकार्यविषयतारूपाः । ते न भगवत्कार्या इति तत्र कर्तृत्वादिना भगवदनुसन्धानं नास्तीत्यर्थः । तर्हि किमिति निरूप्यते जगत्कर्तृत्वं भगवति ? तत्राऽऽह—**कर्तृत्वप्रतिषेधार्थमिति** । प्रतीतं हि कर्तृत्वं प्रतिषेध्यं भगवांस्तु स्वरूपं पश्चादहमित्येवोक्तवान् । न तु मया कृतमिति । अहं वा जातमिति । बुद्धिसौकर्यार्थमेव तथा निरूपितं मायया करोतीति स्वयमेव जायत इति । तज्जत्वादित्यपि तदेव जः नतु तस्माज्जात इति । तस्मादुत्पत्त्यादिकल्पनाहीनं सर्वं ब्रह्मेत्येव ब्रह्मविद्भिर्ज्ञातव्यं न तु कल्पनायुक्तम् । यतो माययाऽरोपितं तत् ॥ ४५ ॥

एवं ब्रह्मवादं कर्तृवादं च निरूप्य एतादृशं रूपं भगवतः कस्मिन्कल्प इत्याकाङ्क्षायां ब्रह्मकल्प इत्युत्तरमाह—

अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ।
विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ॥ ४६ ॥

---

१ संहारान्तैरप्याधारेति ख.   २ ज्ञायत इति ख.

अयं तु ब्रह्मणः कल्प इति। **कदाचित्सर्वमात्मैव भवतीह जनार्दन इति**। ब्रह्मकल्पे। विकल्पे तु ब्रह्मकल्पावान्तरकल्पे मायया सर्वरूपो भवतीत्युभयमप्यत्र निरूपितमिति ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृत इत्युक्तम्। तुशब्देनाऽन्ये कल्पाः प्राकृता व्यावर्त्तिताः। अत एवाऽत्र दशविधा लीलास्तुल्याः कल्पान्तरे तु विषमास्तदाह—**विधिः साधारणो यत्रेति**। यत्र ब्रह्मकल्पे प्राकृतानां वैकृतानां च कल्पानां विधिरुत्पत्तिप्रकारः साधारणः। प्राकृते वा कल्पे वैकृते वा ये उत्पद्यन्ते ते तुल्याः। नतु कल्पान्तरवत्प्राकृतास्त्रय एव। वैकृता अन्ये। उभयात्मकस्तु कौमार इत्यादिविशेषाः। तेऽत्र न सन्ति। विधिः साधारणो यत्रेत्येकं वाक्यम्। यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृता इत्यपरम्। प्राकृता एव वैकृता न त्वतिरिक्ता इत्यर्थः॥ ४६॥

एतावता सर्वेषां प्रश्नानामुत्तरमुक्तम्। उभयोर्नोक्तं कालकल्पयोः। तदग्रे वक्ष्यामीत्याह—

परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम्।
यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये पाद्मं कल्पमथो शृणु॥ ४७॥

परिमाणं च कालस्येति। परमाण्वादिद्विपरार्द्धावसानस्य कालस्य परिमाणं परिमाणहेतुः सूर्यगत्यादिः। सोऽग्रे वक्तव्यः। चकारात्स्वरूपं कार्यं च। **कल्पलक्षणविग्रहमिति**। कल्पानां लक्षणं धर्मव्यवस्था। कृते एतादृशो धर्मः एतादृशी प्रवृत्तिरिति लक्षणम्। विग्रहः शरीरं एतावद्युगमिति। सहस्रचतुष्टयात्मकं कृतमिति यथा। एतद्वयम्। **यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये**। यथा यथावत्[1]। यथा पुरस्ताद्वा पूर्वकल्पे यथैतयो रूपं तथा व्याख्यास्ये। एवं विस्तरेण सर्वं वक्तुं कल्पान्तरमुपक्षिपति—**पाद्मं कल्पमथो शृण्विति**। सर्गादीनां विशेषाः पाद्मकल्पे भवन्ति। अतो भगवद्दशलीलाविस्तारार्थं अथो भिन्नप्रक्रमेण शृणु। सावधानतया श्रवणार्थमुपदेशः। अनेनैकस्य दिवसस्य विरतिर्ज्ञायते। यतो भिन्नप्रक्रमेण श्रवणं बोधयति॥ ४७॥

एवं शुकपरीक्षित्संवादे विरते शौनको भगवत्कथाश्रवणे व्यग्रस्तादृशीं कथां पूर्वनिरूपितां पृच्छति। यस्यां कथायां कतिपयप्रश्नार्थज्ञानेऽपि परमा रतिर्भवति तादृशमेव हि श्रोतव्यम्। तदाह सूतः—"**विदुरस्तीर्थयात्रायामि**"त्यत्र "**यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौषरवाग्रतः। जातैकभक्तिर्गोविन्दे तेभ्यश्चोपरराम हे**"ति। भागवतं श्रावयिष्यामीति यद्यपि सूतेन प्रतिज्ञातं तथापि विदुरमैत्रेयसंवादलक्षणस्य भागवतस्य शीघ्रफलत्वात् तदेव त्वया कथनीयमिति प्रोत्साहयति शौनकः—**यदाह भगवानिति** त्रिभिः।

शौनक उवाच—

यदाह भगवान् सूत क्षत्ता भागवतोत्तमः।
चचार तीर्थानि भुवस्त्यक्त्वा बन्धून् सुदुस्त्यजान्॥ ४८॥

---

१ ब्रह्मकल्पः घ. २ वत्। पुरस्तादिति ख.

कुत्र कौषारवेस्तस्य संवादोऽध्यात्मसंज्ञितः ।
यद्वा सभगवांस्तस्मै पृष्टस्तत्त्वमुवाच ह ॥ ४९ ॥
ब्रूहि नस्तदिदं सौम्य विदुरस्य विचेष्टितम् ।
बन्धुत्यागनिमित्तं च तथैवाऽऽगतवान् पुनः ॥ ५० ॥

भगवानिति मैत्रेयस्य सर्वज्ञता सूचिता । यदाह भगवानिति भिन्नं वाक्यम् । भगवान्मैत्रेय इत्यर्थः । अथवा । क्षत्तृमैत्रेयसंवादे भगवान् यदाह । यत् भगवतो वाक्यं ताभ्यां निरूपितमित्यर्थः । **यदाह नो भवानिति** पाठः स्पष्टः । **सूतेति** सम्बोधनम् । कुत्राऽऽह किमाहेत्याकाङ्क्षायामाह । क्षत्ता भागवतोत्तमो बन्धूंस्त्यक्त्वा भुवस्तीर्थानि चचार । तादृशश्च कौषारवेश्च संवादः कुत्र विषये । यत्र भगवद्वाक्ये तदर्थे वा विचारात्मकः संवादस्तत्कथयेति वक्तव्ये भगवद्वाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तत्रैव भगवद्वाक्यविशेषे संवादो भविष्यतीति ज्ञात्वाऽपि विशेषज्ञानार्थं कुत्रेति पृच्छति । देशप्रश्ने तु कुत्र देशे स संवादो जात इति । त्वया कथिते[1]ऽपि स्वयं वा तत्र गत्वा श्रोतव्यमित्यभिप्रायः । पाठान्तरे इतिशब्दोऽध्याहर्त्तव्यः । **सुदुस्त्यजानिति** तदादेशोपदेशचरितानि विदुरस्य पृच्छति । भागवतेभ्य उत्तमः । यस्त्वापद्दशायामपि न विभ्रान्तः । भुवस्तीर्थानीति गन्तुं ज्ञातुं च शक्यानि । तान्यपि वक्तव्यानीत्यभिप्रायः । यैः सम्यक् शुद्धो भक्तिं प्राप्तवानिति । ततोऽपि पूर्वमेव तस्य चित्तशुद्धिरुत्कृष्टा जातेति ज्ञापयति—**त्यक्त्वा बन्धूनिति** । **सुदुस्त्यजानिति** अन्तःकरणेनाऽपि त्यक्त्वा इति ज्ञायते । एतावता परीक्षिदपेक्षयाऽपि स मुख्यश्रोता निरूपितः । कुषारोः पुत्रः कौषारविः । कौषारवस्य[2] वा । प्रथमपक्षे बाह्वादित्वादिञ् । तस्य पूर्वोक्तस्य विदुरस्य । उभयोस्तुल्यत्वाय षष्ठ्यौ । अर्थात्संवादोऽपि पृष्टः । अन्यथा केवलस्थानं श्रुतमप्यप्रयोजकं स्यात् । **अध्यात्मसंज्ञित इति** । स संवादः श्रोतुः कार्यसाधक इत्यध्यात्मशब्देनोक्तः । अन्यथा तदज्ञानाद्विशेषणमयुक्तं स्यात् । अध्यात्मेति संज्ञापितः[3] । अनेन संवादेनैवाऽन्योन्यकथारूपेणैव तस्य भक्तिर्जातेति संवादस्यैव माहात्म्यमुक्तम् । यद्वेति पक्षान्तरम् । वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । न स्थानविशेषे संवादात्तस्य भक्तिः किन्तूपदेशादित्यपि पक्षे तमुपदेशं वदेत्याह—**यद्वेति** । **सभगवानिति** । भगवत्सहितः । केवलेनोपदिष्टं कथं हृदयारूढं भवेत् । तस्मा इति केवलं तदर्थमेव । पृष्ट इति नहि तादृशः स्वार्थं यादृशं तादृशं पृच्छति । वक्ताऽपि यत्तत्त्वमुक्तवान् । तद्ब्रूहीति सम्बन्धः । हेत्याश्चर्ये । विदुरस्य विचेष्टितं वक्तव्यम् । तत्त्वोपदेशो विदुरस्याऽनुचित इत्याश्चर्यम् । तथाप्युपदेशो जात इति तस्य विशिष्टं किञ्चिच्चेष्टितमस्ति येन तादृशोऽप्युपदेशमर्हति[4] । किञ्च । बन्धुत्यागेऽपि निमित्तं वक्तव्यम् । अन्यथा शूद्रयोनावुत्पन्नस्य प्रव्राजोऽनुचितः स्यात् । चकाराज्ज्ञानहेतावपि निमित्तं वक्तव्यम् । किञ्च । तज्ज्ञानं सर्वथोत्तमम् । यज्ज्ञानप्राप्तौ पूर्वजातवैमनस्यादिकं परित्यज्य दैहिकीं व्रीडां परित्यज्य तथैवाऽसंस्कृतरूपेणैव पुनरागतवान् । अतः साक्षात्सर्वमोहनिवर्त्तकमुत्तमाधिकारनिरूपकं यज्ज्ञानं तत्संवादे सम्पन्नं तदपि भगवदुक्तमेव भविष्यतीति तत्कथयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

---

१ त्वया अकथितेपीति ख. २ कुषारवस्येति ख. ३ संज्ञायित इति क. ख. ४ मर्हसीति ख.

एवं ऋषिभिः पृष्टस्तदुत्तरं वदन् शुकोक्तमेव तदिति सरस्वतीसंवादात् यथा विदुरादीनां भक्तिस्तथा भवतामपि भविष्यतीति बोधयन् भवतां वाक्यं संवादिजातमित्याह—

राज्ञा परीक्षिता पृष्टो यदवोचन्महामुनिः ।
तद्वोऽभिधास्ये श्रृणुत राज्ञः प्रश्नानुसारतः ॥ ५१ ॥

राज्ञा परीक्षिता पृष्ट इति । अयमेवाऽर्थः परीक्षिताऽपि पृष्टः शुकेन यदा कथाक्षेपः कृतः एवमेतत्पुरा पृष्ट इति । तदा महामुनिः । तत्स्वरूपतः पर्यवसानतश्च जानन्नवोचत् । तदेव वो युष्मभ्यमभिधास्ये कथयिष्यामि । एवं सति पूर्वं यद्भवद्भिः पृष्टं यदाह भगवान् शुक इति, यच्चेदानीं यदपि मयोक्तं सोऽहं वः श्रावयिष्यामीति तदप्यविरुद्धं भवति । अतः शुकोक्तिमेव कथयिष्यामि परं सावधानतया श्रृणुत । शुकस्तु तत्र सभायामृषिभिर्बहुधा पृष्टं बह्वेवोक्तवांस्तन्मुख्यश्रोतृबुद्ध्यनुसारि न भवतीति प्रकृतत्वाभावात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—**राज्ञः प्रश्नानुसारत इति ।** राज्ञः प्रश्नमनुसृत्य तदुत्तरत्वेनैव यदुक्तं तत्कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

द्वितीयस्कन्धविवृतिः श्रीकृष्णचरणाम्बुजे ।
निवेदिताऽतियत्नेन युक्तिपुष्पाञ्जलिः स्फुटा ॥ १ ॥

भक्तेषु शास्त्रहृदयेषु निवेदयामि शास्त्रार्थतो यदि हरिर्भवतामभीष्टः ।
तत्पश्यताऽऽत्र विवृतिं भगवद्गुणानां सन्देहवारणविचारणतः प्रसन्नाम् ॥ २ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
द्वितीयस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सम्पूर्णोऽयं द्वितीयस्कन्धः ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

पृष्ठम्.

साम्प्रदायिकाः संस्कृतप्रबन्धाः ।

प्रकाशिताः ।

	रु.	आ.	पै.
श्रीमत्सुबोधिनी (प्रथमस्कन्धः)	२	०	०
भक्तिहंसः (व्याख्यात्रितयसमुद्भासितः)	०	१४	०
श्रीयमुनाष्टकम् (श्रीश्रीहरिरायचरणप्रणीतव्याख्यानुगतम्)	०	३	०
श्रीयमुनाष्टकम् (श्रीमत्पुरुषोत्तमव्याख्यानुगतम्)	०	२	६
बालबोधः (श्रीदेवकीनन्दनकृतप्रकाशोपेतः)	०	२	६
बालबोधः (श्रीमत्पुरुषोत्तमव्याख्यानुगतः)	०	३	०
सिद्धान्तमुक्तावली (श्रीमल्लाल्लुभट्टप्रणीतयोजनानुगता)	०	२	६
पुष्टिप्रवाहमर्य्यादाभेदः (श्रीमत्पीताम्बरप्रणीतव्याख्यानुगतः)....	०	५	०
सेवाकौमुदी (श्रीमल्लाल्लुभट्टमहानुभावप्रणीता)	०	२	०
निर्णयार्णवः (श्रीमल्लाल्लुभट्टमहानुभावप्रणीतः)	०	४	०
सिद्धान्तसिद्धापगा	०	६	०
व्याख्यानरत्नावलिः	०	१	०

नातिचिरात्प्रकाशयिष्यमाणाः ।

सिद्धान्तरहस्यम् (श्रीमत्पुरुषोत्तमव्याख्यानुगतम्)

बहिर्मुखमुखध्वंसः (मठपतिश्रीजयगोपालभट्टप्रणीतः)

प्रापणव्ययः पृथक् ।

अधिष्ठानम्—
शुद्धाद्वैतसिद्धान्तकार्यालयः,
बडा मन्दिर, बंबई.

संशोधको—
भट्टश्रीबलभद्रशर्म्मा,
क; का; क; शु; क; म; वि;
वेदान्तविद्यानिधिः ।